

**ТҮЛЕПБЕРГЕН
ҚАЙПБЕРГЕНОВ**

ГУМРОХЛАР

**КОРАҚАЛПОҚ
ДОСТОНИ**

Уч жилдлик

УЧИНЧИ ЖИЛД

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 1999**

*Набижон Боқийнинг
умумий таҳрири остида*

Қаипбергенов Т.

Қорақалпоқ достони: Уч жилдлик; З-жилд: Гумроҳлар: Роман// Т.: «Шарқ», 1999, 480 б.

Қорақалпоқ адиби Тўлепберген Қаипбергенов асарларининг ушбу учинчи жилдига унинг машҳур «Қорақалпоқ достони»дан ўрин олган «Гумроҳлар» асари киритилди.

Кўшни хонликлар томонидан таланиб, эзилиб келган қорақалпоқ халқи асрлар давомида мустақилликни орзу қилиб келди. Турли даврларда халқ орасидан чиққан илғор фикрли кишилар: Маманбий, Ойдус бобо, Эрназар полвон ҳам зулм, адолатсизликдан инграган оч-ялангоч халқини рўшноликка олиб чиқиш йўлида кўп уриндилар, йўл ахтардилар, янглишдилар... ва ҳар гал бунинг бирдан-бир йўли озодлик деған қарорга келдилар.

Романдагъана шу ҳақда ҳикоя қилинади.

C(K)

© Faфур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

© «Шарқ» нашриёт-матбая концерни
Бош таҳририяти,
1999.

Илмни кимки воситаи жоҳ этар,
Ўзини ҳам ҳалқни гумроҳ этар.

Алишер НАВОЙИ

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1

Бу ёруғ дунё бениҳоя сирли, сехрли қулф. Инсон унга қалит бўлиб туғилади. Бу қулфни бирор очади, бирор очолмайди. Очган, очолмаганини ўзи аниқ билмаса ҳам ҳар бир инсон «уни ёлғиз мен очдим», деган фикрга ўзини ишонтириб яшайди, акс ҳолда бу дунёда яшаш ўта мушкул.

Қорақалпоқларнинг Хива хонлигига қарши Ойдўс бобо бош 1827 йилги қўзғолони ҳам бу дунёнинг сирли, сехрли қулфини жамоа жам бўлиб очишнинг ўзича бир йўли эди. Бироқ бирлик бўлмади, куч озлик қилди, енгилдилар. Аммо ҳалқ умидини узмади, ўша қулфни очишнинг машаққатли изланишлари тинимсиз давом этди.

Куёш дунёнинг ҳар томонида ҳар хил вақтда чиқибботгани сингари, фасллар ҳар ерда ҳар хил келгани сингари, ҳар даврнинг, ҳар ҳалқнинг, ҳар овулнинг, ҳатто ҳар кишининг ҳам ўзи учун қўл етмас буюк орзуси, ўзи учун ибратомуз ҳодисалари бўлади. Улар бошқалар учун, келажак учун юксак орзу, ўзгача аҳамиятга молик ҳодиса бўлиб хизмат қила оладими, йўқми, ўз вақтида бу тўғрида ўйлайдиганлар кам бўлади. Фақат ўша буюк орзулар, ўзгача аҳамиятга молик ҳодисалар ўз ёмандошларини эргаштириб, олга интилирса, ақлларни қитиқлаб, ҳаракатга келтирса бас.

Ўн тўққизинч асрнинг қирқинчи йилларида ислом дини энг ривож топган Хива хонлигига қарашли «уч юз олтмиш авлиёли шаҳар» Кўхна Урганчда ўтказилган тўйларнинг обрўсини белгилайдиган асосий мусобақа — кураш пайтида кутилмаган бир ҳодиса юз берди: шаҳар атрофида елкаси ер искамаган, «филполвон» деб ном чиқарган полвон йиқилди. Томошибинларни танг қолдирган нарса, «филполвон»ни йиқитган полвоннинг кўримсизлиги, ёшлиги ёки номи ҳали юртга унча маълуммаслиги ҳам эмас, балки унинг Амударёнинг қуий оқимида, Орол денгизининг балиги билан тирикчилик

қилиб юрадиган оз сонли қорақалпоқ халқи орасидан чиққанлиги эди.

Йигит тўйбошининг олдига бориб, пешанасининг терини артганча совринга қўйилган олаоёқ туркман отини олдида, уни етаклаб даврадан чиқиб кетаётган эди, ўзи қатори бир туркман йигит ёнига келиб шивирлади:

— Фалаба муборак, йигит! Жуда бақувват экансиз, исминг нима?

— Эрназар!

— Ёшуллilar сени шаҳардан тезроқ чиқиб кетсин, дейишяпти.

Эрназар «нега?» деб сўраш ўрнига, у томонга йўғон бўйинини бурди.

— Эрназар, кўплаб қумурсқа бирлашса, арслонни ўлдиради. Сен йиқитган полвоннинг тарафдорлари бами-соли қумурсқа. Уларнинг кўзлари олдида қочма, қувишади. Намозгар, намозшомда, бир оз қоронғилатиб йўлга чиқарсан.

Эрназар бу йигитнинг чин кўнгилдан огоҳлантираётганини тушунди-да, мукофотга олган отининг эгарига қистириғелик қамчисини олиб, унга узатди.

— Мендан сенга эсадалик бўлсин, ўзингнинг исминг нима?

— Аннамурот.

— Аннамурот, шаҳарларингда бошқа юртлардан келган мусофиirlар борми?

— Хивада бор, дейишади.

— Сени менинг олдимга юборган дўстларимга, ёшуллilarга салом айт, кўришгунимизча хайр.

Эрназарнинг бу сафар овулдан чиқишида мақсади бўлакчча эди. У Хива, Кўхна Урганч шаҳарларига яна бир бориб, иложини топса, полвонлигини яна бир синовдан ўтказмоқчи. Хоразм воҳасидаги бу машҳур шаҳарларга бошқа златлардан келган савдогарлар, мусофиirlар бўлса кўриб, баъзилари билан суҳбатлашмоқчи, шу тариқа ўз элининг баланд-пастини, ҳол-қудратини тош-тарозига солиб кўрмоқчи эди.

У эса кутилмаган тўйнинг устидан чиқиб қолди-ю, ўзини тутолмай даврага тушди. Кураш тушгани эса, фойда бермади, мана энди тезда шаҳардан чиқиб кетиши керак.

Куёш уфқقا ёнбошлиб, қариялар намоз ҳаракатига тушган, мезбонлар кечки овқат тадоригини кўришга тутинган паллада Эрназар олаоёқ тулпорини миниб, ўз отини етакка олиб, йўлга тушди.

Эрназар кечаси билан йўл босиб, субҳидамда Хивага

кириб келди. Илгарилар ҳам келиб юрганига қарамасдан рўбарўсида намоён бўлган шаҳар унга ҳар қачонгидан ҳам гўзал, кароматли ва салобатли кўриниб кетди. У шаҳарнинг кунботар томонида йўлни кесиб оқиб ётган ариқ устига ташланган кўприкка чиқиб, кетига бир қараб кўйди-да, барча бало-қазолардан қутулгандай бирдан енгил тин олди.

Эрназар катта боғ ўтинни орқалаб, қора терга ботиб, индамай ёнидан ўтиб кетаётган одамга кўзи тушиб, ўзича фудранди: «Росаям кучли эканми. Қорақалпоқнинг шундай бакувват ўн минг ўғлони бўлганида, бутун Қорақалпоқ Эли зулмдан қутулган, бойиб кетган бўларди...»

— Ҳа, ҳорманг, йўловчи, ассалому алайкум!

Эрназар кетига шартта ўгрилди. Кўринишидан уламоларга ўхшаб мўйловини қирдириб, қора соқолини чиройли пардоzlаган ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги бир одам мачит томондан келаётган экан. Эрназар унинг саломига алик олиб, ўз навбатида салом берди.

— Йигитчага ҳавасингиз келганини фаҳмладим, ким бўласиз?

— Қорақалпоқ Эрназар полвон бўламан.

— Ҳа, сиз тўғрингизда эшитган эдим. Мен Хоразмга келган турк охунман.

Эрназар отидан тушиб, у билан қайтадан саломлашди.

— Ҳа, азamat йигит экансан, Эрназар. Сенинг тўғрингдаям, сен бошлаб берган Оға бий зиёфатлари тўғрисидаям эшитган эдим.

— Қаердан эшитган эдингиз?

— Хоразмнинг тузини тенг татиб, Амударёнинг сувидан бирга баҳра олиб юрган ҳар бир хивалик учун Қорақалпоқларни билмаслик уят-ку.

— Шаҳарда сиздан бўлак мусофиirlар ҳам борми?

— Сени кўпроқ кимлар қизиқтиради?

— Файридинлар ҳам бормикан?

— Кўринишингдан нимадандир ҳовлиқаётганга ўхшайсан, ё бирон нарсадан қўрқингми?

— Бир бошга бир ўлим, деган нақл бор, ўлимдан қочиб кутилиб бўлмайди. Бироқ халқим учун амалга оширмоқчи бўлган яхши-яхши тилакларим бор, шунинг учун яшагим келади.

— Ақлли йигит эканлигингни бояги гапингни эшитганимдаёқ пайқаган эдим. Чиндан ҳам қорақалпоқларга кўп минглаб забардаст йигитлар керак. Омадингни берсин, бу кўприк кўплаб қорақалпоқ йигитларига баҳт келтирган.

— Қандай қилиб? — Эрназар сұхбатдошига қараб анграйиб қолди.

— Эшитганмисан? Сенинг ҳамюртларингдан Мамит, Сойибназар деган йигитлар оталарининг ўрнига хон солигини олиб келишаётганда, худди мана шу күпrik устида шикорға кетаётган хонға дуч җелишади. Хурсанд бўлган хон уларни тўхтатиб: «Қорақалпоқлар бизга ким бўлади?» — деб сўрайди. Шунда Мамит: «Қорақалпоқлар хон таҳтининг туёфини кўтариб турувчи қуроли бўлади», деб жавоб беради. Хон ўйлаб-нетиб ўтирасдан: «Сен бола шу бугундан эътиборан уруғингга бийсан», дейди. Шундан сўнг хон Сойибназарга қараб: «Ҳой бола, қани айт-чи, қайси таом totliroq?» — деб савол беради. «Тухум totli», деб жавоб беради Сойибназар иккиланмай. Хон индамасдан уни шикорға эргаштириб кетади. Орадан икки кун ўтиб, шикордан қайтиб келишаётганда, хон яна шу күпrikнинг устида тўхтаб: «Нима билан?» — деб яна савол беради унга. Сойибназар ҳам ўз навбатида: «Туз билан», деб жавоб қиласди. Улуф хон унинг зийрак, диловарлигини мақтаб: «Сен ҳам ўз уруғингта бийсан!» — дейди.

Эрназар ўз овулдошларининг қандай қилиб бий бўлганларини илгарилар эшитган бўлса ҳам ўзини энди эшитаётгандек қилиб кўрсатди, кўзларини катта-катта очиб, ажаблангандек қараб турди.

— Охун оға, сиз менинг битта саволимга жавоб бермадингиз?

— Чехрангдан кўп нарсани англаб турибман, томирингни кўрайми?

Эрназар чайир билагини очиб, унга чўзди. Охун унинг жунли билаги устига ўзининг сўлиған сабзи мисол икки бармоғини қўйиб, унсиз қулоқ солиб турди-да:

— Ухламабсан, — деди. — Томиринг тез уриб турибди. Иним, қани айт-чи, тушингда ялангоч юрасанми?

— Баъзан шунақа тушлар ҳам кўраман, баъзан эса кўлларимни қанот қилиб учиб юрган вақтларим ҳам бўлди.

— Сени келажакда улкан баҳт кутади. Бундан ташқари, ёшгина бўйчан бир қиз сени пинҳона яхши кўриб юради.

Билими ниҳоятда чуқур охунлар каромат қилиб ичингдагини ўқииди, баъзилари ҳатто дарёнинг сувини тескари оқизиб кўрсатади, деган гапларни Эрназар кўп эшитган эди. Ҳайрон қолиб, чарчаганини ҳам унуди, уйқуси тарқаб кетди.

— Аммо, — деди охун унинг билакларидан бармоқларини олмай, — тушингда яланғоч юришинг ёмон. Ё хотининг бузук чиқади, ё оғайниларинг сени жуда ёмон кўришади.

Эрназарни оғайнилари хушламаслиги рост. Ҳатто отаси Миржиқни туғишган оғаси Ойдўс бобо ўлдирган. Ҳозирги Оға бий зиёфатини ёлғиз унинг уруғдошлагигина кувватлашмаяпти. Қаллифи Робия бибини Мамит бий хотини устига олмоқчи бўлиб юрар эди. Шунинг учун у Оға бий ўйининг ўз тўдасидан йигит қўшмаган бўлса керак, деб гумонсиради.

«Нега энди Робия биби бузук бўлар экан?»

Эрназарни бирор гурзи билан ургандай, бирдан боши айланиб, фикрларичувалашшиб кетди. Бир кўнгли турк охун билан дурустроқ маслаҳатлашгиси келди, бир кўнгли уни турган ерида бўйини синдириб, кўприкнинг тагига тикиб кетгиси келди.

Турк охун кўп куттириб ўтирмай:

— Одам боласига энг кераги: биринчиси — томоқ, иккинчиси — хотиннинг поклиги, — деди-да йўлига равона бўлди.

Эрназарнинг тиззаларига қалтироқ туриб кетди. Бундай кўнгилсиз хабарни эшигандан кўра, «филпол-вон»нинг йигитлари ўлдириб кетгани афзалроқдек туюлди унга. Юрак-бағри эзилиб, гарданига боягина ўзи кўрган камбағал йигитнинг ўтини ортилгандай оғир тортиб, отига зўрға минди, боши гангиб, олға қараб юрди, энди нариги кўчага ўтиб кетаётганида бирор номини айтиб чақиргандай, таниш овоз йиғламсирагандай бўлди. Эрназар қулоғимга шундай эшитилгандир, деб эътибор бермай кетаётган эди, овоз яна қайтарилди. Шартта тўхтаб кетига қараса, уч одам овулдоши Қосимни муштлаб олиб кетишияпти. Эрназар шошилинч уларнинг тепаларига борди. Қосимнинг афт-башарасига қараб бўлмасди.

— Ҳа, нима гап?

— Эрназар оға, — деди Қосим йиғламсираб. — Кеча бозорга мол олиб келган эдим. Бугун аzonлаб йўлга чиқувдим, манавилар йўлимни тўсиб, пулимни тортиб олмоқчи бўлишияпти.

— Ёлғон гапирма! — деди уни судраб келаётгандардан бири. — Ҳой, қорақалпоқ, — деди кейин у Эрназарга мурожаат қилиб. — Сен аралашма! Бу — ўғри! Кеча бозорга олиб келган сигирни арзон, деб ўллаб мен сотиб олган эдим. Кейин билсан, сигир манови одамники бўлиб чиқди.

— Тўғри, тўғри, — деб унинг гапини тасдиқлади иккинчи одам. — Биз Амударёнинг ёқасидаги элатдан бўламиз. Сигирим йўқолиб қолди, из қувиб келсан, манови киши сотиб олдим, деб уни етаклаб кетяпти. Дарров ушладим.

— Агар худонинг раҳми келиб, қорақалпоқ ўғри то-пилмаганида, пулимга куйишимдан ташқари, ўзим ҳам туҳматчи бўлишим ҳеч гап эмас экан.

— Ёлғон, Эрназар оға, ёлғон, — деб Қосим яна йиғламсиради. — Булар сендан қўрқишганидан менга бўхтон қилишяпти. Сен етиб келмасингдан олдин халтамни титкилашаётган эди.

Қосимнинг йиғламсираб гапираётган гапларида аччиқ ҳақиқат борга ўҳшаб кўринди Эрназарга. Унинг бирдан жаҳли чиқиб кетди. Қосимни қуршаб турғанларни бир чеккадан қамчиласга тушиб кетди. Кучли, дарғазаб полвоннинг қамчиси зарбига бардош беролмай, учала йўлтўсар уч томонга тиракайлаб қочди.

— Манови отни мин! — деб Эрназар етагидаги отни Қосимга ушлатди. — Отга миниб қоч!

Қосим гапни ортиқ чўзиб ўтиrmай, отга мушукдай бир сапчиб минди-да, олди-орқасига қарамай, елдай учеб кетди.

Эрназар анови уч одамни бир-бирига яқинлаштирамай, яна қамчилаб:

— Лаънати текинхўрлар! — деди-да, шошилмай ўз йўлига равона бўлди.

Эрназар Амударёнинг Қоратоғ этагидан ўтадиган энсизгина еридан отини суздириб, думига осилиб ўтволди. Дарёни кечиб ўтиб олгач, дам олиб, офтобга тобланиб ўтирган эди, уйқусизлик, чарчоқ устун келиб, кўзлари юмила бошлади. Кун пешиндан оғганда уйғониб кўзини очса, кулоғига тоғ устида аллакимларнинг тошни қарс-қарс уриб чўкич билан синдираётгани эштилди. Кетимдан таъкиб қилиб келишаётган экан-да, деб хаёл қилиб сапчиб ўрнидан туриб кетди. Қараса, тўрт киши тош йўнаяпти. Бир рус тахтанинг устига тошнинг майдалари ни ёйиб, уларни аллақандай ажойиб асбоб билан синчиклаб кўздан ўтқазиб, нималарнидир қофозга ёзиб қўйяпти. Эрназар отини етаклаб улар томон юрди.

Рус Эрназарни кўриб, унга зимдан разм солди, унинг узоқ йўлдан чарчаб, алланимадан хавотир олиб, журъатсизлик билан келаётганини сезди шекилли тош йўнаётганлар томонга ўтирилиб овоз берди:

— Абдураҳмон, тушликка!

Руснинг ўзбекчалаб гапириши Эрназарни хурсанд қилиб юборди.

Тоштарошлардан Эрназар тенгкур кенг яғринли, қора мўйловли, истараси иссиққина йигит уч оёқли ўчоққа қора қозонни осиб, тагига ўт қалаб юборди.

— Менинг номим Грушин, — деди рус Эрназарнинг уларга аралашолмай, индамай ўтирганини кўриб.— Ўзбекча Олмурут деса ҳам бўлади. Ўзингнинг исминг нима?

— Эрназар, қорақалпоқман.

— Ў-ў-ў, жуда соз-да, мен қорақалпоқлар тўғрисида кўп эшитганман.

— Бу тошларни нимага ишлатасизлар?

— Ҳозирча ҳеч гап йўқ, — деди Грушин. — Фақат текширияпмиз, холос.

— Хон биладими?

— Хон менга манови йигитларни кўшиб, шу тогни текширишга рухсат берди. Меҳнатимиз зое кетмай, олтинми, кумушми ё бўлмаса ермой топсанк, хонлик учун фойда — бойлиги ортади.

— Бойлик бор ерда рақобат кучли бўлади-ку.

— Бизларда, «қўй кўп ерни қашқирнинг ўзи топади», дейишиади. Одамзод учун қилинадиган ишда қўй бўлиш ярамайди.

Эрназар гапда ютқазиб, овқатдан кейин уларга ёрдамлашди. У Грушин айтган олтин, кумуш ё ермойнинг қандай топилишини кўриш ниятида эди. Қора терга тушиб, кечгача тинмай тошдан чопса ҳам Грушин биронта тош парчасида умидли унсур борлигини аита олмади. Кечаси юлдуз тўла осмон тагида очиқ ҳавода ейилган овқат айниқса тотли туюлди, иштаҳаларни карнай қилиб юборди.

— Сиз боя қорақалпоқлар тўғрисида кўп эшитганман, деган эдингиз, — деди Эрназар овқатни еб бўлишгунча ҳам сабри чидамай.

— Оз сонли халқлар ўзларини унугилган ҳисоблайдилар, назарларида гўё уларни кўплар билмайдигандек туюлади. Шундайми?

Эрназарнинг кўзлари кулди, бош силкитиб, маъқул ишорасини қилди.

— Мен бу ёқларга жўнашимдан аввал Россия билан Ўрта Осиё халқлари ўргасидаги борди-келдилар ҳақидаги баъзи маълумотларни ўқиб, кексалар билан суҳбатда бўлганман. Қорақалпоқлар тўғрисида гап кўп. Бундан етти-саккиз юз йиллар бурун сизларнинг боболаринг «Черные клубуки» номи билан Россиянинг шарқдаги

чегарасида яшаганлар. Тинимсиз уруш, босқинчиликлар сабаб бўлиб, озайиб кетгансиз. Мени ўта қизиқтирган нарса шуки, бундан юз йилча муқаддам халқингиз элчилари Маман ботир деган сардор бошчилигида улуф подшо Елизавета Петровна ҳузурига ариза билан борган экан. Ўзларингга маълумки, подшолар, хонлар биринчи навбатда ўз таҳтларини ўйлашади, фақат ақллиларигина ўз тақдирини халқи тақдири билан боғлашга ҳаракат қилади. Подшо Елизавета Петровна Маманинни қабул қилган, унга қорақалпоқлар билан иттифоқ яшаш тўғрисида ёрлиқ ҳам берган. Аммо саройдаги адоватни босиб, тахтимни сақлаб қоламан, деб овора бўлиб, қорақалпоқларни унугиб юборган бўлса керак.

Бу руснинг ўз подшосини мақтамай, бор ҳақиқатни гапириши даврада ўтирганларга жуда маъқул тушди. Эрназарни айниқса ўйлантириб қўиди.

2

Қорадарёни ёқалаб ўрнашган элатнинг кунботиш тарафидаги бир тўда оддий, кўримсизгина уйларига илгари ҳеч ким эътибор бермас эди. Бугун кечга бориб бу овлулардан жонланиб кетди. Бу томон ҳар тарафдан отлиқлар оқиб кела бошлади. Уларнинг бари шу овулдаги ўзига тўқроқ ёшлардан Мовлон сариқникига келишяпти, бугун Оға бий зиёфатини бериш унинг навбати.

«Оға бий» — ота-боболарнинг қадимий таомили. Бу таомилни қайта тиклашдан кўзда тутилган мақсад бор эди. 1827 йилги Ойдўс бобо бошчилигидағи қўзғолондан юрак олдириб қолган Хива хони қорақалпоқ уруғларининг яна қайта бирлашишувига имконият бермаслик мақсадида овлуларни майдалаб, бир уруғни иккинчи уруғга аралаштириб, ҳар томонга кўчириб юборади-да, уларнинг ичига ўз айғоқчиларидан жойлаштириб қўяди. Ойдўс бобонинг яқинлари, дўст-ёронлари у ёқда турсин, ҳатто унга бир марта туз ичирган, уйида тунатган бийларни, уруғ бошлиқларини ҳам ўзгартириб, янгиларини кўйиб чиқади, кўп овлуларга Хивадан муллалар жўнатилади. Бу воқеаларнинг барчаси Эрназарнинг онаси Хумор отинга худди юрагига ханжар санчилгандай оғир ботар, бир кун эмас-бир кун яна бир катта фалаён бўлишига унинг ақли етиб юради.

Шунинг учун ҳам Хумор бор билимини ёлғизгина ўғлига беришга ҳаракат қилди. Эрназар ҳам худди у орзу қилгандай йигит бўлиб ўеди. Баланд бўйли, ягриндор,

билаклари ҳам пайдор, ҳайбатли полвон, доно йигит бўлди. Катта-кatta тўйларда кураш тушиб олган соврин-ларини онасига олиб келиб топширади. Режали она ўғлининг топган-тутганини жой-жойига билиб сарфлаб, кўпдан «бева Хуморнинг хонадони» деб аталиб келган уйни «Эрназар полвоннинг хонадони»га айлантириди. Қўшни овулдаги бир сўфидан бева қолган аёлнинг Робия биби исмли сулув қизини келин қилиб туширди. Робия биби тўқис келин бўлди, келаси йилиёқ Хуморни невара-лик қилди. Хумор овулнинг ёши қарисини тўплаб, нева-расига Эрназарнинг исмига монанд қилиб, Хўжаназар деб исм кўйдирди. Робия биби Хўжаназардан кейин яна фарзанд кўрди. Икинчи фарзанди қиз бўлди.

Аммо буларнинг ҳаммаси Хуморни қаноатлантирумади. Унинг бирдан-бир орзузи — Эрназарга номи афсона-га айланиб кетган Маман бийдан қолган, Ойдўс бобо ўлгач, қўлдан кетган түғни тиклатиш. Хуморнинг фик-рича: бу түф — боболар туғи бу түф — эркинлик туғи, бу түф — халқнинг халқ номини олиш учун кураш туғи, бу түф — одил подшо паноҳида улуғ халқ билан тақдирдош бўлиш туғи. Бу түғни тиклаш учун юртни оғзига қарата оладиган йигит, йигитга эса ҳужжат ва амал керак. Эрна-зарда ҳужжат бор, аммо амал йўқ. Амални эса, Хива хони беради. Хумор бир нарсага ҳайрон: Хон Ойдўс бобонинг тарафдорларига ёмон кўз билан қараб юрганида, ёш пол-вонга қўзини олайтирумади. Чунки отаси Миржиқни Ойдўс бобонинг ўзи ўз қўли билан ўлдирганини ҳисобга олган эди. Амал беришда эса, Эрназарни унугиб қолдирди, чунки амал беришда Миржиқнинг Ойдўс бобонинг туғишиган иниси эканлиги ҳисобга олинган эди.

Энди Эрназар Хива хонининг олдига ўзи бош эгиб бориб амал сўрасинми? Йўқ. Кимда-ким бирорвга амал бериб, қўлига қурол тутқазса, унга бегона түғни ҳам кўтаптиради, ўзига қалқон қиласди. Эрназар нима бўлганда ҳам амалга ўзи эришсин, шунда ўзини занжир-банд ҳис қилмайди, хатти-ҳаракати эркин бўлади. Энди олдида турган бирдан-бир йўл Оға бий ўйинини янгилаш. Бу ўйинни ким бошлаб, ким унга бошчилик қилса, атрофига ёшлар тўпланади, атрофига ёшлар тўпланса, ўз-ўзидан обрўйи ортиб, амал келгани шу бўлади. Оға бий бир овулнинггина эмас, бир неча овулнинг ёшлари қўшилиб, навбат билан зиёфат бериш маросими. Барча бою камбағалнинг болалари халфана йўли билан гуруч, ёғ йигиб ўтказадиган бу зиёфатда барча овулларнинг ўн олти ёшдан ўттиз ёшгача йигитлари қатнашиши мумкин.

Оға бий ўйинининг ўз қонун-қоидалари бор, агар шу қонун-қоида бузилмаса, ўйин бир йил, ҳатто бир неча йил давом этаверади. Ўйиннинг шундай деб аталиши-нинг сабаби, зиёфат ейдиганларга битта одам бошлиқ қилиб сайланади, бошлиқ Оға бий деб аталади. Оға бийнинг қозиси, ясовуллари бўлади. Улардан ташқари ҳар зиёфатта янги даррачилар белгиланади. Қозининг ҳукмини ёлғиз Оға бийгина буза олади! Қадимдан давом этиб келадиган бу ўйиннинг яна бир томони — зиёфатда қатнашаётган оиласларнинг фарзандлари бирликка, тартибга, ясовулликка, қозиликка, бийликка ўрганишади. Ёшларнинг бу ўйинга кўпроқ қизиқишлирининг яна бир сабаби, бу зиёфатда турли-туман мусобақалар уюштирилади. Тезайтиш, ғазалхонлик бўлади, бахшилар достонлар ўқишишади, шоирлар шеър ўқишишади, созандалар соз чалишади. Яна ҳар бир зиёфатта ахборотчи белгиланиб, у зиёфатда ҳозир бўлганларга йўловчилардан, сайдётчи-лардан, карвонлардан оламда нима гаплар бўлаётганини эшитиб олиб, ҳикоя қилиб беради. Зиёфатнинг кунини, навбатини Оға бий белгилайди. У бугунги зиёфатда кимга ош ошатса, келаси зиёфатга сўзсиз ўша йигит ҳозирлик кўриши лозим бўлади. Агар янги қўшиладиганлар бўлса, зиёфат вақтида Оға бийга учраб, арзини айтади. Янги аъзо кўпчиликнинг маслаҳати билан қабул қилинади!

Ота-боболарининг бу удумларини қайта тиклаш мақсадида Хумор отин ўғлининг тенгкурларини уйига чақириб зиёфат берди, зиёфат чоғида Оға бий ўйинининг тартиб-қоидаларини уларга тушунтириди.

— Ўғилларим, бу жуда керакли ўйин, — деди у гапини якунлаб. — Ҳақиқат йўқ деган жойда ўтиранг ҳам, оғаси йўқ ерда ўтирумаган маъқул. Ораларингда битта оғаларинг бўлиши даркор.

Хумор отиннинг бу гаплари йигитларга жуда маъқул тушди. Оға бийликка кимнинг номзодини кўрсатиш ма-саласида тортишув бўлмади, ҳаммалари бир оғиздан Эрназар полвонни лозим топишиди. Шундан сўнг Эрназар йигитларнинг ўртасида ҳар хил доно гаплар, топишмоқлар айтишувини бошлаб, яхши жавоб берган бой фарзандларидан бири Фозил деган йигитни бўлғуси зиёфатларга қози қилиб тайинлади. Асан, Ортиқ деган йигитларни ясовул қилиб белгилади. Даррачилар эса, ҳар зиёфатда янгиланиб турилиши лозим эди.

Ойдўс бобо қўзголонидан кейин бемалол ўйин-кулги қилолмай дикқинафас бўлиб юрган ёшларга бу ўйин

худди хазина топгандек кувонч бағишилади, уларнинг биринчи зиёфатлари жуда кўнгилли ўтди.

Бора-бора Оға бий зиёфатининг таърифи қўшни овулларга ҳам тарқалди. Зиёфатта қўшилишни хоҳловчилар кўпайтгани сайин тартиб ҳам қаттиқ йўлга қўйила бошлиди. Зиёфатнинг шартлари белгиланди. Бу Оға бий Эрназарнинг обрўйини ошириб юборди.

... Зиёфат гали бу сафар Мовлон сариқقا теккан эди. Мовлон атоқли бойлардан бирининг ўғли. Отаси ёшлигида вафот этиб, у Рустам исмли укаси билан етим қолган. Ёшлиги сабабми ё ииниси билан носозлиги сабабми, ўртаҳол даражасига тушиб бораётган бу хонадон Оға бий ўйинини жуда хурсанд бўлиб кувватлаб чиқсан эди.

Мовлон бугун азондан бошлаб тиним билмай, меҳмонларини кутиб олиш тарафдудида. У ўзини хотиржам тутишга ҳаракағ қилмасин, бари бир юраги нотинч. Кеча кечқурун Эрназарникига борган эди, сафарга кетганига бир ой бўлганига қарамай, ҳалигача ҳам қайтмабди. Бироқ Қосим Эрназарнинг Хивадан қайтганини айтиб, онасига совринга олган отини топшириб кетганини кўргани учун, азондан молини сўйиб, зиёфатга ҳозирлигини кўраверди.

Аммо чошгоҳда ҳам Эрназардан дарак бўлмади. Сабри чидамаган Мовлон ииниси Рустамни яна Эрназарникига хабар олиб келгани юборди.

«Омадим сира юришмади-юришмади-да! — деб орачора тўнгиллаб қўярди у. — Шунча харажатим куймаса гўрга эди...»

Рустам от минишга қўрқиб, доим эшакда юрувчи эди. Кўчага чиқиб қарайди, қани укаси кўринса. Мовлон дам ўтмай кўчага чиқиб унинг йўлига қарайди-да, жаҳл билан ёнига чирт этиб тупуриб, сўкинади: «Ҳап сеними, бунақа нодон туғишганинг бошини сапчадек узиб ташласанг-да!»

Бир маҳал Рустамнинг эшаги кўринди. Мовлон ҳали олисдалигига қарамай овоз берди:

— Борми?

— Йўқ! — деди Рустам.

— Шўрим куриди!

У жаҳл билан шартта кетига ўтирилган эди, кўзи отдан тушаётган Эрназарга тушди. Мовлон югуриб бориб Эрназарнинг отини жиловидан тутди.

Эрназар Мовлон сариқ билан қуюқ сўрашди-да, унинг ҳол-аҳволини, меҳмонларнинг келиб бўлган-бўл-

маганини суриштирди, кейин ичкарига — меҳмонларнинг олдига кириб кетди.

Зиёфат кураш билан бошланадиган эди. Курашни кўпинча Эрназар полвоннинг ўзи бошлаб бергувчи эди. Унга ёлгиз Нурлибеккина тенг кела оларди. Нурлибек Ойдўс бободан кейинги атоқли бийлардан Асқар бийнинг хизматкори эди. Ҳар гал зиёфат берилганда Эрназарнинг ўзи бориб, уни Асқар бийдан сўраб олиб келгучи эди.

— Улли Оға бий, — деди Оға бий ўйинининг қозиси Фозил Эрназарнинг кўзларидан нима демоқчи бўлаётганини фаҳмлаб. — Асқар бий Нурлибекни Хивага ўзи билан олиб кетибди.

— Зиёфатимиз бир сафар курашсиз ўтса ҳеч нарса қилмайди, — деди Эрназар Оға бий вазифасини ўташга кириша туриб, қаддини ростлаб. Йигитлар ҳам унинг хурматини бажо келтиришиб, сукут сақлашди. Уй эгаси Оға бийнинг олдига бир чойнак чой олиб келиб қўйди, икки қўлини қовуштириб, буйруғингизга мунтазирмиз, деган ишорани билдири.

Мовлон сариқ ўзини ҳар қанча баъмани кўрсатишга уриниб кеккаймасин ёки камтарин тутиб, бўйинни эгиб турмасин, барча қилиқлари ўзига ярашмай, кулгили чиқаверарди. Эрназар унинг озгин чехрасига тикилган эди, кўзи юзида пайдо бўлган янги тириққа тушди.

— Мовлон, мени тезроқ танийдиган бўлишсин, деб юзингга янги нақш солибсанми?

Йигитларнинг юзларида кулги ўйнади.

— Улуғ Оға бий, тўғри пайқадингиз. Мен бу тиригим билан фахрланаман. Нега десангиз, бу нақшни хотиним солди.

Ҳамма гурра кулиб юборди.

— Нима билан? — деб сўради Эрназар ўзини кулгидан тўхтатолмай.

— Улуғ Оға бий, мени кечирасиз. Шу зиёфатга ҳозирлик кўраётганимизда хотинимнинг жаҳли чиқиб, найза улоқтириб қолса бўладими. Отган найзаси келиб шу еримга санчилди.

— Найза улоқтирид?!?

— Ҳа-да. Мен эркак бўлганим учун найзани, хотиним аёл бўлгани учун пичоқни яхши кўрамиз. Ўзингиз биласиз, найза билан пичоқни уруғи бир — оға-ини. Шунинг учун ҳам укасининг эмас, акасининг номини айтиб, найза улоқтирид, дедим, аслида у менга пичоғини отган эди. Ҳа, нега афтингизни бужмайтирасиз? Бу айбми? Айб эмас. Аёлим мени яхши кўргани учун ҳам найзанинг

укаси пичоқни қадрлайди-да. Ўзи ҳам анчагина мерган. Мен унинг ана шу мерганлиги билан фаҳранаман.

Ўтирганлар яна гурр этиб қулиб юбориши. Эрназар унга зиёфатингга тайёргарлигингни кўравер, деб жавоб берди, кейин у ёқ-бу ёғига қараб, ўнг ёнидаги юзларини ажин босган мулласифат йигитга мурожаат қилди:

— Қани, Фозил қози, зиёфатга қўшиламан, деганлардан яна борми?

Фозил қаддини ростлаб, сал олдинга сурилди.

— Ҳар сафаргидек, зиёфатимизга қўшиламиз, деганлар талайгина. Бироқ бугунги зиёфатимизда улардан иккитаси қатнашяпти, холос. Бири эшик ёнида ўтирган ҳов анови йигитча. Ёши ўн еттида. Кенагаслик Қобил бийнинг ўғли Эрназар.

— Баракалла, аммо ҳеч кимни уругининг номи билан атама!

— Юрт уни сиз билан адаштирмаслиги учун шундай деб атадим. Истасангиз, Эрназар бола деб атасак ҳам бўлади.

— Оға бий, рухсат этсангиз мен ҳам бир оғиз гап қўшсам, — деди эшикдан қайтиб кирган Мовлон сариқ. — Одамни уруги номи билан аташга мен ҳам қаршиман. Халқимнинг фойдасини ўйласам, туғишган иним Рустам кўзимга қора чивинчалик ҳам кўринмайди. Мени юрт Мовлон андакли дейди, мен бунга хафа бўлмайман, тўғрисини айтганда, баъзи ошна-оғайниларимнинг кўнглига малол келмасин дейман. Амал, исм ўзим учун эмас, ўша ошна-оғайниларимга керакка ўхцайди...

— Мовлон, кўп маҳмадонагарчилик қилаверма, амалдорликка сен ярамайсан, — деб Эрназар бу гапининг қандай оқибатга олиб келишини ўйламай, унинг гапини қисқа қилди ва Эрназар боланинг туриб ёнига келишини сўради.

Юрагини ўқ тешиб ўтгандек, бирдан Мовлоннинг турқи ўзгарди. Қўлини кўксига қовуштирганча, нафаси ичига тушиб кетди. Юрт эътиборини унга эмас, Эрназар болага қаратди.

Эрназар бола ориқ, босиққина йигитча экан. Унинг устки лаби остки лабини босиб тушган, кўзлари катталарнига ўхшаб кетади, олма-кесак термайди, ўйчан, чиройи ҳам сўлғин. Ўтириш-туришини зимдан кузатган одам унда аллақандай яширин ақлнинг изини сезиши мумкин. Ҳатто баъзиларнинг хаёлидан: «Катта бўлса Эрназар бийдан қолишмаса керагов», деган фикр ҳам ўтди. Бироқ ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Эрназар бола ҳамманинг синчков нигоҳи ўзига қадал-

ганини сезиб, гапни нимадан бошлашни билмай, теварак атрофига бир назар ташлади-да, Ога бийга таъзим қилди.

— Бўйруғингизга мунтазирман, улуғ Ога бий.

— Эрназар бола улуғ хонимизнинг Сайдмуҳаммад исмли иниси билан бир мадрасада ўқиган, — деб қўшиб кўйди Ортиқ ясовул.

Бу янгилик зиёфатда ҳозир бўлганларнинг Эрназар болага қарашини тамоман ўзгартириб юборди, уни ҳурмат қила бошлашиди.

— Ога бий ўйинимизнинг шартларини такрорла-чи, — деди Эрназар совуқёнлик билан.

— «...Жамики қорақалпоқ ёшларининг бошини қовуштирадиган мажлиси Ога бийнинг тартибини бузсам, ҳалқимга қарши ёмон иш қилсан, улуғ Ога бийнинг буйругини бажармасам, мени худо газабига дучор қилсин, улуғ Ога бий ўз кўли билан кўзларимни ўйсин...» — деб шартларни қайтарди сира иккilanмай Эрназар бола.

Ога бий қозисига, ясовулларига, даррачиларига қарди, уларнинг бош эгиб маъқуллашаётганини кўриб, Эрназар боланинг бугундан бошлаб қаторларига қўшилганини маълум қилди.

— Улуғ Ога бий, йигитлар! — деди Эрназар бола ўтиришдан олдин. — Келаси мажлисга бизнигига ташриф буюришларингни илтимос қиласман.

Тартибга мувофиқ келгуси мажлисни Ога бий белгинашидан хабардор бўла туриб, бу боланинг ўзбошимчалик қилганидан Эрназарнинг жаҳли чиқди, шундай бўлса ҳам унинг ёшлигини ҳисобга олиб, палов тайёр бўлишини кутмай, олдига чақирди-да, унга иссиқ нон тишлатди.

Ога бийнинг нима учун унинг йўриғига юргани барча учун қоронғилигича қолаверди.

— Ога бий, зиёфатимизга бугунги иккинчи талабгор — Мадрайим. Хитой уругидан, марҳум Райим мулланинг катта укаси, овулимиздаги Шариф мулланинг яқин қариндоши. Ёши ўттизда, — деди Фозил олағовурнинг босилишини ҳам кутмай. — Қани, Мадрайим қора бола, ўрнингдан тур!

Чаққонгина, хипча, куйган ёғочдек қоп-қора йигит ҳамманинг олдига чиқди. Йигитлардан бири Эрназарнинг рухсати билан ундан нега шу маҳалгача Ога бий ўйинига қўшилмаганинг сабабини сўради. Мадрайим айборд одамдай ерга қараганича, минғирлади:

— Улуғ Ога бийимиз Эрназар билан битта уйда ўтиришга муносиб эмасман, деб ўйлаган эдим. Негаки,

унинг ақлига лойиқ келадиган ақлим йўқ, деб ўйладим.

Эрназар унга гапни кўп чўздирамай, Оға бий ўйининг шартларини такорлашни буюрди.

Мадрайим Эрназар боладан диловарроқ, чечанроқقا ўхшаб кўринди. Ўйин шартлари унинг оғзидан ўта салмоқли, чуқур маъноли бўлиб эшитилди. Шунга қарамай унинг жавоби Эрназар боланичалик баҳоланмади. Бунинг сабаби, Мадрайимнинг ундан паст жавоб берганида эмас, ёшининг ундан улуғлигига эди. Бу ёшда ҳамма ҳам шундай ақдли бўлиши шарт.

— Эрназар оға бий, — деди қози. — Оға бий ўйинимизга қўшилиш тилагини билдирган яна бир одам бор. Миллати бошқа бўлгани учун қўшолмаслигимизни айтсам ҳам кетмай, Мовлоннинг уйида ўтирибди.

— Ким экан ўзи?

— Кўшни қозоқ овулининг йилқибоқари Зарлик деган йигит. Ўзи тўралардан экан.

Эрназар оға бий бир оз ўйланиб ўтириди-да, кейин йигитларига қаради. Йигитларининг чеҳраларида ўзга миллат кишисини ёқтираслик аломати сезилмади.

— Қани, Ортиқ ясовул, Зарликни чақириб кел-чи.

Ясовул дарров чиқиб, пешанаси кенг, кўзлари қийик, хушрўйгина йигитни эргаштириб кирди.

— Ўзингни таништири, — деди Эрназар оға бий.

— Исмим Зарлик, ёшим ўттизда. Ботиқ бойнинг йилқисини бокаман. Бой Оға бий ўйинларинг тўғрисида эшитиб, ўғиллари, йилқичилари, чўпонларини синовдан ўтказиб, мени сизларнинг давраларингга қўшишга қарор қилди. Истаган вақтларида зиёфатим, мукофотим тайин, деб айтиб юборди.

— Ўйин шартларини ўргандингизми?

— Ўргандим. «Жамики қорақалпоқ ёшларининг бирдамлик мажлиси бўлмиш Оға бий тартибини бузсам, халқимга қарши ёмон иш қилсан, улуғ Оға бийнинг буйруғини бажо келтирмасам, мени худо ғазабига дучор қилсин, улуғ Оға бий ўз қўли билан кўзларимни ўйсин...»

— Йигитлар, сурилиб Зарликка жой беринглар!

Зарлик тўрдан очилган жойга ўта эҳтиёткорлик билан ўтиб ўтириб, таъзим бажо келтириди.

— Яна ким бор?

— Оидус бобонинг жиловдори ~~Дүспандан бир~~ ~~Кўнглиси~~ бир ўғил қолган экан. Қиз ўн олига, ўғил ўн учга чиқибди. Қиз укасини етаклаб ~~Кўнглиси~~ ~~Оға~~ бий

ўйинига оч-ориқ етимларни қўшиб обрўйини тўколмаймиз, деб қайтариб юбордим.

— Қиз тушмагур бирам сулув эканки, сира қиёси йўқ, — деб гап қистирди йигитлардан бири. Эрназар унга бир ўқрайиб қаради-да, кейин қози Фозилга ўтирилди.

— Уканг ҳали ёш экан, деб қўя қолсанг ҳам бўларди.

Фозил бурнини жийириб, унга бир нарса демоқчи бўлди-ю, яна индамай қўя қолди.

Ҳаммалари индамай чой ичишда давом этишди.

— Йигитлар; — деб бир оздан кейин қаддини ростлади Эрназар оға бий. Унинг эл тақдири, ёшларнинг умр йўлига алоқадор кўп-кўп ҳикматли гаплардан топиб юришига ўрганиб қолган ёшлар, қуёшга интилган кунгабоқардек, юзларини унга буришди. — Бир одам нариги дунёга борган экан. Беҳиштнинг бир хонаси бўш турган эмиш. «Бу хонанинг одамлари қаерда?» — деб сўрабди. Боғбон: «Бу қорақалпоқларга аталган жой эди», — дебди. «Шунча қорақалпоқ ўлиб кетяпти, наҳотки биронтасига ҳам муносиб топилмаган бўлса бу жой?» — деб сўрабди яна ўша одам. «Биласизми, улар беҳишт ў ёқда турсин, фоний дунёни ҳам бир-биридан қизганиб, талашиб ўрганишган. Ўлганларидан кейин ҳам бу одатларини тарқ этишолмай, қил кўприкнинг устида бир-бирларига йўл бермай, жиққамушт бўлиб, беҳиштга ета олмай, дўзахга таппа-таппа қулайверишида!», — дебди. — Бу гап ҳар кимга ҳар хил таъсир қилиб, ҳаммалари бир зум хаёлга чўмиб қолишли. Баъзилар бу гапнинг замиридаги маънони тушунмай, «ақлсиз ўликлар» устидан кулишиди.

Эрназар жамоатга тагдорроқ ҳангома топиб айтадиган бўлса, тингловчиларнинг узокроқ ўйлашларига имкон берувчи эди.

— Йигитлар, энди топишмоқ айтишишни бошлаймиз, — деди у бир нафас жим қолганларидан кейин. — Ўлаб кўринглар, дунёдаги энг ёмон макон қаер?

Зиёфат иштирокчилари бу гапдан кейин ўзларини анча эркин ҳис қилишиди, топишмоқни топиш ҳаракатига тушишиди, пайтини топиб, бир-бирларига қарашиб, шивирлаша бошлашди.

Ўйин қоидасига биноан биринчи бўлиб Фозил жавобга тайёр эканлигини билдириди.

— Айт, қози, — деди Эрназар оға бий.

— Дунёдаги энг ёмон макон — сувсиз жой.

Ҳаммадан пастдà қамишдай бўлиб ўтирган ингичка, ориқ йигит:

— Эрназар оға, — деди кўзларини ишқаб. — Сиздан бир нарсани сўрасам майлими?

— Майли, сўрай қол, Муҳаммадкарим.

— Дунёда энг кучли нарса нима?

— Биринчиси нон, иккинчиси бирлик, — деди Эрназар оға бий сира ўйлаб ўтирумасдан. — Аммо дунёдаги энг ёмон макон — дўстинг йўқ макон.

Сўнгти жавобдан Фозилнинг ранжигани ориққина юзида шундоққина намоён бўлди-қўйди. Худди тандир олдида турган одамдек қип-қизариб кетди. Муҳаммадкарим унинг бу ҳолатига аҳамият бермади, яна бир нарса демоқчи бўлаётганини пайқаб, Эрназар унга «гапиравер», дегандек ишора қилди.

— Мен Мадрайимга битта савол бермоқчидим, — деди Муҳаммадкарим.

— Мадрайим, жавобга ҳозирлан.

— Ақлли билан ақлсизни қандай ажратиб бўлади?

— Ақлсизликнинг белгиси, у кишига доим ақл ўргатверади, ақллиликнинг белгиси шуки, у доим ўрганаверади, — деди Мадрайим.

— Улуг Оға бий, — деди Мовлон сариқ. — Менинг Эрназар болага саволим бор. У хоннинг иниси билан ўқиган бўлса, айтсин, хон қандай таом ер экан?

— Хон узумнинг сувидан сабзининг сувини афзалроқ кўрар экан.

Мовлон Эрназар ҳозир ўзларига тайёрланаётган таомларнинг номини айтса керак, деб турган эди, аммо унинг ўйлагани хато бўлиб чиқди, шундай бўлса ҳам одатига қўра сир бой бермасликка қарор қилди, яна Эрназар болани тилидан илинтиришга ҳаракат қилди.

— Эрназар бола, сен ўзингни кимнинг қули деб биласан?

— Худонинг қули-да, — деди хурсанд бўлган Муҳаммадкарим.

Эрназар оға бий гапга ўринсиз аралашгани учун Муҳаммадкаримга шундай ўқрайиб қарадики, йигит шу билан тамом бўлди, кирпидай гужакнак бўлиб, қайтиб чурқ этиб оғиз очгани ҳоли қолмади.

Фозил эса пайтдан фойдаланиб, яна кўкрагини керди.

— Мовлон, агар ростини билишни истасанг, айтай, ҳар ким энг аввало ўз сирининг қули бўлади.

Қозининг жавобидан ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Отдош сенга бир савол, — деди Эрназар оға бий. — Инсондаги энг олий фазилат нима?

Эрназар бола ўйланиб, бир оз довдираб қолди-да, кейин тилга кирди.

— Кўлидан келса, бировга текин дастурхон ёзиб, ўзганинг дастурхонидан ҳеч нарса емаслик.

Эрназар оға бий мийигида кулиб, жавобдан қониққанини билдириди.

Гапга аралашмай ўтирган Асан ясовул Оға бийга мурожаат қилиб, тўралар уруғидан Зарликка савол бериш учун ижозат сўради.

— Зарлик оға, бу ёруғ дунёда ҳукмдор хон билан подшоларнинг тахти, тож, бош қуроли нима эканлигини айт оласизми?

Савол қўпчиликка ноаниқ туюлди, саволига Асан ясовулнинг ўзи ҳам унчалик яхши тушуниб етмаслиги шундоққина сезилиб турарди. Буни пайқаган Эрназар оға бий, агар Зарлик тузукроқ жавоб берга олмаса, жавоб бериб қўя қолишга қарор қилди.

— Менимча, — дей тутила-тутила жавоб қайтара бошлиди Зарлик. — Хон билан подшоларнинг тахти — ҳалқ, тожи — лашкари, бош қуроли — ўқ-дорилари бўлса керак.

— Ундай бўлса, ҳалқнинг тахти, тожи, бош қуроли нима бўлади? — деб сўради остонада турган уй эгаси.

Бундай савол бўлмайди, дегандек ҳамма норози қиёфада жим қолган эди, ташқаридан аллаким овоз берди.

— Ҳалқнинг тахти — униб-ўсган ери, тожи осмондаги қўёш, бош қуроли — бел-кетмони. Ҳонларнинг бош қуроли — ҳалқнинг ишончи бўлиши керак.

Бу кутилмаган жавоб зиёфатда ўтирганларнинг барчасини лол қолдирди, ҳамма нима дер экан, деб Оға бийга тикилди. Оға бий эса, ўйлаб ўтирамай ташқарига овоз берди:

— Ким бўлсанг ҳам ичкарига кир.

Муҳаммадкарим кечирим сўрагандек бўлиб, Оға бийга қаради.

— Менинг хизматкорим бўлади. Отимга қараб туради, деб бирга олиб келган эдим. Ўзининг шунаقا рухсат сўрамай гапириш одати бор.

— Исли нима?

— Ўзингиз ҳам биласиз, камбағаллар фарзандларига жуда дабдабали исм қўйишади. Унинг исми Бектўра. Бу ёққа киришининг ҳожати йўқ.

— Муҳаммадкаримнинг хизматкорини биламиз, бу ерга кириб кайфиятимизни бузмай қўя қолсин, — деди пойтакда ўтирганлардан бири.

Эрназар оға бий сира иккиланмай донолигини намоён қилган йигитни гүё ёдидан чиқарди.

— Улуг Оға бий, битта саволим бор, — деди Бектуранинг ичкарига киришига норозилик билдирган бояги йигит. — Бошлиқ қанақа бўлиши керак?

— Бошлиқ доим қовоғини солиб юриши керак, — деди уй эгаси навбат кутмай.

— Йўқ, камгап бўлгани дуруст, — деди Фозил қози. — Қўл остидагилар билан ҳадеб пачакилашавермаслиги керак.

Эрназар уларнинг фикрларига қўшилмаслигини билдириди.

— Бошлиқ ҳалқини севиши, ҳалқи учун ўлимдан ҳам қайтмаслиги керак.

Боядан бери индамай ўтирган Мадрайим аста бошини кўтарди.

— Ҳаммага алоқадор битта савол берсам майлими?

— Қани, эшитайлик-чи.

— Элнинг обрў-эътиборини нима кўтаради?

Бир нафас орага сукунат чўмди, кейин ҳар ким ўз билганича жавоб беришга тутинди.

— Бойлик.

— Шоирлари...

— Йигитлар, тартиб сақланглар, — деди Эрназар оға бий. — Бойликни гапирманглар, бойлик қўлнинг кири, чириган дараҳтдай мўрт, бирда бўлмаса бирда синади. Элнинг обрў-эътиборини кўтарадиган нарса — илм-ҳикмат, ҳалқнинг донолиги.

— Бу ҳам маъқул жавоб, — деди Фозил.

Эрназар оға бий қозисининг мақтовини қандай қабул қилганини мутлақо сездирмади, гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Кенжамурот, энди навбат сенга, — деди.

Кенжамурот кўп йиллардан бери Эрназарнинг сирдош дўстларидан бири. Уни Хумор отин ҳам яхши кўради. Шунинг учун ҳам Кенжамурот Эрназарларникига тез-тез келиб туради. Анча эсли йигит. Бир вақтлар Ойдус бобонинг даврида қўзғолон кўтарилиб, ҳалқ пароқанда бўлиб юрган кезлари, анча ёш бўлишига қарамай турмуш тарзларига норозилик билдирган, «биз бошқа ҳалқнинг қўланкасида қуриб қолаётган бир ниҳолга ўхшаймиз», деган эди. Кенжамуротнинг бу гапи Хумор отиннинг Оға бий ўйинини қайта тиклашига ҳам дурустгина туртки бўлди.

Эрназар ҳам унга орқа қилиб юради. Ўтган сафар Кен-

жамурот бугунги ўтиришга ахборотчи қилиб тайинланган эди. Оға бий ўйини ташкил этилганидан бери унга биринчи марта топшириқ берилиши. Кенжамурот қўйнидан Куръонни олиб, тиззасининг устига қўйди. Ҳамма ахборотчилар ҳам одатда шундай қилишади, бу ёлғон гапир-маслика гаров бўлиб хизмат қиласди. Бир оғиз ёлғон сўз ҳам барчани тўғри йўлдан адаштириб юбориши мумкинлиги Оға бий ўйини шартларида алоҳида қайд этилган.

— Улуғ Оға бий, дўст-биродарлар, — Кенжамурот шундай дея қўлидаги Куръонни қўшқўллаб пешанасига теккизди-да, яна ўрнига ўтириди ва ахборотини бошлиди. — Ўтган бир ой ичидаги юртимиз ичкарисида ҳамда қўшни элатларда ва умуман, оламда қандай воқеалар содир бўлганидан сиз ҳурматли мажлис аҳлини хабардор қилишни олдимга мақсад қилиб қўйганман. Мен учрашиб сұхбатлашган йўловчиларнинг, савдогарларнинг, карвонларнинг ҳикоя қилишига қараганда, бутун олам чайқалиб турибди.

Мажлис аҳлининг кўпчилиги Кенжамуротдан олам янгиликларини эшитамиз, деб ўйламаган эди. Эрназар оға бийнинг ўзи ҳам ҳайрон қолиб, алоҳида бир дикқат билан эшита бошлиди. Ташқаридагилар ҳам жимжит бўлишиб, ўртага пашша учса билинадиган сукут чўқди. Бу сукунатда ўргада ёниб ётган жинғил новдаларининг чирс-чирси эшитиларди, холос.

— Орқадаги қозоқ биродарларимизнинг аҳволи. айниқса танг, — деди Кенжамурот бирпас сукут қилгач. — Огулларида сира тушуниб бўлмайдиган уруш, келишмовчилик. Бўкей хонлигига Икатой ботир билан шоир Маҳамбет бошчилигига рус амалдорларига қарши норозилик қўзголони кетяпти. Бундан бир неча йил муқаддам Бўкей хонлигининг қозоқлари Оренбург генерал-губернатори номига хат ёзишиб, «бийларимиз, сultonларимиз зулмни жуда ошириб юборди, бизга ёрдам беринглар», деб мурожаат қилишган экан. Ана энди қозоқларга ёрдам бериш баҳонаси билан рус тўралари ҳам кўтарилган. Бунинг оқибати нима билан тугаши ҳали номаълум. Қора ҳалқ ҳақиқат ким томонда эканини тушунолмай гаранг. Энди қибла томонимизга келсак, бу томонимизда ҳам руслар бор. Эрон шоҳи Афғонистоннинг Ҳирот шаҳрига бостириб кирганига бир йил бўлибди. Бу кўнгилсиз воқеага рус подшолиги сабабчи, деган гап тарқалган. Ҳиротдан келаётган бир савдогарнинг айтишига қараганда, Ҳиротда ҳозир руслар эмас, инглизлар кўпайиб кетган эмиш. Шунга қараганда рус-

ларнинг босқинчилиги ҳақидаги гаплар ўринсизга ўхшайди. Инглизлар ёлғиз Ҳирот шаҳринигина эмас, бутун Афғонистонни эгаллаб олиш ниятида, дейишяпти.

— Ё алҳазар! — деди ўтирганлардан бири.

— Кунчиқар тарафимизга келсак, бу томонимиз ҳам тинч эмас. Бухорога Ҳиндистон орқали бир дарвиш келган экан, Бухоро амири ундан шубҳаланиб, кетига одам қўйибди. Дарвиш инглиз жосуси бўлиб чиқибди. Ҳон айбини бўйнига қўйиб, дарвишни ҳибсга олибди. Айтмоқчи, Оренбургда рус тўралари ҳам бир инглиз жосусини кўлга туширишган экан. Уни шаҳардан бадарға қилиб юборишибди.

Ўз уруғига бий бўлса ҳам Оға бий ўтиришига илтимос қилиб қўшилган Сойибназар гапга аралашмай, тўнкадай бўлиб ўтирган эди, ахири сабри чидамади:

— Кенжамурот мўйтенлик, гапингга қараганда, инглиз жосулари ҳаммаёққа ёйилиб юрадими, дейман?

— Олдин гапини тугатсин, — деди Эрназар оға бий.

— Кунботиш томонимиздаги Догистон, Озор, Арман, Гуржистон элларида ҳам ҳар хил ғалаёнлар бўлиб турган эмиш. Догистонда имом Шомил юрт ўзини-ўзи бошқарсин, деб қўзғолон кўтарган эмиш. Хуллас, ҳаммаёқда нотинчлик. Ўтган сафарги ўтиришимизда хабар қилинган Ўрта юзнинг хони Сержон Қосимнинг ўғли ҳақидаги гапни эса, эшитгансиз. У Ўрта юз хонлигини рус подшолиги қўлидан ажратиб оламан, деб уруш қилиб юрган эди, уни Тошкент күшбегиси ўлдириб қўйибди. Ўрнига тувишган иниси Кенесари бош кўтарибди. Унинг ҳам мақсади Ўрта юз хонлигини рус подшосидан ажратиб олиб, ўзи хон бўлиш. Бу ишимга ёрдам берсин, деб Хива хонидан ёрдам сўратиб, элчилар жўнаттган экан. Улар орадан икки кун ўтиб бизнинг овулимизда тўхтаб, Хивага Асқар бийни бирга олиб кетишиди... Хоразм воҳасига келсак, у ерда ҳам бир-бирлари билан келишолмасликлари орқасида юзага келаётган жанжал-тўполонлар кўп. Қўшни туркман юрти ҳам тинч эмас. Кўҳна Урганчдан Аннамурот деган йигит ёшлардан бир гуруҳини атрофига тўплаб, яширинча Хива хонига қарши урушга тайёрланаётган эмиш.

Бу гапни эшитиб, Эрназар оға бийнинг қулоғи диккайди, ичида, «вой аттанг, бошимни омон сақлаб қолай деб қочгунча, Аннамурот билан очилиброқ гаплашсам бўлар экан», деб ачинди.

— Хиванинг ўзида ҳам, шоббоэзлик ўзбеклар орасида ҳам хондан норозилар бор, дейишади, аммо анигини

мукаммал билиб олишнинг сира иложи бўлмади. Яна бир янгилик, ўн тўққиз ёшли Николай Ханков деган бир ўрисни кўрдим. Хивада бўлиб, энди Бухорога кетаётган экан. «Ўрта Осиё шаҳарларида ҳалқни бошқариш усули» деган китоб ёзаман, деб юрганга ўхшайди. Мени айниқса Грушин деган рус олимни ҳайрон қолдирди. У Қоратовдан бойлик топаман, деб тошларни йўниб юрибди. Жуда қизиқ олим экан. Амударёнинг тагига ҳам шўнгигб бойлик қидириб юрибди.

Зиёфатда ҳозир бўлғанларни бу янгиликлар қўзғатиб қўйди, ҳар кимнинг дилида ҳар хил саволлар пайдо бўла бошлади.

— Ўз юртимиз ичидаги янгиликларга ўтишдан олдин ташқаридаги аҳвол хусусидаги саволларга жавоб бер, — деди Эрназар Кенжамуротга.

— Сойибназарнинг бояги саволига жавобим шуки, мен суҳбатлашган одамларнинг тасдиқлашларига қаранганд, инглизлар ҳозир ҳамма мамлакатларда ивирсиб юришган эмиш. Баъзи мамлакатларда русларни ёқтири- масликларига ҳам шулар сабабчи. Суҳбатлашган одамларимдан бири Ҳиндистондан чиқиб, Қозон ҳамда Москва- га бориб келаётган савдогар экан. Кўп юртларни кўрган одам. У менга инглизлардан эҳтиёт бўлинглар, уларнинг энг хавфли томони шундаки, мусулмон юртларига му- сулмон кийимда мусулмон тилини ўрганиб келишади, ҳатто охун, эшон бўлиб келишади. Ўрислар эса мужик- ларга ўшаган жайдари, жафокаш, ичкиликни яхши кўрадиган ҳалқ, деб мақтади. Ўрислар, ўзининг ўрисли- гини яширмайди, милтигини ўқталаб тикка келаверади, деди.

— Сойибназар, жавобдан қониқдингми? — деб Эрна- зар оға бий унга қараган эди, у бош иргаб, жавобдан қаноатланганини билдириди. — Энди мен ҳам ўз кўрганларимни ҳикоя қилиб берай, — деди Эрназар бир- дан. У ўз ҳикоясини Хивада учратган турк охунидан бошламоқчи эди, ҳозир бунинг мавриди эмаслигини ту- шуниб қолди. — Мени хурсанд қилган нарса шу бўлдики, Қоратовда қазиш ишларини олиб бораётган рус олими Грушин бизнинг ота-боболаримиз ҳақида ўзимиз- дан яхшироқ билар экан.

Ҳамма анг-танг бўлиб, Оға бийнинг оғзига қаради. Эрназар Грушин билан учрашиб, нималар тўғрисида гап- лашган бўлса, ҳаммасини ипидан игнасигача гапириб берди.

— Агар руслар ўша сиз ҳикоя қилиб берган Грушин-

дек бўлса, нега ота-боболаримиз тутган йўлдан юрмаймиз? — деди Эрназар бола.

— Ўша ўрисни бугунги зиёфатимизга таклиф қилганингда жуда яхши иш бўлар экан-да... — деб Мовлон сариқ афсус билдириди.

— Оғиз солиб кўрувдим, — деди Эрназар. — Бироқ у хоннинг топшириғини тезроқ бажариш учун шошаёттан экан. Кейинги зиёфатимизга келишга ваъда берди.

— У жосусмасмикан? — деб сўради ўтирганлардан бири. — Тағин мутаассисиб даъватчи бўлмасин?!

— Ўзининг ўрислигини яширмагандан кейин жосус бўлармиди? — деб бошқа бирор унинг гумонини рад этди.

— Тинчланинглар, йигитлар! — деди Эрназар оға бий гап бошқа томонга бурилиб кетишининг олдини олиб. — Грушинни зиёфатимизга чақириб, у билан сұҳбатлашганимиздан кейин ҳали анча-мунча нарсаларни маслаҳатлашиб олишимиз лозим бўлади. Қани, Кенжамурот, ахборотингни давом эттири.

— Ўз юртимиизда айтарли янгиликлар йўқ. Қоратеренг томондаги овулда чечак касали тарқалибди. Чечакдан ўлаётганлар кўп. Күшхонанинг этагидаги кўлдан балиқ жуда кўп чиқяпти. Хон солигини фақат кенагас, мангит уруғларигина тўлаб бўлишиди. Бошқа уруғлар солиқ тўплашга энди киришишиди. Жуда ўзбилармонлик қилиб тартибни бузганларни, зинокорларни кўрмадим. Бироқ, анови ўтирган Қосим ўғри экан. Ўтган бозордан икки кун олдин бессари уруғидан бир есирининг икки сигирини ўғирлаб, Хўжайлига ҳайдаб кетаётганида қўлга тушиб ялинниб-ёлвориб жазодан қутулиб қолган эди, кеча Хивадан Эрназарнинг отини миниб хурсанд бўлиб қайтиб келди. Хивага яхши ниятда бормаган бўлса керак.

Йигитларнинг баъзилари ўзларининг Оға бийларига, баъзилари бурчакда мушукдай писиб ўтирган Қосимга қарашиди. Эрназар ҳайрон бўлиб Қосимга шундай ўқрайиб қарадики, Қосим унинг бу қарашига дош беролмай, иргиб ўрнидан турди ва бир сакраб эшик олдига борди. Аммо Оға бий чаққонлик билан этагидан тутиб қолди.

— Ҳой, қасам ургур, Хивадаги гап рост чиқиб қолдику?

Қосим Фозилнинг туғишган тоғаси эди, бой отонаси вабодан ўлиб, Фозиллар билан бир уйда тургувчи эди. Оға бийнинг гапини эшитгандан кейин йигитлар ярқ этиб Фозилга қарашиди. Фозил шолғомдек қизарип кетди.

- Нега индамайсан, қани, ростини гапир-чи?
  - Кейинги зиёфатга ҳозирлик кўришим лозим эди...
  - Йигламсирама, ўтириб, — деб Эрназар уни жойига итариб юборди. — Ҳамма қулогига қўйиб олсин, Оға бий зиёфатига ҳаром зот қўшилмайди. Қадимдан ота-бобола-римиз ўғрини ҳам, итни ҳам бир хил жазолаб келади.
  - Тўғри, — деди сабри чидамай Мовлон сариқ.
  - Қани, Кенжамурот, давом эт.
  - Энди манови Сойибназар ҳақида гапирмоқчи-ман, — деди Кенжамурот. — Бунинг энг ёмон одати — манманлик. Аzonда саломга келган деҳқонларига қўлини эмас, оёғини узатар экан.
- Барчанинг диққати Сойибназарга қаратилди. У Кенжамуротга ўқрайиб қаради-да, ўз қилмишидан мағрур-ланганлек, оёқларини тагига тортиб, гердайиб ўтириб олди. Кенжамурот бўш келмади.
- Оувулнинг болалари тўпланишиб, «Шариф муллада ўқимаймиз», деб менга арз қилишди. Ҳайрон бўлиб, нега деб сўрасам, «мулла ўзи ўқитадиган нарсасига ўзи тушуммайди, шундай бўлгандан кейин, бизлар ҳам ҳеч нарсани ўрганолмаямиз», дейишди. Буниси камлик қилгандай, Шариф мулла дарс вақтида наша чекиб ўтириб, камбағал Шукурбой деган қариянинг ёлғизгина боласини жазолайман, деб товонини тилдирибди, болани майиб қилиб қўйибди. — Кенжамурот Куръонни пешанасига олиб бориб уч марта ўпди-да, уни қозининг олдида элтиб қўйди. Бу унинг ахборотимни тутатдим, дегани эди.
- Илгариги ахборотчиларнинг биронтаси ҳам бунчалик кўп ва ҳар тарафлама мукаммал ахборот бермаган эди. Йигитлар Кенжамуротдан жуда мамнун бўлишди, кўзлари чақнаб унга миннатдорчилик билдиришди-да, Оға бийнинг охирги сўзини кутишди. Эрназар оға бий бир нафас сукут қилиб тургач, ўтирганларга мурожаат қилди:
- Кенжамуротнинг гапига қўшимча қиладиганлар борми?
  - Йўқ-йўқ, — дейишди кўпчилик.
  - Ундан бўлса, бугунги айбдорларга жазони Фозил эмас, мен бераман. Қосимнинг қулоғи кесилсин. Қосимнинг қулогини Мадрайим кессин. Сойибназарга ўн саккиз дарра урилсин. Иккала даррачи бир бўлиб урсин. Тўққиз даррани Эрназар бола уради. Ясовуллар, сизлар бу ерга Шариф домлани топиб келасизлар, уни ёлғиз ўзим жазолайман. — Ясовуллар шошилинч чиқиб

кетишаётган эди: — Сал тўхтанглар, — деб Эрназар оға бий бир қўлини кўтариб, ҳаммани ўзига қаратди. — Намоз ўқиганда нимани тушунасизлар?

— Беш вақт намоз фарз эканини тушунамиз, — деди Фозил.

— Ҳа, шундай-шундай, — деб маъкуллашди бошқалар ҳам.

— Йигитлар, — деди Эрназар оға бий бир оз зардаси қайнаб. — Намоз ўқиётганимда нималар деяётганимни мен ҳам тушунмайман. Шу сабабли намоздан олдинги ниятни қорақалпоқчага ағдартирмоқчиман. Масалан, ҳеч бўлмаганда жойнамознинг тепасига ўтирганда: «Куллуғим худога, юзим қиблага», дейдиган бўлайлик.

Йўлдошларининг хижолат чекишаётганини кўриб, Эрназар гапни чўзиб ўтирмади.

— Шундай қиласиз, йигитлар. Қани, такрорланглар: «Куллуғим худога, юзим қиблага...»

Ҳамма гулдираб унинг кетидан такрорлади.

— Ясовуллар, энди Шариф домлани олиб келишларингта рухсат.

Оға бий ўйинида қатнашмайдиганларни илгари жазолаш одатлари йўқ эди. Бугунги янгиликлар баъзиларни ажаблантирган, маъқул бўлмаган бўлса ҳам ҳеч ким Оға бийга қарши чурқ этиб оғиз очолмаган эди. Жазо маросими бошланишига қадар йигитларга бир ташқарига чиқиб, айланиб келишга рухсат берилди.

Эрназар оға бий бошқаларга қўшилмай, ташқарига ўзи алоҳида чиқди-да, овулнинг тунги манзарасига маъюс тикилиб турган эди, худди ер тагидан чиққандай, тўсатдан рўпарасида бир одам пайдо бўлди. Бу ўз уруғидан: ўрта бўйдан келган, юзида холи бор Шўнгқи деган йигит эди. Ҳали чарчофи босилмаган Оға бий йигитни дафъатан таний олмади.

— Кимсан?

— Эрназар оға, мен Шўнгқиман-ку, — деди йигит тилга кириб. — Ҳар зиёфатларингда айтиладиган ақлли гаплардан, доно ҳикматлардан мен ҳам ўрганай, менга ҳеч бўлмаса ўт ёқувчилик қилишга рухсат бер, деб илтимос қилгани келаётган эдим.

— Ўт ёқувчини ҳар зиёфатнинг эгаси ўзи топади, эндики навбат Эрназар боланики, унинг ўзига учрай қол.

— Эрназар оға, ўзингиз айта қолинг, ахир мен қўлдовлиман-ку.

— Ҳа, қўлдовли бўлсанг, орқалаб юрайми энди?

— Сизнинг шарофатингиз билан...

— Жўна бу ердан!
Ясовуллар Шариф домлани етаклаб келишди.
Ичкарига киришга рухсат берилди.

3

Хивада Эрназар билан учрашган охун асли турк бўлиб, у барча шарқ мусулмонларининг маркази бўлмиш Туркистонга виждан амри билан келиб, сабит эътиқодли қардошларни маккор ёв — Ўрисия босқинидан огоҳ этишни ўз олдига эзгу мақсад қилиб қўйган эди. Чунки, туркий элларни Ўрисия бирин-кетин забт этишни Пётр Биринчи замонидаёқ режалаштириб қўйганини ва ўша режа асосида Боги эрам янглиғ Крим ярим ороли деярли босиб олинганини, ҳозирги қунларда имом Шомил раҳнамолигидаги муҳоҳидлар миллий озодлик учун тенгсиз кураш олиб бораётганини жуда яхши биларди. Ўз билғанларини дини ва тили битта бўлган маслакдошларига обдон тушунтиришни истарди. Охун ҳосилдор ерга иймон-эътиқод уругини сепиш ниятида юртнинг паст-баландини, халқнинг аҳволини, дунёқарашини, ички ва ташқи ихтилофлар сабабини синчилаб ўрганишга қарор қилди. Уруғлар, элатлар ўртасидаги муносабатларни, ну-фузли зотларнинг таъсир доирасини аниқ билиш учун дарвиш ридосини эгнига кийди ва тиланчи қиёфасида оувулларни эринмасдан кезиб чиқди, кўп риёзат чекди. Тиланчилик эвазига топган хайр-эҳсонларини мавриди-ни топиб фарибларга, бева-бечораларга тақсимлаб берди. Бирор назарига илмайдиган оддий одамлардан ҳам иттиҳод ва истиқол, тараққиёт ва эътиқод борасидаги фикр-мулоҳазаларини босиқлиқ билан сўраб-сурештириди. Элатлар, одамлар руҳиятидан, уларнинг ғам-ташвишларидан боҳабар бўлгач, ҳозир Туркистон ижтимоий тараққиётнинг қайси босқичида турганини, аниқроғи, Туркистон замондан жуда ҳам орқада қолиб кетганини, ҳамон жоҳилият ботқофига ботиб ётганини теран англади. Кўп афсус-надомат чекди. Лекин, фақат азадор бўлиб ўтиришдан фойда йўқ эди. Эл-юрт ва унинг йўлбошчилари билан айнан улар тушунадиган йўсинда дардлашмоқни лозим топди. Шу мақсадда у Хивага келди, хон саройига йўл топди, хонга ўзини таништириди, мадрасада мударрислик қилишга ижозат сўради, мударрисликка рухсат олди. У маҳдуд, мутаассиб кишилар билан келажакда бўладиган ҳаёт-мамот курашида мағлубиятга учраш муқаррар эканини олдиндан яққол

кўриб турарди. Шунинг учун иймони бугун ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш лозим деб ҳисобларди. Энг аввало, ёшларни тарбиялайдиган мударрисларнинг ўзлари ҳам тарбияга муҳтож эканини билиб, уларни имкон қадар Ҳақ йўлига бошлади.

Халқ бидъатга берилганини, хон ҳам ўз халқига муносаб эканини (калтабинлигини), улар дунёда қандай воқеалар бўлаётганидан мутлақо бехабарлигини ўз кўзи билан кўрди, ўз қулоги билан эшилди. Энди мана шу тўпори халқ, тўпори хон, тўпори бийлар даражасига тушиб, улар англайдиган мақомда муомала қилишга мажбур эди. Эзгу мақсадини амалга ошириш учун айнан қорақалпоқ элини танлагани ҳам бежиз эмас. Бу халқ босқинчи ўрислар кириб келадиган чегара ҳудудларида истиқомат қилишарди. Ёв биринчи бўлиб посбонларни маҳв этади, демак, посбон ҳушёр бўлиши керак.

Шунинг учун ҳам қорақалпоқ овулларида тиланчилик қилиб юрганида Хумор отиннинг раҳмдиллигидан фойдаланиб, уйида икки марта тунаб кетган. Ана ўшандаёқ Хумор отиннинг ўзидан Эрназарнинг ниятларини, ҳатто Робия бибини аввал Мамит бий олмоқчи бўлиб юрганини, Эрназар оға бийни ҳозир ҳам бир қиз яхши кўриб юришини билиб олган эди. Охун Эрназар билан кўприк устида учрашиб қоламан, деб ўйламаган эди. У аслида бош вазирга йўлиқиб, Хивадан ёрдам сўрагани келган қозоқ элчиларини хоннинг қабул маросимига қатнаштиришга рухсат олгани кетаётгани эди. Бундан ташқари, ёлғиз хоннинг ўзига матълум қиласидиган битта гали бор эди. Гали шу эдики, Оренбургда кўлга туширилган жосусдан олиб ултурган хабарига қараганда, руслар яқин орада Оренбургнинг генерал-губернатори бошлигига Хивага қарши юриш қилмоқчи. Турк охун шу антилийни тезда хонга етказиб, бунинг олдини олиши керак, йўқса, рус подшолиги урушга тайёргарлиги йўқ. Хивани босиб олиб қўйиши мумкин. Хива босиб олинса, руслар учун Ўрта Осиёнинг бошқа мамлакатларига дарвоза очилиб қолади.

Кутилмаганда Эрназарга дуч келиб, уни мот қилганидан хурсанд бўлиб саройга келса, вазир хуноб бўлиб, ўёқдан-бу ёққа бориб-келиб турган экан. Охун унинг кетидан эргашиб, бир оғиз сұхбатлашишга рухсат сўради.

Аммо охун ҳали вазир билан унчалик яқин бўлиб ултурганича йўқ эди. У вазир учун ечилиши лозим бўлган бир жумбоқ эди. Шунинг учун ҳам вазир уни сұхбатга чақирилмай, ўзи шундай ялиниб келишини

кутиб юрган эди. Вазир юришдан тўхтаб, охуннинг бетига тикка қаради. Унинг соқол пардозлашини кўриб, дилидаги муз сал эригандай бўлди.

— Ҳа, сиз ҳам бизнинг сартарошда соч олдирасизми, дейман?

— Бутун юртга намуна бўлса арзийдиган икки инсон бор, вазир, — деди охун. — Биринчиси хон, иккинчиси сиз.

Вазир унинг топқирилигига қойил қолди.

— Нима демоқчи эдингиз?

Охун бир зум иккиланиб қолди. «Бунга билдирган маъқулми ё билдирамаган маъқулми? Ишонармикан? Ишонтиришим керак. Тушимда кўрдим, дейман. Тушим эканлигига ишонтиришим керак. Борди-ю, бу ўзбилармон чиқиб, менинг айтганларимни хонга ўз номидан айтса, мен бармоғимни тишлаб қолавермайманми? Аммо «туш»им хато бўлиб чиқса, унда бунинг ўзи ёмонотлиқ бўлиб қолади-ку. Вазирни жазолайдиган кун туғса, мен қутулиб қолавераман. Ҳаммаси яхши чиқса, унда вазирнинг қадрли одами бўлиб қолавераман».

— Гапиринг.

— Ҳурматли вазир, от ўлса, тақа қолади, ботир ўлса, донғи қолади. Менингдек бир ғарип охун ўлса, кетида нима қолишига калта фаҳмим етмай, бошим қотиб туриди.

— Тўғри айтасиз, охун. Ҳар бир инсон худонинг ер юзига сочган бир дони бўлади. Сиз ана ўша дон кўкариши керак, демоқчисиз-да?

— Оқибу донолигингизга жоним қурбон бўлсин.

Турк охун жўрттага кўзига ёш олиб, вазирнинг этагини ушлаб кўзига суртар экан, яна хаёлга толди.

— Ҳурматли вазир, — деди у кайфи бузилган бўлиб. — Бу дунёда оддий одамлар орасида ҳам кароматлилари бўлади, деса ишонмас эдим, лекин кўп тушларимнинг шундоққина тўғри чиқишига қараганда, ўзимга ўзимнинг ҳурматим ошиб кетди.

Унинг мадрасага мулла бўлишдан олдин халқ орасида сайёҳ-қаландар қиёфасида юриб кўп сирларни билиб олганидан бехабар вазир ундан меҳрибонлик билан сўради:

— Қандай туш кўрдингиз?

Охун вазирга яна ҳам яқин борди.

— Тушимда кунботиш томондан бир отлиқ шиддат билан Хива томонга елиб келаётган экан, қўрқиб уйғониб кетдим.

— Бу тушингизни қандай таъбирлайсиз?

— Рус подшолиги Хивага қараб юриш қилмаса, деган хавфдаман.

Яқинда вазирнинг Оренбургга юборган жосуси келиб Оренбург генерал-губернаторининг қандайдир юришга ҳозирлик кўраётганини айтганда, у бунга унча ишонмаган, хонга ҳам билдирамаган эди. Чунки яқинда бир рус билан мулоқотда бўлган хон гайридинларнинг илмига қизиқиб юрибди. Шунинг учун ҳам рус олими Грушинга ёрдамчилар бериб, унга қазилма ишларини топшириб қўйибди. Вазир гумонини яна бирон жосус тасдиқламагунча тахминий гапни хонга айтиб, хато қилиб қўйишдан кўрқарди. Мана энди ўша тахминини турк охунининг туши ҳам тасдиқлаётгани унда ишонч тугдираётган бўлса ҳам, «туш туюнинг қумалоги» деган ақида билан ишонишга юраги уччалик чопмади.

— Охун, бордию мен сизни хон билан учраштирасами?

— Шу тушимни хонга ҳам айтаман. Ахир кутилмаган **бу** балонинг олди олиниши керак-да! Мен шу тушни кўрганимдан бери анови, Грушин деган ўрисдан уруш бошлашдан олдин сир-синоатимизни билиб келишга жўнатилган жосусмасмикан, деб гумонсираб юраман.

Вазирнинг ҳам фикри шунаقا эди. Бироқ у гумонини айтишга шошилмади.

— Ундей бўлса, мен сизни хон ҳузурига олиб кираман, — деди бир зум сукут қилгач вазир. — Бироқ менга **нима** деган бўлсангиз, хонга ҳам ипидан игнасигача қолдирмай, ҳаммасини гапириб берасиз. Иш кўнгилдагидек силлиқ кўчса, сизни сарой маслаҳатчиси қиласиз. Сизни **Кенесари** хон элчилари билан учрашув маросимига олиб кираман.

Вазирнинг гапини эшишиб, охун унинг этагини қайта-қайта пешанасига суртиш у ёқда турсин, ўпди. Шундай қила туриб, Эрназар билан учрашиб қолганидан ҳам хурсанд бўлиб қўйди.

Унинг фикрича, Эрназарга йўлиққани ҳам бесамар бўлмайди. Жаҳли тез полвон овулига етгунча ўй суравериб, юрак-бағри ўртаниб, бирон дардга чалиниб қолса ажаб эмас. Жуда бўлмаганда уйига етиб бориши билан жанжал кўтариб, хотини билан фижирлашади. Агар шундай қиласа, жуда соз бўлади, онасига берган ваъдаси бузилади. Ваъдаси бузилгандан кейин қолган ишлари ҳам худди саробдай тарқалади-кетади.

— Ҳой, мен ҳам қизиқман-да, — деб қўлинин силкитиб

қўйди у. — Олдимда улкан вазифалар турган бир вақтда арзимаган одамлар тўғрисида бош қотириб нима қиласмана? Менга деса ўша Эрназари ажрашиб кетмайдими...

— Ҳа, бу нима деганинг?

— Мени кечиринг, вазир жаноблари, хаёлим бир оз чалғибди.

— Кетимдан юринг.

Хоннинг кенг қабулхонасида таҳтдан ташқари вазир билан бош маслаҳатчилар ўтирадиган сўри бошқа-бошқа экан. Охунга ўша сўридан жой берилди.

Булар кириб ўтирганларидан кейин қабулхонага беш киши кирди. Кирганлардан учтасининг афт-башаралари, кийимларини кўрган одам уларнинг Кенесари хоннинг элчилари эканини сўрамаёқ таниб олиши мумкин эди. Уларга қўшилишиб кирганларнинг тўртинчиси бургутларнинг орасига кириб қолган қиргайдай ихчамгина, қора соқолли одам қорақалпоқ Асқар бий, бешинчиси бурни ўроқ тақлид шопмўйлов йигит бўлиб, Хива хонининг кичик аскарбошиларидан бири — Маҳмудниёз эди. Элчилар билан бирга кирган бу икки одам хон билан маслаҳатчилар жойлашган икки сўрининг ўртасига — ерга ёзилган гилам устига омонатгина чўкишиди.

— Э-ҳа! — деб ҳайрон бўлди турк охун элчилар билан саломлашиб бўлингандан кейин. — Қозоқлар исломнинг содик қуллари бўлганлари билан русларнинг таъсирида юриш-туриши, одамларга муносабати ўзгариб қолган дейишучи эди, улар сира ҳам ўзгаришмаган экан, мен бу одамларнинг сиймосида ҳақиқий мусулмонларни кўриб турибман!

Дадил ва очиқасига гапириб турган бу одамга Кенесари элчилари миннатдор бўлиб, бош эгишди. Вазир уларга турк охунни таништириди ва хон киргунга қадар сұхбатлашиб ўтиришни маслаҳат бериб, Маҳмудниёздан меҳмоnlарни қандай кутиб олаётганини сўради.

— Жуда мамнунмиз, — деб ёрдам сўраб келган элчиларнинг бошлиғи Маҳмудниёз учун жавоб берди.

— Энди кароматли Хивадан ёрдам олиб кетсан, хонимиз Кенесари ўзини жуда баҳтли деб ҳисоблаган бўлур эди.

— Сиз билан биз туркий ҳалқлармиз, — деди охун одатдагидан чаққонроқ бўлишга ҳаракат қилиб. — Шундай бўлгандан кейин сизларнинг ўрисларни ой билиб, уларга бош эгишларинг ярамайди, барчамизда шубҳа уйғотади. Биласизларми, биз суюнган ислом мангалик қуёшидир. Қуёш бор ерда ойнинг нима кераги бор?

Кенесари элчиларининг бошлиғи ўрнидан туриб, охунга бош этди.

— Сиз жуда доно гап қилдингиз. Биз саҳройи бўлганимиз учун ўрис тўралари бир вақт кўзимизга ой бўлиб кўрингани рост. Энди тушундик, бизга қўёш кепрак экан.

Гаплари маъқуллангани сайин кўнгли кўтарилиб, ҳатто вазирнинг борлигини ҳам унутаётган охун катта бошини силкитиб, яна гапида давом этди:

— Худои таоло беҳишт билан дўзахни яратганида беҳиштни фақат мусулмонларга бағишлаган. Агар бир мусулмон бир кофирни мусулмон қилса, унинг қандай гуноҳи бўлмасин кечирилади, дейилган Куръонда.

Асқар бий суҳбатга аралашмагани билан гапираётганларнинг гапларидан керакли хулоса чиқараётган одамдек, кулоқларини динг қилиб, гердайиб ўтирибди. Махмудниёз меҳмонларнинг жавобларидан мамнунлигини билдириб улгурмасиданоқ икки пашшоп тўрдаги эшикни очиб, хон келаётганини хабар қилди. Барчалари шошашиша ўрниларидан туриб, бошларини хон томонга буришди-да, тошдек қотишиди. Хон ўз ўрнига ўтиб, чордона қурди, бошқалар довул эгган қамишдай эгилиб, жойжойларига чўкишиди.

Хон жимликни узоққа чўзмади.

— Меҳмонлар! — деди овозига ўзгача бир оҳанг бериб. — Мен сизларнинг келганингизни эшитганимда хурсанд бўлиб кетдим. Бироқ илгариги йиллар қозоқ хонлари рус тўралари билан ҳамдам эдилар.

— Улуғ хонимиз, — турк охун орага гап қистирди. — Кофир ўрислар билан дўстлик бамисоли муз устига битилган хатта ўхшайди.

— Улуғ шоҳ, охун оға ҳам маъқул гап гапирди, — деди элчиларнинг бошлиғи.

Хон, «нима дейсан?» — дегандек қилиб вазирига қаради.

— Улуғ хонимиз, сиз илгарилар ҳам буларга ёрдам бергансиз, энди ҳам марҳаматингизни аямассиз.

Бош элчи индамай ўрнидан туриб келиб, хоннинг оёқлари учига пешанасини тегизиб, қайтадан жойига бориб ўтириди.

— Охун, гапир, — деди хон.

— Улуғ хонимиз, мусулмонлар, — деб охун ўрнидан туриб бориб, хон тахтига пешанасини тегизди-да, Кенесарининг элчилари ўтирган томонга бошини бурди. — Барча мусулмонлар битта қўлнинг бармоқлари бўламиз.

Битта томирдан кўкарған дарахтмиз, битта боғда пишган олмалармиз. Қозоқ эли ўрис тўраларидан жабр кўрган экан, уларга раҳм қилиш даркор. Буни табаррук Каъба, бутун туркий қавмлар, ҳатто инглизлар жуда қўллаб-қувватлашади. — Унинг инглизлар деган сўзини ҳеч ким пайқамай қолган бўлса ҳам охун ўз-ўзидан хавфсираб, бурнининг учигача терлаб кетди, шошиб қолганидан эгilib, яна хоннинг оёқларига пешанасини тегизди. — Улуғ исломнинг ёруғ шами хонимиз, ўзингиз биласиз, ислом йўлида тўкилган қон қутлуғ қон бўлади. Лекин кофирлар, айниқса, ўрислар олмазор боғда адашиб униб чиққан қийшиқ тўранғил бўлиб турибди, уни томиридан қутиш йўлидаги ёрдамингиз бутун мусулмонларнинг иқболи бўлади.

Хоннинг кайфияти кўтарилиди.

— Қорақалпоқ бийи, сиз нима дейсиз?

— Улуғ хонимиз, — деди яна охун. — Қорақалпоқларнинг макони — Хоразм хонлигининг рус элатига уруш қилганидан жон сақлайдиган ери. Шундай. Балки ёрдамга ўшалар боришар.

Хон назар ташлаши билан ўрнидан туриб, таъзим бажо келтириб турган Асқар бий икки букилди.

— Улуғ хонимиз, менинг халқим, «душманимга бўлишган дўстим ҳам душманим», дейди. Сиз кими душманим десангиз, биз ҳам ўшанга дўст бўлмаймиз.

— Улуғ хонимиз, қани, қорақалпоқ бийи айтсин-чи, юргидаги Оға бий ўйинининг мақсади нима экан? — деди охун.

Охуннинг ўзини жуда бемалол тутиши вазирга ёқинқирамади, чунки хон охунни маъқул кўриб қолса, мени четлаб ўтиб, маслаҳатга уни чақирадиган бўлади, деб кўрқарди. Аммо ижирғаниб ўтиргани билан хоннинг олдида унга пишанг беролмади.

Асқар бий Оға бий зиёфатининг ҳақиқий мақсадини билмагани учун уни ўшларнинг кўнгил хушлайдиган ўйини деб биларди, холос. Ўшандай деса, ҳозир хонни ишонтиrolmasligiga кўзи етди, билмайман, деса ҳам хон назарида ёлғончига айланиб қолиши мумкин. Нима деб бўлса ҳам жавоб беришга мажбур.

— Оға бий ўйинининг йигитлари элимизнинг қиличи бўлади, улуғ хонимиз.

— Баракалла, ана ўша қиличларинг билан Кенесарига ёрдам берасиз, — деди хон. — Маҳмудниёз сиз биз томонимиздан борадиган лашкарга бошчилик қиласиз.

Меҳмонлар, хуш қолинглар, хонларингга биздан салом айтинглар.

Элчилар ўринларидан туришди. Вазир билан охун хон олдидা бош эгишди.

— Ҳа, нима гап?

— Улуф хонимиз, охун сизга тушларини айтмоқчи эдилар.

— Улуф хонимиз, тушимни таъбирлашимдан олдин сизга айтадиган бир гапим бор эди. Ўзингиз биласиз, ҳар қандай қиличининг боши пастга қараб илиб қўйилади. Ҳозиргина қорақалпоқ бийи айтган қиличларнинг бошини ҳам пастга қаратиб қўйишнинг йўлини ўйлаш керак бўлади.

Хон унинг гапини маъқуллагандек ишора қилди, аммо ҳеч нарса демади.

Турк охун «туш»ини бош вазирга қандай ҳикоя қилиб берган бўлса, хонга ҳам ўшандай гапириб берди.

— Улуф хонимиз, — деди вазир. — Оренбургга юборган одамимиз ҳам охуннинг тушига ўҳашаш хабар топиб келган эди. Шу важдан Хивага русларнинг келиб-кетишини тақиқлаш, Қоратовдаги ўрис Грушинни зиндонга ташлаш ҳақида фармон тайёрлаган эдим.

— Ие, ие... — хон нима дейишини билмай, сукутга толди. — Майли, имзо чекаман, — деди. — Лекин қўл қўйсам ҳам бир шарт билан қўяман: агар охуннинг туши тўғри чиқмаса, Оренбургга юборган одамимиз топиб келган маълумот ёлғон бўлса, унда Грушиннинг ўрнига зиндонга уларнинг ўзларини ташлатаман, балки икковини ҳам дорга остираман.

— Амрингизга мунтазирман, улуф хонимиз, — деди охун сира иккиланмай.

Охуннинг бу қадар ишонч билан бош эгиши хоннинг унга бўлган ишончини ошириди.

— Бирорларнинг қўрасини қўриқлаймиз, деб ўзимизнинг қўрамизни қашқирларга талатиб қўймайлик тағин, Асқар бий Кенесарига ёрдамни тўхтатиб, йигитларини бу ёкка олиб келсин.

— Улуф хонимиз, агар ўрисларнинг кучидан ҳавфсираётган бўлсангиз, сизга яна бир маслаҳатим бор. Ўтган иили Эрон шоҳи Ҳиротга бостириб киргани ёдингизда бўлса керак. Бу, албатта, икки мамлакатни бир-бирига гиж-гижлатган рус подшолигининг хурмача қилиғи эди. Душманлашиб қолган бу икки мамлакатни яратиштириш учун инглизлар лашқар олиб келган, ўша инглиз лашқарининг бошлиғига мурожаат қиласиз. Ора узок десангиз,

Ҳиндистонга одам юборсангиз ҳам бўлади, у ерда ҳам ҳақиқатпарвар инглиз лашкари бор.

Хон вазирига қаради.

— Ўйлаб, уч кундан кейин жавобини берарсиз.

— Улуғ хонимиз, — деди яна охун. — Грушиннинг ўзидан ҳам бурун у қилган ёзув-чизувларини йўқ қилиш даркор. У илм учун эмас, келгуси талончилик учун йўл қидириб, чизиб юрибди.

— Ёпираят-а-?

— Худди шундай!

* * *

Хон саройидан чиқиши билан турк охун инглизларнинг «Товуқ билан қарға мусобақалашса, ҳакканинг кулгиси ерни ларзага келтиради» деган мақолини эслаб, овози борича ҳахолаб кулди-да, кейин бирор уни ҳакка дейишидан қўрқиб, дарров овозини ўчира қолди. У Хоразмга келганидан бери бир кечада ҳотиржам ухламаган эди, бугун омад унга кулиб бокиб, кўнгли таскин топгани учунми, боши ёстиққа тегар-тегмас қотиб ухлаб қолганидан, одатicha, бомдод намозига туриладиган вақтдагина кўзини очди. Кушдай енгил тортиб, мачитга ҳам юртдан олдин етиб келди, жамоатни бошлаб намоз ўқиди.

Нонуштадан кейин вазир билан яна учрашиб, қайта маслаҳатлашишганда ҳам, бошқа маслаҳатчиларни чақириб кенгashiшганда ҳам ҳеч ким турк охуннинг хон ҳузурида айтганларини инкор этадиган бирон сўз айтига олмади.

Охун бу маслаҳатига бирор ўзгартиш киритиб қўйишидан қўрқиб, хон ҳузурига яна бир киришни илтимос қилган эди, бош вазир рози бўлмади. Чунки хон ҳузурига фақат ўзи белгилаган вақтдагина кирилмаса, ҳайдаб чиқаради.

Улар шошилмай Кенесарининг элчиларини кузатиб келишаётган эди, олдиларидан икки отлиқ чиқиб қолди. Бири Шариф мулла, иккинчиси Сойибназар бий экан. Иккалалари ҳам ухлашмаганга ўхшайди, ранглари бир ҳолатда, отлари ҳам тоза мадордан кетган. Вазир билан турк охунни кўриб Шариф мулла йиглаб юборди. Соибназар вазирга аламзода бўлиб келаётганини айтди.

— Юртимизда Оға бий деган бир ярамас ўйин бошланган, — деб Шариф мулла ҳасратга тушиб кетди. — Қари қисир байталдай айёр, бузуқ бева Хуморнинг ҳаро-

миси Эрназар қўлдовли бош бўлиб, ҳамманинг сиқиб сувини ичиб ётибди. Мени Оға бий зиёфатига чақиртириб, «сен нега болаларни қорақалпоқ тилида ўқитмайсан, нега Хиванинг айтганини қиласан», деб кўпчиликнинг ичидаги сўкди, қийнади, урди...

— Ў-хў! — деди охун ажабланган бўлиб.

— Сойибназар, навбат сенга!

Сойибназар бўғилиб кетганидан гапиролмади. Унинг ўрнига ҳам Шариф домла гапириб қўя қолди.

— Кенжамурот мўйтенликнинг ёмонлаганига ишониб Эрназар қўлдовли буни ҳам калтаклатди. Хиванинг сиёсатини тарғиб қилиб юрибсан, деб савалатди.

— Ўх-хў-хў? Хондан, вазирдан руҳсатсиз-а? — деди яна охун.

Вазирнинг зардаси қайнаб кетди.

— Ҳозирча боғда дам ола туринглар, кейин гаплашамиз.

— Улуғ бош вазир, — деди охун сарой дарвозасидан кираётганларида, — хон русларга қарши юришга Эрназар қўлдовли йигитлари билан боради, деб фармон берсин. Бордию Эрназар бўйин товладидиган бўлса, зиндонга ташлансан. Бу одам ҳамиша бошга бало бўладиганлардан. Бирон баҳона топиб, уни осонгина ўлдириб юборишнинг йўлини ўйлаб қўйиш даркор.

— Дуруст.

4

Эрназар бирон ишга қўл урмоқчи бўлса, то онасига айтиб, маъқуллатиб олмагунича кўнгли жойига тушмасди. Оға бий зиёфатида такаббур Сойибназарни, кўп йиллардан бери муллалик қилиб келадиган Шариф муллани савалатгани, ўгри Қосимнинг қулоғини кестиргани тўғри иш бўлди, деб ҳисобласа ҳам бари бир аzonда бу тадбирларни тасдиқлаб олиш учун онасининг хузурига шошилди.

Онаси невараси Хўжаназарни ўйнатиб келгани денгиз бўйига олиб кетган экан. Кечаси билан уйқудан қолгани, бунинг устига, турли жанжалларни ҳал қиласман, деб Чарчагани туфайли боши зил-замбил бўлиб келган Эрназарни Робия биби отдан туширди-да, эркаланиб, «менга нима бозорлик олиб келдинг» деб унинг хуржун, халталарини титкилай бошлади. Эрназар унинг эркаланишига ўзтибор бермай, ўрин солишини буюрди-да, ётди.

Робия биби эрининг оёғи учига чўқкалади.

— Қани, ҳеч ким йўғида ростини айт-чи, отаси, менинг пойим сенинг хонадонингга қутлуғ келдими, йўқми? Мен келишим билан сен Оға бий бўлдинг. Баҳтили келин насибаси билан келади, дейишади. Келиб бир ўғил, бир қиз туғиб бердим.

— Тинчликми ўзи?

— Аввал сен менинг саволларимга жавоб бер.

— Яхши аёли бор уй беҳишт бўлади. Сен келиб бизнинг ўйимизни беҳиштга айлантириб юбординг.

Робия биби хурсанд бўлиб, эркаланиб, ноз-ишвалар қилди. Эрининг бепарволигини кўриб, унинг жундор иликлари устига ўзининг таёқдай ингичка оёқларини кўндаланг қўйиб нозланди.

— Отаси, нега мени сира мақтамайсан? Донолиги учун хондан бийлик амалини олган Мамитга тегмай, сенга тегдим-ку. Мамит мени қаерда кўрса ё кесатади, ё ширин-шакар гаплар қиласди. Нуқул сени: «Уйида уришқоқ хўroz, бошқа ерда қоюқ макиён», деб камситади.

Хивада кўрган турк охуннинг туши ёдига келиб, Эрназар зарда билан оёгини тортиб олган эди, хотини чалқанчасига ийқилиб тушди.

— Ўзинг ойлаб аллақаёқларда санқиб юрасан, яна ҳазилниям кўтаролмайсан, уришқоқ хўroz.

— Йўқол кўзимдан, лаънати!

Эрининг жаҳли астойдил чиқиб кетса эшикни ичидан занжирлаб олиб, мўрт суякларини синдириб ташлашидан кўрқиб, Робия биби ўзини эшикка урди. Кесакига илиниб қолган дуррасига ҳам қарамади. Эшик очилганда ўтов томонга қараб келаётган онаси билан ўғлига кўзи тушиб, Эрназар ўзини босди. Яна ўрнига ёнбошлади. Ҳумор отин ўғли билан келини ўртасида гап ўтганини сезган бўлса ҳам ўзини билмаганга олиб, ташқаридан гапириб келаверди.

— Эрназаржон, Хўжаназар худди ўзингга тортди. Ўғлингдек вақtingда сен ҳам зийрак, топафон, ақдли бола эдинг. Ўғлинг ҳам ўзингга ўхшаб фаросатли чиқди. Денгиз ёқалаб чопа-чопа роса чарчади. Шунда ҳам уйга кела-келгунча, она, мени опич, демайди-я! Чунки неварагинамнинг қариб қолганимга ақли етса керак-да.

— Менинг бўталогим қани? — деди ичкарига кирган Робия биби ўттиз икки тиши кўрингудек илжайиб. — Худо хоҳласа, кейинги ўғлимни бундан ҳам ақдли қилиб туғаман.

Келинининг бунаقا гапларига ўрганиб қолган қайнона у томон ўтирилиб, иш буюрди:

— Келин, илашиққа ўт ёқиб, чой қайнатиб кел, жоним. Хўжаназар, сен опангга қарашиб юбор, — деди улар чиқиб кетишгандан кейин: — Эрназаржон, — деди меҳри товланиб. — Ташқарига чиқиб, бир ҳовузни кўриб келмайсанми?

Бир неча йил муқаддам бир курашда йиқилганига ори келиб, уйга кириб ётиб олганида онаси тепасига кириб, уйларининг ёнидан ер қазишни буюрган эди. Оқ сут бериб ўстирган онаси учун кафтида қовурдоқ қовуриб беришга ҳам тайёр файратли йигит онасининг топширигини ерда қолдирмай, икки ҳафта тинмай ер қазиди. У қазиган ерга онаси сув қўйиб юборди. Шунда дурустгина ҳовуз пайдо бўлди. Ҳовузнинг атрофига тераклар экишди.

Эрназар дэҳқончилик ишларидан, курашдан бўш вакътларида овулдош оғайнилари билан бирга денгизга бориб балиқ тутгувчи эди. Бу ҳовуз унга овлаб келган балиқларини тирик сақлашига жуда қўл келиб қолди.

Эрназар онасининг гапига кириб, ўрнидан туриб чиқиб ҳовузга қараса, ҳовузнинг суви қуриб балиқлар ҳовуз тагида ўлиб ётибди.

— Сувини ким беркитиб қўйибди? — деб сўради Эрназар буни бирон киши душманлик билан қилган, деб ўйлаб.

— Мен беркитиб қўйидим. Фаҳмладингми, ҳовузда анови балиқлардан бошқа маҳлукотлар ҳам яшарди.

— Она, курбақалардан қутулай, деб қилдингизми бу ишингизни?

— Қани, яна сув очиб кўр-чи.

Эрназар ҳеч нарсага тушунолмай, ҳовузга қўйиладиган сувнинг оғзини очди. Ҳовузга жилдираб сув қўйила бошлиши билан ҳар томондан қуриллаб, ҳакалак отиб курбақалар кела бошлади. Сув юзига ўлган балиқлар қалқиб чиқа бошлади.

— Бундан нимани тушундинг?

— Кўп нарсаларни ўйлаб турибман, онажон.

— Шу ҳам гап бўлибдими? Ёлғиз ўликларгина ўй суриш имкониятига эга эмас, холос.

— Тушундим, она, битта ўринсиз берилган буйруқ билан ҳовузнинг балиқларини қириб, қурбақалар қочиб кетибди. Сув яна оқиб кела бошлаган эдики, қурбақалар яна қайтиб келди, аммо бечора балиқлар энди йўқ.

— Ҳаётда ҳам худди шундай. Бир ўринсиз берилган буйруқ мўмин дўстларингни қиради. Қурбақадай қуриллаганлар омон қолади. Бир умр қулоғингда қолсин, деган

бир насиҳатим бор. Одамзедни уч нарса қора ер қиласи: биринчиси — ёлғон гап, иккинчиси — гарлик, учинчиsı — очкўзлик. Сен ана шундай иллатлардан эҳтиёт бўл. Хотинингни ҳам бўлар-бўлмасга койииверма.

Яна турк охуннинг «туши»и ёдига тушиб, юрак-багри ўртаниб кетган бўлса ҳам, Эрназар дамини ичига ютди.

— Хўп бўлади, она!

— Энди ётиб дамингни ол!

— Она, билсанми, халқни Ойдўс бобом эргаштирганми ё халқнинг ўзи унга эргашганми?

Ҳақиқат учун, ақл учун йўл бўлмаган бир замонда атайлаб полвон, ақлли ўғил туғиб ўстираётгандек ҳис қилди Хумор ўзини, айни чоқда, ўғлининг ақлли, чукур маъноли саволидан кувониб ҳам кетди.

— Эрназаржон, киши ҳаётида уч нарсанинг қадрини йўқотганидан кейингина билади. Биринчиси — тан соғлиги, иккинчиси — ёшлиги, учинчиси — ақлли, доно йўлбошчисининг қадри. Бий бобони одамлар кейин тушунишди. Менимча, бий бобонинг енгилганининг сабаби, бош билан қўлнинг бирлиги бўлмаганида. Бироқ сен бу саволни қаердан ўйлаб топдинг?

— Ўйлаб топганим йўқ. Қоратовда бир ўрис олими билан суҳбатлашиб қолдим. Мен унга Ойдўс бобо қўзғолони тўғрисида ҳикоя қилиб берган эдим, у менга шундай савол берди.

— Отанг ўрис юртини қўришга жуда интизор эди, ўелим, — деди она рус олимини худди илгаридан биладигандай. Муродига етолмай оламдан ўтишини билдими, сени панжарали бешикка солиб: «Ие, ўелимга онасининг бешиги торлик қилас экан-ку», деган эди. Ўша гапининг маъносини энди тушундим.

Доим билағон онасининг бирдан бундай дейиши Эрназарни ҳайрон қолдирди, у гапни бошқа ёққа бурди, Оға бий зиёфатида жуда чарчаганини айтди.

— Биламан, — деди онаси бир оз кайфи бузилиб. — Ёлғиз одам беҳиштда ҳам яшолмайди. Агар ҳар бир зиёфатларинг беҳиштдагидай ўтаверганида эди, унда элга нима фойдаларинг тегарди?

Онаси қанча аччик, қанча жумбоқли қилиб гапирса, Эрназар шунча чуқур ўйга чўмарди, аммо бу сафар унча бошини қотирмади. Энди нима қилсан экан, деб маслаҳат сўради.

— Сенинг бетизгин ўй-хаёлларингга мос маслаҳат бўлмайди, болам. Бир нарса ёдингда бўлсин. Тирик инсоннинг бир умрлик учта йўлдоши бўлади: биринчи

йўлдоши — дўсти, иккинчи йўлдоши — душмани, учинчи йўлдоши — томошагўйи. Бошлаган ишингнинг қайдаражада олдинга босиши ё орқага кетиши ўша йўлдошларингдан қайси бирининг кўплигига боғлиқ. Бироқ менинг сенга илгарилар ҳам айтган бир насиҳатим ҳеч қачон ўзгармайди. Номи афсонага айланиб кетган Маман бийнинг, Ойдўс бий бобонгнинг йиқилган туғини тиклаш сенинг зиммангда.

Эрназар кеча зиёфатда ахборотчи Кенжамуротнинг гапларини эслаб, йирик-йирик кўзларини онасига тикди.

— Она, у ёқ-бу ёқлардан эшитганларимга қараганда бир биз эмас, бутун олам чайқалиб турган эмиш. Хонларга, эл ҳукмдорларига қарши қўзғолонлар кўпайиб кетган эмиш.

— Одамнинг эшитгани билгани эмас, билгани кўргани эмас. Бир нарсанинг бир томонини кўрган билан уни тўлиқ кўрганингдай бўлмайди, ўғлим.

— Ундаи бўлса, мамлакатни айланиб келсаммикан?

— Номи афсонага айланиб кетган Маман бий аввало ўз юргининг баланд-пастини ўрганиб, шундан кейингтина бошқа юртларга борган.

— Тушундим, она.

Она аста туриб чиқиб кетди.

Эрназар бир оз енгил тортгандай бўлиб, энди ёстиқقا бош кўйган эдики, ташқарида хотинининг аллакимга гапираётган овозини эшитиб, чўчиб тушди. Туни билан ҳам ухлаёлмади. Халқи йўлида амалга ошироқчи бўлаётган яхшими-ёмонми орзу-умидлари тугул, Грушин билан учрашганда пайдо бўлган кўтаринки руҳ ҳам йўқолди, ҳатто ўз келажагини ҳам унутди. Мияси фувиллаб, уйланганидан бери хотини иккиси ўртасида қандай кўнгилсизликлар ўтган бўлса, ҳаммасини кўз олдига келтираверди, келтираверди. Аммо Робия бибининг бузуқлик қилишига кўнгли сира ишонмади. Ахир тонгга яқин кўзлари илинди.

Хўрзанинг биринчи қичқириғидан уйғониб кўзини очдида, ўтовда онаси билан суҳбатлашиб ўтирган Шўнгқининг овозини эшитди.

— ... Муллага, сен нега оз-оздан бўлса ҳам қорақалпоқча кўшиб ўқитмайсан, ҳеч бўлмаса, намознинг бошини «юзим қиблага, қуллуғим худога», деб ўқисак бўлмайдими, деди. Мулланинг жаҳли чиқиб кетди. Шундан кейин Эрназар оға ҳам қизишиб кетиб, уни савалади...

Эрназар гап Шариф мулла устида кетаётганини тушунди, беларвогина кийиниб ташқарига чиқкан эди,

ўтовнинг чийи орасидаги унга қўзи тушиб қолган Шўнгқи югуриб чиқиб салом берди. У боядан бери катта уйда унинг чиқишини кутиб ўтирган эди.

— Ҳа, Шўнгқи, тинчликми? — деб сўради ундан Эрназар эринчоқлиқ билан.

— Ҳозир Фозилга йўлиқувдим. Сенга ачиниб ўтирибди. Сойибназар билан Шариф мулла кечаси Оға бий зиёфатидан чиқа солиб Хивага жўнашган эмиш. Ҳонга бориб арз қилишмоқчиғига ўҳшайди.

— Ҳўш, нима қил дейсан?

Шўнгқи Эрназарнинг овозидан энсаси қотганини пайқаса ҳам сир бой бермади.

— Қўлдовли оға-ини бўлганимиз учун огоҳлантиргани келган эдим.

— Шу вақтгача Хивага етиб бўлишгандир улар.

Шўнгқи беларволик билан энгагини қашиди. Ичкаридан Ҳумор отин чиқди.

— Ҳой, болам, мулла шу вақтгача нимани ўқитган бўлса, ўшани ўқитавериши керак эди.

— Албатта, — деди Шўнгқи. — Муллани бутун эл тузата олмаганда сен тузата олармидинг? Ҳозир ҳамма қўлдовли хондан бошимизга бало келади, деб юрагини ҳовучлаб ўтирибди.

Ҳумор Шўнгқининг олдида ташвишга тушиб қолганини билдиргиси келмади.

— Эрназаржон, чой қайнаган, ё сут ичсанми? Шўнгқи, озроқ сут ичгин-да, сен ҳам йўлингдан қолма.

Бироқ Шўнгқи сут ичишни хаёлига ҳам келтирмас, дам Шариф муллани, дам Сойибназарни, дам миррих куни зиёфат берган деб Мовлон сариқни ёмонлашдан бўшмади.

Эрназарнинг зардаси қайнаб, Шўнгқини олдига солиб қувлаб юборгиси келиб турган бўлса ҳам ўзини зўрга қўлга олди, лекин ўшқирди:

— Бўлди қил энди, Шўнгқи!

Шўнгқи кетиши билан онаси кирди.

— Болам, Оға бий қизишмаслиги лозим эди-ку.

— Мен ҳали одамларни яхши билмасам керак.

— Билмаганингни билганинг яхши, болам, энди уйда ётавермай, сув бўйини ёқалаб, бир оз кўнглингнинг чигилини ёзib кел.

Дили хун бўлган киши сув бўйида кезса, манманликка берилган киши мозор ораласа тафтидан тушади.

Эрназар чошгоҳда ташқарига чиқиб, Кўҳна Урганчда совиринга олган ёвмутига минди.

Овулдан чиқиб кетаётганида хаёлига бир фикр келди: Мен-ку, номи халқ орасида афсонага айланиб кетган Маман бий тўғрисида жуда кўп ҳикоялар, афсоналар эшитганман. Маман бийнинг ўлганига етмиш-саксон йилдан ошгани йўқ. Шундай бўлгандан кейин, наҳотки юртимизда уни кўрганлардан биронта тирик одам қолмаган бўлса?» У хаёлга чўмиб, барча танишларини кўз олдига келтирди. Анча мункиллаб қолган Абдукарим жунсоқол деган қарияни эслади. Қария ҳозир бир юз ўтизларга кирган. У хотин, бола-чақалари ўлиб, эвараси Муҳаммадкарим билан туради. Муҳаммадкарим Эрназар қатори келиб қолади, Оға бий зиёфатига қўшилган полвон йигитлардан.

Эрназар отининг бошини ўша томонга бурди. Муҳаммадкарим уйда йўқ экан.

Соч-соқоли қордай оппоқ оқариб кетган, бели қари тўрангилдай икки буқчайган Абдукарим жунсоқол ҳали анча бардам эди. Ўсиқ қошлиарини кўтариб қараб Эрназарни таниди-да, қуюққина сўрашиб, йўл бўлсин, болам, деб сўради ундан. Эрназар мақсадини айтди. Халқ ичида номи афсонага айланиб кетган Маманнинг давридан ҳикоя эшитгани келганини билдириди. Қария жун босиб кетган озғин чаккасига қўлини босиб, ўйланиб турди-да, уҳ тортиб кўйди.

— Мен унақа гапларга сира қулоқ соглан эмасман. Эл кўчса — кўчдим, қўнса — қўндим. Аварамга ҳам менинг йўлимни тут, десам айтганимни қилмай, Оға бий зиёфатига қўшилиб ўтириби. Менимча, бошқалар ҳақида ўйлашнинг ҳам, бирорларнинг тақдирига аралашишнинг ҳам сира кераги йўқ. Буларнинг ҳаммаси умрини эговлади. Одам боласи узоқ яшамоги даркор.

Эрназарнинг унга: «Ўз ковагидан бошқа ковакни билмайдиган кўрсичқон бўлиб узоқ умр кўришнинг нима кераги бор?» — дегиси келиб кетди-ю, аммо ўзини аранг босди, қария билан тезгина хайрлашиб чиқиб кетди.

Эрназар кўнгли денгиздай чайқалиб, алам билан кетаётган эди, овлу ташқарисида сўкиниб турган Мамит бийга кўзи тушди. Мундай қараса, камбағал овулдоши Қарғабой хотини билан Мамитбийнинг оти оёғини қучоқлаб, алланималар деб ёлворишяпти. Эрназар ўша томонга юрди. Мамитнинг қўлидан отининг жиловини юлиб олди-да, берироққа етаклаб келиб тўхтади.

— Шунақа бечораларни яна азоблаб, хўрлаганингни кўрсам, аямай бўйнингни узуб ташлайман.

Нимжонгина Мамит бий кучи бу баҳайбат Эрназарга етмаслигига ақли етса ҳам бўш келгиси келмади:

— Ким солигини тўламаса, кимда-ким уни ундиришга тўсқинлик қилса, Хива хони ўшанинг калласини узуб ташлайди.

— Солиқни бойлардан, қўри борлардан тўпла, ўзинг ҳам кўш.

Мамит у билан айтишиб ўтирамай, бошини чайқаб кўя қолди.

Эрназар отини шу жадаллаганича тўқайга кетиб қолганида яна бир қизиқ воқеанинг устидан чиқди. Сержон бойнинг хизматкори Рўзмат эшак устида бир боғ ўтинни орқасига орқалаб қўшиқ айтиб кетяпти.

— Эрназар оға, ассалому алайкум, — деди у узоқданоқ овоз бериб. — Кулманг, менинг бу ишим бойга ёқади. Ўтган сафар Мовлон сариқнинг тантиқ иниси Рустам иккаламиз ўтинга борган эдик. Рустам ўтинни худди менга ўхшаб орқалаб келган эди, уни бой ақли деб мақтади. Мен бўлсам эшакка ўтинни ортиб, ўзим орқасида келган эдим, мени ақлсиз деб койиб берди. Энди мен ҳам бойдан мақтов эшитай, деб Рустамнинг қилигини қилиб келяпман.

Эрназар истеҳзоли кулиб қўйди.

— Оға, сизга битта илтимосим бор эди, айтсан майлими? Бошингизга баҳт қуши қўнса, мени ўзингизга жиловдор қилиб оласизми?

Рўзматнинг боя Рустамни тантиқ дегани энди таъсир қилиб, ўзини кулгидан аранг тутиб қолди.

— Жиловдорликни қора деҳқон бўлиш ё ўтинчи бўлишдан осон деб ўйлайсанми?

— Оға, мен аҳмоқлар билан бир дастурхонда овқат егандан, ақдлининг тош орқалатганини афзал кўраман.

Қади-басти келишган бу йигитнинг гапи Эрназарни ўйлатиб қўйди, у йигитнинг юзига тикилиб қаради.

— Шундақа фикрлайдиган, сирлашадиган дўстларинг кўпми?

— Кўп. Отга минадиганларнинг дўсти кам бўлса керак-а?

— Буни ким айтди?

— Ўзим. Бектўра деган жўрам ҳам шундай дейди.

— Ақдлигина йигит кўринасан.

— Оға, мен сиз билан юзма-юз туриб гаплашиб кўрмаганман. Аммо эл оғзида юрадиган гапларга қараганда, доносиз. Менинг кучимдан ҳам, ақлимдан ҳам тўғри фойдаланадиган одам керак эди.

— Ақдлининг ақдлиман, дейиши шартми?

— Чукур сувга чўкиб кетаётган одам чўкиб кетмасидан олдин овоз бериши керак-ку, оға.

Гапларини тинглашга Эрназарнинг мойиллиги борлигини сезган Рўзмат кўнглини очди.

— Оға, Оға бий ўйинига Эрназар болани ҳам қўшибисиз, деб эшитдим. У Сойибназар билан бирга келиб, бизнинг хўжайнимизницида тушилик қилиб кетди. Мен ўт ёқиб ўтирдим. Эрназар болани бийнинг боласи демасангиз, ҳали ақли анча қалта. Бироқ Сойибназар бий мўйловини силаб, гап ўргатиб юриб, эртага унга мен сени одам қилдим, демоқчи бўлиб юрибдими, деб ўйладим. Сиз кечаги Оға бий зиёфатида Сойибназарни савалатган экансиз. Агар сизни учратиб қолсам, шуларни айтмоқчи бўлиб юрган эдим, йўлиқиб қолганингиз яхши бўлди.

— Муддаонг нима, мени эҳтиётлашми?

— Эҳтиётлаш менинг қўлимдан келмайди, оға. Бироқ отаси сўқирларнинг ҳаммаси ҳам Кўрўғли бўлавермата нидай, камбағалларнинг бари ҳам ақлсиз чиқавермайди.

«Ташқи томонидан қарагандан анча одмигина кўринадиган одамларда ҳам қанчадан-қанча чукур мушоҳадалар ётади. Ҳар бир одам ўз ақли билан сон минг сирдир бу дунёда, деб ким айтган эди-я! Ҳақиқий донолик нимада?.. Аттант, буларни қаторга қўшиб, ақлидан фойдаланишимиз ҳали қийин. Даврамизга қўшамиз десам, Оға бий қатнашчилари норозилик билдиришади...»

Эрназар овулдан узоқлашгани сари турли-туман манзараларга дуч келаверди. Бир-бири билан етаклашган етимлар, хайр сўраган кўрлар, кампирлар, чоллар... Бундай манзарани кунда кўриб юрса ҳам унчалик эътибор бермас эди, бу сафар назарида садақа сўраб юрганлар жуда кўпайиб кетганга ўхшади. Бир тўп етимларнинг ичидан жуда ориқ, чакаклари чиқиб кетган бола ажralиб чиқди-да, Эрназарнинг йўлини кесиб, таёқдай узун Қўлини чўзиб, қуруқшаб ётган кафтини ёзди.

Эрназар бепарво ўтиб кетолмади, халталарини титкилаб кўрган эди, ҳеч нарса тополмади.

— Полвон оға, халтасида сариқ чақаси йўқ одам ҳам отга минадими?

Бу тиланчи боланинг гапга чечанлиги Эрназарни ҳайратта солди.

— Исминг нима?

— Кимга ҳеч нарса бўрмай кетганингизни эслагингиз келса, унутманг, исмим Қаллибек.

Эрназар индамай яна йўлида давом этди, сал нари кетганидан кейин кетига бурилиб қараган эди, бир йигитнинг Қаллибекка таҳдид қилаётганини кўриб қолди. Отини дарров кетига бурди.

— Ҳой, Қаллибекни урмоқчимисан? Нари тур!

— Эрназар оға, — деди Қаллибек. — Бу Мұхаммадкаримнинг хизматкори Бектўра оғам-ку. У мени урмайди, фақат сизга тик қараб гапирганим учун мени койияпти.

Бектўра бўйчан, қора мўйловли, Эрназар тенги йигит эди.

— Бектўра, — деди Эрназар. — Сенинг тўгрингда қўп эшитганман. Қани, менга айт-чи, қандай доно гаплардан хабаринг бор?

— Билмайман.

— Донолик дегани нима ўзи?

— Донолик дегани қориннинг тўқлиги.

Эрназарга Бектўранинг жавоби унча ёқмади, ортиқ убу деб ўтирамай, яна йўлига кетаверди. Бир оз юрганидан кейин уни яна бояги хаёллар қуршаб кела бошлади. Барча қўрганлари юрак-бағрига пичоқдек санчилиб, аъзойи баданини зирқиратиб юборди. Эрназар отининг жиловини тортди-да, қайрилиб, овули томонга қаради. Яна дафъатан кўзи тушган нарса жулдур ўтовларнинг олдида қўлини ёзиб, тиланчилик қилиб турганлар бўлди. Юраги баттар сиқилиб кетди. «Бу тиланчиликлар қачон барҳам топар экан-а?.. Бундай қашшоқликнинг айбори ким?»

Унинг бутун фикри-зикри шундай хаёллар билан банд бўлиб қолди. Денгизни ёқалаб юрганида ҳам шуларни ўлади. «Ота-боболаримиздан қайси биридир: «Биз камбағаллигимизни, очлигимизни, озчиликлигимизни яшириб ўрганганимиз», деб тўғри айтган. Баъзан бизни ҳеч ким оч демасин деб, бор бисотимизни қозонга солиб меҳмон кутамиз... Очлигимизга шу сабабчимикан? Йўқ, Хива хони сабабчи! Ойдус бобо шунинг учун ҳам унга қарши уруш бошлаган-да. Агар хон ўзимииздан бўлганида, халқимизни шу аҳволда қўйиб қўярмидик?

Саройнинг хазинасини аллақачоноқ оч-яланғочларга бўлиб берган бўлардик... Йўқ, Эрназар, хон халқдан тўпламаса, хоннинг хазинаси қаёқдан тўлади?»

Эрназар ўзининг бу саволарига жавоб тополмай, дарёнинг денгизга қўйиладиган жойида бирпас томоша қилиб турди. Номи халқ ичida афсонага айланиб кетган Маман бийнинг худди шундай манзарага қараб туриб

айтган гапларини онасидан эшитган эди, шуни эслаб тұнғиллади: «Манови дарё ҳам бойлик, ҳам хас-чүпни оқизиб келиб, денгизга қуяпти. Денгиз танламайди, нима оқиб келса бағрига тортиб, ўзига индамай сингдириб юборяпти. Денгиздаги ана шу ҳолатни халқининг тақдирiga ўхшатган Маман бий нақадар узоқни күра биладиган, ақали одам бўлган экан-а! Чиндан ҳам шундай, халқимиз мисоли денгиз. Замон бошига нимани солса, ўшанга шукур қиласи, юқоридан аччиқ оқиб келса ҳам, чучук оқиб келса ҳам индамай ютаверади... Бутун олам чайқалиб турган бир вақтда аҳвол шундай бўлиб қолаверармикан? Эсизгина, Грушин билан олам воқеалари ҳақида бемалол сұхбатлашиб олсан бўлар экан. Ер остида нималар борлигини аниқдай биладиган олим нима учун ер юзида нималар бўлаётганини билмасин?..

Билади!..»

Эрназар отининг бошини Қоратов томонга бурди. «Грушин хонга ҳисобот бергани кетган бўлса керак».

У шундай хаёллар билан узангига оёғини тираб, отини жадаллатиб кетаётган эди, тўсатдан қамишзор орасидан овоз эшитилгандаи бўлди. Эрназар йўлида таққа тўхтади. Ҳаммаёқ жимжит. Яна йўлида давом этди. Яна ўша овоз эштилди. Аллаким йифлагандек бўлдими ё минғиллаб қўшиқ айтяптими? Эрназар отини тўхтатиб, яна қулоқ солди. Қиз боланинг овози. Йифлаётганга ўхшайди. Қай томондан келяпти? Овозни шамол юқоридан ҳайдаб келяптими ё шу орадан келяптими? Фўлдирайди, сира тушуниб бўлмайдиган қилиб фўлдирайди. Овоз қайси томондан келаётганини ажратолмай, Эрназар роса сарсон бўлди. Бир маҳал қиз «Етим қиз» куйига чанқовуз чалди, кейин минғирлаб қўшиқ айта бошлади.

Чарх йигириб чалолмадим, янгажон,
Ўнг елкамни ололмадим, янгажон,
Ҳов кўрингтан полвонимнинг қораси
Юраксиниб боролмадим, янгажон!..

Овоз ўта нозик, ёқимли эди. Унинг овозига Эрназарга қўшилиб бутун олам танг қолгандаи, теварак-атроф жим-жит бўлиб қолди, ҳатто чуғурлашаётган тўқай чумчукларининг ҳам овози ўчди, қирғоқча уриб турган дарё тўлқини ҳам бирдан тинди. Бир ерда тўхтаса ер депсиниб, сувлигини гарчча-гарчча чайнайдиган ёвмут оти ҳам қулоқларини диккайтириб, ҳайкалдай қотиб қолди.

Қизнинг:

— Хайр, ёлғизгина эрмагим, чанқовузим, — дейиши билан алланима сувга чўлп этиб тушиб кетди.

Эрназар: «Бечора қиз чанқовузини нега сувга ташлади экан-а?» — деб ўйлади-да, бу сирли воқеанинг тагига етгиси келиб, қамиш орасидан мўралади, аммо ҳеч нарсанни кўролмади.

Қиз яна нолишга тушди... Гапларига қараганда, у етим экан, ўзидан катта ва атоқли бир йигитни яхши кўриб қолган, аммо яхши кўрган йигити уни тушунмайди, хабар ҳам олмайди. Шунга оҳ чекиб, баҳтиқаро қилиб яратган худога нолиш қилиб йиғлади. Ошиқларнинг баҳтсизлигидан, дунёда бир-бировига муруват камлигидан, бировни бирор тушунмаслигидан нолиди. Кейин овозини барада қўйиб, баъзиларни умрбод камбағал, етим, баъзиларни бир умрга бой қилиб яратиб, баъзиларга кулги, баъзиларга кўзёшини муносиб кўрган тақдирини аямай қарғади, кейин ўзи қўрқиб кетгандай бу дунё билан хайрлаша бошлади:

— Хайр, ёруғ дунё, хайр қўёш! Кузги япроқлар, хайр энди, мен ҳам энди сизларга ўхшаб сўлийман! Хайр, соchlаримни ҳилпиратган шамол, хайр, полвон!

Қиз шу гапларин айтиб бўлиши билан сув шалоп этди.

Эрназар ҳовлиққанидан отига қамчи босиб, сув шалоплаган ерга етиб келса бир қиз қўллари зўрға кўриниб, чўкиб кетяпти. Эрназар ўйланиб ўтирмасдан ўзини от устидан сувга ташлади-да, қизни ушлаб, бир қўлига кўтариб олди, бир қўллаб сузиб, уни қирғоққа олиб чиқди.

Сувлар аллақачон совиб қолган, қизнинг тишлари такилларди.

Эрназар бу ёшгина қизнинг шамоллаб, касалга чалиниб қолишидан қўрқиб, уни ҳуши ўзида эмас, деб устидан кўйлагини ечган эди, умрида яланғоч аёлга кўзи тушмагандай, қизнинг қадди-қоматига маҳлиё бўлди қолди. Эрназарнинг аъзойи бадани ўт бўлиб ёниб, қизни ўпиб-ўпиб олгиси келди. Бироқ аллақаёқдан пайдо бўлган кучли иродада ҳушсиз ётган қизга кўз олайтиришга йўл қўймади.

Робия бибининг йўнилган таёқдай оқ болдиrlарига ўргангандан катта кўзлар бу қизнинг майин жун босган тўла оқ болдиrlарини кўрганда ҳеч қачон ўйламаган гўзалликка қўшимча аллақандай гайритабиий куч пайдо бўлди, қизнинг вояга етганини сезиб, ўзини эркин ҳис

қилди, тепасига энгашиб, қизнинг болдириларини аста силади. Бунга ҳам қаноат қилмай, кучоқлаб исита бошлади. Қиз устма-уст ўқчиб, қайт қилолмади, аста қўзини очди.

— Вой, нима қиляпсан? Кўйлагим қани?

— Сулов экансан!

Эрназар бошқа сўз тополмай, отининг ёпигини тортиб олди-да, қизни унга ўраб, ўз кийимларини қайта сиқиб кийиб олди. Ёпиқ орасидан қизнинг ўтли кўзлари йилтиллаб, ҳаётбахш учқун сачратиб ялтиллади.

— Оға бий, мени нега қутқардинг? — деди у бир маҳал.

Эрназар жавоб бериш ўрнига яланғоч отига сакраб миниб, озгина фурсат ўтар-ўтмас аллақаёқдан тезакка тутатиб чўғ олиб келди, устига қуруқ жингил териб, ўт ёқиб юборди. Қизнинг кийимларини оловга тутиб қуритди, аммо қайтариб бермади. Қиз ҳам кийимини сўрамай, от ёпигининг орасида оловга тобланиб, майда соchlарини ўйнаб ётиб, яна бояги саволини такрорлади:

— Оға бий, мени нега қутқардинг?

— Агар маъқул бўлмаган бўлса, яна ўзингни сувга отишинг қийин эмас, — деди Эрназар мийигида кулиб.

Қиз унга жавоб ўрнига жилмайганида, булут остидан ой чиқиб, олам мунаvvар бўлиб кетгандек туюлди.

— Кимнинг қизисан?

— Отамнинг исми Дўспан бўлган.

Қизнинг овози қўнғироқдек жаранглаб эшитилгани билан ҳасратли эди. Аммо ўзи кўринишдан хурсанд.

Эрназар хаёlinи аллақандай фикр чирмаб олди, овози қалтиради.

— Отанг ўлганида онанг сени уйда қолдириб, уканг Тенгелни кўтариб келган эди. Сенинг исминг Гулзебо, шундайми?

— Ҳа, буни сен қаёқдан биласан?

— Нега билмай? Сен жиловдорлар авлодидан бўласан.

— Ундай бўлса, нега укамни «Оға бий» ўйинига қўшмайсан?

— Уканг ҳали ёш. Қани, Гулзебо, ростини айт-чи, нега ўлишга қасд қилдинг?

Қизнинг икки юзи анордек қизариб, кўзларини чирт юмиб олди.

— Фақат ростини айтайми?

— Ҳа-да.

— Бундай гапни айтиб бўлармикан?

— Айтавер, бирорвга оғзимдан чиқармайман.

- Унда кўйлагимни бер.
  - Ростини айтсанг, бераман.
  - Мен бирорни яхши кўриб қолганман.
  - Кимни?
  - Айтмайман!
  - Ўша яхши кўрганингга тега оласанми?
  - Фолбинга фол очирдим. Муҳаббат йўлида жуда кўп мешақат чекасан, бу орада сенга ёқмайдиган бир одам ўлади, ўшандан кейингина кўшиласан, деди.
  - Фолбинга ишонсанг, нега сувга чўкиб ўлмоқчи бўлдинг? Инсон бу дунёга ўлиш учун келмайди-ку.
  - Эрназар оға, нега бундай дейсан? Инсон бу дунёда ўлиш учун туғилади.
- Эрназар гапда ютқазган бўлса ҳам қизнинг келишган қадди-қоматига суқ билан боқиб, қора зулфларини кўлига олиб силади.
- Гулзебо-ей, ўлими билан киши бирордан ўч ола билар эканми?
  - Ошиқлик ҳам кишининг душмани, дейишади. Мен шу душманимдан ўлиб қутула қолай, дедим.
- Эрназар серкиллаб кулди, қизнинг кайфини кўтарди, жигига тегмоқчи бўлиб, болалигидан кулди.
- Эрназар оға, хотинингни сен яхши кўриб олганмисан ё у сени яхши кўриб текканми? Ошиқлик қанақа бўлади?
- Қизнинг бу дадил саволи ҳайрон қолдирган бўлса ҳам Эрназар унга жавоб беришга тортинди. Негаки, унга берадиган аниқ жавоби йўқ эди. Хотинини ўзи яхши кўрганини ҳам ё унинг яхши кўрганини ҳам билмайди. Лекин, ҳар қалай, тўгрисини айтишга қарор қилди.
- Унда ёш эдим, онам уйлан, деди, уйландим.
  - Менинг укамдан бўлак ҳеч кимим йўқ.
  - Биламан.
- Қиз кўйлагига қўлини узатаётган эди, ўралиб ўтирган от ёпиги сурилиб, оппоқ сийнаси сал очилиб кетди. Эрназар энди ўзини тутолмади...
- Улар қош қорая бошлагандагина отга мингашиб қайтишли. Қиз эгарга ўтираётганида эти зириллагандай бўлди, аммо овозини чиқармади. Эрназарнинг ҳам тили боғлангандай, индамай кетди. Иккалаларининг ҳам бошлари айланиб, юраклари гурс-гурс уради. Шунда ҳам улар бир-бирларига ҳеч нарса дейишмади. Қиз ўтовига яқинлашгандагина Эрназардан отни тўхтатишни сўради-да, раҳмат дейишнинг ўрнига унинг тук босган иссиқ лабидан чўлл этиб ўпди, кейин эгардан сирғалиб ерга тушди.

Илашигининг олдида укаси Тенгил кутиб турган экан.

— Опажон, — деди уни кўриб хурсанд бўлиб кетган укаси. — Бунақа кечикадиган одатинг йўқ эди-ку?

— Кўрқдингми?

— Икки бузоқ подадан қайтган оналарининг олдига қочиб, эмиб кўйди. Эгалари мени уришишди.

Дилида қувонч барқ уриб турган қиз укасининг сочлари ўсиқ бошини силади.

— Сенга азоб берганларни ҳали Эрназар оғага айтамиз. Эрназар оға уларни жазолайди.

— Опажон, эшитдингми, Эрназар оға Сойибназар бийнинг одамлар билан сўрашганда қўлининг ўрнига оёғини узатишини билиб қолиб, савалабди. Шариф муллани ҳам урибди, бугун подачилар айтишди.

— Эшитдим, жоним. Эрназар оға бий жуда-жуда яхши одам, биласанми, у шундай кучли, шундай ақллики, бу дунёда ундан кучли, ундан ақлли одам йўқ. Тенгел, биз номи афсона бўлиб кетган Маман бийга жиловдор бўлган одамнинг авлоди бўламиз. Ота-боболаримиз наслдан-наслга жиловдор бўлиб келишади. Сен ҳам Эрназар оға бийга жиловдор бўласан.

— Мени жиловдорликка олса бўламан-да!

— Олади.

— Бийнинг жиловдори бўлиш учун жуда-жуда ақлли бўлиш керақ, дейишади-ку?

— Ўзим ўргатаман сенга. Бироқ сен ўта кучли, чидами бўлишинг даркор.

— Қандай қилиб ўта кучли, чидами бўламан?

— Айтганимни қилсанг бўласан.

— Айтганингдан чиқмайман, опажон.

— Умр нима эканини биласанми? Умр дегани бировнинг бировга ишқи. Ишқ дегани нима? У инсонга сулувликни, гўзалликни очибгина қўймай, одамни тамоман ўзгартириб юборадиган нарса.

Гулзебо Тенгелнинг оғзи очилиб, гапларига тушунмай ўтирганини энди сезди, хижолат бўлганидан уни бафрига босиб, пешанасидан, юзларидан, ҳатто қулоқларидан ўпди.

— Бу гаплар ҳозирча сенга керак эмас, ҳазиллашиб айтипман. Билиб қўй, кўпчилик яхши қўрадиган ит бўлгандан, ҳамма ҳадиксираб турадиган арслон бўлган яхши. Яна бир нарсани ёдингда тут, кўрқоқ вақти келса, ботир ҳам бўла олади.

— Бу гапларингнинг маъносини дурустроқ тушунтирсанг-чи, опажон.

— Қорнинг очиб кетгандир, укагинам. Ўтин олиб кир, қозонни осиб юборай. Ухлагани ётганимизда айтиб берсам ҳам бўлаверади.

* * *

Гулзебонинг сал оқсоқланиб қоронғида кўздан фойиб бўлиши, худди кўз олдида сувга чўкиб кетгандай туюлиб, Эрназарнинг тинчи йўқолди. Қиз ақл-хушини, куч-кувватини ўзи билан бирга олиб кетгандек эди. На қамчи ушлаган қўли, на юган тутган қўли ҳаракатга келади, қиз кўз олдидан нари кетмайди. «Янги йигит бўлгандан, янги қиз бўлгандан ўзинг сақла, дегани шу бўлса керак-да. Бечора етим энди қиз бўлиб етилганида ёшлигига бориб нима иш қилиб қўйганини билмай кетди-ёв...»

У отини кетига бурди.

Эрназар кейинги йилларда сира ҳам бунчалик мураккаб, бунчалик бир-бирига қарама-қарши фикрлар гирдо-бига тушиб қолмаган эди. Тақдир бошига солган турли-туман ҳодисалар миясида фужрон ўйнаб, ҳеч қайси ниси ечим тополмай, унинг эркини қўлидан олиб келяпти.

Эшигининг олдида боғлоғлиқ турган уч отга кўзи тушиб турли-туман хаёллардан боши ғовлаб келаётган йигит бирдан қаддини ростлади. Бири Асқар бийнинг оти. Эрназарга на яхшиликни, на ёмонликни раво кўрмайдиган бу бий уни йўқлаб келавермасди. «Ҳа, — деди ичидা. — Келгани яхши бўпти. Нурлибек билан келган бўлса, Гулзебони унга тавсия қиласман. У боя нола қилганида «полвон» деган гапни оғзига олган эди. Мендан кейинги атоқли полвон шу Нурлибек бўлади. Мен уйланганман, болаларим бор. Нурлибекнинг эса боши очиқ, икки етим қўшилишса, бир-бирига муносиб жуфт бўлишарди...»

Шундай хаёллар билан ичкарига кирганда кўзи Асқар бийнинг ёнидаги барзанги одамга тушиб: «Хоннинг солиқ ундирувчиси бўлса керак», деб кўнглидан ўтказдида, бояги хаёллари бошидан учди-кетди. Меҳмон билан салом-алик қиласди. У меҳмонларга қандай овқат ҳозирланётганини билиш учун ташқарига чиқиб, ўтовга кирган эди, онаси аллақачон битта қўйни сўйдириб, қозонга солдираётгани экан. Нурлибек олов ёқиб турди-да, бирдан уни Нурлибекдан қизғаниб, юраги туздай ачишиб кетди, шу билан индамай меҳмонларнинг олдига кириб кета қолди.

— Асқар оға, Кенесарининг элчилари қаерда?
— Қайтиб кетишди.
— Ишлари битдими?
— Битди, бироқ хон уларнинг кўп илтимосини бизларга боғлиқ қилиб қайтарди.

Эрназар мийигида кулди.

— Ажабланадиган жойи йўқ.

Асқар бий нотаниш хиваликни вазирнинг чопари, деб танишитирди. У чиндан ҳам чопарларга ўхшаб камгап одам экан, ёнбошлаб чой ичиб ётибди.

Одатга кўра овқат ейилиб бўлгач ё меҳмон кузатиллаётганда ундан йўл бўлсин деб сўралади.

Алламаҳалгача у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтириб, вақт ўтиб қолди. Асқар бий охири чидамади.

— Эрназар иним, — деди томоғини бир қириб олганидан кейин. — Юрта маълум қилинмаган битта топшириқ бор. Хоннинг топшириғи. Олдин сен билан бир маслаҳатлашиб олай, деб келган эдим.

— Катта бошингизни кичкина қилиб менинг ҳузуримга келганингиздан миннатдорман, бий оға.

— Кенесарининг элчиларига ёрдам бериш бизларнинг зиммамизга тушган эди, кейин рус подшолиги Хива хонлигига қарши уруш очар эмиш, деган хабар келибди. Сен лашкар тўплаб ўша рус подшоси юришининг олдини олар эмишсан. Лашкарим йўқ, деб қўрқма, Оға бий ўйинига қўшилган йигитларинг сенга эргашади, эргашмаганига ёрдам берамиз.

Эрназар бир оз ўйланиб, ер остидан хивалик чопарга кўз қирини ташлади. У гўё бу гапларга ҳеч қанақа алоқаси йўқ одамдай, узоқ йўл босиб келганидан кўзларини юмидай, хур-хур ухлаб ётибди.

— Асқар оға, бу сизнинг ваъдангизми ё хоннинг топшириғими?

— Хоннинг топшириғи.

— Икки тегирмон тошининг орасига тушган дон ун бўлмай қолмайди, бий оға. Биз эса тирик халқмиз-ку.

— Гапни бошқа ёқقا бурма, иним.

Мезбон хивалик чопарга яна бир кўз қирини ташлади. Чопар ҳамон парвойи фалак ухлаб ётибди.

— Асқар оға, юртимизда оч-ялангоч, қашшоқ одамлар кўпайиб кетяпти. Тўгрисини айтганда, замонадан, хондан норози кайфиятлар пайдо бўляпти. Биз русларга қарши урушганимизда шу оч-ялангочлик, қашшоқликни замонга, хонга норозиликни ҳимоя қилиб урушамиزمи?

— Исломни қўриқлаймиз, исломнинг шамчироги Хи-

вани қўриқлаймиз, иним. Хонни қўриқлаймиз, ўзимиз туғилиб ўсган улуф Хоразм тупрогини қўриқлаймиз.

— Йўқ, оға, ўзи шундай ҳам оз сонли халқимизга бу келишмайди. Ҳеч бўлмаганда халқимизнинг кун кўриши дурустроқ бўлганида эди, ана ўша кунимизни қўриқласак арзирди. Ким билади, балки ўрис подшолиги биз каби оз сонли халқа яхши ният билан бостириб келаётгандир. Ҳеч нарсанинг анигини билмай туриб урушга чиқаверамизми?

— Ундан бўлса, Хива хонлиги билан русларнинг урушига томошабин бўлиб қараб ўтираверамизми?

— Бошқа қандай иложимиз бор? Ўзи тегмаганга тош отиш ҳам, бироннинг сопқонига ўқ бўлиш ҳам бизга даркор эмас, бий оға. Агар хивалик меҳмон кўнглига оғир олмаса, арслон еб қўяди, деб тулкининг кетидан эргашмайлик, дердим.

Асқар бий Эрназарнинг қайсарлигини билар эди, энди гапни ҳар қанча чўзгани билан, ҳар қанча ялингани билан, ҳар қанча тушунтиргани билан унга хон топширигини маъқул қилолмаслигини фаҳмлади.

— Ўзинг биласан, иним, омонат гапни сенга етказдим, васссалом.

Эрта билан хивалик меҳмон, гўё оқшом ҳеч гапдан хабари бўлмай қолган одамдек, ўта мулойимлик билан истиҳола қила-қила Эрназарга мурожаат қилди:

— Қадрли мезбон, кеча йўлдан чарчаб келган эканман, уйқу зўрлик қилди. Бундан ташқари, Асқарбий билан иккалаларингнинг суҳбатларингга халақит бермай, деб тинчгина ухлаб қўя қолдим. Ўз мамлакатингизда катта обрў қозониб, шон-шуҳрат топган йигит экансиз. Шунинг учун йўлда Асқар бийга ҳам айтмаган бир янгилигим бор эди. Сизни улуф вазир ўз даргоҳига таклиф қиляпти. Агар иложини қилолса, сизга яхшилик қилиш нияти бор.

Асқар бий ўзини бу янгиликни энди эшитиб турганга солди.

— Яхшиликка юриш керакми ё ёмонликками?

— Нима бўлганда ҳам вазирнинг таклифига кўра Хивага бормаса бўлмайди.

— Қачон борай?

— Бутун бирга кетсангиз, мен гарифни хурсанд қилган бўлур эдингиз.

Эрназар индамай ўрнидан турди, онаси билан маслаҳатлашиш учун илашиқقا кирди-да, чўқкалаб ўтириб, хивалик меҳмоннинг илтимосини унга баён қилди.

— Вазир чақиригган бўлса, боролмайман, дема, болам, — деди онаси ҳам ўйлаб ўтирасдан. — Бироқ бир нарса ёдингда бўлсин, тулкининг териси ўзгарса ҳам феъл-автори ўзгармайди. Эҳтиёт бўл, сени олиб кетаётган чопар тағин қашқир бўлмасин. Қашқир билан ҳамроҳ бўлганинг таёғи ҳам ўзи билан бирга бўлиши керак.

Эрназар меҳмоннинг хузурига кириб:

— Қадрли меҳмон, мен сизнинг ихтиёрингиздаман, — деди.

Хивалик чопар ўта мулойимлик билан миннатдорчилик билдириб, энди йўлга шошилиш лозимлигини айтди.

От эгарлагани чикқан Эрназар қўрага суюниб боласи билан турган Қарғабойни кўриб қолди.

Ўзининг уст-боши жулдур бўлса ҳам ўғилчасини чақмоқдеккина кийинтириб олибди.

— Ҳа, Қарғабой оға, тинчликми? — деб Эрназар боланинг бошидаги қўй терисидан тикилган қалпогини олиб, ҳайдар кокилини силади. — Ҳа, Бердақ, беточарга келдингми?

— Шундай, Эрназаржон, — деди Қарғабой уялиб кўзларини силар экан. — Ҳайронман, етти пуштимизда йўқ одатлар бор бунда. Шундай қараб ўтириб қўшиқ тўқииверади. Мактаб кўрса, катта одам бўлармиди, деб ўйлайман. Боламни Хивада ўқитгим бор эди.

— Хивада ўқитганинг яхши бўладику-я, бироқ сарф-харажатини эслай олармикансан?

— Оқшом уйингизда хивалик меҳмон бор, деб эшитган эдим. Бор топган-тутганимни Хивага олиб борсам, ёрдам бера олармикан, деб сўрамоқчи эдим.

Ташқарига чиқиб, уларнинг суҳбатларига қулоқ солиб турган хивалик меҳмон:

— Ҳа, жуда аломат одам кўринасиз, — деди эснаб туриб. — Ўзингизнинг кимлигингизни ҳам, болангизнинг қанақалигини ҳам усти-бошларингни ўзиёқ кўрсатиб турибди. Ялангоёқларнинг болалари Хивага ўқишига жойлашаверса...

Бу гапни эшитиб Қарғабойнинг кайфи бузилиб, қовоқ-тумшуғи осилиб кетди. Эрназар уларнинг кўнглини кўтаришга шошилди:

— Қарғабой оға, мен ҳозир Хивага кетяпман, балки мадрасага кириб гаплашиб келарман.

— Сафаринг бехатар бўлсин, иним!

— Омин.

Хивалик тунд тортиб, оти томон кетди.

* * *

Эрназар билан чопарнинг сұхбатлари йўлнинг икки бетида ўсиб ётган турли-туман ўсимликлар, об-ҳаводан нарига ўтмади.

Хивага кирғанларида, шаҳар марказидаги катта кўчаларнинг бирида кўзи худди йўл талашган моллардай уймалашаётган одамларга тушиб, чопар отининг бошини ўша томонга бурди. Эрназар ҳам отининг устида тиккайиб, оломон уймалашаётган жойга қаради. Ўртада битта ўлик чўзилиб ётибли. Афт-ангоридан танишга ўхшаб туюлди. Эрназар Кўҳна Урганчдан қайтиб келаётганида терган ўтинини орқасига боғлаб эшакка миниб олган, бу қилиги билан уни роса кулдирган ўтинчи йигит эди. Эрназарнинг юраги туздай ачишиб кетди. Чопар оти билан одамларнинг орасини ёриб, қичқирди:

— Бу кимнинг қули?

Шошиб қолгандан малла чопонининг белбоғини боғлаб улгурмай салласини орқасидачувалтириб, кавушини судраб келаётган қопдай семиз бой ўликни кўриши билан ёнбошига урди.

— Вой лаънати-е! Панд берганини қаранг! Халойиқ, уятсиз қулнинг қилигини кўрдингларми? Сотиб олғанимга ҳали бир ой ҳам бўлгани йўқ. Кеча жаҳлим чиқиб онасини сўкканимда, «шу берган азобинг учун мен ҳам сени боплайман», деган эди, зангарнинг боплаб кетганини қаранглар! Кучли экан, деб мен уни уч қулнинг пулига олиб юрибман-а! Астогфирулло, қулнинг орият-лилигини биринчи кўришим.

— Ўлиши учун бир муддат ҳам бўш вақт қўймаслик керак эди-да! — деди Эрназар.

Бой унинг гапига эътибор бермади, одамларнинг орасида пешанасига қуллик тамғаси босилган икки йигитни ажратиб, семиз қўллари билан орқаларига муштлади.

— Ҳа, ноинсофлар, сенлар ҳам ўшанинг қилигини қилиб, мени чув тушириб кетмоқчимисанлар? Чув тушириб бўпсанлар! Ишларимни қилиб бўлганларингдан кейин оёқ-қўлларингни бўшатсам ота ўғли эмасман, ҳа, ота ўғли эмасман!

— Эрназар, юр, кетдик, Хивада бунақаларнинг ҳисоби йўқ, — деди чопар. — Эшитдинг-ку, эгасига панд бериш учун ўзини ўзи ўлдирибди. Ажойиб қул эканда!

Бу воқеа Эрназарнинг юрагига ханжар бўлиб санчилди. Сарой дарвозасига етгунча ҳам бир оғиз гапиришга ҳоли келмай, юраги ўртаниб келди. Бу қулни тириклиги-

да кўрган, қани энди минглаб шундай йигитларинг бўлса, деб орзу қилган эди-ку...

Сарой дарвозасига етгандарида чопар, «мени шу ерда кута тур», деб ичкарига кириб кетди. Орадан сал вақт ўтар-ўтмас ўнга яқин қуролли навкарлар пайдо бўлиб, уни ўраб олишди. Эрназар ҳайрон бўлиб, атрофига аланглади. Бошлаб келган чопар ҳеч қаерда кўринмади. Шу орада навкарлардан иккитаси унинг отини жиловидан тутди. Қолганлари икки ёнидан қуршаб келиб, эгардан ағдарди. Чопар аллақаёқдан шиқирлатиб кўтариб кёлаётган кишанни Эрназарнинг қўлларига кийгизиб бўлганларидан кейин эркин нафас олиб, навкарларига қараб иржайди, пешанасининг терини сидирди.

— Ҳой ноинсоф, Асқар бийга, «арслон еб қўяди, деб тулкининг кетига тиқилмайлик», деганинг ёдингда бўлса керак-а?.. Сен билан мана энди гаплашамиз. Навкарлар, зиндонга етиб олгунча эҳтиёт бўлинглар, бу йўлбарсни бу ерга тириклайн олиб келиш менга осонга тушгани йўқ...

5

Илк бор пайдо бўлган ишқ-муҳаббат туйфуси киши кўнглида хоксорлик пайдо қиласди. Хоксор кўзларга дунё ҳеч қачон қандай бўлса, шундай кўринмайди, тоҳ гўзал туюлади, тоҳ маҳзун.

Гулзебо Эрназар билан учрашуви нимага олиб келишини тушунмай, олам кўзига гўзал кўриниб кетди, етимлик бошига тушганидан бери биринчи марта тинчгина ухлади. Ажойиб тушлар кўриб уйфонди.

Тушида Эрназарнинг хотини ўлганмиш. Одамлар йиглашармиш. Гулзебо билан Эрназар эса бир чеккада қўл ушлашиб йиглаётганлардан кулиб туришганмиш.

Гулзебо кўзларини очса, Тенгел ўчоқقا ўтин қалаб, ўчиб қолаёзган чўғни пуфляпти.

— Тенгел, Эрназар оғанинг хотини ўлибдими? — деб сўради у ҳозиргина тушида кўрганларини рост деб ўйлади.

— Эшитмадим.

Гулзебо эринқираб ўрнидан турди.

Тенгел шошилинч подасини боққани кетди.

Илашиқда ёлғиз қолган қиз аъзойи баданининг оғриётганини эндиғина сезса ҳам, тушини рост деб фаҳмлаб, қўшнисиникига бориб сўраб келмоқчи бўлиб турдига, онасининг тириклигидаги бир насиҳатини эслади: «Киз бола сирини сақлай билиши керак».

Бир куннинг ўзида вояга етиб, эси кириб қолгандай қўшнилардан эргасига ҳам суриштирмади. Сабр-тоқат билан ўн кун ўтди. Аммо бу ўн кун унга ўн йилдек бўлиб туюлди. Хабар олиши лозим бўлган Эрназардан эса сира дарак йўқ. Охири сабри чидамай, «бошида ҳам ўзим бошлаган эдим, энди ўзим охирига етказаман», деган қарорга келди-да, Эрназарнинг овулига бориб келишга қарор қилди. Ўзи уйда бўлмаса, бошқалар нима дейди? Сабр қилиш керак. Яшавор-е, — деб хаёлига келган фикрдан хурсанд бўлиб кетди қиз. — Агар ўзи йўқ бўлса ҳам онаси, «нима қилиб юрибсан, қизим», деб сўрайдику. «Онажон, сизнинг овулингиз тўқроқ, шунинг учун шу ёқقا кўчиб келсам, девдим», дейман. Ҳозирги замонда тирикчилик дардидаги ўқдан-бу ёқقا кўчишнинг сира айби йўқ. Бордио онаси менинг илтимосимни чинга айлантириб, кўчиб кела қол, деса, кўчиб ўтавераман ҳам. Қайтага яхши бўлади. Унинг дийдорини кўришга зор бўлиб юргандан кўра овулида яшаб, кунда кўриб юраман. Хотини ўлса, нур устига аъло нур бўлади. Мени ўша ердан шундай уйига олиб кириб қўя қолади».

Эртаси куни овулда у ўқдан-бу ёқقا чопишган отлиқлар кўпайиб қолди. Бу ҳол Гулзебонинг юрагига фулгула солиб қўйди. Жамики ўшлар аллақаёқقا кетишга отланаётганга ўхшайди. Тезроқ Эрназарга учраб, кутишини айтиб қолиши керак.

Гулзебо тузукроқ кийимларини кийди. Теварак-атроф кўзига таниш, ўта оддий бўлиб кўрингучи эди. Бугун йўл бўйидаги барглари ҳали тўкилиб ултурмаган жингилларгача унга чаман бўлиб, очилиб турган гул бўлиб, Эрназарнинг овулига бош эгиб кузатиб қолди. Шамол ўйнатиб гоҳ оғзига, гоҳ қулоғига ураётган зар кокилларини ҳилпиратиб, кўзлаган ерига ҳам етиб келди. Эрназарларнинг уйига етиб келганда аллақандай номаълум куч кўкрагидан итариб, эшик олдида таққа тўхтаб қолди. Ичкаридан одамларнинг овозлари эшитилди.

— Эна, мен ўелингга Хивадан хон заргари ясаган билагузук билан узук олиб кел, дедим.

— Олиб келади, чирогим. Қорача хоннинг тушида, хотин эрнинг тушида, дейишади. Олиб келади, сен толеи бор келинсан-у.

— Эна, мен чиндан ҳам баҳт олиб келдимми хонадон-ларингга?

— Шундай, чирогим.

Гулзебо дарҳол кетига қайтиб кетмоқчи бўлиб турдида, ичкаридан битта-яримтанинг чиқиб қолиб, нега гап

пойлаяпсан, дейишидан қўрқиб, таваккал қилиб эшикни очди.

Она идиш-товоқ ювяпти, беш-олти ёшли невараси Хўжаназар унинг ёнида қизил нақшли заранг косадан қатиқ ичиб ўтирибди. Гулзебо шошиб қолганидан уйнинг тўрида боласини эмизиб, орқасини ўтириб ётган Робия бибини пайқамай, онанинг ўзи билан кўришиб қўя қолди. Хумор отин Гулзебони илгаридан танир эди. Унинг бўйи етиб, чиройли қиз бўлганини кўриб, ўрнидан тура солиб қўрпача ёзди. Қиз бу хонадонда ҳурмат кўраман, деб ўйламаган эди, қисилиб-қимтиниб қўрпачанинг бир чеккасига ўтириди. У ёқ-бу ёқقا разм соглан эди, бурчакда боласини эмизиб ётган Робия бибини кўриб қолди ва ичидан хурсанд бўлди, «Фолбин тўғри айтиби, ориққина экан», деган хаёлини эшиттириб қўйишдан қўрқиб, қип-қизил лабларини тишлади. Хумор қиз ўзини нокулай ҳис қилаётганини сезди.

— Бемалол ўтиравер, қизим, ҳозир чой қайнатаман.

Робия биби бошини ўгириди.

Белининг ингичкалиги, юзининг олқинидайдай бир бурдалиги, қадди-бастининг нозиклиги билан сулув кўринадиган келинчак бир чеккада қўрпачада товусдай бўлиб ўтирган Гулзебонинг дўмбоққиналиги, ўн тўрт кунлик ойдай юм-юмалоқ чехраси худи қаймоғи олинмаган сутдай оппоқлиги, ҳаддан ташқари хушрўй кўринганини ёқтиримай, бурнини жийирди.

— Ҳой қиз, кекса бир кампирга чой қайнаттиргунча, ўзинг қайнатиб ича қолмайсанми?

Гулзебо индамай ўрнидан туриб ташқарига чиқиб кетди-да, бир дамдан кейин текис қилиб чопиб, бир кучоқ ўтин олиб кирди.

Олов энди гуриллаб ёниб кетганида Мовлон сариқ кириб келди. У алланимадандир ташвишда эди. Хумор отин унинг бир нарса дейишини кутиб юзига термилди.

— Янга, — деди у ҳали ўтириб улгурмасиданоқ. — Менинг бирорвга ёмонлик қилиш одатим йўқлигини биласиз. Бироқ бу сафар кўнгилсиз хабар билан келдим, битта илтимосим ҳам бор эди.

— Кўнгилсиз хабарингни кенгашармиз, илтимосингни эса бажарамиз.

— Асқар бий ҳозир Фозилни мажбурлаб, Оға бий мажлисимиз йигитларини тўплаттирияпти. Эшитишимга қараганда, рус подшолигига қарши урушга юборишадиганга ўхшайди. Эрназар Оға бий қаерда, десам, вазир Хивага чақирирган, дейди. Шуни эшитдиму ҳузурин-

гизга шошилдим. Русларга қарши урушга бораверайми? Балки Эрназарни катта аскарбоши қилишгами ё амал беришгами чақиришишгандир. Кўлига ҳуқуқ берилса, менга ҳам биронта амал берсин, янга.

Хумор отин унинг кўзларига қараб ўтириб кулиб юборди.

— Рост айтаман, Хумор янга, — деди у хижолат бўлиб. — Амал менга эмас, оғайниларимга керак экан. Ўшаларнинг олдида обрўйи бўлади кишининг. Оға бий мажлисининг келгуси зиёфатида даррачи бўлиб, Эрназарнинг ёмон кўрадиганларини ўлгидай савалайман.

— Эрназар келсин-чи, кўрармиз.

Мовлон сариқ қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, чиқиб кетди.

Эрназар Хивага кетганидан бери овулда бўлаётган гап-сўзлардан хабардор она, бирон кор-ҳол юз беришидан қўрқиб, ўелининг тезроқ қайтишини интиқлик билан кутмоқда эди. Мовлоннинг Асқар бийнинг қилаётган ишлари тўғрисида гапириб кетган гаплари, гарчи кўнглини бетинч қилаётган бўлса ҳам, унинг Эрназарга Хива хони амал берса керак, деган тахмини асослидек бўлиб туюлди. «Қани энди Эрназаржон шу борганида Бош бийлик амалини олиб қайтса! Бари бир у амалидан фойдаланиб, хоннинг эмас, ота-боболарининг туғини кўтарган бўлар эди...»

— Эна, — деди Робия биби унинг хаёlinи бўлиб. — Одамлар тўғри айтишади, ўелинг шу сафар катта бий бўлиб қайтади. Кеча сувга борганимда Мамит бийни кўрган эдим. У менга: «Эринг кучга келганда мисоли тuya, бироқ, афсуски, беақл тuya. Манманликка бориб, ўзига шоҳ қидириб юрибди, ишқилиб бошидан айрилмаса бўлгани эдида», деди. Мен унга: «Ҳали қараб тур, сендақаларни ёнига ўтқазмайдиган амал олиб келади», дедим.

Келининнинг фаросатсизлигидан юраги ачишиб, энсаси қотиб кетган она бегона одамнинг олдида сир бой бермаслик учун:

— Тўғри айтасан! — деди-да, Гулзебодан қандай юмуш билан келганини сўради.

— Она, укам иккаламиз сизнинг овулингизга кўчиб келишни орзу қилиб юрган эдик.

Она ҳали жавоб бериб ҳам улгурмаган эдики, эшикдан ўзидан олдин соқоли кўриниб Сержонбой кириб келди. Кўп йиллардан бери остонасига қадам босмаган қари бийнинг келиши Хумор отинни ташвишга солиб, ўрнидан иргиб туриб кетди.

Қадди-қомати ўроқдай букилган қария аёлларнинг устига бостириб кириб қолганидан хижолат бўлганини яшириш мақсадидами, қувноқлик билан кўрпачага ўтириди-да, ҳол-аҳвол сўрашишдан ҳам олдин:

— Эрназар қаерда? — деб сўради.

Бу Гулзебонинг ҳам тили учидаги турган савол эди. Бойга ичидан миннатдорчилик билдириб, Хумор отининг нима дейишини ошиқиб кутди.

— Хивага кеттган эди.

— Маслаҳатлашадиган ишим бор эди, яна бошқа бир сафар келарман, — деб бой ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Бой, битта илтимосим бор, айтайми?

— Илтимос қилма, буюр! — деди бой қувноқлик билан.

— Манови ўтирган қиз ўзимизнинг бий бобомизнинг жиловдори йўспаннинг қизи бўлади. Укаси билан бизнинг овумизга кўчиб келмоқчи.

— Тушундим, — деди бой у ёғини гапиртирмай. — Мен бу қизни ҳам, укаси Тенгелни ҳам танийман. Яхши болалар. Мен ўз молларимни, булар эса бошқаларнинг молларини боқиб юришганда кўп қўрганман. Шундайми, Гулзебо?

— Шундай, ота.

— Ундей бўлса, Хуморнинг бир оғиз сўзи, овулга кўчиб келишларинг учун арава, ҳўқиз у ёқда турсин, уйимнинг ёнидан жой ҳам ажратиб бераман, ҳатто битта соғин сигиримни ҳам бериб қўяман.

Сержонбой бефарзанд одам эди. Шунча мол-ҳоли бўла туриб юрт кўп хотин олиб ўтирганида, ҳеч бўлмаса тутмаган хотинининг устига фарзанд учун деб хотин олишга хоҳиши билдирамагани учун Хумор отин уни ўш болаларга меҳрибон, раҳмдил деб ўйламаган эди. Ҳозир унинг меҳрибонлигини кўргандан кейин хурсанд бўлиб кетди-да, уни узоқ дуо қилди. Хумор бойни кузатиб чиққанда узоқда ўтирган Шўнгқининг шу томонга югуриб келаётганини кўриб қолди, кириб жойига ўтириди. «Зора бирон хурсандчилик олиб келаётган бўлса», деб дилидан ўтказди.

Шўнгқи ўша югуришича келиб, оstonага йиқилди.

— Келин, Шўнгқининг оғзини мойга тўлдир!

Хумор Робия бибининг имиллашига сабри чидамай, иргиб ўрнидан туриб бориб, тўрдаги қориндан бир қошиқ мой олди ва Шўнгқига ошатди.

Шўнгқи очқўзлик билан мойни қулт этиб ютиб

юборса ҳам анчагача гапиролмай ўтириди, аммо кўринишидан жуда хурсанд эди.

— Гапир, чирофим!

— Хон Эрназар оғани зиндонга ташлатибди!

Гулзебонинг чой ичиб ўтирган пиёласи чойнакнинг устига тушиб, чил-чил бўлди. Робия биби янгиликни эшитмай қолдими, қизнинг ношудлигидан жаҳли чиқиб кетди.

— Ҳой, бетофиқ, эҳтиёт бўлсанг ўласанми!

Қиз лавлагидай қип-қизариб кетди-ю, индамади.

Хумор отин Шўнгқининг нима сабабдан Эрназарга бунчалик қарши эканини тушунолмай боши қотиб қолди. Уларнинг бирон нарсани талашишганини кўрмаган, ҳатто оталарининг ҳам ўрталарида бирон эсда қоладиган жанжал ўтган эмас. Нима учун у менинг ўғлим тўғрисидаги кўнгилсиз гапни шунчалик хурсанд бўлиб етказди бизга?

— Қизиқ экансан-ку, Шўнгқи, — деди Хумор отин ичи ёниб кетаётган бўлса ҳам ўзини қўлга олиб. — Бундай хабарни етказиш учун ҳовлиқиб югуришмайди-ку.

— Қайси хабарни қандай етказишни билмасам, нима қиласай, — деб нафаси ичига тушиб кетди Шўнгқининг.

Хумор Гулзебонинг бошидан ақли-ҳуши учеб, кўзлари ола-кула бўлиб кетганини кўриб, хафа бўлмасин, деган хаёл билан олдидан пиёланинг синифини териб ола туриб, деди:

— Хон ўзи билан teng, ўзи билан тахт талашадиган деб билган одамларинигина зиндонга ташлайди, Шўнгқи. Эрназаржонимнинг хонга teng бўлгани билан фахрланаман.

Хумор пиёланинг синифини ташқарига ташлаб келгани чиқиб кета туриб, Шўнгқининг ҳам қўлидан тортиб олиб чиқиб кетди.

— Энди айт, — деб буюрди у Шўнгқига ташқарига чиққанларидан кейин. — Шовқин солмай, аста гапир, бу хабарни кимдан эшитдинг?

— Эрназарни бирга олиб кетган чопар қайтиб келди.

— Ўзи қаерда?

— Асқар бийнинг овулида. Ўрис подшолиги билан бўладиган урушга навкарлар тайёрлаш учун йигитларни тўплаяпти.

— Бир ўзими?

— Билмасам.

— Шўнгқи, сенга битта маслаҳатим бор, ўла-ўлгу-

нингча эсингдан чиқарма. Ботир йиқилса ҳамма суюйди, кўркоқ йиқилса босиб ўтади.

— Оға бий мажлисимиznинг кўпчилик йигитлари навкарликка тайёргарлик кўришяпти.

Хумор у билан ортиқча пачакилашиб ўтиrmай, кўрадаги ёвмитга ишора қилди.

— Мен кийиниб чиққунимча ановини эгарлаб қўй.

— Хивага борасанми?

— Асқар бийнинг овулига. — Хумор уйга кира солиб кийимини алмаштира бошлади. — Гулзебо қизим, — деди ўта хотиржамлик билан, — Сержонбой ваъдасига вафодор киши, одам юборишини кут.

Гулзебо бу уйга келганида кўз олдида юз берган воқеаларга, келиб-кетган одамларга, Хумор отинга, Робия бибига ҳайрон бўлиб, уялиб ўрнидан турди.

* * *

Оувул ташқарисига тумонат одам тўпланиб, уларнинг олдида пакана бўйли Асқар бий отининг устида тикка-йиб, қизгин нутқ сўзламоқда:

— Биз, қорақалпоклар, исломнинг ер юзидағи хайрли ўчоги Хоразмни, улуг Хива хонини душмандан сақлаб қолишимиз керак. Бу биз учун обрў ҳамда савобли иш. Кимда-ким кофирларга қарши урушда ўқдан учса, унга дўзах ўти ҳаром, жони жаннатда бўлади... Кимда-ким бу урушда қатнашишдан бош тортса, ановиларга ўхшаб боғланади, Хива зиндонига ташланади.

Хумор отин дами ичида, улардан кўзини узмай, астаса келмоқда. Бир чеккада кўрага қамалган молдай бир гуруҳ одамлар тўпланиб турибди. Уларнинг кўпчилиги кампирлар, чоллар, ораларида ёш-яланглар ҳам кўринади. Ҳаммаларининг қўллари орқаларига қайриб боғланган. Уларни ўнга яқин хивалик отлиқлар қуршаб туришибди. Бу ҳодиса Хумор отинни ҳайрон қолдирди, у юраги пўкиллаб, отининг жиловидан сал тортиб келаверди. Қизишиб гапириб турган Асқар бий Хумор отиннинг келиб одамлар қаторига қўшилганини сезмай қолди. Барчанинг диққати, кўзи Асқар бийда бўлгани учун, унинг келиб қолганини бошқалар ҳам пайқашмади.

— Оға бийимиз Эрназар қаерда? — деб сўради кўпчилик орасидан бир овоз.

— Халойиқ, — деб Эрназарни Хивага олиб кетган чопар гапга аралашди, — улуг хонимизнинг сизлардан яширадиган сири йўқ. Кўлдовли Эрназар шу урушга

борса, улуф хонимиз унга аскарбошилик лавозимини бермоқчи эди. У калламни олиб ташласаларинг ҳам бормайман, деб туриб олгани учун оёқ-қўлига кишан урилиб, зинданга ташланди...

«Уруш» дейилиши билан эсанкироб қолган бой фарзандларининг боши қути эгилиб, энди урушга бормай қолишининг сира иложи йўқлигини тушуниб, ерга қарашди.

— Улуф хон ясовули, Асқар бий, — деб Оға бий мажлиси ясовулларидан бири — Ортиқ оти билан бир оз олдинга чиқди. — Ўрис найзасига қўкрак тутишни Оға бийимизнинг ўзи буюрса, бошқа гап эди...

Асқар бийга яқин турган Фозил қамчисини кўтарди.

— Ҳой, Ортиқ хитой, Оға бийнинг ўзи йўқ-да, бўлганида ҳам буйруқ берадиган қозиси мен бўламан! Менинг гапимга қулоқ солинглар! Биз, Оға бий ўйини қатнашчилари исломнинг фидокорлари бўламиз, оз сонли халқимизни ўзга диндагиларнинг қул қилишига йўл қўймаймиз. Бизнинг суюнчиғимиз, ғамхўримиз улуф Хива хонини қўриқлашга барчамиз отланамиз!

— Эрназар оға бий бу урушга қарши эди-ку!

— Эрназар элнинг тили, киндиги эмас, — деди Фозил хўроланиб. — Унинг ўрисларга қарши урушдан бош тортиши — бутун элга қаршилиги, халқимни қулликка туширайин, дегани бўлади. Тушунинглар, биз ҳар қайси-миз ўз-ўзимизча одаммиз. Ҳар бир одам ўз динининг, ўз хонининг хизматкори бўлади.

Эрназар оға бийнинг кўнглини олиб гапириб, унинг ўнг қўли бўлиб юрган қозисиниг гапи бу ерда тўпланган оға бийчиларни гаранг қилиб қўйди. Пайтдан фойдаланиб Фозил яна баланд келди:

— Халқини севган йигитлар иккиланмасликлари лозим.

Пиёдаларнинг орасидан ўрта бўйли, истараси иссиққина йигит ёнида турган бир отлиқнинг орқасига бир иргиб миниб олди-да, қалпоғини пешанасидан кўтариб қўйиб, сичқоннинг думидай мўйловларини бармоқлари билан сийпаб туриб деди:

— Менда от йўқ. Агар Асқар бий от топиб берса, ислом учун урушга боришга тайёрман.

— Ғам еманглар, от топиб берамиз, — деди хивалик.

Пиёдаларнинг бир гуруҳида урушга бориш хоҳиши сезилди.

Хумор отин ўғли Эрназарни очиқ қувватловчиларни

тополмай ҳайрон бўлиб турган эди, бир чеккадан Зарликнинг овози эшитилди.

— Халойик, ўрисларга қарши урушга навкар бўлсак, ақдизликтининг, ноқобилликнинг қурбони бўламиз. Оға бий мажлисимизнинг кучини сусайтириб, халқ билан алоқасини узиб қўямиз.

Тўплангандар ҳаракатга келиб, ўзаро ивир-шивир бошланди. Шу қулай фурсатни кўлдан бой бермаслик мақсадида Хумор отин олдинга чиқди:

— Азаматлар, нуридийдаларим! — Кутимаганда чақмоқ чақилгандай, ҳамманинг назари Хумор отинга қаратилди. — Азаматлар, нуридийдаларим! — деди у яна эркакларга ўхшаб баланд овоз билан. — Зарликжон жуда тўғри гапирди. Халқ ҳузурига олиб борадиган дарвозани бекитманглар. Хонга хизмат қилганинг тирноғини тош тешади, деган ривоят бор, ўйлаб кўринглар!

Хивалик чопар Асқар бийни қамчиси билан туртди:

— Эркаги йўқ аёл — бошқарувчиси йўқ кемага ўхшайди, тўхтат!

Боягина ислом учун урушга тайёрлигини баён қилган хушсурат йигит яна жадаллаб Фозилнинг отига мингашиб олди-да:

— Хумор она, бекор айтасиз, — деди ҳовлиқиб, — биз биламиз, хонга хизмат қилган бийлар, аскарбошилар, ясовуллар, навкарлар ҳамиша иззат-хурматда юради. Хонни кўрмай, хонга хизмат қила олмай тирноғини тош тешиб юрганлар биз шўрлик халқ бўламиз!

— Ҳақ гап! — деб унинг гапини маъқуллади бир неча киши.

Асқар бий ён-веридагиларга шивирлади:

— Хуморни кўздан фойиб қилинглар!

Икки йигит тўдадан чиқиб келиб, бири Хумор отининг отини етаклаб, иккинчиси қамчилаб, кўпчиликдан ажратиб олиб кетди.

Оломон уяси бузилган аридай безовталаниб қолди. Қўли орқасига боғланганлар Хумор отинни ёқлаб бақиришиб. Уларни қуршаб турган тўрт отлик тўпидан ажралиб, хивалик чопарнинг ишораси билан Зарликни қўлга олмоқчи бўлишаётган эди, Зарлик тутқич бермай, Хумор отиннинг кетидан югуриб кетди. Кенжамурот ҳам кўпчиликдан ажралиб чиқиб унинг кетидан ютурган эди, ярим йўлга етганда изига қайтди. Унга ўчакишиб Асқар бийнинг олдидаги тўдадан уч отлик бўлинниб чиқди-да, тезда Хумор отинга етиб олиб, тўпи билан орқадаги қозоқ овулига йўл олди. Хон ясовули уларни қувлатса

адоват туғилишини билиб, зарда билан қамчисини күттарди.

— Мана, олдимизда исломнинг ҳақиқий навкарлари қолди. Анови бўлинниб кетганларга эътибор берманглар, улар сизларнинг тупукларинг. Ўлуғ хон барчаларингни мукофотлайди...

— Йигитлар! — деб ўртага Кенжамурот отини ҳайдаб чиқди. — Мен Ҳумор отиннинг олдида ўзимни кўрсатган бўлмай, деб унинг олдида гапирмадим, кетидан ҳам эргашмадим. Лекин, билиб қўйинглар, бу қилаётган ишимиз сотқинлик.

— Оға бий йўғида мен буйруқ бераман! — деб Фозил отини қамчилаб-қамчилаб олдинга ўтди-да, шаҳд билан бориб, Кенжамуротни икки қамчи урди.

Кенжамурот зардаси қайнаб, боши демай, кўзи демай уни қамчилай бошлаган эди, Фозилнинг тарафдорлари уни ўраб олиб, бири қамчисини, иккинчиси отининг юганини юлиб олди.

Фозилнинг юраги бежо уриб кетди, у хивалик ясувунинг олдига бориб:

— Ноинсофни гум қилмасам тинчимайман! — деди.

Фозилнинг бу гапи хивалик чопарга жуда хуш келди.

— Бу гапингиз ориятли одамнинг гапи бўлди, мен ҳам қўллаб-қувватлайман.

6

Осмон сенга ҳам тўлиқ қўринмаса, унинг кенглигининг, қўёш сенга ҳам тўлиқ нур сочмаса, унинг ўз вақтида чиқиб, ўз вақтида ботганининг нима фойдаси бор? Бироқ бу бевафо дунёнинг бор-йўғига қўниб, ўлмаснинг куни деб тирикчилигини бир амаллаб ўтказиб келаётганлар ҳисобсиз бўлса ҳам тепасида осмон борлигига, иситмаса ҳам бошида қўёш борлигига шукrona қиласди.

Боши-кети қўринмайдиган чексиз далаларга ўргангандархойи Эрназар бутун оламни қоплаб турган фируза ранг кенг осмоннинг қадрини, кети қўринмайдиган кенг дала-нинг чеккасидаги қалин қамишзор устидан ловиллаган қип-қизил баркашдай бўлиб чиқиб, кечга томон тўқ яшил-кўқ денгизнинг устини тоғ ол рангга, тоғ сарик рангга бўяб ботадиган қўёшнинг қадрига энди ета бошлади.

Унинг осмони зинданнинг битта мушт сигар-сигфас юмaloқ тешиги. Кенг саҳрода оламни мунаввар қилиб турадиган қўёш бу ерда мутлақо қўринмай қолди. Эрназар бу азобга гирифтор бўлганига неча ҳафта

үтганини ҳисоблашдан ҳам янглишиб кетди. Ҳеч ким ундан хабар олиб, ҳол сўрамайди, гўё унинг зиндонга ташланганини биронта ҳам тирик жон кўрмагандай, бутун оламда ҳаракат тўхтаб қолгандай. Ундей деса, тепасидан энгашган қоровул кунига уч маҳал нон, сув беради, намоз вақти бўлганини эслатиб туради.

Эрназарни бирдан-бир қийнаётган нарса — зиндонга ташлангани ё ҳеч кимнинг хабар олмаётгани эмас, уни қийнаётган нарса — нима учун, қандай оғир гуноҳи учун ташқаридаги одамлар билан гаплаштирмай қўйиши, деган савол. Ётиб хаёл суради, ўтириб хаёл суради, шу вақтгача босиб ўтган ҳаёт йўлини қайта-қайта кўз олдига келтиради, ҳар бир қилмишига ўзича баҳо беради, шундай жазога лойик бирон иш қилганини сира-сира эслолмайди. Бир сафар қоровулдан ўтиниб, қайси гуноҳи учун тутқунликда сақданаётганини сўраган эди:

— Билмадим, чирофум — деди у аста шивирлаб. — Аммо бу зиндоннинг афзаллиги шундаки, бунга ўлимга буюрилганлар ташланмайди.

Қоровул бундан ортиқ гап гапирмади.

Шу тариқа азоб чекиб, турли-туман хаёлларга бориб ётган кунларининг бирида, пешин пайтида, уни ташқарига чиқариб, қоровулхонага олиб кириши. Уни қоровулхонада кутиб ўтирган турк охун Эрназарнинг соч-соқоли ўсиб кетганини, озганини, кўллари кишанланганини кўриб раҳми келдими ё ҳали ҳам таслим бўлмаган ўткир кўзларининг қадалиб боқишига чидаш беролмадими, ишқилиб, биринчи бўлиб саломлашди. Эрназар уни дарров таниди, нима учун биринчи бўлиб салом берганига тушунолмай, у ияги билан ишора қилган заҳдан нураб ётган деворга суюниб ўтириди.

— Хў-ў-ўш, Эрназар, шунчалик азоб чекиш учун нима гуноҳ қилган эдинг?

Турк охуннинг ҳаммасини кўра-била туриб суриштириши Эрназарнинг зардасини қайнатиб юборди, кўзларининг пахтаси чиқиб кетди.

— Билмадим.

— Ёдингдами, мен сенга тушимни таъбирлаб берган эдим. Энди билсан, тушимда яланғоч юрганингнинг маъноси — ўзинг бошчилик қилаётган Оға бий мажлиси йигитларининг олдida масхара бўлишинг экан. Бундан ташқари, кўзларингни айтмабман. Оллои таолонинг катта кўз бергани, унга лойиқ ёш бергани. Олдини олмасанг, умринг бўйи йиғлаб ўтасан. Ишон, онангнинг кўзлари ҳам катта, шунинг учун ҳам у бева қолган.

— Худо пешанамизга нимани ёзган бўлса, ўшани кўрармиз, аммо йиқилганни тепиш сиздай уламога ярашмайди.

— Ақллисан, аммо вақтидан олдин етилган қовунни итлар еб кетишини ўйламайсан.

Унинг тагдор гап қилиб, суҳбатга мойиллигини сезган Эрназар бошини кўтарди.

— Сиз нимани назарда тутяпсиз?

— Шариф муллани. Исломнинг кучини бекор қилиб, нега араб тилига қарши чиқдингиз?

— Сизнинг ўз она тилингизга хурматингиз йўқقا ўхшайдими?

Охун жўрттага кулмоқчи эди, эплолмай заҳрини сочди:

— Кўп гап қўлингдаги кишангага калит бўлмайди. Ундан кўра кишанинга калит топишга ҳаракат қиласайлик. Сен қаерда таълим олиб, кимда ўқигансан?

— Онамдан таълим олдим, онамнинг қўлида ўқидим.

— Оға бий ўйинини қайта тиклашни сенга ким маслаҳат берди?

— Онам.

— Қандай бешикда камолга етдинг?

— Онам ясаган бешикда камолга етдим. Лекин мен туғилганимда ўзбек ҳам, туркман ҳам, ўрис ҳам бешик қилиб келган. Онам ўша бешикларнинг ҳаммасига ҳам орқамни тегизиб олган экан.

— Ўрисларга қарши кўл кўттармасликни ким ўргатди?

— Онам.

— Мунча ўжар бўлмасанг! Мана шу ўжарлигинг туфайли бошингга тош ёғса, кучни қаердан оласан?

— Онамдан.

Охуннинг зардаси қайнаётган бўлса ҳам ўзини мажбур қилиб илжайди.

— Нуқул тўтиқушдай «онамдан, онамдан», дейишдан бошқасини билмайсанми? Қулоқ сол, сенга бир ибратли ҳикоят айтиб берай. Сенга ўшаган бир йигит бева онасини жуда ҳурмат қиласар экан. Кунлардан бир куни кўрсатган барча иззат-ҳурматларини оз деб билиб, онасини Маккага олиб боришга қарор қилибди. Уни тўрт оёқлик ҳайвонга ўтказишни ҳам муносаб кўрмай, ўз гарданига ўтказиб йўлга равона бўлибди. Йўлида бир шайх учраб: «Йўл бўлсин, йигит?» — деб сўрабди. Йигит онасини Маккага олиб кетаётганини айтибди. Шунда шайх: «Хой, оми банда, онангни Маккага олиб боргунча,

битта чол топиб, эрга берсанг-чи», деган экан. Ўшанда ўғлиниң гарданида ўтирган она: «Ой-бай, тўғри айтасиз, шайхим, бу жувонмарг шуни тушунмайди-да», дебди. Сен ҳам онангга битта чолни топиб, андармон қилиб қўйганингда, у сени бунчалик машаққатли йўлга солмаган бўлармиди?

Эрназар худди емиш кўрган оч қашқирдай бирдан ўрнидан туриб, охунни босиб-янчиб ташлайдиган бўлиб интилган эди, оёқ-қўлларидағи кишан шақира-шуқур қилиб, қўлини оғритди, ниятини амалга оширомаганига чидолмай, тишларини гичирлатди.

— Ўзингни бос, — деди энди охун совуққонлик билан. — Улуф хонимиз қулоги кесилган итнинг ҳуришини яхши кўради. Шунинг учун у сенинг ҳам қулогингни кестирмоқчи эди, лекин мен сақлаб қолдим.

— Сулаймон подшо қушларга солиқ согланда кўршапалак солиқдан қутулиб қолиш мақсадида ҳисобдан бир чумчук, бир сичқон бўлиб ўтган экан. Сиз ҳам мабодо ўша кўршапалакка қариндош эмасмисиз?

— Оғзинг илоннинг заҳардони эканини сезиб турган бўлсам ҳам қизишишни ўзимга эп кўрмайман. Сабаби, мен мусулмонман. Мусулмон кечикиб бўлса ҳам тавба қилса, ўзи кечиради. Қорақалпоқларда «Отга мингандан сўнг ўзингни, отдан тушгандан сўнг отингни ўйла», деган доно нақл бор. Кўриб турибман, сен онангнинг ақлинни от қилиб миниб юрар экансан, аммо шунда ҳам унга ғамхўрлигинг сезилмаяпти. Онанг ҳозир Хивада. Бир-бирингиз билан кўришиш насиб қилиши иккалангизнинг гапингизга боғлиқ. Аммо билиб қўй, фил бирорнинг экинини пайҳон қилса, бунга фил эмас, эгаси айбдор бўлади. Сенинг қилиб юрган ишларинг учун энди онанг қамоқقا олинади.

Эрназар турк охуннинг кўз қарашларидан, гапларидан аслида гап билан янчиб, кейин ўз билганидан қолмайдиган одати борлигини тушунди. Қизиshmади.

— Мендан нима билмоқчисиз, нима буюриб, нима қилдирмоқчисиз, айтинг!

— Сен русларнинг ёнини олмоқчи эдингми?

— Хонимизнинг ўзи ҳам ўшлигида бир ўрисдан тарбия олган.

— Бу унга душманни ўз яроғи билан уриш учун керак.

— Қисқаси, мен ўрисларга қарши қилич кўтармайман. Сабаби, ота-боболаримиз ҳам ўрислар билан дўст тутинишни афзал кўришган.

- Агар ўрислар Хивани босиб олиб, халқингни қийратса, қириб ташласа нима бўлади?
- Ҳозирча шундай бўлганича йўқ.
- Борди-ю, онанг келиб, ўрисларга қарши урушга бор, деса-чи?
- Унда бораман.
- Унда ота-боболаринг тутмоқчи бўлган йўл қаерда қолади?
- Онам ота-боболаримиз йўлига содик.
- Бунчалик мақтаб кўкка кўтарадиган онанг ким ўзи?
- Боя айтдим-ку, онам — халқим, деб.
- Сен эркак эмассан! — деди жаҳли чиқиб кетган охун қўлини силтаб. — Майли, нима бўлганда ҳам мен сенга бир одамгарчилик қиласай, улуг хонга айтиб, сени онанг билан учраштирай. Билиб қўй, кейин у ёғи ўлим бўлади. Шундай ўлимки, оққулоқларга қул бўласан!..

Эрназар онасини кўрганда унинг кўнглини бузмаслик учун ўзини дадил тутиб, илгаригидай кулиб учрашмоқчи бўлди. Бироқ яна зинданга етаклаб кетишаётганда онасининг тош тепадан туриб: «Эрназаржон!» — деганини эшитганда чираб туролмади, ҳаммасини унутиб ёш боладай: «Онажон!» деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Аммо юқорига чиққунча ўзини тутиб олди. Онаси кўринишдан, одатдагидек иродали, ўта босик, кўзларига ёш олиш у ёқда турсин, ҳатто кайфини ҳам туширмади.

Пойлоқчи қоровулар она билан ўғилнинг зиндан тепасида эмас, қудуқ бошида учрашиб қолгандай жуда хурсанд бўлиб кўришишаётганини, биронтасининг кўзёш тўкмаётганини кўриб ҳайрон қолиб туришарди. Она унинг сўраб ўтиришини кутмай овулидан, дўст-ёронларидан, фарзандларидан, хотини Робия бибидан салом айтди, унинг кўнглини кўтариш учунми, невараси Ҳўжаназарнинг чиқарган янги қилиқларини ҳам гапириб берди.

Ичи зардобга тўлиб ётган онасининг кўзёши тўкмаслик мақсадида неварасининг кулгили қилиқларидан гап бошлаганини тушуниб, Эрназар унинг бу гапларини оғзи очилиб, қойил қолиб эшитди.

— Эрназаржон, йигитнинг гўзлалиги чидамлилигига, — деб она унинг соchlари ўсиб кетган бошини силади ва тиззасига ётқизди-да, бўйни, соchlарининг орасини қаший бошлади.

Зиндан бошида учрашганларнинг нуқул йиглашишларига ўрганиб қолган иккала қоровул уларнинг мард-

ликларига қойил қолиб, анқайиб ўтираверишган экан, бир вақт ўзларига келиб:

— Ҳой, муддатларинг тугади, — дейишиди.

Хумор отин қўйнидан бир тугунча олиб, ўғлига узатди.

— Мановинда танга бор, Эрназаржон. Зарлик билан орқамиздаги қозоқчарникига борган эдим, йигитлари шуни тўплаб беришиди. «Замонамиз қора зиндан бўлиб кетяпти, Хивадаги зиндан қоровуллари билан танишиб қўйганнинг ҳам зарари йўқ. Буни Эрназарга олиб борсанг, бир иложини топар», деб қолишиди.

Эрназар тугунчани очиб, ичидан тўртта тангани олдида, остоңада ётган итга суяқ ташлагандай қилиб, термилуб ўтирган қоровулларнинг олдига ташлади.

— Олинглар!

Қоровуллар иккиталикларига афсусланиб, худди оч итдек бир-бирларига фижиниб қарашса ҳам, ҳаккадек у ёқ-бу ёққа аланглашди-да, тангани чўнтакларига эмас, қўнжалрига солишиди.

— Тезроқ хайрлашинглар, — деди баҳайбат, турқи совуқ қоровул. — Бизларнинг тепамизда ҳам одам бор.

— Ма, бу уларнинг тегиши, — деб Эрназар яна тўрт танга ташлади. Қоровуллар жим бўлиб қолишиди.

— Эрназаржон, — деди она энди бир оз хотиржам тортгандай бўлиб. — Йиқилсанг баланддан йиқил, дейди боболаримиз. Сени зинданга хоннинг ўзи ташлатган экан. Бу ҳам бўлса, бизнинг омадимиз. Ёлғиз хоннинг душмани бўлиш ҳар банданинг ҳам кўлидан келавермайди. Унча-мунча бийларни хоннинг чопарларининг ўзиёқ гум қилиб кетаверади. Сенга ясовул юбориб, ҳайдатиб олиб келишнинг ўрнига, алдаб чақирирганинг ўзи хоннинг сендан қўрққани бўлади, болам. Эндиғи тақдиринг ёлғиз хоннинг кўлида. Бу сенга жуда катта масъулият юклайди.

— Сендан хурсандман, она.

— Ҳар бир она мард ўғлидан, ҳалқ севган ўғлидангина рози бўлади. Эсингда бўлсин, Эрназаржон, ҳалқи суйганни олам сужди.

— Она, хонни кўрдингми?

— Сен-чи?

— Ҳали кўрганим йўқ.

Хумор отин серкиллаб кулди.

— Тоза қизиқ. Душманингни ҳали ҳам кўрмабсан. Бу хоннинг сен билан юзма-юз келолмаётганидан бўлса кепрак. Эрназаржон, мен хонни кўз олдимга бутунлай

бошқача келтирап эдим. Қўғирчоқдай кийиниб, қўлига тутган ойболтасини ора-чора бошидан айлантириб, ўзини ваҳимали қилиб кўрсатиб ўтирап экан. Менга: «Ҳой хотин, ўғлинг Хивага етганда бир аҳмоқ қулнинг ўз хўжайнинга ўчакишиб, жонига қасд қилганини кўрибди. У ундей қилиб ўлмасин. Хоразмга фойда келтириб ўлса, беҳиштда бўлади, шунинг учун ўрис лашкарига қарши урушга борсин», дейди.

— Бор гап шуми?

— Шу, болам. Кейин вазир билан бир турк охун мени ўртага олиб: «Болангни кўндири, агар шу сафар ўрисларга қарши урушда қатнашса, ўла-ўлгунингча ҳурматда бўласан, русларни бари бир енгамиз!» дейишиди.

— Сен нима дединг?

— Мен боламни сизларнинг урушларинг учун тутмаганман, лекин учраштиринглар, илтимосларингни айтиб кўраман, у вояга етган йигит, кўнгли нимани маъқул кўрса, йўлидан қайтармайман, дедим.

— Тўғри айтибсан, она. «Оға бий»чилардан навкарликка қўшилганлари кўпми?

— Ҳар кишининг дўсти кўп бўлиши учун ўзи дўст бўла билиши керак. Сенинг бошқаларга ҳақиқий дўст бўла билмаганинг маълум бўлди.

Эрназар бошини қуи солди.

— Бу ҳам бир сабоқ, болам, — деб она Эрназарнинг бошини кўтарди. — Ерга қарама, ҳеч қачон ерга қарама.

Коровуллар яна шошира бошлишди. Эрназар уларнинг ташқи қиёфаларидан аллакимдан кўрқиб туришганини сезди-да, ўрнидан тураётib тугунида қолган тангани яна жойига тугиб, онасининг халтасига тиқди.

— Менга керак эмас, она. Агар иложини қилолсанг, кимга ёрдам беришингни айтайми?

— Айт.

— Ойдўс бобога жиловдор бўлган Дўспаннинг етимларига ёрдам бер. Машхур Маман бий уларнинг боболарини жиловдор қилиб олган, халқим деган. Улар толиқишиша, халқнинг толиққани бўлади.

Она ўғлининг зиндоnda ётиб ҳам одамларга яхшилик қилишни ўйлаётганини, келажакдан умидини узмаганини кўриб, хурсанд бўлди.

— Улар овумизга кўчиб келишди.

— Қандай?

— Гулзебо илтимос қилган эди, Сержонбойга айтиб, арава олиб бердим.

Эрназар хурсанд бўлганиданми ё қўрқиб кетганиданми бир нарса дейишга сўз тополмай қолди.

Она ўрнидан турди.

— Хўш, чирогим, ўқинчли ўтмишингни эмас, мусаф-фо эртангни, ҳаётингда учратган яхши одамларни эслаб ёт.

Турк охун оёқ учида келиб, уларнинг кейинги гапларини эшитиб улгурган эди. Хумор отиннинг йўлини тўсиб чиқди.

— Сизни кўришим билан бир нарсага кўзим етди. Аёл иши фаросатли бўлса, игнани ҳам камоннинг ўқига айлантиради.

— Худо билади, орқалош, — деди Хумор отин ва ҳеч қаёққа қайрилмай дарвозадан чиқиб карвонсаройга келди-да, отига минди.

Амударёдан ўтганда бир гурух бандиларни ҳайдаб келаётган хиваликларни кўриб, Хумор йўлнинг четига чиқди. Бандилар орасидан аллаким гап ташлади:

— Хумор, биз Эрназарнинг тарафдорларимиз, ўлсак ҳам бесабаб урушмаймиз.

— Раҳмат, йигитлар! — деб ҳали гапини тугатиб ҳам улгурмаган эдики, кўзи Асқар бий билан Хива ясовули бошлаб келаётган юзга яқин отлиқ навкарга тушиб, юраги шув этиб кетди. «Ақлли бошга ақлли қўллар топилиши қийин бўлгани билан, ақлсиз бошнинг ақлсиз қўллари доим тайёр турар экан-да. Қарғиш ургурлар, бир зумда бир ёқадан бош чиқариб улгуришибди-да».

Асқар бий узоқдан овоз берди:

— Эрназар сог-саломатми?

Она унинг олдига чиқиб, Эрназарни бўшатиш тўғрисида хонга илтимос қилиб кўришни сўрамоқчи бўлиб турди-ю, лекин: «Хон буйруги билан ўрисларга қарши жиҳодга отланганларга Эрназаржоннинг ўлими баҳт кўринса керак», деди ичида ва Асқар бийнинг овозини эшитмаган, йигитларини танимаган бўлиб, рўмолининг четини тишлаб ўтиб кетаверди. Кенжамурот йўлдошлидан ажralиб, Хумор отиннинг кетидан чопиб етиб олди.

— Она, Эрназарга содиқлигимни ишим билан кўрсатаман, — деди-да, зудлик билан кетига қайтиб кетди.

Хумор отин унга жавоб бермади.

Хумор овлуга етганида тўғри уйига бормай, энг аввал ўелининг топширигини бажариш мақсадида Сержонбой-нинг уйига қараб йўл олди.

Сержонбойни бутун овул жуда доно, ақдли одам деб биларди. Ташқаридан қараганды узини шундай тутади. Бирор тик келиб бир нарса демаса, үзича ҳеч ким билан иши йўқ. Овулда бирор фарзанд кўрса ҳам, бирорвнинг боласи ўлса ҳам парвойи фалак. Очдан ҳам, тўқдан ҳам хабар олмайди. Аммо фойдаси чиқадиган иш бўлса, бошқа гап. Хивадан солиқчи келса, уни овулининг бийи билан бирга бир карра уйида меҳмон қиласи, кетидан солигини камайтири, деб бошқаларга ўхшаб тиқилинч қилмайди. Белгиланган солиқни ими-жимида тўлаб юборади. Эшигига хизматкор солиш одати ҳам йўқ. Бундан бир неча йил муқаддам бир раҳми келиб кетиб, кўчада сандироқлаб юрадиган етимлар орасидан ўн ёшлар чамасидаги Рўзмат деган болани танлаб, уйига олиб келди. Ҳозир хизматкори ҳам, ўтиччиси ҳам ўша бола. Рўзматни асранди бола қиласай деган нияти бор, десанг, иссиқда ҳам, совуқда ҳам аямай иш буюраверади. Аммо, узини ҳам аямайди. Куни билан ўз молини ўзи боқади, кўраларини, ертўлаларини ўзи тозалайди. Унинг кўпроқ ишонадиган, доим ёнида олиб юрадиган бир йўлдоши бор. Бу Босар исмли катта ити. Бой байталини миниб чиқадиган бўлса, Босар қулунидай кетидан эргашиб юради. Ўзи ҳам ўлардек қопағон. Бойнинг уйига кечаси тутул кундузи ҳам одам йўлатмайди. Яйловда бирорвнинг молини қашқир олиб кетибди, деган гап чиқса, Сержонбойнинг Босари қашқирни олибди, деган хабар тез-тез эшитилиб туради. Ўша қопоғон Босар сабаблими ё чиндан ҳам камсўз, босиқлиги учунми, унинг эшигини очиб, борди-келди қиласидаги жияни Мовлон сариқдан бошқа ҳеч ким уникига қадам босмайди.

Шундай мумсик бой ўтган сафар Эрназарни нима мақсадда излаб келди? Нечук бир оғиз сўз билан етим Гулзебони кўчириб келишга рози бўлди?

Буларнинг барчаси Хумор отинга қоронги эди. Сержонбойнинг катта ўтоби билан кичик уйининг ўртасида пайдо бўлган кичикроқ илашиқнинг яқингинада ўрнатилганини кўриб, у Сержонбой тўғрисидаги баъзи ёмон фикрларини унтуишга уринди. «Қариганда кишининг юраги юмшоқ тортади, меҳрибонлашади...»

Босарнинг кутилмаганды пайдо бўлиб қолишидан кўрқиб, уйдан олисроқда тўхтади.

— Ҳой, ҳеч ким борми?

Бойнинг хотини Улбўлсин чиқди.

— Уйда сендан бўлак яна ким бор?

— Ҳа, мен одаммасманми?

— Бойда ишим бор эди.

— Бой мол боққани кетган. Рўзмат пичан ўроқда, Гулзебо қўл тегирмонда, Тенгел бузоқларни боқиб юрибди.

— Гулзебони чақир.

Бойнинг хотини бурнини жийириб кетига қайтди. Ўтовнинг эшигини кўтарганида илашиқнинг ичидаги тегирмоннинг овози тиниб, Гулзебо кўринди. У Хумор отинни таниб:

— Она! — деб югуриб келди-да, отнинг иккала оёғига ўзини ташлаб, қучоқлаб олди. — Эсон-омон қайтиб келдингизми? Эрназар оғам соғми?

Хумор отин қизнинг бу ҳаракатидан ҳайрон қолиб от устида бошини силади.

— Эрназар салом айтди, қизим.

— Онажон, илоё саломат бўлсин, умри узоқ бўлсин.

Хумор отин халтасидан тангаларни олиб, қизга узатди.

— Мана, қизим, Эрназаржон бериб юборди. Укангга кийим-кечак олиб бер.

Гулзебо тангаларни қўшқўллаб олиб, кенг пешанасига суртди.

— Она, — деди бошини кўтариб, — уйингизнинг ишларига қарашиб турсам майлими?

— Жуда маъқул, қизим. Улбўлсин! — деб чақирди Хумор отин. — Гулзебони баъзи-баъзида бизникига ҳам юбориб тур.

Хумор отин кетига отланиб, отнинг жиловини торгаётганида:

— Она, бир нарсани сўрасам майлими? — деб қолди Гулзебо.

— Сўрай қол.

— Келинингиз касал эмасми?

— Мен Хивага кетаётганимда соғ эди...

Қиз лол бўлганича ерга қараб қолди.

Ёши ўттиздан ошган, бунинг устига иккита фарзанди бор ўғли билан манови ёш етим қиз ўртасида қандай алоқа борлиги тўғрисида Хумор отин ўйлаб ҳам кўрмай, ўзига ўзи гапирди:

— Бечоралар қандай яхши-я. Етимларигача Эрназаржонимни тушунади, жонидай азиз кўради...

Онаси билан учрашув — Эрназарнинг кўнглини кўтарди, қайтадан қоронғи зинданга тушганда ҳам асаби унча бузилмади. «Нақадар ақли онам бор-а! — дея

ҳаяжонланиб шивирлади у. — Ё ўзининг кайфи бузуқлигини билдирамайди, ё менинг руҳимни туширамайди, уни бутун қорақалпоқ эли онам деса арзиди...»

Эрназарнинг бу хаёллари узоққа бормади, уни зиндан олиб чиқиб, бир ҳужрага олиб киришди. Эрназар яна бояги турк охун билан учрашсак керак, деб ўйлаган эди, ундаи бўлиб чиқмади. Куйган ёғочнинг ўзагидай қоп-қора кийинган беш жаллод кирди-да, оёқ-қўли кишинли Эрназарни ўраб олишди. Хирсадай биттаси ёнидан келиб Эрназарнинг чаккасига бир шапалоқ урди. Эрназар оёқ-қўлидаги кишинлари шарақлаб, бир томонга оғиб кетаётган эди, яна қаддини ростлаб олди. Урган одам саройдаги энг кучли жаллод эди. Битта шапалофининг ўзидан жағи ажраб кетмайдиган ё йиқилмайдиган одамни у кам кўрган. У ўдағайлаб туриб сўради:

— Ўрисларга қарши урушга борасанми?

— Йўқ.

Жаллод иккинчи шеригига им қоқиб, Эрназарнинг чаккасига иккаласи тенг урди. Эрназар дараҳтдай чайқалиб йиқилаёзди-ю, яна ўзини ўнглаб олди.

— Энди-чи?

— Йўқ.

Жаллодларнинг бешаласи ҳам муштларини Эрназарнинг тумшуғига қадаб ўдағайлашди.

Эрназар бош чайқади.

— Ҳап сеними! — деб тишини гириҳ қилди бош жаллод. — Аслида сендай қайсар йигитдан айрилиш Хоразм учун уят. — У муштини Эрназарнинг икки қоши ўртасига тақади-да, шерикларига буюрди: — Қўлтиғидан кўтаринглар!

Тўрт жаллод тўрт тарафига ўтиб, бири қўлидаги кишиндан ушлаб тортди, иккитаси икки биқинидан сувб, тўртингчиси орқасидан итариб, бостирмали қоронги кўча билан бир жойга киргизиб, туйнугидан ташқарига қарашни буюришди.

Эрназарнинг кўз олди хиралашиб, туйнукнинг нарёғидаги дорда осилиб турган икки ўликни кўрди, иккови ҳам кўзига танишдек туюлди-ю, аммо таниёлмади.

— Дор энди сени кутяпти, — деди бош жаллод дорга ишора қилиб. — Улар зиндандаги бир жосус ўрисни кутқариш мақсадида икки қоровулни ўлдиришгани учун осилишди.

Эрназар дордаги икки одам Қоратовда Грушин билан бирга ишлаб юрган йигитлар эканини энди билиб, жал-

лодларга, «оббо нодонлар-ей», деди. Бош жаллод Эрназарни энгагидан кўтариб, йирик кўзларига тикилди.

— Мана бу чўлпон кўзларинг сўнмасидан бурун айт, яхшими, йўқми?

У Эрназарни кўйиб юбориб, шерикларига ўқрайиб қаради. Улар ёпирилиб келиб, Эрназарни ҳар томондан тепкилай бошлишди. Ўзи эса бош-кўзига ураверди.

Эрназарнинг кўз олди қоронгилашиб, ҳушсиз йиқилди. Ундан кейин нима бўлганини, қаерда ётиб, қаерда турганини, орадан неча кун ўтиб кетганини билмади. Бир вақт сал ўзига келиб, у ёқ-бу ёқни пайпаслаб кўриб, бутунлай бошқа жойда ётганини фаҳмлади. Кўли аллакимга тегиб кетди. Жаллодлар ҳали ҳам чиқиб кетишмаган экан, деб ўйлаб, кўлига илинган одамни кўш панжаси билан чанглаб, деворга тақади-ди, устига ўзини отди.

— Ўзингни бос, Эрназар!

Овоз таниш туюлиб, ҳолсиз бармоқлари билан йиринглаган кўзларини уқалаб очса ҳам ҳеч нарсани кўролмади.

— Кимсан?

— Мен Грушинман!

— Грушин? — Эрназар ҳайрон бўлиб, севиниб, қаддими тиклаб олди ва Грушиннинг қўлларини ушлаб, қисди.— Ассалому алайкум! Сени зиндонга қачон ташлашди?

Ёлғизлиқдан ичи дудхона бўлиб ётган Грушин зумда тилга кириб, бу мусибатга қандай гирифтор бўлганини ҳикоя қилиб берди: у Қоратовдан асиш мармартош, гранит топиб, шуларни хонга айтиб, имконияти бўлса шаҳарингизни Қоратовга кўчиринглар ёки ўша қимматбаҳо тошларни ташиб келишнинг иложини топиб, шаҳарларингни қайта қуриш ҳаракатини қилинглар, деб маслаҳат бериш мақсадида келаётган экан, Хивага кираверишда беш-олти отлиқ ўраб олишибди-да, уриб-уриб беҳуш қилиб мана шу зиндонга келтириб ташлашибди. Ёнидаги шерикларини нима қилишганини билмайди.

— Энг даҳшатли ери шундаки, барча ёзув-чизувларимни олиб қўйиши! — деди Грушин афсусланиб. — Хоразм аҳолиси, ер-сув бойликлари ҳақида китоб ёзмоқчи бўлиб тўплаб юрган маълумотларим бор эди.

— Сенга хоннинг ўзи рухсат этмаганмиди?

— Бир турк охунни кўрган эдим, ҳаммасини ўша қилияпти.

— Бўлиши мумкин.

Тепадан овқат туширилди. Эрназар ҳайрон бўлиб гудранди:

- Олдинги зинданда кўпинча оч қўйишар эди, бундас...
- Бу ўлимга ҳукм этилганлар учун алоҳида зиндан.
- Хўш?
- Қорни тўқ ҳомсемизларнинг жони ширинроқ бўлади. Шунинг учун бизларни ҳам семирсин, кейин нима буюрсак, лаббай, дейдиган бўлсин, деган умидда овқатни кўп беришади.

Эрназар аъзойи баданининг зирқираб оғриётганига қарамай, серкиллаб кулди.

— Чиндан ҳам уларга сенинг илминг, менинг қора кучим керак.

Иккалалари ҳам бир оз ёришиб, иштача билан индамай овқатланишиди.

Идишларни қайтариб, дам олиб бир оз ётгандан кейин, яна ўзаро сұхбатга киришишиди.

Улар Қоратовда биринчи учрашганларида бир-бирла-рининг умр дафтарлари билан танишиб улгуришмаган эди. Энди бемалол сұхбатлашиб олишларига имконият туғилди.

Грушин Эрназарга ота-онаси борлигини, отаси қушшунос олим, яъни қушлар олами магистри эканини түшунтириди.

— Баҳтга қарши мен отамнинг йўлидан юрмадим, — деди ҳикоя қилишда давом этиб. — Бунинг сабабчиси отамнинг дўстлари. Отамнинг Николай Карелин деган дўсти ҳам илгарилар қушлар олами билан қизиқар экан, кейин бошқа халқлар, уларнинг тарихи билан қизиқиб қолиб, Ўрта Осиё мамлакатларида бўлиби. У бизнигiga ҳар келганида қўзойнагини артиб ўтириб, ўша томонлар ҳақида талай афсоналар, ҳикоялар айтиб берарди. Унинг ҳикояларидан мени кўпроқ жаҳонгир Темурнинг Самарқанди, ислом динининг ўчоқлари бўлмиш Бухоро билан Хива қизиқтириб қолди. Шундай қилиб юрганимда отамнинг Бичурин деган оғайниси келиб қолди. У ҳам бизга жуда қизиқ нарсаларни ҳикоя қилиб берди. Ҳикоя қилишича, Хитойга энг яхши узумнинг уруғи Кўқондан, Хоразмдан олиб борилган экан. Унинг бу ҳикоясини эшишиб, бу томонларга қизиқишим яна ҳам ортди.

— У узумнинг уруғлари ҳақидаги гапларни қаердан билибди?

— Айтишига қараганда, бундан беш аср муқаддам пайғамбарнинг дўсти Усмон халифанинг элчилари Хи-

тойга боргани тўғрисидаги бир қўлёзмани ўқиган экан.

— Ишонаман, китоб ёлғон гапирмаса керак. Айт-чи, ўзинг ўзбекчани қандай ўргандинг?

— Ўзимча ўргандим. Бир савдогар татар қўшнимиз бўлгучи эди. Ўша тилмочликка ўргатиш учун бир ўзбек болани Тошкентдан олиб борган экан, ўшандан ўргандим.

Эрназар унга нима дейишини билмай, анчагача жим қолди.

— Энди араб тилини ҳам ўрганмоқчиман.

— Мусулмон бўлмоқчимисан?

Грушин кулди.

— Қизиқмисан, Эрназар. Араб тилини билганларнинг ҳаммаси мусулмон бўлавермайди. Арабларнинг орасида ҳам норасолар топилади.

Эрназар бу гапга унчалик ишонмаса ҳам тортиниб ўтирмасдан, гапни бошқа томонга бурди.

— Сен ўзинг қаердан бўласан?

— Кострома деган жойдан.

— Кострома майда уруғларга бўлинадими?

— Бизда — ўрисларда уруғчилик аллақачон йўқ бўлиб кетган, лекин маҳаллийчилик кучли, Кострома мен туғилган шаҳарнинг номи.

Эрназар ўз юртида билимлиларнинг камлигини яширмоқчи бўлиб, хўрсинди:

— Бизнинг томонларда илмга йўл йўқ.

Грушин индамади.

— Эрназар, — деди у бир маҳал яна жонланиб. — Агар оғир олмасанг, қўнглимга келган бир гапни айтмоқчиман сенга.

— Кўнглингга келган гапни айтсанг, икки томонга ҳам енгил бўлади.

— Биласанми, сени биринчи кўрганимда ҳам, ҳозир ҳам ўзингни тута билишингдан, суяқ тузилишингдан аллақандай қизиқ бир ҳодисани пайқагандайман. Ўлай агар, сизларда, яъни қорақалпоқларда Ўрта Осиёнинг бошқа халқларига қараганда фарқ борга ўхшайди, очикроғи, сизларда бизниги ўхшаш скифларнинг қони борга ўхшайди.

Эрназар унинг тахминини бир томондан маъқул кўрган бўлса, иккинчи томондан қўшни, бир туркий тилда гаплашадиган халқлардан ажраттаганига ичи ачишиб Қовоғини уйди, бурнини тортиб қўйди.

— Сени ўзимга яқин тутиб айтган гапим нафсония-

тингта тегдими? — деди Грушин унинг хаёлига келган гапни тушунгандай. — Мен бу билан қорақалпоқ халқи скифларнинг айниган бир тоифаси, демоқчи эмасман. Бу — боболаримизнинг азалдан бир ёқадан бош чиқариб, бир дарёдан сув ичиб, бир қуёшдан нур эмиб, не-не мاشақатларни бошларидан тенг кечириб, замонанинг аччиқ-чучугини бирга тотишганинг нишонаси бўлса керак, дейман. Эсингдами, Қоратовда сұхбатлашганимиз? Бир вақтлар қорақалпоқлар ўрисларнинг кунчиқар томондаги чегара чизиқларида яшаганлар.

Эрназар Грушиннинг гапини бўлиб қўйишдан қўрқса ҳам ҳозирги вақтда ўрисларда илм-ҳикмат қай даражада эканлигини суришиди.

— Кейинги йиллардаги энг катта янгилик — аравани от ё ҳўкиз билан эмас, буғнинг кучи билан юргизишнинг йўли топилган.

— Нима дединг? Арава отсиз, ҳўкизсиз ҳам юрар эканми?

— Ҳамма гап шунда-да, — деди Грушин. — Сал олдинроқ Ползунов деган киши аравани сувнинг кучи билан юргизишнинг йўлини ўйлаб топган эди. Ҳозир Черепанов деган оға-ини буғнинг кучи билан юрадиган арава ўйлаб топишиди. Аравалари тўққиз юз ботмон юқ билан юриб кетаверади. — Эрназарнинг йирик-йирик кўзлари қинидан чиқаёшиб, ақли бовар қилмай, ҳайрон бўлиб ўтириб қолганини кўриб, Грушин қаддини ростлади. — Шундай, Эрназар, ишонавер, бу гап рост. Бу арава ҳўкизсиз, отсиз соатига ўн беш-ўн олти чақирим йўл босади.

Эрназар учун соат деган сўз ҳам янгилик эди. Грушин унинг вақт ўлчайдиган асбоб эканини, ўрис подшолигида қандай соатлар ясалиб келинаётганини ҳам тушунтириб берди.

— Зиндандан чиққанимиздан сўнг сенга икки-уч боламизни эргаштириб юборсам, уларни ўқишига киргиздириб, ҳозирги айтган тилсимларингни ўргаттириб берасанми?

— Барча идрокли болаларни ўқитсанг, мамлакатинг бутун Осиёнинг зиёратгоҳига айланади.

— Агар менинг элим бутун Осиёнинг зиёратгоҳига айланадиган бўлса, уларни ўзим бошлаб борганим бўлсин.

Грушин Эрназарнинг бу тилагини амалга ошириш учун Москвада, Петербургда уни кўп олимлар билан таништириб қўйишини ваъда қилди. Грушиннинг ҳикоя-

лари афсонага ўхшаб кетса ҳам Эрназар ўзи билан бирга жони азобда ётган одамнинг ёлғон гапиришга эҳтиёжи йўқлигига ишониб, унинг янгиликларига жуда қизиқиб қолди. Рус подшолари, қаҳрамонлари ҳақидаги саволлар устига саволлар ёғдираверди.

Русларнинг шунчалик катта ва қудратли кучга эга халқ эканлигига қарамасдан, унинг айрим одамлари ва баъзи аскарбошилари ҳақида Грушин ҳикоя бошласа, Эрназарга худди қорақалпоқ одами ҳақида ҳикоя қилинаётгандай, унинг қисматига жуда қизиқиб қулоқ солди...

Зиндон қоровуллари кунига уч маҳал уларга овқат бериб туришади-ю, аммо ўзлари билан сира қизиқишмайди. Булар ҳам ташқарида бошқа бир олам борлигини унутгандай, ҳеч нарсани суриштиришмайди.

Грушин Александр Невский ҳақида узоқ ҳикоя қилиб, унинг нима учун Невский деб аталганининг маъносини ҳам, невараси Иван Калита тўғрисида ҳам эшитган-бильгандарини гапириб берди.

Кунлар кетидан кунлар ўтаверди. Соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Бобур, Жалолиддин Мангуберди, Улугбек мирзолар тўғрисида роса гурунглашиди.

Қоронғида ёнган чироқ қўёшнинг ўрнига ўтади. Туркйлар тарихини яхши биладиган Грушиннинг ҳикоялари унга ана ўшандай бир чироқ вазифасини бажариб, қайси рус подшоси ё бўлмаса аскарбошиси ҳақида ҳикоя қилинса, Эрназар уларнинг ҳар бирини ўз халқининг ўтмишидаги атоқли қорақалпоқлар билан солиштириб кўришга ҳаракат қиласади. Номи тилларда афсонага айлануб кетган Маман бийнинг ишларида ҳам Мирзо Бобурнинг кўп ишларини кўрди. Буни Грушин ҳам маъқуллади.

Вақт ўтган сайин уларнинг суҳбатлари ҳам толиқтирали даражага етиб, куни билан индамай ётадиган бўлишиди.

— Грушин, менинг ёшимдаги одамни ўн олти яшар қиз яхши кўриши мумкинми? — деб сўраб қолди бир куни Эрназар.

— Мен уйланмаганман, шунинг учун бу масалада бирон жўяли жавоб беришим қийин.

Ҳар куни суҳбат учун бирон мавзу топилиб турса ҳам Эрназар Хивага келаётганида ўлиб ётган қулни кўргани ёдидан кўтарилган эди, аммо бир куни ўшани ҳам эслаб қолди ва Грушиндан унинг ўзини ўзи ўлдиришга қандай қарашини сўради.

— Агар чин мусулмон бўлганда эди, ўзини ўзи ўлдириш бекёс гуноҳ эканини тушунган бўлур эди.

— Бу замонда қулларни тўғри йўлга соладиган имомзода бош топилиши қийин. Грушин, сен айтаётган илм-ҳикматга ким бемалол йўл очиб бериб қўярди.

— Подшолар, хонлар иймонли бўлиши керак.

— Ҳозир ўшандай подшо, ўшандай хон қаерда бор? Оламни нуқул ёмонликнинг, адолатсизликнинг юки босиб ётибди, Эрназар. Шунинг учун ҳам бутун дунё одил подшо билан хон излаб, бош кўтаряпти. Кунботар томондаги талайгина мамлакатларда қўзғолонлар, тўнтаришлар юз беряпти.

Эрназар жимгина хаёлга чўмди. «Ифлосликка тўла бу оламда биз қаерга ҳам бора олардик? На бирлигимиз бўлмаса, на ҳаммага гапни ўтказа оладиган иттифоқчимиз бўлмаса, ё илм-ҳикматга эга бўлмасак... Бунинг устига бирорнинг арзини тинглайдиган одамнинг ўзи йўқ... Хива хони ҳам, Бухоро амири ҳам арга қулоқ солиб, ёрдан беролмайди, ўзларининг аҳволлари баҳоли кудрат. Гоҳ русларнинг, гоҳ инглизларнинг, гоҳ Эрон билан Туркия олдида йўргалаган қуён. Бизга ўхшаш оз сонли ночор ҳалққа арзи эмас, кучи етадиган подшоликкина ёрдан бера олади. Бундай подшолик дўстинг бўлиши учун олдин ўзинг дўст бўла билишинг керак. Номи афсона Маман бий давридан бери ё биз дўст бўла билмаганмиз, ё бошқалар дўстликни амалга ошира билмаган... Мана шу зиндандан чиқсан, чет элларга Бердақ билан Тенгелни ўзим ола кетаман. Подшосига учрайман. Биз азалдан дўстмиз. Номи афсона Маман бийга берган Катта умид қофозининг асл нусхасини топиб беришни илтимос қиласман...»

Эрназар бу хаёллардан танасига сифмай, зиндандан ҳозироқ чиқиб кетгиси келди. Қоровуллардан бири туйнукдан бошини суқиб турганига кўзи тушиб:

— Ҳой, ақлли қоровул! — деди хурсанд бир кайфиятда. — Биз билан сира қизиқадиганлар йўқми?

— Тирикликларинг ёлғиз турк охунга керакка ўхшайди, — деди у бошини ичкарироқ суқиб. — Баъзи-баъзида сўраб қўяди. Аммо сизларга жони ачиб, сўраб келиб юрганлардан хабарим йўқ. Бу ерга ҳеч ким киргизилмайди. Бизнинг устимиздан ҳам қоровул бор. Битта янгилик шуки, шу кунларда ҳамма зинданлар тўлиб кетган. Зиндандан қўрқанларнинг ҳаммаси урушга кетди.

— Қанақа уруш?

— Үрисларга қарши уруш. Оренбургнинг генерал-губернатори билан урушяпмиз.

Қоровул шулардан ортиқ ҳеч нарса демай, бошини тортиб олди.

— Ана, яна бир ахмоқлик, — деб Грушин оғир хўрсаниб қўйди. — Бизнинг амалдорларимиз ҳам қонхўр, босқинч! Подшомиз ҳам ахмоқ. Бўлмаса, бизга бу урушнинг нима кераги бор? Ундан кўра илм-ҳикматга йўл очиб қўйса бўлмайдими?

Эрназар индамади.

Зиндан тубида унугиландай бу икки одам гаплашишмади ҳам, бу урушдан ким голиб келиб, ким мағлубиятга учраши мумкинлиги хусусида тортишиб ҳам ўтиришмади. Аммо иккалаларининг ҳам қалбларида шубҳа-гумон пайдо бўлган эди.

Яна бир куни қоровул ундан сўрамаслариданоқ янгиликни хабар қилди:

— Бандилар, уруш тамом бўлди. Хон лашкари қайтиб келди, ғалаба билан қайтиб келди. Ўрислардан жуда кўп асир олиб келишди!

Бу янгилик уларнинг бошларига оғир мусибат тоши бўлиб тушди. Иккалалари ҳам бу тошни енгилроқ кўтаришга ҳаракат қилишди.

— Шу зиндандан чиқиб, юртимга мустақил хонлик ола билганимда эди, Қоратовда бир шаҳар қурдирган бўлардим, — деди Эрназар.

— Мен бош меъмор бўлар эдим. Қоратовнинг чўққисида бутун Хоразм воҳасининг об-ҳавосини олдиндан айтиб турадиган асбоб қуардим.

— Онам киши нимани астойдил орзу қилса, эришмай қолмайди, дерди. Иншоолло, мақсадимизга етамиз.

Грушин индамай мийигида кулиб қўйди.

8

Кўпдан бери қовоғи уйилиб турган Хива ҳавоси бирдан очилиб, кўчаларга жон кирди. Ҳатто зинданга ташланган бандиларнинг кўпи озод қилиниб, ҳаммаёқда байрам кайфияти ҳукмрон. Бугунгидай сершовқин тантана ни Хива ҳеч қайси байрамида бошидан кечирмаган. Одамлар энг яхши либосларини кийиб, кўчаларни тўлдириб, кўнгилли сайр қилиб юришибди. Суҳбатдошларнинг овозлари жарангдор, бир-бирларидан қувноқ қўринишга тиришишади. Савдогарлар ёнларидан ўтаётганларни тўхтатиб, сотишга ёйиб қўйган моллари билан бирга Хива хонини, унинг жанговар лашкарини оғиз кўпиртириб мақтاشади. Харидорлар гўё халталари

тўла олтиндай, қимматчиликка парво ҳам қилмайдилар. Ювилган кийимлар ҳам, ҳар хил бўёқ аралаштириб қўлда тўқилган бўз ҳам ушлаганники. Девоналар ҳам, тиланчилар ҳам масур. Қовурдоқхоналарнинг олдида тўдалашиб турадиган етимлар бир-бирлари билан иргишлаб ўйнашиб, қовурдоқчилар ташлаган куйик гўшт парчаларига тўйиб, оғизлари қоракуя бўлиб юришибди. Зиқна бойларда ҳам раҳм уйғониб, садақа сўраб қўл чўзиб турган сўқирларнинг олдида бир зум тўхтаб халталарини ковлаб, ҳатто ошиқ топилса ҳам ташлаб кетишаётди.

Бозордаги даллолларнинг оғзидан чиқадиган гаплар ҳам шу тақлид:

— «Улуғ Хоразмнинг шон-шавкати учун...», «Улуғ хонимизнинг мартабаси учун...», «Улуғ Хоразм лашкарининг куч-кудрати учун...»

Шаҳарнинг ташқарисида анча отлиқ навкарлар шовқин солиб, ўйин-кулги қилиб юришибди.

Бу тантана, қувончларга сабаб, Хива лашкарининг урушдаги ғалабаси эди. Улар Оренбург генерал-губернаторининг йўлни билмаслигидан яхши фойдаланишди. Устюртда пойлаб ётиб, рус аскарларини қирғинга учрашишди. Русларнинг лашкари чекинишга мажбур бўлди.

Оlamга кучли деб ном таратган рус лашкарининг кичкинагина бир тўқнашувнинг ўзидаёқ мағлубиятта учрагани учун хон Хоразмда тантанали байрам ўтказишни тайин қилди, бу байрамни Наврўз байрамига қўшиб ўтказиш ҳақидаги буйруғини етказиш учун хон ҳар томонга отлиқ жарчиларини жўнатди.

Бугунги тантана шундан. Ҳар томондан тўп-тўп бўлиб улоқчилар, полвонлар келиб турибди. Тантана баҳонасида савдогарлар ҳам кўпайиб кетди. Афғонистонлик, эронликлар, ҳиндилар ҳамда турклар шаҳарга ўзгача бир файз киритдилар. Тўй тантанаси ҳамма ерда авжида.

Турк охуннинг авлиёлиги сабабли Оренбург генерал-губернаторининг бостириб келиб қолишининг олдини ололганидан хурсанд хон, тўйга бошчилик қилишни вазир иккаласига топширди.

Турк охуннинг эса ҳозир ақл-хуши хоннинг фармонига мувофиқ белгиланган тўйнинг қандай ўтишида эмас, аксинча, Грушин билан Эрназарда, уларни хонга қачон ва қандай жазолатишда.

— Ҳозирча одамларнинг кайфи бузилмасин, — деди хон. — Тўй тарқагандан кейин қандай маслаҳат берсангиз, ўшандай жазолаймиз.

— Менимча, бу иккаласини шаҳарнинг орқа дарвозасига осиш керак.

— Маъқул, — деб вазир уни қувватлади. — Кароматли охуннинг айтишига қараганда, Хоразмнинг асосий душманни шу дарвоза томондан келади, душманларимиз кўриб, куйиб ўлишсин.

Хон қўзларини юмиб, маъқул ишорасини қилди.

Хон барча мусобақаларнинг ичидаги курашни яхши қўрас эди, кураш майдонига қурилган чодирига бориб ўтирганича қўзғалмай, курашни томоша қилиб ўтириди. Курашнинг иккинчи куни хоннинг қовоғи солинди. Шундай катта зиёфат бериб, шунчага тантана қуриб, рус лашкарини енганини оламга маъқул қилиш учун жуда узоқ мамлакатларга, хонликларга хабар юбориб, меҳмонлар олдида Хоразмнинг бойлигини намойиш қилиш учун ҳамма нарсани муҳайё қўлса-да, меҳмонларга энг атоқли, билимдон йигитларидан хизматга қўйса-да, кураш пайтида саройнинг кўзга кўринган половонларидан биронтаси ҳам бош совринни қўлга киритолмаса! Қайтага баъзилари майиб бўлди.

Хон номус қилганидан қизариб-бўзариб, дабдабали чодиридан чиқиб, рус лашкарини қийратган бийлар билан аскарбошилар ўтирган тўпга келди. Уларнинг шошапиша ўрниларидан туриб, бир боғ буғдоидай эгилиб, таъзим қилишларига истар-истамас бош иргаб, қовоғини уйган эди, ҳаммасининг жон-пони чиқиб кетди. Бироқ у жаҳли чиқаётганини дарҳол билдирамасликка ҳаракат қилиб, сал жилмайган бўлди, барча бийлар, аскарбошилар билан бирма-бир қўл олишиб қўйди.

Асқар бий ўзининг қуриган жингилдай бармоқлари хоннинг паҳтадай юмшоқ бармоқларига текканидан хурсанд бўлди. Аммо уларнинг қўл олишаётганларини бутун қорақалпоқ элати кўрмаганига ачинди. Сўрашиб бўлишгач, қўлини баландроқ кўтариб, худди хон қўлига теккан бармоқларидан мой томиб кетаётгандай, ҳар бирини галма-гал оғзига солиб, шимиди. Ўпди. Бу қилаётган ишини кимлар кузатиб турганини билиш учун ер остидан у ёқ-бу ёғига қараган эди, кўзи ёнидаги хивалик бийга тушиб, шивирлади:

— Қандай баҳтлимиз!

— Нега? — деб сўради у аста.

— Улуғ хоннинг кароматли пок қўллари биздек бир мўминнинг гуноҳли қўлларига тегди.

— Ўқсангни бос, қорақалпок! — деди хивалик бий шивирлаб. — Кароматли пок қўллар кўз очиб-юмгуннинг-

ча бошингни танангдан жудо қилиб юбориши ҳам ҳеч гал эмас.

Хонга бунақа тил тегизадиган хиваликни кўрмаган Асқар бийнинг юраги чиқиб, кутимагандан бирор чакка-сига бир шапалоқ солгандай, дами ичига тушиб жим бўлиб қолган бўлса ҳам, аслида кўнгли тўқ эди. «Мен баҳтлиман!— деди ичида.— Бу ғаламис гапираверади-да, мен чексиз баҳтиёрман! Хоннинг қўлига кўл тегизиш у ёқда турсин, саройга киролмай ўлиб кетаётган қорақалпоқлар қанча. Мен-чи? Ў-ў, манглайи қора хивалик, майли, мен сени хонга чақмай қўя қолай. Бунақа хотинчалиш табиатлилик менга бегона. Биласан, хон билан кўл олишиш ҳам баҳт! Илоё хоннинг мартабаси бундан ҳам улуғ бўлсин!»

— Биродарлар! — деди хон ҳаяжонланиб. — Ўрис лашкарини енгиб, исломнинг, улуғ Хоразмнинг донгини оламга машҳур қилган сиздай мардларга шон-шарафлар бўлсин! Худо сизларни ҳамиша ёрлақасин! Омин!

— Омин! Омин!!!

Ҳатто шамол ҳам омин деб гувиллаб ўтгандай бўлди.

— Хоразм азалдан ислом нури билан суғорилган, — деб хон гапида давом этди. — Файридинда ўт ҳовури бўлса, исломда күёш ҳовури бор. Ўт ёнади, учади. Сув куйсанг биратўла тамом бўлади. Күёш нури эса бутун оламга ёйлади, бутун оламни мунаvvар қилади, керак бўлса, бутун оламни кўйдириб ҳам юборади. Бунга имоним комил, иншоолло! — хон ҳар бир сўзига алоҳида ургу бериб, босиқлик билан гапирса ҳам рус лашкари ҳозирча енгилгани билан бир кун эмас-бир кун яна куч тўплаб ўч олмай қўймаслигини тушунарди. Шунинг учун ҳам овозидан бир оз ҳайиқиб, эртанги куни тинч бўлишига ишонмай тургани сезиларди. Хоннинг кўланкасидай орқасидан эргашиб юрган турк охун унинг кўнглидагини сезди-да, «улуг хонимиз, ўзингизни босинг, дадилроқ гапиринг», дегандай қилиб этагидан тортиб қўйди. Хон ўзи билан ўзи овора бўлиб, унга қарамади, қўлинни итариб юборди.

— Кароматли Хиванинг устунлари, — деди хон яна мурожаат овозида. — Сизлардан яширадиган сирим йўқ, барча ишларим сизларга ойнадай равшан. Кўриб туриб-сизлар, полвонларимиз обрўй олиб беришолмади. Агар бу мусобақада бош совринни ололмасак, улуғ рус подшолиғининг кучини ер билан яксон қилган улуғ Хоразмнинг қудратига бошқалар ишонмайди. Ўйлаб кўринглар, кўл остингларда қандай кучли полвон бўлса, исми, турар

жойини ҳозир айтинглар. Қаерда бўлса ҳам топтириб келамиз. Курашда бош совринни ололмасак — бутун Хоразм эли учун ўлим. Эртага курашнинг охирги куни.

Хоннинг ўзи келиб, ўзи мурожаат қилиши тингловчиларга қаттиқ таъсир қилиб, ҳамманинг боши қотиб қолди.

Асқар бий елкасини қашиб-қашиб, бирдан ўтирганларнинг ўртасини ёриб олдинга ўтди-да, хонга қўл қовуштириди:

— Улуг хонимиз, тўйга менинг аравамни ҳайдаб келган Нурлибек исмли бир полвоним бор. Ўзингиздан фармон бўлса, зиндонда ётган Эрназар исмли яна бир полвонимиз бор.

— Эртага иккаласи ҳам шу ерда бўлсин! — деди хон ўйламасдан...

* * *

Эртасига хоннинг буйруғи билан полвон кийимида гиларнинг орасида Нурлибек билан Эрназар ҳам пайдо бўлди. Улар бошқалардан бўлакча кийинишмаган бўлса ҳам томошабинларнинг диққатидан унча узоқда эмаслар. Эрназарнинг соқол-мўйлови пардозланиб, сочи олинган. Юрт унинг йўғон қовурғалилигига, арслон кўкраклилигига, ҳатто елкасида ёли борлигига қараб туриб, унга ишонса ҳам ориқлигидан хавфсиарди.

У зиндондан кеча чиққанга ўшамайди, нимагадир ишончи комил, хурсанд. Тўсатдан Гулзебонинг «полвоним» деганини эслади, ёнидаги Нурлибек билан Гулзебо кўз олдида жонланди. Қизнинг сувдан чиққандаги қордай оппоқ танаси... Эрназарнинг аъзойи баданига қалтироқ турди.

Нурлибек унга қараганда анча миқтигини бўлгани учун ҳамма ўшандан умид қилиб турарди.

— Нурлибек, — деб шивирлади Эрназар. — Ҳозир рақибингни енгсанг, бир гап айтаман. Хурсанд бўласан. Бахт, қиз ҳақидаги гап.

Нурлибек оғзининг таноби қочиб:

— Ким у, оға? — деб сўради.

— Исли Гулзебо, жуда сулув қиз, сени яхши кўради.

— Ҳа, кўрганман. Гулзебони деб дунёнинг тўрт бурчагини айланиб кел деса, айланиб келардим.

— Ишқилиб, йиқиттин-да.

— Омин!

Ўртага эронлик полвон чиқиб, атрофга йўлбарсона

назар ташлаб, у ёқ-бу ёққа бориб кела бошлади. У фўлабир, гавдаси худди Қўрошиндан қуилгандаи миқти. Сарой полвонларини кига ўхшаб оёқ-қўлларига қўнғироқ тақилган бўлмаса ҳам мускуллари ўйнаб чиққан, гердайиб юриши биланоқ ҳамманинг дикқатини ўзига тортади. Жарчи унинг елкаси ер искамаган полвон эканини, тўйнинг бошидан биринчиликни олиб келаётганини эълон қилди. Жамоанинг юраги шув этиб, хоразмлик полвонлар ўтирган томонга қараган эди, билагини шимариб келаётган Нурлибекни кўриб, ёлғиз қорақалпоқтаргина эмас, бутун хиваликлар ҳам унинг голиб чиқишини тилай бошлаши. Жарчи Нурлибекнинг номини совукқина таърифлади. Хон ўзидан сал нарироқда ўтирган Асқар бийни имлаб ёнига чақирди. Нурлибекнинг чиқиши ҳақида сўраб олиб, ачиниб бошини чайқади-ю, аммо у-бу демади.

Ўта тажрибали эронлик полвон ҳадеганда Нурлибекка қарши турли-туман усусларини ишга солиб, унинг ҳали кўп кураш қўрмаган полвон эканини билгач, пайтини пойлаб туриб бўйнидан ушлаб бошини қўлтиғига қисиб олди, қимирлатмай бир муддат қисиб турди, кейин бирдан қўйиб юборди. Нурлибек ерга шилқ этиб тушди. Эрназар Нурлибекка нима бўлганини сезиб, югуриб унинг олдига бордида, эронлика бир мушт туширди. Эронлик полвондан газабланган томошабинлар тўполон қилиб юборади, деб атрофини қўриқлаб турган пашшоплардан ўнтаси олдинга ўтиб, Нурлибекнинг жасадини ўргадан олиб чиқиб кетиши, қолганлари Эрназарни куршаб ташқарига тортди. Эронлик полвон Эрназарнинг мушт туширганидан газабга келиб, унга оч йўлбарсдай кўз олайтириб, қараб турарди.

Эрназар:

— Пашшоплар, Нурлибекнинг хуни ҳурмати, киндик қоним томган Хоразм ҳурмати курашга тушишга рухсат беринглар! — деб илтимос қилиб бораётган эди, унинг овозини хон эшитиб қолди.

— Бу ким? — деб сўради у ҳайрон бўлиб.

— Улуф хонимиз, зиндоңдаги Эрназар полвон шу бўлади, — деди Асқар бий.

— Жуда ориқ экан, ўлиб қолса бирор кулмайдими?

— Устози қозоқ полвон эди.

— Кўпчилик қозоқ полвонлари ўрисдан устоз тутади, дейишиади, — деди вазир.

— Майли, ўз уволи ўзига, — деди хон вазирига. — Бу даъюс ҳам ажали етишига шошиб турганга ўхшайди. Эронлик билан курашга солинглар!

Жарчи даврани бир айланиб, Эрназарнинг номини эълон қилди.

Боядан бери тезроқ әзғилаб ташлаш иштиёқида ёниб турган эронлик полвон оёқларини боягидан ҳам салмоқлироқ босиб талтанглаб юриб, жунли темирдек билакларини чўзиб, оппоқ тишларини кўрсатиб иржайиб, Эрназарга қараб келаверди. Эрназар унинг олдида жуда рамақижон кўринарди. Нурлибекнинг ўлганини кўрганлар унинг ҳам голиб келишидан умид қилолмай ўтиришибди.

Эрназар эронликнинг Нурлибек билан курашда ишлатган усуулларига разм солиб ўтирган эди, унга тутқич бермади. Ё ачинишганиданми, ё ватандошларига майишгандариданми, томошабинларнинг ҳаммаси ҳам энди Эрназарнинг томонида эди. Унинг чаққонлик қилиб, эронликнинг бир неча ҳамлаларидан омон чиққанига хоннинг атрофида ўтирганларнинг ҳам кўнгли юмшаб, Эрназарнинг голиб келишини тилаб ўтириши. Ҳатто хоннинг: «Бос, Эрназаржон!» — деган овози ҳам эшитилди.

Полвонлар кечгача олишишибди, аммо бир-бирларини йиқитиша олмади. Қоронғи тушганда хон жарчиларини чақиртириб, кураш яна бир кун давом этишини эълон қилдирди.

Бу хабардан сўнг бутун шаҳар ҳалқи кураш майдонига тўпланиб, томошабинлар кечаси билан тарқалишмади.

Хивада «қорақалпоқ», «Эрназар» сўзлари шу оқшомдагидай оғизга тушган эмас эди. Каттанинг ҳам, кичикнинг ҳам, қорақалпóқнинг ҳам, Хоразм воҳасига ҳар томондан тўплланган томошабинларнинг ҳам бирдан бир тилаги — Эрназар голиб келса! Шу кунги бомдод номозига ҳам Эрназарнинг номи қўшиб ўқилгандай бўлди бутун юртга.

Эрталаб кураш яна қайта давом эттирилди. Полвонларнинг чарчагани маълум бўлиб турган бўлса ҳам ҳаракатлари тезкор. Эронлик полвоннинг кеча ўзига ишончи зўр эди. Бугун эса попуги анча пасайиб қолибди, ҳатто ҳадиксираброқ ҳаракат қилаётганга ўхшайди. Эрназар ҳам бугун бир оз ўзгарган, кечагидай ҳадеб ҳамла қилавермайди. Жуда босиқлик билан интилиб, гоҳо узоқдан пайт пойлаб ёнбош уриб қўяди. У гувраниб ёнбош ургани сайин томошабинлар ҳам шовқин кўтаришади. «Ҳа, Эрназаржон, ҳа, қорақалпоқ, бўш келма», деб ҳайқиришади.

Кун пешин бўлганида иккала полвон ҳам сувга шўнғигандай қора терга тушиб кетишибди, кўзларига тер қўйилиб, ачиштира бошлиди. Бир вақт ҳеч ким сезмай

Қолган экан, Эрназарнинг «ҳал!» деган ҳайқириғи эши-тилди-ю, юргунда эронликнинг оёғи ердан узилганини кўриб қолди.

Эрназар ўша шаҳд билан аста-аста суриб, эронликни кўкрагига кўтарди-да, хоннинг чодири олдига олиб бориб, ерга босди. Эронлик ерпарчин бўлди.

Томошабинлар қувончдан: «Яша, Эрназар!» — деб чувиллаша бошлашди. Баъзиларининг кўзларидан қувонч ёшлари чиқиб кетди. Ҳатто хоннинг кўзларида ҳам хурсандлигидан ёш кўринди.

Асқар бий худди ёш боладай типирчилаб, елкасидаги сувсар пўстинини ечди-да, устидан бурқираб буғчиқаётган Эрназарнинг устига ёпди. Эрназар пешанасининг терини жундор билаклари билан сидирди, Асқар бийнинг тор пўстинини елкасига дурустроқ ташлаб олиб, хоннинг олдидаги эгилди.

— Бийлик чопони келтирилсин! — деб амр қилди хон.

Вазир иргиб ўрнидан турди-да, Эрназарнинг елкасига қизил ялтироқ чопон олиб келиб ёпди.

— Ҳа, қорақалпоқ полвон! — деди хон Эрназарнинг исми ёдидан кўтарилиб. — Кўзларинг катта экан, сенга «Олакўз полвон» деб лақаб қўяман. Олакўз, улуғ Хиванинг шұхратини кўтарганинг учун бугундан бошлаб ўз овулингга бийсан!

— Куллук, улуғ хонимиз, — деб Эрназар қўл қовуштириди. — Сиздан кичкинагина бир илтимосим бор эди.

— Айт илтимосингни.

— Менга бийлик унвонини бергунча мен билан бирга зинданда ётган Грушин исмли ўрисни озод қилсангиз.

Кайфи чоғ бўлиб турган хон ўйламасдан:

— Озод қилинсин! — деди.

Буйруқнинг олдини олиб улгуролмай қолган вазир билан охун лабларини тишлишди, лекин охун барибир чидағ туролмади:

— Улуғ хонимиз, уларни юртга ибрат бўлсин, деб ўлдирмоқчи бўлганимиз нима бўлади?..

Эрназарнинг шундай курашда голиб келиб, шоншұхратини оширганидан масрур ўтирган хон унинг гапига қулоқ солмай: «Жим, нари тур!» — деб силтаб ташлади ва Олакўзга берган ваъдасини бузолмай, олдидаги турган икки жаллодга им қоқиб, буйруқни бажар, деб ишора қилди.

Ўртада Сержонбой пайдо бўлиб, хоннинг рўпарасига келди-да, ер ўпиб уч марта таъзим қилди.

— Улуғ хонимиз, сизнинг ҳусни қоматингизни мендек бир бефарзанд қулингизга кўришни насиб эттирган

полвон Олакўзга сизнинг номингиздан тўн ёпишга рух-
сат этсангиз!

Хон унинг илтимосини қабул қилганини билдириб,
бош ирфади. Сержонбой ҳали ҳеч ким елкасига ташлама-
ган кенгина сувсар пўстинни олиб келиб Эрназарнинг
елкасига ташлади.

— Мана, Эрназаржон, сенга кийгизаман, деб уч си-
гирининг пулига олганман. Зиндонда ётганингда олиб
бориб бермоқчи эдим. Кийиб тўзитиш насиб қилсан.

Бутун овулига зиқна бўлиб кўринадиган бойнинг
саҳиyllиги бу воқеанинг гувоҳи бўлиб турган барча
қорақалпоклар билан Эрназарни ҳайрон қолдирди.

Сержонбайнинг кетидан озода кийинган Тенгел
кўринди. У Эрназарнинг олдига югуриб келди-да, халта-
сидан оқقا қизил ипак билан гул тикилган рўмолча
чиқариб узатди.

— Эрназар оға, опачам бериб юборди.

— Раҳмат, — деди-да, Эрназар унинг бошини силаб
кўйди. Боланинг Эрназарга нима совфа қилганини
пайқамай қолган бой уни чақириб, отларнинг ёнидан
жилмасликни тайинлади-да, тўлиб-тошиб турган Эрна-
зарга яна бир кулиб қараб қўйди.

Бош вазир билан охун Эрназарга кимнинг нима инъ-
ом қилиб, нима деб кетишаётгани билан ишлари бўлмай,
бир-бирларига ер остидан қараб, алланималарнидир им-
лашишди.

— Улуг хонимиз, — деди бош вазир. — Энди бутун
Хоразм бу полвонни сиз кўйган лақаб билан Олакўз деб
аташи турган гап. Аммо Олакўз полвон сизнинг аъло
хурматингизга қарши келиб, ўрислар билан урушиб,
ғалабангизни тантана билан нишонлаб ўтирган бир
вақтингизда нима учун бир ўрисни озод қилишингизни
сўради? Балки у ўрисда мусулмонларга хос бир хусусият
бордир, агар шундай бўлса, полвон унинг бу хусусиятини
таърифлаб берсин.

— Ҳа, майли! — деб хон ўрнидан турди.

Бошқа эллардан чақирилган ҳурматли
меҳмонларнинг ўртасида яшнаб, мағур кетиб бораётган
хоннинг кетидан қараб қип-қизариб турган турк охунни
вазир туртди.

— Меҳмонларга қўшиб, бирга олиб кетмаганига хафа
бўлманг, иккаламиз орқаларидан борамиз.

— Ў-ў, вазир ҳазратлари! — деди охун кайфи бузи-
либ. — Афсус. Жосус Грушин Хоразмнинг бор сир-асро-
рини билиб кетадиган бўлди.

Вазир оёқларини от босгандай, иргиб тушди.

— Улуф хон бу томонини ўйламаса нима қиласиз?

— Улуг Хоразм учун мен қачонгача куйиб-пишман?.. — Ҳар қанча куйиб-пишса ҳам, осонгина кўзёши тўкиб гапирса ҳам атрофидан кўз олмайдиган охун одамлардан четроқда турган Шариф муллани кўриб, бармоги билан олдига имлади.

Шариф мулла ўроқдай бурнини бир тортиб, сийрак кўса соқолини силаб, йирик гавдасига сира ярашмайдиган соққадай бошини ичига тортиб, ўғри итдай қилпанглаб унинг ёнига борди.

— Ҳой мулла, ҳўқизнинг кучи битгунча ақли битади, деган гап бор қорақалпоқларда. Шу гапнинг Олакўз полвонга алоқаси борми ё йўқми?

— Жуда топиб баҳо бердингиз, охун, — деди мулла. — Сездингизми, Олакўз илонга ўҳшайди. Кимда-ким дала-да совқотиб ётган илонга ачиниб, уни иссиқ ерга олиб келса, ўшани чақади.

Вазир Шариф мулланинг кичкина бошидан ҳайрон қоларли ақсли гап чиққанига ажабланиб, яна қандай маънили гапи бор экан, деб унинг юзига тикилди.

— Бизда мана бундай иккита доно гап бор, сизларга айтиб кетай, — деди мулла. — Отга олтин эгар урсанг ҳам ўша-ӯша юриши бўлади. Чўчқа — оғзини қоқиб, қулоғини кесссанг ҳам ўша-ӯша чўчқа. Олакўзни бийлик у ёқда турсин, олтин тахтга ўтқизсанг ҳам ҳўқизлигича қолаверади. Агар қорақалпоқлардан ақсли йигит керак бўлса Фозилни назарда тутинглар.

Тўйга келган овулдошлари билан саломлашиб бўлиб, бу томонга келаётган Олакўзни кўриб, мулла:

— Улуф вазир, охун, мени кечиринглар, — деди-да, лип этиб ўз тўдаси томон уриб кетди.

Охун вазирнинг қулоғига шивирлади:

— Хон олдига борганда кечаги урушда қаҳрамонлик кўрсатган Фозилга бийлик сўраш керак.

— Ёдимда.

— Ҳа, баракалла! — у Эрназарнинг яқинлашаётганини кўриб вазирнинг оёғидаги чиройли сариқ кавушини мақтаб овозини кўтарди. — Жуда чиройлисини топибсиз. Бундай кавушни ҳали улуф хонимиз ҳам кийгани ўйқ. — Охун кафти билан бош вазирнинг кавушини силаб кўйди. У ҳам ўз навбатида охуннинг орқасига қоқиб кўйди.

Эрназар ичидা: «Эшак эшакни қарзга қашийди», дегани шу бўлса керак-да, деб кўнглидан ўтказиб кўйди. Вазир бир қўли билан унинг белбоғидан ушлади.

— Хоразмнинг баҳтига қандай кучлисиз-а! — Эрна-зарнинг тўнига ҳали гард юқиб улгурмаган бўлса ҳам вазир унинг елкасини чертиб-чертиб қўйди. — Олакўз, сиз нега бунчалик ўжарсиз-а? Ўша ўрислардан қандай хайру саҳоват кўраман, дейсиз?

— Агар сизлар ҳам Грушин билан бир суҳбатлашганларингда эди, худди кўз олдингизда ёниб турган бир чироқни кўргандай бўлардиларинг. Э-ҳе... Қани энди бутун Хоразм юзини шу чироқга ўғирса...

— Олакўз, жуда ҳам хаёлпарамтсиз-да, — деди вазир бўшашиб. — Болалигингизда эртак тингламаганмисиз? Онангизни жуда дилбар аёл дейишади, анча-мунча эртакларни айтиб берган бўлса керак, ахир. Эртакларда бирон яхшиликка интиламан, деганлар ялмоғиз кампирга дуч келаверади.

— Олакўз, бошингизга қўнган баҳт қушидан нотўғри фойдаландингиз, — деди охун ўта мулоиймлик билан. Унинг ҳозирги муомаласидан гёё Эрназар иккалаларининг ўрталарида ҳеч қандай тўқнашув бўлмагандай. Кўринишидан меҳрибондек. — Қоронғида қолганда ҳам қўни-қўшни, ёр-биродарлар билан бирга қолган яхши эмасми? Йўқ! Кўшнини ковлаштирмаслик кераклигини, ўрисларнинг турмуш тарзи барча мусулмонлар учун мутлақо бегона эканлигини мендан ҳам яхши тушунасиз. Онангиз ҳам тушунади.

— Қишининг кетидан ҳамиша баҳор келади, — деди Эрназар. — Бегона бўлса, танишамиз.

Қабулхонага келишгандан кейин улар Эрназарга кутиб туришни тайинлаб, кўп эшиклардан бирига кириб ғойиб бўлишди. Улар шу кириб кетганларича қайтиб қораларини кўрсатишмади. Эрназар ўша ўтирганича кечқурун алла-паллагача кутди, ҳеч ким ундан хабар олмади. Охири сабри тугаб, кетишга чоғланётган эди, аллақайси эшиқдан:

— Олакўз, кутинг, ҳозир хон келади, — деди бир овоз.

Эрназар яна жойига ўтирди.

Бир маҳал уйку элитиб, бошини деворга суюганича кўзини юмаётган эди, яна ўша таниш овоз эшишилди:

— Ухламант, хоннинг қаҳрини келтирасиз.

Эрназар қаддини ростлаб яна кутди.

Хондан сира дарак бўлмади. Сал пинакка кета бошлиса, бояги овоз яна хонни эслатиб уйғотади. Хуллас, тонг ҳам отди. уни хон даргоҳига чошгоҳда чақиртиришди.

Тахтда ўтирган хон унчалик даҳшатли кўринмади.

Аммо ёнида қўғирчоқдай бўлиб кийиниб ўтирган ўн олти-ўн етти яшар ўглининг турқи жуда совуқ эди. Эрназар унинг кўз қарашидан шубҳага тушиб, хон тахтидан пастдаги супада қўш дараҳтдай қотиб турган вазир билан охунга унча эътибор бермасдан хон билан ўғлига кўл қовуштириди.

— Ҳа, Олакўз полвон, кайфиятлар қалай? Чарчамадингми?

Хоннинг овозида хурсандлик ва меҳр сезиб, Эрназар яна таъзим бажо келтириди.

— Қани, Олакўз, ростингни айт, — деди хон жонлангандай бўлиб. — Сен нима учун овулингнинг мулласини жазоладинг? Мусулмончиликка қарши чиқиб, нима учун намознинг кўп сўзларини қорақалпоқчага айлантирдинг? Ҳақиқатга завол йўқ, бу ишингни қўполлик деб билмайсанми?

Қабулнинг кечиктирилиши сабаби вазир билан охун туфайли эканини, улар хонни яна йўлдан уришганини Эрназар тушунди.

— Хон ҳазратлари, мен билан суҳбатлашишини ўзингизга муносиб кўрганингиз учун, улуғлигингиз олдидা бош эгман, — деб Эрназар икки кўлинни кўксига қўйиб, яна бош эгди. — Ҳар кимга ўз уяси тикондан бўлса ҳам момиқдек туюлади. Масалан, сиз учун ўзбек тили, менинг танишим Грушин учун ўрис тили қандай бўлса, қорақалпоқ тили менга ҳам шундай. Ҳеч кимга сир бўлмаган бир ҳақиқат бор. Бошқа бирор ўзбек тилида сўзласа сиз қувонасиз, турк тилида сўзласа охун қувонади, ўрис тилида сўзласа Грушин хурсанд бўлади. Араблар намоз билан ўз тилини олиб келганида ана шуни мақсад қилган бўлса керак, деб ўйлайман. Шундай экан, нега мен ўз тилимда сўзлаша олмайман? Бунинг устига-устак намоз ўқиб ўтириб нималар деягтанимни ўзим ҳам тушумайман. Шунинг учун ҳам намознинг бошини «юзим қиблага, қуллугим худога», деб қорақалпоқча қилдим. Маъноси тушунарли бўлса, ҳамма намозга интилади, деб ўйлайман. Талабаларнинг Навоий билан Фузулийга кўпроқ қизиқишининг сабаби ҳам уларнинг бизга тушунарсиз араб ё форсий тилида ёзишмагани учун бўлса керак, деб ўйлайман.

— Нодонлик! — деди охун сал қизишиб. — Сиз ҳали мусулмонликнинг шартларини ҳам билмас экансиз!

— Сиз мусулмонликнинг бош шартини айтяпсизми? — деди Эрназар хотиржамлигини бузмай. — Эши-тинг. Биринчиси калимаи шаҳодат, иккинчиси рўза ту-

тиш, учинчиси беш вақт намоз ўқиш, тўртингчиси молдан-бошдан закот бериш, бешинчиси иложини тополсанг, Муборак ҳаж аҳкомларини адо этмоқ лозим. Бироқ олтинчи шарти ҳам борлигини сиз билмайсиз.

— Олтинчиси йўқ, кофир бўлдинг, нодон!

— Олтинчиси одамнинг одамга ҳурмати, — деди Эрназар пинагини бузмай.

Уларнинг мунозараларига эрк бериб, аралашмай ўтирган хон жуда босиқлик билан қимирилаб, гапга аралаши:

— Олакўз полвон, ўжарлик, такаббурлик кишининг ўзига ҳам, халқига ҳам, авлодига ҳам зиён келтиради. Билсангиз керак, оқтерак жуда такаббур ёғоч бўлади. Мева ўрнига кучала солади. Кессанг ораси чириган чиқади. Одам боласининг меваси унинг сўзи, иши. Билиб кўйинг, Қоратовнинг минг дона тошидан Хиванинг бир дона узуми афзалроқ. Сиз ҳақингиздаги яхши фикрим ўзгармасидан, айтинг, менда қандай илтимосингиз бор?

Вазир билан турк охуннинг маслаҳати бўйича хон Эрназардан келажакда нима ишларни амалга оширмоқчи эканлигини билиб олиш мақсадида шундай деяётганини тушунмай, Олакўз бояги-боягидай бемалол гапирди:

— Улуғ хонимиз, менинг учта тилагим бор: биринчиси халқимга солиқни камайтириб, озодлик берсангиз, иккинчиси — ўз ҳолига алоҳида хонлик бўлишига фармон берсангиз, учинчиси — Хива мадрасасида қорақалпоклардан кўпроқ болалар таҳсил кўрса ё бўлмаса элга илмҳикмат тарқатадиган мадраса очиб берсангиз.

Хон елкаларини серкиллатиб кулди.

— Олакўз, фарқига бормай еса, асал ҳам заҳарга айланишини билмайсизми?

Хоннинг нимага ишора қилаётганини тушунмай, ўғли гапга аралашди:

— Олакўз кулчадаккина ерларинг бор, халқаринг ҳам бир ҳовучгина. Шундай бўлганидан кейин алоҳида хонликнинг нима зарурияти бор? Сизга бийлик амалиям муносиб эмас.

Турк охун иржайди. Хон бир охуннинг, бир ўғлининг ўзига қараб, иккаласининг ҳам гапини маъқуллаган бўлиб, бошини чайқади.

— Олакўз полвон, очиғини айтиш керак, — деб хон Эрназар томон ўгирилди. — Ҳаққа завол йўқ. Рус подшоси қозоқларнинг Кичик юз хонлигини нега йўқ қилганига ақлингиз етадими? Ҳозир Бўкей хонлигига нега урушлар кетяпти? Буларнинг барчаси бир подшоликдан

бошқа кичик хонликларни ажратмаслик учун кетаётган кураш. Оренбургнинг генерал-губернатори бизни бир-бirimizga қарши қилиб қўйишдан мақсади, босиб олиб, битта тоғнинг энг баланд чўққиси бўлиш нияти борлигида. Майли, тарихга бир назар ташлайлик. Соҳибқирон Амир Темур бу оламда фақат Самарқанд шамчироқ бўлиб қолиши учун оёғи етган еридаги шаҳарларни нима учун забт этди? Агар ҳақиқатан ақлли бўлсангиз фарқига етарсиз, майда-майда кўп юлдуздан битта қуёш афзал. Бундай талаб қўймай қўя қолинг.

— Сиздай пок ниятли, ҳаққоний улуғ хонни олам кўрмаган, — деб охун икки қўлини кўксига қўйиб, хонга таъзим қилди. — Олакўзнинг гапларидан кишининг кулгиси қистайди. Қорақалпоқча хонлик сўрагани — отни тақалашларини кўриб, қурбақанинг «мени ҳам тақаланглар», деб оёғини кўтарганига ўхшаб кетади. — Хон билан ўғлининг мийигларида кулишларини кўрган вазир ҳам серкиллаб кулди. Охун яна ҳам дадилланди-да, Олакўзга масхараомуз тикилиб, гапида давом этди: — Кичкина болаларнинг бир одати бўлади. Ўз бўйини ҳали ҳам паст ҳисоблаб, оёғининг учиди юради, узоқ-узоқларга ҳам шундай назар ташлашни яхши кўради. Назарларида катталар ҳамма нарсани кўриб, уларга айтишмаётгандай туюлади. Бу одат Олакўзда ҳам борга ўхшайди. Унинг назарида ўрис подшолигида одам билмас қизиқ-қизиқ ишлар содир бўлаётганга ўхшайди. Аслида у ерда ҳам ҳеч қандай янгилик йўқ.

Эшикда турган посбон икки қўлини мўксидга қовуштириб, Ҳиротдаги инглизлардан ёрдам сўрагани юборилган маҳрамнинг қайтиб келганини хабар қилди.

— Кирсин!

Бошидаги оппоқ салласи ўзига жуда ярашган, кўк япроқ гулли чопон кийган, қалин қора соқолли, қадибости ҳам келишган маҳрам остоноада тўхтаб, ер ўпиб таъзим қилди.

— Улуғ хонимиз, сизни хурсанд қиласиган хабар олиб келолмаганим учун бир қошиқ қонимдан кечишиңгизни сўрайман. Инглизлар ёрдам беришолмади... Фаҳмлашимчча, улар рус лашкарининг кучидан кўрқишидиганга ўхшайди, — деди маҳрам бошини кўтармай. — Обрўлироқ бир аскарбошисининг: «Чўлистоңдаги кичкина Хива хонлиги учун ўзимизни аждаҳо ўрисларнинг комига урмайлик», деганини эшитиб қолдим.

— Бор, дамингни ол!

Махрам орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Вазир ҳам унинг кетидан чиқди.

Ўзини хўроз тутиб ўтирган охун бирдан гўё тухум босган макиёнга айланди-кўйди. Хон унинг нима сабабдан бундай ҳолатга тушганини сезди. Сабаби, Ҳиротдаги инглизлардан ёрдам сўрашни охун маслаҳат берган эди. Ўзи хижолат бўлиб ўтирган одамни баттар хижолат қилмай, дедими, хон яна Эрназарга ўгирилди.

— Олакўз полвон, энди сиз бий бўлишдан олдин Хоразм лашкарига навкар бўламан, деб истак билдирасиз, — деб унинг юзига разм солди, унинг чеҳрасида дам қувонч, дам қўркув аломати пайдо бўлаётганини кўриб, юмшади. — Ўйлаб кўринг. Онангизни кўрмаганингизга ҳам анча бўлди, бориб келинг, онангиз билан маслаҳатлашинг. Биламан, сиз бир сўзлисиз. Агар ҳозир ваъда берсангиз, тезда уйингизга жўнайсиз.

— Мен ҳамиша ҳам ўзимни Хоразмнинг навкари деб ҳисоблайман.

Вазир эшикдан кира солиб, Эрназарнинг нима деганини эшитмаса ҳам хонга таъзим қилди.

— Улуғ хонимиз, энди Олакўз полвон ростини айтсин, у нима учун хонлигимизнинг душмани ўрис Грушинга озодлик сўради?

— Улуғ хонимиз, — деди Эрназар ўйлаб ўтирмасдан. — Грушинга Қоратовни ўрганишга руҳсат этиб, қўл остингизда катта бир истиқболга йўл очган экансиз, лекин...

Эрназарнинг юзидан кўзини узмай, ҳар бир хатти-ҳаракатини синчиклаб кузатиб ўтирган турк охун насибасини эшик тагида ётган итдан қизғанганд мушукдай тишларини фижирлатди.

— Улуғ хонимиз, сичқон ўзи кичкинагина бир маҳлуқ, аммо ўзи зўрға сифадиган инига элакни ҳам судраб борар экан. Кичик маҳлуқларга хос бу одат кичик халқларга ҳам муносиб. Улуғ хонимиз, қимматли вақтингизни олаётган бўлсан, узр.

— Бемалол гапираверинг.

— Ўрисларда тентакнамо битта подшо ўтган. У мамлакатнинг чегарасини кенгайтиришни шарт деб, бунинг энг осон йўли, келажакда подшоликнинг хазинасини тўлатадиган элатлар қаторида Осиёни босиб олиш лозим, деб ҳисоблаган. У қирғиз-қайсак ўрдаси, Хива хонлиги бутун Осиё мамлакатларининг дарвозаси, деб айта кетган. Ўша дарвозанинг қалити бизда бўлиши шарт, ана ўшанда барча Осиё мамлакатлари бизнинг қўл остимизга

ўтади, деган. Ўрисларнинг кейинги подшолари учун ўша тентакнинг васиятлари дастурдамал бўлиб келган. Бу васият отдан ўғилга ўтиб келаётганини улуғ хонимизга эслатиб ўтишга журъат этаман. Қаршиңгизда турган Олакўз пайтдан фойдаланиб, бизнинг кўзимизни шамғалат қилмоқчи бўляпти, у озод қилдириб юбормоқчи бўлган ўрис Грушин ўша тентак айтган дарвозанинг калити учун йўл излаб чиқсан жосус, десам янглишмайман. Оренбург генерал-губернаторининг биз томонга қилмоқчи бўлган юриши ана шундан гувоҳлик беради. Грушин зинданга ташланмаганида, ёзув-чизувлари ёқиб юборилмаганида ўрис лашкари йўлни осонгина топиб, Хивага бостириб кирган бўлур эди.

Хон Грушинни озод қилишга шошилиб буйруқ бериб кўйганини энди тушунди, ичидан қаттиқ афсусланиб, аламига чидолмаётган бўлса ҳам хонларга хос ўжарлиги тутиб, туйгуларига эрк бермади. Яна Эрназарга қаради.

— Қани, Олакўз, кароматли Хоразмнинг шуҳрати йўлида сирингни яширма, ўша ўрисда биз учун фойдали бўладиган яна нимани сездинг?

— Грушин ниҳоятда мулоҳазали олим. Зинданда зерикиб кетиб, келажакда тошдан қуриладиган Хоразмнинг режасини чизди. Мен-ку, ўрисларнинг Петербургини кўрмаганман, аммо у: «Аму бўйига солинадиган бу шаҳар учун Қоратовнинг тошидан фойдаланилса, Петербургдай оламга машҳур шаҳар бўлади», деди. Унинг яна битта фойдали гапи шу бўлдики, ҳозир ўрислар сувнинг, буғнинг кучи билан отсиз юрадиган арава ўйлаб топишибди. Агар Грушинга мурожаат қилиб, ёнига битта одамингизни қўшиб жўнатсангиз, ўша илмнинг сирини ўргатиши мумкин.

Охун кулиб юборди. Хоннинг бирдан қаҳрли қиёфага кирганини қўриб, кўзларини қўли билан тўсди-да, нозли келинчакларга ўхшаб, жўрттага ҳингир-ҳингир қилди.

— Улуғ хонимиз, одобсизлик қилиб кулганим учун мени кечиринг. Аммо, менимча, тилсимни ўрганганлардан ўрганиш, бирорвнинг ўз экинига очган сувидан яна бирорвнинг қўлтиқ очиб сув олишидек гап.

— Охун, бундай ишларнинг боши инглизларда, демоқидирсиз, лекин бугунги шогирдлар эртанги устозлар бўлади. Улуғ хонимиз, қуёшли булут остига яширишга ҳаракат қилгандан кўра, ишонмасангиз, ўзини олдингизга чақириб сұхбатлаша қолмайсизми?

Хоннинг ўғли отасининг юзига қараб туриб, Грушин-

ни ҳозирнинг ўзидаёқ чақиришини илтимос қилди.
Хон ўғлининг илтимосини кувватлаб амр қилди:

— Олиб келинсин!

Вазир икки қўлини юзига тортиб, хоннинг олдида тиз чўқди.

— Улуғ Хоразмнинг падари бузруквори, нохуш хабар етказсам, мени кечиринг. Итни ҳар қанча тозалаб ювганинг билан бари бир ботқоққа ботиб келади. Манови қаршингизда турган Олакўз нокас ит экан. Ўрисни роса мақтаб, ўзини оқлашга ҳаракат қилаётганини ўткир зеҳнингиз пайқаган бўлса керак. Бу ноинсоф полвонликка чиқадиган куни ўша ўрис билан овқат талашиб, уни ўлдирибди.

Эрназарнинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди.

— Грушин ўлдирилиши мумкин эмас. Ўлмасин!

Хоннинг ҳайрон бўлаётганини кўриб, охун қичқирди:

— Ҳой, падар лаънати, улуғ Хоразмнинг вазирини ёлғончи қилиш билан улуғ хонимизнинг бошига катта маломат орттираётганингни тушунмаймиз, дейсанми?

— Йўқ, Грушин ўлдирилмаслиги керак! У олим!

— Агар ўлдирмаган бўлсанг, ҳадеб орқасидан мақтайвергунча, бошида ўзини чақириби гаплашинг, демайсанми? — деди шаҳзода.

Ҳар қандай шароитда ҳам хоннинг хатти-ҳаракатларини, ишораларини назардан қочирмай турадиган охун унинг бетлари жимирилашиб, оғир ахволга тушиб қолганини кўриб, ёқмайдиган бирон ҳукм чиқариб қўйишдан қўрқиб, дарров рўпарасига чўкка тушди, иккала кафтини пешанасига босиб, йиғламсиради:

— Улуғ хонимиз, хонзода тўғри айтдилар, тўр солиб қочган одам ё ўғри, ё одам ўлдирган бўлади. Олакўзнинг душман ўрисни мақтайвериши ҳам ўшандай, ўзининг гуноҳкорлигини исботлайди.

— Жин урсин, олиб чиқинг!

Буйруқ кутиб ташқарида турган икки мулозим хоннинг ишорасига биноан Эрназарнинг елкасидан бийлик тўнини юлқиб ташлаб, ўзини эшикка қараб судрашди.

Жаҳл отига мингган хон тахтдан тушиб, ўғли билан чиқиб кетаётган эди, охун мушукдай сўйкалиб, оёқларига йиқилди.

— Улуғ хонимиз, улуғ Хоразмнинг донғини оламга ёядиган бир маслаҳатим бор эди.

— Тезроқ гапир!

— Орқамиздаги туркий тилдош қозоқ, татар,

бошқирд элатларига беш-олти юз мулла юбортирангиз. Улуф Хоразмнинг ўрис лашкари устидан ғалаба қозонганини, донгини тарқатиб келсин!

— Бу ислом учун ҳам савобли иш, — деди вазир.

— Тайёргарлик кўраверинглар! Олакўзнинг ўтингчига кўра қорақалпоқ элига ҳам таниқли мулла юборишга тайёргарлик кўринглар.

9

Уруш кимга баҳт олиб келади? Боринг борлигича, тиригинг тириклигича қолса, мана шу аъло баҳт.

Оренбург генерал-губернаторининг Хивага юришига қарши урушга кетганларнинг оиласари омон қайтганларнинг шарафига тўй бериб қувонса, урушдан қайтмаганларнинг уй ичи йиги-сиги, дод-вой...

Қайгу-ҳасратдай кучли ҳукмдор бўлмайди. Бошига қайгу-ҳасрат ғами тушган хонадонларнинг сони унча кўп бўлмагани билан, кўчалар бари бир мотам кайфиятида. Хумор отин қувонганларга қўшилиб қувонса ҳам, йиғлашганларга қўшилиб йиғлашса ҳам ҳасрати ўз олдида. Хивага иккинчи борганида Эрназарни кўрсатиш у ёқда турсин, унинг қаердалигини ҳам айтишмади. Уни кўриб келман деб кетган Зарлик ҳам дарагини тополмай қайтди.

Хива хони ғалабага эришиб, юртидаги бийларнинг кўпчилиги Хивага кетганига ҳайрон, биронтаси дарагини эшитиб келса, овқат олиб бориб кўриб келай, деган ниятда Хумор отин Улбўлсиндан Гулзебони сўраб олиб келди, унга шоли туйдириб, невараси Хўжаназар билан сояда жун титиб ўтирган эди, узоқдан от дупури билан бирга:

— Хумор, ҳў Хумор, суюнчи бер, суюнчи! — деган овоз эшитилди. Гулзебо кели дастасини ушлаганча қотиб қолди. Кейин овоз келган томонга бошини бурди.

— Она, Сержонбой келяпти, сизни чақириб, суюнчи-лаб келяпти!

Хумор отин сапчиб ўрнидан турди.

Сержонбой яқинлашиб қолди:

— Хумор, ҳў Хумор! Суюнчи бер, суюнчи! Эрназар бий бўлди!

Кекса бийнинг тўриқ оти терга ботиб кетганидан қора тусга кириб, ўзининг эса овози бўғилиб қолибди.

Она худди ёш боладай унинг иқболига югорди. Титиб ўтирган қўй жуни этагига ёпишиб, кетида учиб юрибди.

Она бутун оламни унугиб, югуриб борганича Сержонбой-нинг отининг жиловидан тутди, отдан тушишига ёрдам бериб, ичкарига олиб кирди. Бой устки кийимларини ечиб керагага илди, ҳовлиқиб ҳикоя қилишга тушди:

— Жуда ажойиб иш бўлди-да, Хумор. Эрназар зиндандан чиқиб, кураш тушди. Эронлик полвонни йиқитиб, бутун Хоразмни хурсанд қилди. Хоннинг хурсанд бўлиб кетганидан кўзига ёш олганини ўз кўзим билан кўрдим. Хон унга бийлик инъом этди. Ҳаммаси кутлуг бўлсин! Хумор, илойим бошингиздан баҳт қуши аримасин! — У кўрпачага ёнбошлаб ўтириди. — Жувонмарг Шўнгқига чоп десам, кейин дейди. Сени хурсанд қилай, деб кексалигимга қарамай ўзим чопдим. Илоё бир умрга хурсанд бўлгин.

— Омин, худо ҳаммаларингни тенг хурсанд қилган бўлсин! — деб Хумор отин сандифини очди-да, ундан япяниги жун чакмон чиқариб, олдига қўйди.

Сержонбой ёшланган кўзларини артиб, эшикка бир қараб олди-да:

— Хумор, — деди маъюслик билан. — Буни олиб кўй. Эрназарнинг ўзи кийсин. Мен бечора умрини бошқача ўтказган одамман. Менга кийим керак эмас, бари бир кўнглимга ўтиришмайди.

— Ундай дема, ноумид шайтон.

Бой кўзларини юмиб, бир энтикиб, йиғлаб олди. Бефарзандлигига афсусланиб йиғлаётганини фаҳмлаб, Хуморнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди, аммо у бойнинг кўнглини таскин билан кўтариб бўлмаслигини тушунарди.

— Хумор, — деди бой кўзларини рўмоли билан артар экан. — Ўзим ҳақимда ўзим гапира қолай, ўртага одам соладиган ёшда эмасман. Аммо шунда ҳам айтиш қийин. Ҳозир шуни маслаҳатлашиб олишнинг айни пайти келди шекилли, айтаверайми?

— Айтавер.

— Мен сени астойдил шу элизининг онахони деб биламан. Ўелинг эса шу элнинг фарзанди, ҳам оғаси. Шунинг учун сизларнинг қувончларингни ҳам, фам-ташвишларингни ҳам бирга баҳам кўргим келади. Сизлар билан маслаҳатлашмай бир иш қилиш ноўрин бўлади. Эрназаржон зинданда ётганда сенга келиб айтай, десам, фамбода кўнглинга сиғармикин, деб ўйладим. Нима қилишимни билмай бошим қотиб юрганида мана бу воҳеа юз берди. Таваккал қилиб, Тенгелга учта сиғирими ни ҳайдатиб кетдим. Яхшилаб пулладим. Муддаойим,

Эрназарни зинданда бўлса ҳам кўриб, маслаҳатлашиб келиш эди. Кўқдан тилаганим ердан топилди. Худо Эрназаржонга мадад берди. Менинг қовурғам тузалди. — У бир зум сукутга толди. — Хумор, мен худодан бир фарзанд тиламоқчи эдим. Шунинг учун битта ёшроқ хотин олсам нима қиласди?

Хумор унинг кепчикдай юзига раҳми келиб қаради. Оппоқ соқоли кўксига тушганини энди кўриб, ҳа, ҳали ҳам кексаликни бўйнига олмоқчи эмас шекилли, деб кўнглидан ўтказди.

— Бирон муносиби топилса...

Бой Хуморнинг ўткир назарига бардош беролмай ерга қаради.

— Хумор, ҳеч ким эмас, менга шу Гулзебо муносиб. Жуда ақлли қиз. Қалин сўрайдиган ота-онаси йўқ. Онасининг ўрнига сен онаиссан, деб юрибман. Эрназаржон оғаси бўлади. Ўйлаб ўтирумай қўя қол, Хумор. Эрназарнинг дарагини етказиб сени хурсанд қиласай деб қари жонимни аямай тўрт кунлик йўлни икки кунда босиб келдим. Суюнчисига сенинг бир оғиз «маъқул», деган гапинг керак, холос.

Хумор отин нима деб жавоб беришини билмай, узоқ ўтириб қолди.

— Сен етим-есирларга жуда меҳрибон аёлсан, Хумор. Гулзебони бахтили қиласман. Эркин қуш қилиб қўяман. Иニсига ҳам Хивадан яхши кийимлар олиб бердим. Бола бечора жуда хурсанд бўлди... Худо хоҳласа, иккала туғишганни бир-биридан айирмай тарбия қиласман. Менга фақат бола туғиб берса бас.

Она узоқ хаёлга берилиб бойнинг кексалигини, қизнинг ёшлигини кўз олдига келтириб, уларнинг келажаклари қандай бўлишини ўйлади. Хурсандчилик устида қанча ўйлаб, қанча мулоҳаза юритмасин, кўнгли бойнинг тарафини дер, Гулзебо унга тегса, бахтили бўладигандай бўлиб туюлаверди.

— Қилдан ҳам нозик жумбоқ айтдинг-ку, — деди ҳайрон бўлиб Хумор. — Ваъда бера олмайман, бироқ қизга шама қилиб кўраман. Майли деса менга қалин-палининг керак эмас. Бечора етимларнинг иқболини ўйла. «Йўқ», деса зўрламайман, ўшанда гина-кудурат қилиб юрма.

— Қиз жуда ақлли, «йўқ» демаса керак.

— Унда гапим шу.

Сержонбой қилинадиган овқатни ҳам кутмай, хайрлашди.

Хумор отин ичкарида ухлаб ётган Робия бибини уйғотиб, янгиликларни хабар қилди. Гулзебо иккаласига ишларни бўлиб берди, Гулзебо кувончини ким билан ўртоқлашиши билмай, халтасидан ошиқдай қанд чиқариб Хўжаназарнинг оғзига тиқди. «Мана сенга су-юнчи!»

Бундай қанд фақат атоқли баққолларда, бойларда бўлади. Унинг яхши кунни кутиб қанд асраб юрганидан она хурсанд бўлди, аммо уни гапга солиб, Сержонбой-нинг ниятига шама қилиб кўрай деса, сира тили бормади.

Эртасига ҳам, индинига ҳам ботинолмади.

Тўртинчи куни туш маҳалида бир тўп овулдошлари билан Эрназарнинг ўзи кириб келиб қолди. Уйлари ғовур-ғувур, хурсандчиликка тўлди. Турли-туман хаёллар, ғам-ҳасратлар гўё тонгти тумандай бир зумда тарқаб кетди.

Бошқалар ҳар қанча хурсанд бўлишса ҳам Эрназарнинг чироий очилмас, чехраси сўлғин эди.

У жўралари орасида Кенжамуротнинг нега кўринмаётганини суриштириди, гайдидинларга қарши урушда руслар томонига ўтиб кетаётганида ўқдан учганини эшишиб, бошини чайқаб афсусланди.

— Азамат элнинг қулоғи эди, ақлли эди.

Шундан кейин у кўп гапирмади, кўргани келган таниш-билиш, қўни-қўшниларга жилмайиб қараб қўя қолди.

Кечга томон жилланглаб Мовлон сариқ келди.

— Хумор янга, ҳў Хумор янга, муборак бўлсин! — деди у ҳали останани ҳатлаб улгурмаёқ. — Одамлар шундай бузук, шундай шайтон бўлиб кетяптики. Бирорнинг бошига давлат қуши қўнганини сезса, атрофида парвонадай ўралишади-қолади. Кўрдингларми, манови ўтирганларнинг бари сохта дўст, лаганбардор. Кўплари аввал Фозилникига бориб, хондан бийлик олиб келганини муборакбод қилиб келишди. Мен Фозилникига ҳали борганим йўқ. Ёлғон бўлса, юзимга айтинглар. Эрназар зинданда ётганида қайси бирларинг бу уйдан хабар олди-ларинг? Энди ҳаммаларинг бирдан меҳрибон бўлиб қолибсизлар. — У Эрназарнинг учиб ўрнидан турганига қулочини ёзиб, унга пешвоз юрди. — Бутун элни хурсанд қилдинг, Эрназар, — деб кучоқлашиб кўришди-да, ўзидан олдин келганлар билан қўл олишиб сўрашди, тўрга ўтиб, чўккалади. Гапларига энсаси қотганиданми, ҳеч ким у билан гаплашмади. Орага тушган сукунатдан фойдаланиб, яна Мовлоннинг ўзи гапни илиб кетди. —

Хумор янга, бошим шишиб қолди. Сенинг маслаҳатинг билан урушга навкар бўлиб бормаган эдим, энди у ёқнинг ҳисобида ҳам йўқман, бу ёқнинг ҳисобида ҳам. Ҳозир Асқар бийдан ҳам атоқли бўлиб хонга ёқиб қолган Фозил бийнинг кўнглини сўраш ўрнига бу ёқа келаверганимни сизларга содиклигим деб тушунинглар. Ўзинг бузган Мовлонни ўзинг тузат. Ростини айтсан, душманим бўлса ҳам қорақалпоқ енгаверсин, дейдиган йигитман.

— Мовлон, — деди Зарликнинг жаҳли чиқиб. — Мушукнинг бурнига бурга кирса, аъзойи баданини тирнайди. Сиз ҳам ўша мушукка ўхшайсиз.

— Ҳаммаларинг ҳам лаганбардорсиз! — деб Мовлон сариқ кўл силтади. — Ёмон кунида маслаҳатини олган Хумор янгамни яхшилик кунида ҳам қадрлайман. Нима, мен бошқаларга ўхшаб хонга, бош вазирга ёқишининг ўйини билмас эканманми?

— Эшагинг кўприкдан ўтгунча тулкини тоға дейдиган хилидан бўлма, Мовлон.

Мовлон сариқ бирдан ўридан туриб, Хумор отининг ўтири, деганига қарамай, чиқиб кетди.

— Мовлоннинг нафсониятига тегиш керак эмас эди, — деди Эрназар бир оз дили оғриб. — Ўзи шунаقا довдирроқ, тўғри сўз йигит. Унга ишонса бўлади. Дўстлар орасидан дўст топиш қийин эканлигини тўғри айтди, балли.

Бу гапдан кейин баъзиларнинг кайфи бузилди. Ўғлининг машқи пастлигидан ташвишга тушиб, холи қолишини кутиб ўтирган она алла-паллада меҳмонларнинг кети узилгандан кейин унинг рўпарасига ўтириди.

— Нимадан хафасан, ўслим?

Эрназар жавоб бериб улгурмасидан Робия биби тўнгиллади:

— Шу кунга етгунча йўлига тикила-тикила кўздан қолаёздик, бунинг бўлса келганидан бери қовоғидан қор ёғилади. Бирон мендан сулувроғини топгандир-да.

— Вой келин-еў, — деди Хумор отин юраги ўртаниб. — Бунаقا ҳазил қилмасанг-чи. Ўчоқнинг ўтини ўчириб кел-чи, чирофим.

Хаёл суриб ўтирган Эрназарнинг кўзига бирдан ёш келди. Она ўғлининг йиглаганини йигит бўлганидан бери сира кўрмаган эди, юрак-бағри эзилиб кетди...

— Она, боя Грушин деган бир ўрисни кўрдим, деган эдим-ку, ўша одам ўлдирилди.

— Ие, Сержонбой уни ҳам озод қилишди, деб келган эди-ку.

— Шундай бўлувди. Мен чиққанимдан кейин зинданда ўлдиришибди.

— Кимлар ўлдирибди?

— Айборлар айбини бўйнига олиш у ёқда турсин, менга туҳмат қилишди.

Робия биби кирди.

Она ўғлини юлатиш учун бирон жўяли гап тополмай, яхши тушлар кўриб ётишини тилаб чиқиб кетди.

Эрназар хотиржам ухлай олмади. Жилмайиб туриб гапирадиган Грушин кўз олдидан сира нари кетмади. У ёнига ағдариларди, бу ёнига ағдариларди, бари бир сира жони ором топмас, аъзойи бадани қақшаб, суюклари сирқиради...

Кундузи ҳам шу ётиши: на кўзи илинади, на томоғидан овқат ўтади.

«Нима қилиш керак?»

Эрназар ўша ётишида ётиб, саволига жавоб излайди.

Саволига жавоб тополмайди.

Она уни яна холи топиб, сир асрорини суриштириб билиб олган бўлса ҳам бари бир яна жўяли бирон маслаҳат беролмади. Мабодо хотини пишираётган таомлар оғзига ёқмаётганмикин, деб болалигида яхши қўрадиган овқатларини ўзи пишириб ҳам кўрди. Бири товуқ шўрва, бири тухум барак, яна бири мой барак... хуллас, қорақалпоқларнинг қандай таоми бўлса, ҳаммасидан бир-бир пишириб бериб кўрди. Эрназарнинг эса ўша-ўша иштаҳаси йўқ. Ўлмаснинг куни дегандек, номигагина чўқилаған бўлади.

Ётиб ўйлаб, туриб ўйлаб, «бераҳм, ёвуз хонга навкар бўлиб боргунча, бошимни олиб Хурсон томонга кетсан қандай бўлар экан-а?» — деган фикр келди хаёлига.

«Кетишим керак, — деди у ўзига-ўзи шивирлаб. — Битта одил подшога учраб, номи халқ орасида афсона бўлиб кетган Маман бий қорақалпоқлар номидан илк бор расмона шартнома тузган кунга ҳам, мана, юз йил бўлибди, халқим ўшандан бери ёрдам кутиб ётибди. Биз иттироқчимизнинг дўстига дўстмиз, душманига душманмиз, десам, ҳар қандай дўстлик тенгликка асосланиши керак, биз ҳам бир юлдузмиз, озсизлар деманглар, кичиксизлар деманглар, урф-одатларимизни, тартибимизни ҳурмат қилинглар, десам... Кенг пойтахтга эга рус

халқига қандай хусусият одат бўлса, кичиклигимизга Қарамасдан бизга ҳам ўшандай хусусиятлар хос, десам...»

Шундай хаёллардан тинкаси қуриб, «биз ҳам бир юлдузмиз» деган гап яна қулоги остида жаранглагандай бўлди-да, Хива хонининг охирги гапларини эслади.

«Олакўз полвон... Ўрис подшоси қозоқларнинг Кичик юзида нега хонликни йўқ қилганига ақлингиз етадими? Майда-майда кўп юлдузлардан кўра битта қуёш афзал. Ажабланманг...»

Эрназар кўксига найза санчилгандаи, нафаси қиси-либ, мукка тушди-да, бошини чангллади.

— Эй худойим-ей, нега бизни шунчалик оз, баракасиз қилиб яратдинг? Озгина қилиб яратиб қўйиб, яна майда-майда уруғларга бўлиб ташладинг, урушқоқ қилиб қўйдинг?

— Эрназаржон, яна нима бўлди?

Ҳоли борида онасининг иқболига иргиб турадиган йигитнинг тинкаси қуриб, ингради:

— Юрак-багрим ўртаниб кетяпти.

Ана шу сафар у қаттиқ хаёлга берилди. Эшиқдан кириши билан диққатини тортадиган ўғли Ҳўжаназар кириб бўйнидан қучоқласа ҳам, эркаланиб алланималар деб чулдираса ҳам эшитмади, уни нари суреб ҳам қўймади.

— Жуда бошни қотирадиган савдо, — деди бир маҳал тилга кириб. — Булбул бир хил сайраса ҳамиша яхши нағма топиб сайдрайди. Афсонавий одил подшонинг ҳузурига ўша ўзинг мақтаган жўранг билан бирга кетсанг дуруст бўларди-да... Халқимизда бирорни ўзига эгилтириш учун аввал ўзинг эгил, деган нақл бор.

Эрназарнинг хаёли энди бутунлай бошқа томонга оғиб кетди. У хонга навкар бўлиб, лашкар бошқаришнинг сирларини қандай ўрганишини кўз олдига келтира бошлади.

Хоннинг навкарлик вазифасини яхши адо этиб қайтиб келиб, ўзимизнинг йигитларимизни тўпласам, уларга ўрганиб келганларимни ўргатсам. Балки қорақалпоқ лашкари тузармиз. Ана бу яхши иш бўлади. Шундан кейин ўз лашкарим билан ёвуз Хива хонига қарши юриш қилиб, балки мустақил хонликка ҳам эришармиз. Агар иложи бўлмаса, ўша лашкарни эргаштириб, бошқа бир адолатли подшонинг ҳузурига бораман.

— Милтиқ отишни ўргангунча, унинг халқа фойда-зиёнини ўйла, ўғлим.

Сержонбой ўзининг олтмиш йиллик умрида йўқчиликни кўрмаган бўлса ҳам, бир кун ҳузур қилиб дам олганини ҳам эслай олмайди. Хивадан келганидан бери жони бир умрга ором топганга ўхшайди. Уйнинг у-бу камчиликлари билан ҳам, молларининг қайси бири ўт емай, қайсинаси вақтида сугорилмагани билан ҳам иши йўқ. Катта ўтовида ётиб, пайтини топса, Улбўлсиннинг кўзини шамгалат қилиб, чий эшиги орасидан Гулзебонинг илашиғига назар ташлаб қўяди. Ёш қизнинг ҳеч нарсани хаёлига келтирмай, у ёқ-бу ёққа солланиб юриб ўтганини кўрса, ён-верига қараб ўтов ичига файз бериб турган жун гиламларига, эроний кигизларига қараб, хотинини мақташга тушади.

— Қандай яхши жуфти ҳалол бўлдинг-а, мановиларнинг ҳаммасини биргалашиб тўпладик.

Улбўлсин эса эрининг мақтovларидан талтайиб, суви қуриган ҳовуздай ичига ўпирилган кўзларини сузиб қўяди.

Бой шундай кайфият билан ҳузур қилиб ўтирганида кўзи Рўзматнинг Гулзебони тўхтатиб бир нима дегани, унинг ҳам пиқ этиб кулиб ўтиб кетганига тушди, иргиб ўрнидан туриб, эшикда турган белни қўлига олди.

— Хотин, мен экинларни сугориб келаман. Сен Гулзебони Хуморнинг уйига жўнат, ишларига қарашиб келсин.

Сержонбой ташқарига чиқиб, Рўзматга қўлидаги белни ушлатди, яна битта белни топди-да, уни ҳам Рўзматнинг қўлига бериб, экиннинг бошига бораверишни тайинлади. Отини эгарлаш учун қўраси томон юрган эди, кўзи Мовлон сариқقا тушди. У Эрназарнинг уйига кетаётган Гулзебонинг кетидан сукланниб қараб турарди. Сержонбойнинг бунга гаши келди.

— Ҳа, Мовлон, қаёқдан келяпсан?

— Вой Сержон тоға, ёшим ўтиб қолди-да, бўлмаса манови қизнинг оёқлари тагига пойандоз бўлсан ҳам олар эдим.

— Сендан қаердан келяпсан, деб сўрадим?

— Сенинг кейинги вақtlарда ўзгариб, ўзингни Эрназар олакўзга яқин олиб юрганингдан хабарим бўлгани учун элда қандай янгиликлар бор, шулардан хабардорми-кансан, деб келаётувдим. Хива хони беш юз муллани тўплатиб, уларга Асқар бийни бош қилиб, қўшни элатларга жўнатадиган бўлганмиш. Хивадаги турк охунга

ишонч билдириб, уни бизнинг юртимизга юборган эмиш.

— Жуда яхши, жиян, мен экинларимни суғоришга шошиб турибман.

— Ўлганингдан кейин у дунёда ҳам экин экаман, мол боқаман, десанг керак.

Бой индамай қўрасига кириб кетди-да, жундор бир байтални эгарлаб миниб, қулундай келадиган Босарни эргаштириб, экини бошига кетди.

Бир вақт йўлнинг чеккасида тўранғилнинг соясида Эрназар олакўз билан сұхбатлашиб турган Асқар бий билан Шариф муллани қўриб қолди. Эрназарнинг йўғон овози эшитилди:

— Шариф мулла «ҳотин киши зар тўла сандиқ», дегучи эди, зар тўла сандигини кўзи қийиб, қандай қилиб бошқа юртларга кетар экан?

— Муллага ҳамма ерда ҳам зар тўла сандиқ тайёр, — деди Асқар бий. Шариф мулла серкиллаб кулиб, улардан нари кетди.

— Асқар оға, — деди Эрназар. — Шариф муллани кўрганлар қорақалпоқлар туя бўйли, чумчуқ бошли бўлишар экан, деб ўйлашмайдими?

Асқар бий шарақлаб кулди.

Сержонбой уларнинг сұхбатларига халал бермай, деб ўтиб кетаверди.

У Рўзматнинг бошқа икки деҳқонга ариқдан қулоқ очишига рухсат берастаганини қўриб, жаҳл билан унинг елкасига қамчи солиб юборди. Йигит елкасини сийпалаб, анови икки деҳқоннинг ерига очилган сувни бўға бошлиди. Даласидаги экини сувсизликдан сарғая бошлаган деҳқонлар келишиб Рўзматнинг қўлидан ушлашди. Рўзмат бойга қаради. Бой бўлса от устида туриб учаласини қамчилай кетди. Деҳқонлар ариқнинг қулогини дарров боғлатгандан кўра, унинг қамчисини афзал қўришиб, у ёқдан-бу ёққа қоча бошлишди. Бунинг устига, Эрназар етиб келиб, бойнинг қамчи тутган қўлидан маҳкам ушлади.

Фазаб отига миниб турган бой жаҳл устида уни ҳам саваламоқчи бўлиб қамчисини кўтарган эди, Эрназар унинг ўзи томондаги оёғини кўтариб юборди. Бой отнинг нарёғига — сув тўла ариққа йиқилди.

Эрназар Хивага кетиш олдидан онаси билан хотини эккан бир парча ердаги жўхорисини ўз кўзи билан кўргани, чўллаган бўлса суғориб кетгани келган эди. Ёнидаги икки деҳқонга ҳеч кимдан кўрқмай экинларини

сугораверишларини, агар бой яна номардлик қиласиган бўлса, кетига қайтиб, айтадиганини айтиб кетишини тайинлаб, тўғри уйига қараб кетди.

Уйига яқинлашганида ўғли Хўжаназарнинг қўлларидан ушлаб, айланмачоқ ўйнаётган Гулзебони кўрди-ю, аъзойи баданини ларзага солиб келаётган жаҳли тарқади-кўйди. Қизнинг ҳам унга кўзи тушиб, тақقا тўхтади, бола кўлидан чиқиб кетиб, ерга узала тушди.

Йиглаб ётган болани ердан кўтариб олиш иккалала-рининг ҳам эсларига келмай, бир-бирларига тикилиб қолишиди.

Бола аста ўрнидан туриб Гулзебонинг этагига ёпиши-ди. Эрназар чўнтагидан гул тикилган рўмолчани чиқариб, бетини артди. Буни ўзлари тушунишиб, мийигларida кулиб қўйишиди. Боланинг бошини бирга силаб, саломлашишиди.

— Гулзебо, рўмолинг учун раҳмат. Аҳволларинг қалай?

— Ундан кўра ўзингизнинг саломатлигингиздан гапи-ринг.

— Хивага навкарликка кетиш ниятим бор.

— Болаларингиз, онангиз, яна бошқа одамлар сизни соғиниб қолишмайдими?

— Сен Хўжаназарни яхши кўрасанми?

— Ўзингиз-чи?

— Жонимдан ортиқ яхши кўраман!

— Мен ҳам.

Эрназар бирпас хаёлга чўмиб қолди.

Ўтовда дам олиб ётган Хумор отин уларнинг гаплари-ни эшишиб ёқасини ушлаб, нафасини чиқармай ётаверди. Робия биби катта уйда оловни олдиролмай хит эди, бундан бехабар қолди.

Эрназарнинг хаёлга чўмиб қолганини кўриб, Гулзебо бирон гапни нотўғри гапириб қўйдимми, деб ўйлаб, қўрққанидан ёнидаги илашиқча кириб кетмоқчи бўлиб икки қадам юрди-да, яна кетига ўтирилди.

— Эрназар оға, сиздан сўрамоқчи бўлган учта саволим бор эди.

— Сўра.

— Энг қийин йўл қайси йўл?

— Энг қийин йўл — ўзинг билмаган йўл.

— Вафосизнинг дўстлигини нима билан қиёс қилса бўлади?

— Вафосизнинг дўстлиги мисоли музга ёзилган хат.

— Эрназар оға, қандай одамни ёмон кўрасиз?

— Тутундан қўрққан ўтёқарни ёмон қўраман, чиқиндини ёқтиргмаган темирчини ҳам хушламайман. Энди ўзингга битта савол. Ақлли қандай қилиб ақлли бўлади?

— Ақлли кўп аҳмоқлик қилгандан кейин ақлли бўлса керак.

Эрназар қизга қойил қолди. «Бултур жуда ёш эди, жуда тез етилиди. Менга Сержонбойнинг хизматкори Рўзмат ҳам шунаقا гапга чечан бўлиб туюлган эди. Ўз фарзанди бўлмаганидан кейин шўрлик бой умрида орттирган доноликларини ёш хизматкорларига ўргатаётган бўлса керак. Балки Тенгел ҳам ақдлигина жиловдор бўлиб етишар».

Қиз Эрназар билан тургани учун қўнглига туғиб юрган бир гапини ҳам сўради:

— Эрназар оға, отам ўқдан учиб ўлаётганида сиз тепасида бўлгансиз, деб эшиштан эдим. Отам бахтсиз бўлиб ўлганми?

— Аниқ айта олмайман. Бироқ ҳақиқатни яшириб ўлган бўлса, бахтсиз бўлган.

— Мен фақат ҳақиқат учун яшайман, Эрназар оға. Тенгел ҳам шундай қиласди. Шундай қилсан бахтли бўламиزم? Нега хаёл суриб қолдингиз? Сиз қандай яша дессангиз, шундай яшамоқчиман.

Эрназар ҳали унга жавоб бериб ҳам улгурмаган эди. кичкина боласини кўтариб Робия биби чиқиб қолди.

— Гулзебо, бир қовоқ сув олиб кел!

Қиз чурқ этмай ичкарига кириб кетди-да, қовоқ орқалаб чиқиб Эрназарга ғалати бир назар ташлади. Эрназар ўғилчасининг бошини силаб, унинг кетидан қараб қолди. «Қандай ақлли, сулув қиз. Устидаги кийимлари шунча эски бўлгани билан ҳам жуда гўзал кўринади. Узуқ-юлуқ булут орасидан мўралаган ойга ўхшайди-я! Бойнинг қизидай бўлиб ясаниб олса борми? Бутун Хоразмнинг йигитлари унинг йўлида парвона бўлиб қоларди... Эсизгина, умр ўтиб кетяпти. Нега? Мендан ёши икки ҳисса катта бойлар қиз оляпти-ку. Онамга берган ваъдам бўлмаганда... Онам ўз онам-ку. «Кечир, онажон, Гулзебони Робия бибининг устига олақолай», десам, мени кечиравмикан?..»

Гулзебо кўздан ғойиб бўлиши билан у боласини елкасидан аста итариб, илашиққа киргизиб юборди, ўзи Гулзебо кетган томоннинг тескарисига тез-тез юриб кетди. Сал нари борганидан кейин жинғиллар ораси билан юриб, сув бўйига борди.

Гулзебо тиниқ сувга қараб, сочларини тараб ўтирган экан. Оёқларининг учидаги юриб, ўғридай энтикиб келаётган Эрназарни у нафас олишидан таниди, аста қирғоққа күтарилиб, у ёқ-бу ёққа разм солди, кейин оч бўрини пайқамаган қўзичоқдай олдинга юриб, қирғоққа тушди. Ҳозиргидай қулай пайт ҳеч қачон келмайдигандай, индамай, аъзойи бадани бўшашиб, сутга чайилгандай оппоқ юзи ўт бўлиб ёниб, Эрназарнинг кенг қучоғига шўнгиди-да, унинг иссиқ нафасидан маст бўлиб, қай томонга тортса ўша томонга буриладиган суюксиз, хушсиз танага айланди.

* * *

Хумор отин кечагина бир қулай вақтини топиб Сержонбойнинг истагини Гулзебога етказганида, у мулойимлик билан гаплашиб, онага маъқул бўлган нарса унга ҳам маъқул эканини айтиб: «Бироқ, битта илтимосим бор, шу ишни ўғлингиз Эрназарга ҳам айтсангиз, у нима деса, мен ўшани қилганим бўлсин», деган эди. Хумор отин ўшандаги «қандай баҳтлиман, ҳамма Эрназаржонимнинг маслаҳатига муҳтоҷ», деган хаёлга борган эди, аммо уларнинг ҳозирги сұхбатлари уни тамоман бошқача хуласага олиб келяпти. Ҳатто ўғли ундан совға ҳам олган. Тезлик билан олди олинмаса, бу иш яхши натижага олиб бормайди.

Хумор отин ташқарига чиққанида ўғлининг қораси аллақачон учган эди. Юрак-бағри ўт бўлиб ёниб, ўғлининг тезроқ келишини кутишини ҳам, кетидан излаб боришини ҳам билмай, гаранг бўлиб турган эди, отлик Сержонбой келиб қолди. Хумор отин унинг кийимлари шалаббо ҳўл эканини пайқамай:

- Шошилма, — деди ўта босиқлик билан. — Ҳали айттолганимча йўқ.
- Шошаётганим йўқ, Хумор, мен фақат Эрназаржондан кечирим сўрагани келаётган эдим.
- Нега?
- Ўша-ўша сув можораси...
- Эрназар йўқ эди.
- Ундай бўлса менинг келиб кетганимни айтиб қўярсан.

* * *

...Гулзебонинг сувга олиб кетган қовоғини кўтариб Эрназар шом пайти қайтди-да, ҳеч ким кўрмаганидан

фойдаланиб, қовоқни ташқарида қолдириб, хотинига гапириб ичкари кирди:

— Ие, манови қовоқ нега ташқарида турибди, мол-пол синдириб кетмайдими?

Эрназар уй ишларига сира аралашмас эди. Она ўгли-нинг бу найрангидан Робия биби хабар топиб қолишидан кўрқиб ташқарига чиқди-да, қовоқни кўтариб ичкарига олиб кирди.

— Бечора қиз Улбўлсиндан кўрқиб, шошиб кетиб қолган бўлса керак-да. — У тўрда ҳеч нарсани билмаган киши бўлиб ёнбошлаб ётган ўелига кўз қирини ташлади. — Эрназаржон, Сержонбой келиб кетди.

— Нима дейди?

— Эрназаржондан қечирим сўрамоқчи эдим, деди, айтган гапи шу.

Эрназар мийигида кулиб қўя қолди.

— Эрназаржон, бутун кайфиятларинг қалай?

— Кайфиятим жойида, она.

— Сезиб турибман. Ўйлаб-ўйлаб, Хивага тезроқ кетгацинг маъқул деган қарорга келдим. Экинни келин иккаламиз эқдик, энди парваришини ҳам ўзимиз қила-миз. Ҳоннинг хузурига қанча тез борсанг, шунча ишончига кирасан. Сенга битта маслаҳатим бор, ўғлим. Биро-нинг қўлини боғлашдан олдин ўзингнинг ҳам, дўстларингнинг ҳам қўлларини ўйла.

Эрназар онаси ниманидир пайқаганини сезди, яна хаёли кечаси билан алғов-далғов бўлиб чиқди, кўпроқ Гулзебо тўғрисида ўйлади. Унинг сув бўйида хайрла-шаётгандарида зориллаб: «Эрназар, бир умрлик қулинг бўлай, мени ташлаб кетма!» — деб ялинганини сира ёдидан чиқармайди.

Онасининг «биро-нинг қўлини боғлашдан олдин»... деб бошлаган насиҳати яна ёдига тушди. «Менинг Гулзебога бўлган муҳаббатимга бу нақлнинг нима алоқаси бор? Ҳа-а, балки бунинг қўлмоқчи бўлган асосий ишларимга зарари тегар? Онам ҳаммасини сезади, ҳаммасини била-ди. Гулзебони кўп ўзимга ўргатмай, унугтаним дуруст бўлар».

Эрназар шундай қарорга келди-ю, яна бунга қарама-қарши хаёллар фикримни чулғамасин, деб қайтиб ўйла-масликка ҳаракат қилди, ёнида ётган хотинининг ёстиқдан осилиб тушиб ётган узун кокилларини йиғиб кўксига ташлади ва катта кафтлари билан унинг нозик юзларидан силаб, уни уйғотди:

— Робия биби, тур, тонг отди.

Эрназар нонушта пайтида ўелини тиззасига олиб ўтириб:

— Она, — деди қўзлари жовдираб. — Кечаси билан ўйлаб чиқдим. Хонга навкарликка шу бугуноқ жўнаб кетганим маъқулга ўхшайди.

— Йўлингни берсинг, бироқ сенинг битта маслаҳатинг керак эди. — Она ўелининг оғзи очилиб қолганини кўриб, давом этди: — Сержонбой бизникига серқатнов бўлиб юрибди. Таъмаси зўр. Бизларни Гулзебо билан Тенгелнинг ота-онаси ўрнини босасизлар, деб ҳисоблайман, дейди.

— Тулки бой хоннинг олдида менинг елкамга сувсар пўстинни бекорга ёпмаган экан-да. Кеча у эмас, мен кечирим сўрайдиган иш бўлган эди. Астоғфирулло! Кимга олиб бермоқчи?

— Ўзи бефарзанд-ку...

Эрназар бой одамгарчилик қилиб, икки хизматкорини бирга қовуштироқчи бўлса керак, деб ўйлаган эди, уларни уйли-жойли қилиб қўймоқчими, девди. Нима дейишини билмай, ичи туздай ачишиб кетди. «Ўзим оламан», дейишга тили айланмади. Кўзлари қинидан чиқиб кетишига оз қолди.

— Қиз билан гаплашиб кўрдингми? — деб сўради кўнглидаги ўйларини онаси сезиб қолишидан кўрқиб.

— Гаплашдим. Сен нима десанг, шу бўлади.

Эрназарнинг ранги ўчиб, ўн икки мучасига тикон санчилгандай бўлиб, мияси фувиллаб кетди. «Бечора қиз мени ўннадай яхши кўтар экан-а? Нимамни шунчалик яхши кўради? Номимга, донгимга учдимикин-а?»

— Ўелим, дилингдагини уқиб турганга ўхшайман. Ўчар олдидан ҳар қандай чироқ ёруғроқ кўринади.

Бу нақдни иккинчи марта эшитиб тургани учунми ё қизни онаси камситмоқчи бўлгани учунми, Эрназарнинг юрагини ўқ тешиб ўтгандай, қош-қовоғи уйилди. Жаҳл ўстида қуюшқонга сифмайдиган бирон сўз айтиб юбор-маслик учун пастки лабини қаттиқ тишлади.

— Эрназаржон, — деди она яна унинг беҳуда хаёлларга чўмишига фурсат қолдирмай. — Етим қизнинг баҳти очилиши керак-ку, ахир.

Она қандай баҳтни назарда тутаётганига Эрназар ақлини юргутириб кўрмади.

— Сержонбой баҳтли қила оладими уни?

— Бойга қўшилса, етимнинг қўли узаяди, бу замонда шу ҳам баҳт.

Эрназарнинг жавоб бериши осон бўлмади. Ўзининг

никоҳдаги хотинини бирор олиб кетиб қолаётгандай, аъзойи бадани қақшаб, томирлари ўт олгандай бўлди. Пешанасини мунчоқ-мунчоқ тер қоплади, ич-ичидан йиғлади. Аммо ҳар қанча ўртамасин, онасига қарши келолмай, ўзини ўзи зўрлаб фўлдиради:

— Сержонбой уни бахти қила олишига кўзинг етса, ихтиёринг.

— Нима, онамизнинг гапини икки қилмоқчими-динг? — деди Робия биби.

Она қайтиб гапирмади.

Кайфи бузилган Эрназар ўрнидан туриб, отини тезроқ эгарлагани чиқиб кетди.

11

Ёшликнинг бир ўзгачалиги — ҳамма нарсага етишгунча ошиқади. Болалар тезроқ мўйлови чиқишини орзу қилади, қизлар ҳам тезроқ бўйга етишни, ҳамманинг кўзига тезроқ ташлана қолишини орзиқиб кутишади. Ёшликнинг яна бир нишонаси — кичкинагина бир воқеа ҳам уни қувонтириб юборгани каби, кичкинагина қайгули ҳодисага дуч келса ҳам назарида бир умр ҳасратда ўтадигандай бўлиб туюлади.

Гулзебо Эрназар билан биринчи учрашганидан ке-йинги айрилиқдан сўнг энди уни қайтиб қўролмай-дигандек эди. Сув ёқасидаги учрашувларидан кейин назарида гўё дунёнинг барча гўзалликлари, инсон учун аталган барча лаззат унгагина аталгандай, боши осмонга етиб қайтди. Қайтаётиб аравага суюниб турган Рўзматнинг қулогини чимчилаб ўтди. Рўзмат Гулзеболар кўчиб келишганидан бери жуда ўзгариб кетган. Уккипар муртлари тез ўсади, дейишганига қунда мойлаб, қизни яхши кўрса ҳам дилидагини тилига чиқаролмай, кўрган жойида ерга қараб кетаверарди. Бояги воқеадан кейин худди орзу қилган тилаги амалга ошиб қолгандай хурсанд бўлиб, ярим кечагача тинмай ҳовлида ўтин ёрди.

Гулзебо уни қай аҳволга солиб кетганидан бехабар ўтовга кира солиб укаси Тенгелни қучоқлади, ўйин билан овора бўлиб овқат қилишни ҳам унугти, ётарда нонни сувга ботириб еб кўя қолишибди. Аzonда одатига кўра хўрознинг биринчи қичқириғи билан ўрнидан турди. Бойнинг уйи атрофини ёғ тушса ялагудай қилиб супуриб кўйди. Бойнинг хотини туриб чой ичаман, дегунча ҳамма сигирларни соғиб бўлди.

Чошгоҳда катта қозон ва бошқа ҳамма идишларга

ивитилган қатиқларни қуйиб, ёғини олиш учун аталашга энди ўтирган эди, эшик тирқишидан Сержонбойни кўриб қолди. У башанг кийиниб олиб, тўғри Эрназарларнига қараб кетяпти.

Гулзебонинг юраги шув этиб кетди: «Ишқилиб, шўрим қуримаса эди. Кеча унга ўзига дилимдаги бор гапларни очиқ айта қолмадим? Эй, тўнғиз уясига айланган кўнглим, сен мени қаёкларга етаклаяпсан? Эрназардай ақдли одам борми оламда? Мен боёқишининг нималарни орзу қилиб, нега онасини у билан кенгашишга юборганимни тушунса керак... Вой шўрим! — деди бирдан. — Мендайларнинг баҳтини очмай юрганлар барча ақдлилар эмасми? Рухсат бериб юборса нима қиласман?..»

Гулзебонинг кўнгли хуфтон бўлиб, икки кафти орасига олган чўпини айлантиришга ҳоли келмай, тиззалиридан мадор кетди. Қалтироқ туриб, дам қизиди, дам совиди. Оҳ-воҳга берилиб, нима иш қилаётганини ҳам унуди. «У мени унутадиган бўлса, тикиб берган рўмолчамни сақлаб юрармиди?.. Нега ҳовлиқиб кетяпман? Ахир дилимга тутиб юрган саволларимнинг ҳаммасига жавоб берди-ку. Энг қийин йўл — ўзинг юргмаган йўл, деганида у, албатта, ошиқликнинг йўлини назарда тутди-да. Чунки ошиқлик мен учун ҳали юрилмаган йўл. Мени ўзига мустаҳкам бўлсин, ўзини эҳтиётласин, дегани. Вафосизнинг дўстлиги музга ёзилган хат, дегани — вафосизнинг ишқ-муҳаббати музга ёзилган хат, дегани. У вафодор. Қандай одамни ёмон кўришини ҳам яширмади. Бу менга ишонгани. У мени чиндан ҳам яхши кўради. Бироқ менинг ўзим таваккалчи эмасман. Шунинг учун ҳам тутундан қўрқадиган ўтёқарни хуш қўрмайман, деди. Хўш, у назарда тутаётган ўтёқари ким? У илгариги йили бир бева кампирнинг бўй етган ёлғиз қизига «oshiqlik—ёт, ким ошиқ бўлса, ўтёқар бўлгани, келиштиrolмаса, эплаб ўт ёқолмагани бўлади» деганини эшитган эдим.

«Мана энди ўзим ўтёқар бўлиб ўтирибман, — деб шивирлади у. — Эплаб ёқа олмай, тутатиб юрибман. Эрназар шуни сезибди... Ие, ундан бўлса, мен тутундан қўрқаманми? Балки қўрқадигандирман, чунки ошиқлигимни ҳеч кимга билдиргим келмайди, ҳатто унинг ўзидан ҳам яшираман. Бу нотўрими? Барча камбағаллар ошиқликларини яшириб яшашади. Йўқ, бизларга ҳеч ким ачинмайди. Мен етимман, у бўлса бутун Хоразмга донғи кетган полвон. Менинг бу ишим сафиранинг осмондаги ойни ушлаб қўраман, деб оёғининг учига кўтарила-веришидай ҳаракат бўлса керак... Менга бу азобнинг

нима кераги бор? Кечаки тили қирқилган одамдай индамай қўйнига киравергандан кўра: «Эрназар, бир нарса десангчи, мен бўлсан сенга ошиқман», деб нега айта қолмадим? Йўқ, Гулзебо, айтмаганинг маъкул. Сен бечораҳолсан, йўлинг нозик. Бир ёмон томони... йўқ, бу яхши одат бўлса керак. Эрназарнинг ақл-хуши, тадбиркорлиги худди онасига ўхшайди. У Сержонбойнинг илтимосини айтганида, мен ундан қари бойга тегмайман, ўелингиз Эрназарни яхши кўраман, дессан бўлар экан-да. У жуда ақлли она, унда иккинчи келиним бўлиб қўя қол, дер эди менга. Ё Робия бибининг ўзи билан юзма-юз гаплашгани маъкулмикан? Хизматингни қиласи, опа, мени устингга олдир, десам-чи? Йўқ, у феъли кенг аёллардан эмас, ақли ҳам қисқа, уйидан таёқ олиб қувади, оламга жар солиб, «Гулзебо беҳаё», дейди...»

Гулзебо ҳар қанча хаёл сурмасин, аниқ бир фикрга келолмади, боши қотди.

Бир маҳал олдидаги иши эсига тушиб, қатигини аталашга тушди, яна чий эшикнинг орасидан ташқарига мўралаб қўйди. Алпон-талпон юриб келаётган Сержонбой кўринди. Аталайдиган таёгини икки кафти орасига қисиб, унинг ҳаракатларини кузатди. Рўзимат яна ўтин ёраётган эди, бой унга яқинлашар-яқинлашмас бўйруқ қилди:

— Ҳой, Рўзмат, бу ишингни тўхтат! Ҳозир қўйнигга бир жуфт зогора солиб, тўқайдан ўтин чопиб кел. Бу чоршанба ўтиб кейингисига тўй бераман.

Рўзмат пешанасининг терини сидириб, болтасини оёғига суюди. Гулзебо унинг бойнинг гапини бирон марта қайтарганини, ё бўлмаса буйругини бажармаганини кўрмаган эди. Унинг оппоқ юзи худди аччиқ нарса чайнагандай бужмайиб, нимадандир жаҳли чиққани сезилди.

Хурсанд кайфиятда келган бой унинг олдидан нари кетиб, катта уйдаги хотинига қичқирди:

— Улбўлсин, хў Улбўлсин, хурсандчилик!

— Хурсанд бўлдим, айтавер, — деб Улбўлсин жеркиб берди.

— Борсам Эрназар Хивага жўнаб кетибди. Ҳамманинг ичидаги унинг елкасига ташланган тўним иш берибди.

— Нима гап ўзи?

— Эсингдами, ўзинг ҳам фарзандталаб бўлиб, менга биронтасини ола қол, деган эдинг. Ўша иш пишди. Ҳумор ҳам, Эрназар ҳам мард одамлар. Қалин мол ҳам сўрашмади.

— Уларнинг сенга муносиб қизлари борми?

Сержонбой ичкарига кириб, аста шивирлади.

— Ўйимиздаги Гулзебо-чи? Бошидаги меҳрибонлари ўшалар-да. Мен уларга қалин ҳам бермоқчи эдим. Етим қиз йифламаса бўлди, дейиши. Тура қол, тўйга тайёргарлик кўрайлик. Сен ҳам қувон, азизим. Қирқ йил бирга умр кўрдик. Эринг хурсанд бўлганда сен ҳам бир тишингнинг оқини кўрсата қолсанг-чи.

— Нега?

— Ўзинг биласан-ку, Гулзебо бошқача, ақлли қиз. Агар у бола туғиб берса, сен покиза кампир бўласан.

— Эй, алжиган чол, сендан бола бўлармиди?

— Ёш танага суйкансам, бирон нарса бўлар. Қани, тур, мен Мовлонга кетдим. Тўйимизга ўша бош-қош бўлсин.

— Мен ё сени, ё ўша қизни ўлдирмасам бўлгани! — деб Улбўлсиннинг тишини гижирлатгани эшитилди. Бой бунга эътибор бермай чиқиб кетди.

Ўлбўлсин ҳеч қачон туғмагани учунми, жуда бағритош, заҳар аёл бўлса ҳам, аммо жуда меҳнаткаш эди. Сочи оқариб, бетини ажин босиб, белидан қувват кетгани, қулоги оғирлашиб қолгани учун ўзи ҳам бечораҳолгина, оёқ-кўлли бир қиз бўлса эрига олиб бериш нияти йўқ эмас эди. Бу фикрини бойнинг ўзига ҳам айтган. Агар буни қилишнинг иложи бўлмаса, уйидаги икки хизматкори Рўзмат билан Гулзебони қовуштириб, улардан туғилган болани асраш нияти ҳам бор эди. Бу хаёли чаппасига айланаб кетганига юрагида рашқ алангаси ловиллаб кетди. «Гулзебо ниҳоятда сулув, теран, ақлли қиз, лекин уйимга келар-келмас кўзини сузиб юриши инсофданмас. Агар у бойнинг никоҳдаги хотинига айланса, мени чирпирак қилиб, шунча йиллар меҳнат қилиб, фарзанд кўрмай қартайган чоғимда йўлдан чиқар, деб ўйламаган эдим. Мана энди тиш-тирногим билан топган мол-дунёмни аямай сочтиради. Бойда эс йўқ. Бир куни Гулзебо, «катта хотининг уйқумга халақит беради», деса кўзимни очиб-юмгунча фурсат ўтмай, худди қари итни қувгандай ўз уйимдан қувлаб чиқаради...» Улбўлсин бойнинг кейинги пайтлардаги баъзи хатти-ҳаракатларини ёқтирумай, мабодо бошимга бир шўриш тушадиган бўлса, деб бир бўлак заҳар топиб, яшириб қўйган эди. Ўша эсига тушиб, дарров сандигини очди. Турган экан.

«Қайси бирига ичирсам экан-а?»

Эшикни кўрқа-писа очиб Гулзебо кирди. Энди у барча қора ниятларини шу қизнинг ўзига қаратди.

Худди қурбақаңынг түшидагидақа сепкилли бурнини жийирди.

— Ҳа, илон, останамга ўрмалаб кириб, уйимнинг түрини эгалламоқчи бўлдингми?

Қиз ўта сабр-тоқат билан ўзини босиб чурқ этмади, остананинг олдига чўкка ҳушди.

— Улбўлсин опа, жаҳлинг чиққунча, менга йўл-йўриқ кўрсат.

— Уйимнинг тўрида қандай ўтиришингами?

— Йўқ!

Улбўлсиннинг юзи бўздай оқариб, умуртқаси чўрт сингандай унга бақрайиб қараб, тарашадай қотиб қолди.

12

Хоннинг лашкарбошиси Эрназарни ўта хушмуомалалик билан кутиб олди. Навкарлик яроғларини ўзи тақтириб, бошидан оёғигача қайта-қайта разм солиб, елкасига қоқди.

— Яроғларинг қутлуг бўлсин! Сенга кўрсатилаётган бу ҳурматларнинг ҳаммаси менинг шарофатимдан. Ёдингда бўлсин, ҳурмат ҳурмат талаб қиласди. Мен хоннинг энг содиқ одамиман. Вазир бўшаса ё ўлса, унинг ўрнини мен эгаллайман. Бизда Маҳмудниёз деган қичик аскарбоши — менинг ёрдамчим бор. Доим менга панд бериш ҳаракатида юради. Сени ўшанинг ихтиёрига юбораман, ҳам навкарликка қўшимча яна битта вазифани юклайман. Қаттиқ уришмасанг ҳам ўша Маҳмудниёзга кўз-кулоқ бўласан, тескари фикрлари бўлса, менга етказиб тур. Мартабангни қўтариб, Маҳмудниёзнинг ўрнига сени аскарбоши қилиш менинг қўлимда.

Вазир навкарлик кийимида хон саройи ёнида ўтиб кетаётган Эрназарни кўриб уни имлаб ёнига чақирди.

— Олакўз полвон, навкарлик сендей келишган йигитларга жуда ярашар экан. Сенга бир янгилик айтмоқчиман. Турк охунга эшон унвони берилди. У сенинг илтимосингга кўра элингга ўқув ишларини бошқарадиган бош эшон қилиб жўнатилди. Ҳурсанд бўлавер, битта бўлса ҳам жонкуяр мударрис қорақалпоқларга хизмат қиласди.

— Катта шаҳарга, хон саройига ўрганган охун саҳройи қорақалпоқлар орасида яшашга кўнікармикан?

— Ўзи сўради. Қорақалпоқларга ғамхўрлик кўрсатиш керак, деб илтимос қилди биздан.

Вазир узокроқ гаплашишга фурсати йўқлигини ай-

тиб, унинг навкарлик қиличига кескирлик тилади-да, жўнаб кетди.

Маҳмудниёз ўзи тенги йигит бўлгани билан анча девқомад, истараси совуққина аскарбоши экан. Эрназарни унча хушнуд қабул қилмаган бўлса ҳам бошқалардан кўра ҳурматлироқ ўрин кўрсатди.

— Мана, Олакўз, сенга туғдирилган шароит бошқаларда йўқ, — деб у ён-верисига қараб олди, чопонининг ёқасини тўғрилаб кўйди, кейин гавдасига сира мос келмайдиган даражада аста: — Бунинг сабаби, биринчидан, сени фақат хон билади, иккинчидан, мен ҳам сендан кўзимни қочирмаслигим керак... учинчидан, сенда қандайдир хосият борга ўхшайди, яқинда хон барча тутқунликдаги ўрисларни бўшатди. Дуруст, бу ҳақда кейин гаплашармиз. Мен сени хонга, аскарбошига сира ёмонламайман. Сенга худди ўз жигаримга ишонгандай ишонаман.

— Ўз жигарига ишонган одамга мен ҳам ишонмоғим керак.

— Бугун мени вазир чақириб сирлашди. Аскарбоши иккови ўт билан сув. У секингина қулогимга шивирлаб: «хон аскарбошига ишонмайди, агар бўшатилса ўрни сенини», деди. Бордию шу гап рост бўлиб, баҳт қуши бошимга қўнса, биринчи навбатда қўлтиғимга сени оламан. Шу гапларни сенга айтиётганим учун мени майда гап экан, деб ўйлама. Бир марта у, «юқоридагилардан зуғум кўрсан, қўл остимдагиларни эзib лаззатланаман», деган эди. Нодонлигини қара. У қорақалпоқларни ҳам пастдагилар деб билади. Шунинг учун мабодо вазир билан учрашиш имконияти бўлса, аскарбошини ёмонлайсан. Нима дейишингни ўзим ўргатаман.

«Астоғфирулло! — деб ҳайрон бўлиб, Эрназарнинг боши қотди. — Қашқир тулкини, тулки шақални, шақал тулкини, тулки қашқирни пойлаган замон...» — Эрназар, нега ўйланиб қолдинг?

— Топшириғингизни ўринлатишнинг осонроқ йўлини ҳозирнинг ўзида топмоқчи эдим.

— Шундай демасанг ҳам нималарни ўлаётганингни тушуниб турибман, Олакўз. Кушни олтин қафасга солсанг ҳам бари бир тутқун. Саҳройи элатнинг сендай эътиборли, ақлли азамати учун зиндан ҳам зиндан, мана бу навкарлиги ҳам зиндан. Илож қанча? Ҳаётда ҳеч қанақа осон йўл йўқ.

Эрназарнинг яна хаёлларичувалашиб кетди. «Хонга хизмат қилганлар доим устига кўрпача ёпилган чоҳ усти-

да юриб қўнгилхушлик қиласр экан. Қийин! Буларнинг орасида ақлли эмас, шайтондай шум одам ўзади. Шунинг учун ҳам илм-ҳикматга, Грушин айтган буғ билан юрадиган аравадан фойдаланишга ҳеч қайсинаси қизиқмайди... Ҳал саними, ниятим амалга ошиб, элимга хонлик ололсам, юртимни ўзим бошқарсан, бундай иғволарга йўл қўймай, илмга эргашар эдим...»

— Гапир, Эрназар!

— Улуғ аскарбошим, гапингизга тушундим.

Улуғ деган сўзни ҳеч қачон эшитмай, аммо умр бўйи орзу қилиб юрган Маҳмудниёзнинг кўнгли таскин топди-да, ўрнидан турди.

— Яқинда Бухорога юриш қиласман, эртага аzonдан юришнинг машқини бошлаймиз.

Эрназар биринчи кундан бошлаб назардан қолмай, деб сергак ётган эди, навкарлар аzon овозини эшитишлари билан гурра-гурра ўрниларидан турла бошладилар. Бу ерда таҳорат оладиган қумғон эрталабдан талаш бўлиб кетар экан. Ким чаққонроқ бўлса, ўша олдин эгаллаб олади. Намозга ким кечикиб келса, унга чора кўрилади, камида уч дарра урилади. Борди-ю яна қайтарилса, товони кеси-либ, туз сепилади. Охирги чора, дорга осилади. Шунинг учун ҳам тажрибали навкарлар сув тўла қумғонни кечаси бошларига қўйиб ётишади. Эрназар янги бўлгани учун ҳеч ким билан қумғон талашмай ташқарига чиқиб келди-да, ҳамманинг кетидан бориб намозга чўкди.

Намоз ўқилиб бўлиши билан аллақаердан қўнгироқ овози эштилди. Навкарлар отхонага югуришиб, шошапиша отга минишди-да, тўплари билан кунчиқар томонга қараб елиб кетишди.

Тўқайнинг орасига кирганларидан сўнг бир очиқ майдонда тўхтаб, икки-учтадан бўлиб от чопиша мусобақалашишди.

Аллакимнинг «нонушта!» деган овози эшитилиши билан навкарлар бир-бирларига қарамай патирлашиб, ўша овоз келган томонга қараб югуришди.

Тўқай ичига ёнма-ён тикилган икки чодирнинг атрофига ёзилган кигизларнинг устида нон тўла дастурхонлар ёзиб қўйилган экан. Навкарлар дастурхонлар атрофига чордана қуришди.

Нонушта унча қистов бўлмади. Ким қанча чой ичаман деса, ичди, қанча нон ейман деса, еди. Нонуштадан сўнг яна бояги отлар мусобақалашган майдонга бориб, энди бир-бирларини отдан юлқиб йиқитишни машқ қилишди.

Кун қоқ тепага кўтарилганда яна ўша ўтовларига бориб тушлик қилишди.

Тушлидан кейин пешин намозини ўқиб олишди. Ана ундан кейин ҳар ер-ҳар ерга тулуп қадаб, уларни найзалашди. Аср билан намозшом орасида отларни ювиб, шом намозини ўқишгандан кейин ҳаммалари шаҳарга қайтишди. Кечки овқатдан сўнг кўп ўтмай хуфтон намози ўқилди-да, ётишга рухсат берилди.

Маҳмудниёз яна Эрназарнинг олдига келди.

— Машқларимиз шу тақлидда давом этаверади. Сен отда ўтиришга, қилич солишга, найза санчишга уста экансан. Яхшиси, энди Бухорога юриш қилишимиздан олдин йўлларни кўздан кечириб кел.

Бухорони зиёрат қилишни Эрназар кўпдан орзу қилиб юрар эди, озгина ўйлаб кўриш ўрнига, дарров кўниб, қачон йўлга чиқишини сўради.

— Ҳозироқ.

Эрназар аскарбошининг қандай топшириқлар билан жўнатишни ўйлаб ўтирмай, тезда кийиниб, у билан ташқарига чиқса, қоронғида икки отлиқ кутиб турган экан...

13

Тўй деса, қорақалпоқларда қув бошга жон киради. Тўйнинг дарагини эшитганлар, чақириб келишларини кутмай, тўйхонага тўпланаверади.

Умри бўйи бойлик тўплаш билан машғул бойнинг ёш қизни хотинликка олиб, дабдабали тўй бермоқчи бўлгани ҳаммаёққа тарқалиб, чоршанба куни овлунинг кўчалари отлиқларга, эшакликларга, пиёдага тўлиб кетди. Бой бу сафар зиқналиқ қилмади. Тўйда ўтказиладиган ҳар хил ўйинларга тикиладиган мукофотларга ҳатто қўй-эчкини назари илмай, йирик қора моллардан тикдирди. Тўйга келган етим-есирлар бир мириқиб тўйиб олсин, деб қўшимча қозонлар остириб юборди.

Қозонлардаги овқатларнинг тезроқ пишишини кутиб, чақчақлашиб юрганларнинг орасида юртимизга Хивадан эшон келаётганмиш, деган гап оралаб қолди. Бу гапни ким тарқатди, ҳеч ким билмайди. Аммо оғзи бўш аёллару болалар лабларини чўччайтиришиб, бу янгиликни бир-бирларига етказишга ошиқишиди.

— Ана, ўзи ўтиб кетяпти, — деб қолди биттаси.

Овулга яқин арава йўлдан кўтарилиган чангга тўйда ўтирганлар ялт этиб қарашли. Оёғи енгиллар, енгилтаби-

атлар чидаб туролмай, худди ёввойи ҳайвон кўрган итлардай шовқинлашиб, тўполон кўтаришиб чангнинг орқасидан югуриши.

От кўшилган аравани ўраб бир тўда пиёда муллалар, сўфилар кетишяпти. Демак, аравада энг ҳурматли одам бор.

Тўйхонага келганларнинг новчароқ биттаси узун бўйинни аравани ўраб келаётганларнинг устидан чўзиб, шерикларига маълум қилди:

— Бошида қордай оппоқ салласи бор, аммо соқоли қора, кўринишидан кибри ҳавоси баланд одам ўтирибди.

— Ана ўша кароматли эшон бўлади, — дейишиди унинг хабарини эшитган шериклари.

Чиндан ҳам ўша аравада ўтирган турк охун эди.

Охун кетига ўтирилиб, шовқин-сурон кўтариб эргашиб келаётганларни кўрди-да, аравакашдан бир зумгина тўхташни илтимос қилди. Томошабинлар аравага яқинлашишга журъат қилолмай, нарироқда тўпланиб қолиши.

— Анови найновни бу ёқقا чақиринглар, — деди эшон ёнида турган сўфиларга. Улардан бири бояги новча йигитни араванинг гупчаги ёнига бошлаб келиши. Унга эргашиб, шериклари ҳам арава ёнига бориши.

— Ҳой, найнов! — деб шивирлади сўфилардан бири.— Улуғ эшоннинг кўзи тушгани — сенга омаднинг қулиб боққани. Ҳозир ҳовлиқмай гапини эшиш, насл-насабингни айтиб беради.

Найнов мардлик қилиб унинг ёнига борган бўлса ҳам тик қараашга юраги дов бермай, тагидан синган қамишдай бошини эгиб турибди.

Эшон бошини баланд кўтармай, араванинг ёнидан қараб:

— Йигитча, сенинг отанг барвақт ўлган эди, — деди жиддий туриб. — Нега шу вақтгача йил садақасини бермай, юртнинг эсидан чиқариб юбординг? Агар уч кун ичидা битта сигирингни сўйиб, садақа тарқатмасанг, уйингдаги иккала сигиринг ҳам ҳаром ўлади.

Эшон бошка ҳеч нарса демай, олдинга ўгирилиб олди. Аравакаш отга қамчи кўтарди. Арава яна йўлига равона бўлди.

Чиндан ҳам найнов отасининг йилига сўйилиши керак бўлган сўқимни сўймай, уйланишимга қалин пулига керак бўлади, деб олиб қўйган эди. Ўша ҳам сўқимнинг шериги ҳам туғиб, ҳозир қорамол иккита бўлган эди. Улар сигирлари иккита бўлганини ҳеч кимга билдирамас-

лик учун жойларини ўзгартириб, денгиз бўйидаги бир овулга кўчишган эди. Бу эшон буни қаёқдан билди экан?

Эшоннинг илгариги йили уйида бир кеча қўниб ўтган дарвиш эканлигини ҳеч ким билмасди.

Ҳамма найновни ўраб,чувиллай бошлади.

— Шу гап ростми?

— Гапир!

Аъзойи бадани бўшашиб, тер қўйиб кетган найнов йигит йигламсиради.

— Мени худонинг ўзи кечирсин, рост. Тўйдан чиқиб бизнигига ўтинглар, битта сўқим сўяман.

Найнов шерикларидан ажралиб, уйига қараб кетди. Колганлар тўйхонага қайтиб, эшонни авлиё деб таърифлабгина қолмай, гапга чечанлар яна қанча уйдирмаларни қўшиб, роса бичиб-тўқишиди.

Сержонбойнинг тўйи ҳақидаги гаплар эшон ҳақидаги ҳар хил гаплар орасида кўмилиб, қолиб кетди.

Ҳашаматли тўйга тўпланғанларнинг диққатини ўзига тортган бу янгилик Сержонбойга ёқмади, кайфи бузилиб, ўзига яқин одамларини алоҳида бир уйга тўплаб, кўкнори ичиб базм қуриб ўтирган эди, ярим кечага яқинлашганда, тўйхонага кутимагандан яна бир янгилик кирди.

— Келин қочиб кетибди!

Пойгакка энди етиб келган кекса бойнинг боши орқасидаги керагага тарс этиб тегиб, хушсиз йиқилди. Агар тўйбоши Мовлон сариқ етиб келиб, башарасига бир коса сувни сепиб юбормаганида, бойнинг ўлиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Бойнинг хушига қелганда айтган гапи шу бўлди:

— Ростми ё ёлғонми?

— Хароб бўлдинг, тоға, масхара бўлдинг, тоға!

Бой Мовлоннинг бунақа аччиқ-тизиқ гапларини эшитавериб ўрганиб қолган бўлса ҳам ўтирган уйининг эшикларини тарақлатиб очиб, эшик ёнига тўпланган томошаталабларнинг орасини ёриб ўтиб, тўғри Гулзебонинг ўтовига борди. Анча одамлар ўраб олган Тенгел йиғлаб турибди. Бой кира солиб унинг чаккасига бир шапалоқ қўйиб юборди.

— Опачанг қани?

Бойнинг аланг-жаланг кўзлари Улбўлсинга тушиб, унинг сичқоннинг думидай интичка соchlаридан тортиб ташқарига судраб чиқди-да, қорнига бир тепди.

— Буларнинг ҳаммаси сенинг ишинг!

Аёл икки кўли билан қорнини чангллаб, афтини бужмайтириб, нари кетаётган эди, яна тили қичишиб қўймади:

— Бу кунингдан баттар бўл, мияси ачиган чол! Мени ургунча, Рўзматни қидир! Бундай эл-халқقا масхара бўлгунча ўлганинг яхши эмасми!..

Бойнинг хотини умри бино бўлиб бетига чопмаган эди. Унинг гаплари дард устига чипқон бўлди, аламига чидамай, ёнидан пичноғини қандай суурганини билмай қолди. Аммо кўланқадай ёнидан жилмай турган Мовлон пичноқни қўлидан юлиб олди.

— Тоға, тўхта. Пайқадингми, қиз Рўзмат билан қочган. Бу пичноқ даставвал кўрнамак Рўзматга урилиши керак.

— Ундаи бўлса, ўзинг бирга юр, отларни эгарла.

Мовлон сариқ қалтираб турган бойнинг қўлларини қўйиб юбормай, одамларнинг орасидан уни отхона томон етаклади.

* * *

...Хивадан икки чақирим олисроқда оқадиган анҳорнинг бўйидаги ёввойи қайрағочнинг тагида икки ёш ётиди. Бири Гулзебо, иккинчиси Рўзмат. Узоқ йўлни пиёда босиб ўтиб ҷарчаган бўлса ҳам қизнинг бошига ёстиқ қилган билагининг уюшганидан ҳам жони лаззат. топиб ётган йигит ухлашни хаёлига ҳам келтирмайди. Йигитнинг икки кўзи қизнинг ой ёғдуси билан рақобат қиласидиган оппоқ юзида.

Рўзмат Сержонбойнинг эшигига келганида ёшгина бола эди. Сипо, камгапгина бўлиб ўсади. Ҳар қанча қийналса ҳам бойнинг юзига қараб гап қайтарган эмас. Шунинг учунми бой уни яхши кўриб, хурсанд бўлиб турган пайтларида: «Рўзмат, ҳали қараб тур, мен сени уйлик қилиб қўяман», дерди. Йигит бойнинг бу гапларига лаққа ишониб, бой менга Гулзебони олиб берса керак, деб умид қилиб юради.

Тўқайдан ўтин чопиб келгандан кейин бойнинг нима учун тўй бермоқчи бўлаётганининг сабабини билганида юраги ёрилай деб, маслаҳатлашгундек одам тополмай турганида, унинг олдида Улбўлсин пайдо бўлди.

— Рўзмат, — деди у шивирлаб. — Сен учун қулай шароит туғилиб қолди, уни қўлдан бой берма. Гулзебони олиб қоч.

Йигит юраги дук-дук уриб сўради:

— Кандай қилиб?

— Сен уни қари бойдан кутқарсанг, умр бўйи тово-нингни ялайди. Ростини айтиб қўя қолай, унинг ўзи илтимос қилди.

Рўзмат хурсанд бўлиб кетганидан Улбўлсинни онаси-дай яхши кўриб кетиб, юзидан чўлп этиб ўпди.

— Умрингдан барака топ, она!

Одамлар тўй ҳаракати билан андармон бўлиб, баъзи-ларнинг диққати Хивадан келаётган эшонга бўлинганида, Улбўлсин икки ёшни бир ерда учраштириб, йигитнинг қўлига битта тугунча узатди-да:

— Мана бу йўл харажатларинг, илоё бахтларинг очил-син, тезроқ кета қолинглар! — деб иккалаларининг елка-ларидан итарди.

Бу гапга ишонмай турган йигит қизга:

— Ростми, қаерга бошлай? — деди.

— Рост, Хивага бошла! Эрназар оғани излаймиз, — деди Гулзебо.

Йигит қайтиб чурқ этмади. Шу гаплашмаганча изла-ридан таъқиб қилиб келаётганларни адаштириб қочиш билан овора бўлишиб, кеча хуфтонда мана шу қайраочнинг тагига этиб келишди-да, эрталабгача дам олишга қарор қилишди...

Мана, кунчиқар томон сутдай оқариб келяпти. Йигитнинг кўзи ҳали бир дам ҳам илингани йўқ. Қиз уйкуда. У гунчадек лаблари билан худди қўзичоқнинг боласидай тамшаниб-тамшаниб қўяди. Рўзматнинг аъ-зойи бадани жимирилашиб, унинг ёниб турган шу лабла-рини ўзининг ҳали устара тегмаган мўйловлари билан қитиқлагиси келди-ю, қизнинг ширин уйқусини бузиш-га кўзи қиймади. Уни баъзи енгилтак йигитларга хос туйғулар ҳар томонга етакласа ҳам, бу туйғуларига эрк бермай, ўзини кўлга олиб турибди. Аммо икки кўзини қиздан ололмайди. Қуёш ловиллаган мис баркашдай бўлиб уфқда кўзга чалинган чоғда, йигитнинг охири сабри чидамади. У қизнинг опоқ қорга томган қондай қип-қизил лабларини ипак мўйловлари билан аста қитиқлади. Қиз чўчиб уйғонди.

— Ха, Рўзмат?

— Кечир Гулзебо! — деди Рўзмат овози қалтираб. — Худонинг осмондаги қўёши оламга нур таратиб чиқиб келаётганда менинг ҳам ердаги қўёшим кўзини очсин-да, менга нурини сочсин.

Гулзебо унинг йўғон билаги устидан бошини кўтармай, кўзлари билан кулди.

- Рўзмат, сен ҳали шунака гапларни ҳам биласанми?
- Мени кечир, Гулзебо, дабдурустдан сўз тополмай қолдим.
- Йўқ-йўқ, хижолат бўлма, Рўзмат. Менга жуда яхши гапирдинг. Мени ҳеч қачон ҳеч ким қуёшга тенглаштирмаган.
- Гулзебо, қуёш чиқиб келаётганида туриб ўтириб тилак тиласа яхши бўлади, дейишади...
- Бу гапни эшитиб, худодан жуда кўп тилақлар тилаганман, ҳеч қайсииниси қабул бўлмади.
- Бу сафар кароматли Хиванинг бўсағасидамиз, балки худои таоло ижобатга олиб қолар. Тура қол, қўлларингни ёй, тилайдиган тилагимизни биргалашиб тилайлик.
- Гулзебо бошини кўтариб, Рўзмат билан бирга бошини қиблага қаратиб кафтларини ёзди.
- Эй худо, биз кароматли Хиванинг бўсағасида пок виждон билан ўтирибмиз. Бугунги қўёшингнинг нури билан бизларга меҳр-шафқатингни тушир, баҳтли қил! Омин!
- Ҳа, қарғиш ургурлар!
- Худди худонинг ўзи қочганлари учун жазо берәётгандай, Гулзебо қўрққанидан Рўзматга осилди.
- Вой, Рўзмат!
- Қўрқма, Гулзебо! — деб Рўзмат уни бағрига босдида, тепаларида от ўйнатиб, қамчи ўқталиб турган Сержонбой билан Мовлон сариқдан кўз узмай, йўлбарсдай наъра тортди: — Нима керак?
- Рўзмат, — деди қиз шивирлаб, — сен мени шуларга кўрсатиб ўп, балки шунда никоҳ бузилди, деб қайтиб кетишар.
- Қўрқма, жоним, ҳовлиқма, ўлмасимдан бурун сени ҳеч кимга бермайман.
- Тақдирим сенинг қўлингда, Рўзмат.

14

Зах иси босиб ётган тор хонага тўшалган оқ кигизнинг устида ёнбошлиб чой ичиб ўтирган Маҳмудниёзга сафардан қайтган Эрназар ҳикоя қилиб ўтирибди.

— Топшириғингизни тўла адо этдим, улуғ аскарбoshим. Қўшиб юборган йигитларингиз менга маъқул тушишди. Мен шу ёшимгача Бухорони қўрмаганимга ачиндим. Чиндан ҳам жуда катта шаҳар экан. Уни бутунлай босиб олиш сизга насиб этса, яхши бўлар эди.

Маҳмудниёз унинг ўн уч кунда қайтиб келганига, кўпиртириб гапиришига қараб туриб унчалик ишонгиси келмай, сўради:

— Шаҳарда қандай янгиликларни пайқадинг?

— Шаҳарда юзга яқин мачит санадик, олтига тош деворли бозори, тўртта карвонсаройи бор экан. Қоратол дарёсининг икки еридан тош кўприк ўтган. Ўқ-дорини ўзлари ишлаб чиқаришар экан. Дори учун Чимкентдан тузга ўхшаш нарса (селитра) олиб келиб, кўргошинни Қоратовдан олдиришади, деб эшитдик. Энди Бухорогача бўлган йўллардан қандай ва қай вақтда юрилса ҳам адашмайдиган бўлиб келдим.

— Амирни ҳам кўрдиларингми?

— Кўриш насиб қилди. Бир гуруҳ навкарларини бошлиб шаҳарга кириб келаётганида кўрдик. Кўриниши совуқ, шафқатсиз одамга ўхшайди.

Маҳмудниёз Эрназарнинг янгиликларига ишонмайдеса, Бухорога орқасидан пойлоқчи юборган эди. Гаплари ўшанинг айтганлари билан бир хил чиқяпти.

— Амирнинг кийимлари қанақа?

— Бошида қизил ипак салласи бор, жигаси типпа-тик турибди. Устида мен кўрмаган момиқдан пўстини бор. Бир бухороликдан сўрасам, энг совуқ мамлакатда яшайдиган соболь деган ҳайвоннинг териси, дейди. Белида олтин камари бор.

— Бухорода бўлганингни ҳеч ким билмаслиги керак Лашкарининг кучи қанақа экан?

— Бир гуруҳ лашкарини бухоролик бўлмаган одам бошқаради, дейишади. Чамаси ё ўрис, ё инглиз.

Маҳмудниёзнинг қовоғи уйилди.

— Фам еманг, уларни сўзсиз енгса бўлади, — деди Эрназар.

Аскарбошининг яна чехраси ёришгандай бўлди.

— Эрназар, сиз менга ҳақиқий дўст, аъло навкарсиз, мен сизга чиндан ҳам ишондим. Эртага дамингизни олинг, мабодо аскарбоши текширгани келса, ўзингиз бирон баҳона топарсиз.

«Сен»лаб гапирадиган аскарбошининг бирдан «сиз»га ўтишигина эмас, унинг бир кунлик дам беришининг ўзиёқ Эрназарни хавфсиратиб қўйди.

— Машққа боравераман.

— Сиз жуда ботир, довюрак навкарсиз, аммо дилингиз ёш боланикидай очик. Менга шу одатингиз кўпроқ ёқади. Барин бир мен сизни улуғ инсон деб ҳисоблайман, сабаби, сиз эртага бўладиган ишни бугуноқ олдиндан била олиш

қобилиятига эгасиз. Нега рангингиз ўзгаради? Ўринсиз мақтаяпти, дейсизми? Гапимнинг исботи учун сиз йўғингизда саройда юз берган янгиликларни гапириб берай. Яширадиган ери йўқ. Худонинг ҳамма бандалари ҳам янглишиши мумкин. Баъзан оловнинг иссигида исинамизу, аммо биринчи бўлиб ким гутурт чаққанини эсламаймиз.

Аскарбошининг узоқдан гап бошлаганидан хурсанд бўлган Эрназарнинг юзи ёришиб, бутун диққат-эътибори қулоққа айланди.

— Улуф хонимизнинг ўрис бандиларни озод қилгани ҳақидаги хабарни эшлиб ўрис подшоси ҳам ўз навбатида қўл остидаги тутқун хоразмлик савдогарларни қайтарибди. Энди юртимизда талайгина яхшиликлар юз беради. Эртадан бошлаб шаҳар дўконларида ўрис подшолигидан олиб келинган нарсалар билан савдо қилина бошлайди. Энди менинг гапимнинг индаллосини тушунгандирсиз: ўрис олими Грушинга биринчи бўлиб озодлик сўраган сиз эдингиз.

— Улуф аскарбошим, сиз менга дўстсиз, шунинг учун ҳам ҳамма яхши ишларнинг бошини мендан кўрасиз.

— Эсингиздами, Ҳиротдаги инглизлардан ёрдам сўратилган эди, аммо инглизлар ўрис подшосининг кучидан кўрқиб ёрдам бера олмади. Инглизлар ўша хатоларини энди тушуниб, хонга элчи юборишибди. Ёнида Эрон шоҳининг ҳам элчиси бор. Аммо хонимиз уларнинг олдин келганига қарамай куттириб қўйиб, кейин келган ўрис элчинини қабул қилди. Мен бутун ўрис элчиларининг қабул маросимида қатнашдим.

— Бу иш Ҳоразм хонлигининг солномасида жуда ҳам муҳим иш бўлса керак.

— Улуф хонимизнинг ўзи ҳам ана шуни алоҳида қайд этиб, худди сиз айтган хulosага келди. Битта ёмон томони шундаки, ўрис элчиси билан чегара масаласида баъзи талаблари бўйича бир битимга келинмади. Бу яхши бўлди. Маросимда қатнашган жамоат улуф хонимизнинг тарафини тутди. Мен ҳам шундай қилдим.

— Уларнинг талаблари қандай эди? — деб сўради Эрназар болаларга ўхшаб қизиқувчанлик кўрсатиб.

— Ўрис элчиси, биринчидан, хонликда қулчиликни, ҳамда банди ўрисларни кул қилишни тўхтатиши, хоннинг қўл остида якка юрган ўрисларнинг ҳамма хатардан холи бўлишларини талаб қилди, иккинчидан, ўзини ўрис подшолигига қарашли деб ҳисоблаган кўчманчи халқларга Хиванинг таъсирини чеклашни талаб қилди. Учинчидан, ўрис савдогарларининг Хива қўл остида эркин савдо

қилиб, хоҳлаган ерида юришини, сотишга олиб келган нарсасига божни илгаригисидан камайтиришни, яъни божни юздан уч бўлагидан оширмасликни, Хивада ҳам, Хивага қўшни хонликлар билан ҳам савдо юргазишнинг хавфсизлигини таъминлашни, ўрис подшолигига қатнайдиган савдогарларга қаршилик кўрсатмасликни талаб қилди. Ниҳоят, ўрис подшолигидан қочиб келган қўзғончиларни кўrsa, тутиб олиб, чегарадаги маҳкамаларга топширишни сўради.

— Жуда қаттиқ талаблар қўйибди.

— Кучли подшонинг талаблари ҳам кучли бўлар экан. Айниқса, чегара масаласи ҳамманинг юрагини шувиллатди. Агар бирон хивалик Сирдарё бўйларига яқинлашса, Барсук қумларига бориб, ўрис подшолигининг қўли остига ўтган қозоқларни жунбишга келтирса, сўроқсиз ўлдирилади, деб огоҳлантирди. Қозоқ, татар, бошқирд элларига юборилган беш юз мулланинг элни элга қарама-қарши қилмаслиги кераклигини тайинлади. Агар улар исломдан бошқа душманлик гап тарқатса, оқибати яхши бўлмайди, деб ҳам қўйди. Аммо улуғ хон бу талабларни қабул қилмаган бўлса ҳам икки ўртада уруш бўлмаслигига аҳд қилинди.

Маҳмудниёз ўрис элчисининг талабларини бир чеккадан гапириб бериб ўтирганида Эрназар: «Амударёнинг қуий томонига жойлашган қорақалпоқларнинг тинчини бузадиганларга фалондача чора кўрилади, деган бир гап қўшилмаган экан-да», демоқчи бўлди-ю, ўзини зўрга тутиб қолди.

— Жуда катта фойдали иш бўлибди, — деди.

— Қабул маросимида қатнашганларнинг барчасини ҳайрон қолдирган бир нарса — ўрис элчиси инглиз элчисини хушламади. Аммо инглиз элчиси билан бирга юрган Эрон элчисининг гапини маъқуллаб, Хоразмдаги Эронлик бандиларни озод этиш ҳақида талаб қўйди.

Эрназар ичida ўйлади: «Бутунлай бошқа томондаги Эроннинг гапини гапириб турган улуғ рус элчиси, «оз сонли қорақалпоқларни қисмай, ўз ҳолига хонлик бериш керак», деб айтиши ҳам мумкин эди-ку... Шу одамга йўлиқишининг иложини топа олсан эди».

— Эрназар, сиз анча зийрак одамсиз, кўп нарсани сезиб юрасиз, сизга бир кун ҳордиқ беришда бир нарсани кўзда тутган эдим. Сира яширадиган ери йўқ, бутун сарой аҳли билади сизнинг ўрисжонлигингизни. Онангиз сизни ўрис бешигига солган. Шунинг учун ҳам сизни ўрис элчисига йўлиқиб қолсин, деган эдим.

Эрназар яна ундан хавфсираб, бетига қаттиқ тикилган эди, аскарбоши бунга эътибор бермай, мақсадини аниқлаштириди:

— Саройга кириб юрганингизда вазирга дуч келиб қолишингиз мумкин, албатта. Шунда унга: «Аскарбоши Маҳмудниёзнинг гапига қулоқ солмай, Бухорога юриши жўрттага тўхтатиб турибди, шуни айтгани келувдим», дейсиз.

— Кўрсам, албатта шундай дейман.

— Мени ўзингизга, элингизга дўст деб билаверинг. Яна бир иш — агар Хивада дўстларингиз бўлса, айтинг, қўллаб-кувватлаб, ҳеч бўлмаганда саройдаги майда-чўйда ишларга жойлаштириб қўйиш қўлимдан келади. Айтмоқчи, Грушин билан бирга ишлаб, у зинданга ташланганида озод қўимоқчи бўлганлардан Абдураҳмон деган йигит тирик қолган эди. Агар кўриб қолсангиз, айтинг, агар мен тайинлаган гапларни гапирадиган бўлса, омон қолдира-ман.

Зарликнинг «зиндан қоровуллари билан ҳам ошна-оғайни бўлиб олиш керак» деган гапини эслаб, Абдураҳмонни зиндан қоровуллигига ола қолинг, демоқчи бўлиб турдиди, ҳозирча Маҳмудниёзга ишонмай туришни маъқул кўрди.

Эртасига бомдод намози пайтида Эрназар муллага эшиттириб инқилаб, нонуштага ҳам бормай яна жойига бориб ети, юзига Гулзебо тикиб берган рўмолчани ёпди. Синчиклаб қаралса, рўмолчага тикилгани нақш эмас, унга «полвоним», деб ёзилган экан. Жўрттага қизи тушмагур арабча ҳарфларни ўқишга қийин қилиб ёзибди. Эрназар: «Ие, Гулзебонинг саводи бор экан-ку», деб рўмолчага анчагача тикилиб ётди-да, ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолганидан кейингина ташқарига чиқди. Навкарлар ётадиган жой хон саройига яқин эди, тўғри дарвозага қараб йўл олди.

Бахтга қарши дарвозабонлар нотаниш чиқиб қолиб, уни дарвозага яқинлаштиришмади.

Қайтиб келаётганида назарида алланима ҳаммаёғидан қисиб келаётганга ўхшайверди. «Лаънати бу шаҳарнинг ўзи зинданми, нима бало? Е бўлмаса бутун олам зинданга айланиб кетганми? Бу юришимнинг зинданда ётганимдан сира фарқи йўққа ўхшайди, агар шамоли демаса. Аммо ана шу шамоли ҳам бетимни шапатилаб, одилликнинг нишонасини ноҳақлик билан ювиб, сидириб кетаётганга ўхшайди».

Жойига қайтиб келиб, уйидан қоровулларга бергу-

дек пора ола келмаганига ачиниб, икки қўли билан бошини қисиб ўтирган эди, навкархонанинг қоровули кирди.

— Эрназар олакўз ким? Ташқарида бирор сўраб туриди.

Унинг бугун шу ерда қолганини қоровул билан сарой дарвозабонларидан бўлак ҳеч ким билмас эди. Ҳайрон бўлиб қоровулнинг кетидан юрди.

Эшик олдида турган Мовлон сариқни кўриб, унинг энтикишидан бирон кўнгилсиз воқеа юз берганини сезди, ҳовлиқиб сўради:

— Тинчликми?

— Тинчлик бўлса, қорақалпоқ боласи Хивага келадими?

— Тезроқ гапир!

— Шармандагарчилик. Бутун юртга масхара бўлдик. Сержонбой Гулзебога уйланмоқчи бўлиб, тўй бошлаган эди, эшигидаги хизматкори қизни олиб қочиб кетибди.

Эрназарнинг қалбида ўша ёш йигитта нисбатан рашик уйғониб, юрагига ўт тушди.

— Рўзматми?

— Оти ўчсин унинг.

— Кейин нима бўлди?

— Хивага яқинлашиб қолишганда ушлаб олган эдик. «Биз аллақачон эр-хотинмиз, никоҳдан ўтганмиз», деб сира бир-бирларидан ажралишмади. Юртимизга қайтмаймиз, дейишади. Ноилож вазирнинг ҳузурига судраб олиб бориб, иккаласига ҳам ўлим жазосини сўраб олдик. Агар қиз Рўзматдан воз кечдим деса, уни омон олиб қолишнинг шариатда йўли бор экан.

— Вазир ўлимга ҳукм қилолмайди-ку?

— Вазир хондан фармон олиб берди.

Эрназарнинг бирдан жаҳли чиқиб кетди.

— Тезроқ гапир, ўлдиришдими?

— Бизга сенинг ёрдаминг керак. Мени сенинг олдингга Сержонбой юборди. Қандай бўлмасин қизни омон олиб қолиш керак. Қиз ўлса, бойнинг қанча дунёси шамолга учади. Қариган чофида жуда ёмон иш бўлди.

— Олдимга туш!

Улар даҳшатли воқеанинг устидан чиқишли. Қиз билан йигитнинг оёқ-қўллари боғланиб, бетларини қиблага қилиб ётқизиб қўйишибди. Сержонбой кўзларидан ёш оқизиб Гулзебонинг тепасида ўтирибди. Бир жаллод Рўзматни бошига оёғини кўйиб, Сержонбойга ханжар тутқазяпти.

— Мана, хон фармонига биноан рақибингни ўзинг ўлдир!

Эрназарнинг қалбидаги бояги рашк ўти сўниб, ўрни-ни йигитга шафқат эгаллади.

— Тўхтанглар!

Эрназарнинг йўғон овозини эшитиб иккала айбор-дан бўлак ҳаммалари бир иргиб тушишди.

— Эрназар, сен Рўзматнинг ўртасига тушма, — деди Мовлон сариқ. — Қизнинг номусига теккан экан, ўлсин. Бундай шумгияларнинг тухумини қуритиш керак.

Сержонбойга жон кириб, жаллоднинг қўлидан хан-жарни олди-да:

— Эрназар, қоним қайнаб турганида нари тур, — деди. — Тузимни ичиб, тузлугимга тупурган манови лаънатидан ўчимни оламан.

Қиз билан йигит бир-бирларининг гапларини эшит-масликлари учун қулоқларига паҳта тиқиб қўйилган эди. Эрназарнинг овозини улар эшитишмади. Бир маҳал унга қизнинг кўзи тушиб қолди.

— Эрназар оға, сиз ҳам келдингизми? — деди йифламсираб. — Раҳмат. Биламан, хон фармони олдида сиз ҳам ожизсиз. Рўзмат сизни жуда яхши қўрар эди. Қулоги эшитмайди, рўпарасига ўтиб бир кўрининг. Из-лаб келганингиз учун сизга, сиз орқали бутун ҳалқимга раҳмат, биздан рози бўлсин. Сизга сўнгги ўтинчим: Рўзматга кўрсатиб, мени олдин ўлдирсин. Шуни талаб қилинг. Манови бой ора-чора қулоғимнинг паҳтасини олиб, алланималарни шивирлаб ўтирибди. Керак эмас, мен тирик қолишни истамайман. Сиздан энг сўнгги ўтинчим, пок кўнгилли йигитнинг ўлимини менга кўрсатманг.

Эрназар Рўзматнинг юзига тикилди. Икки юзи ботиб, кўzlари юмилай деб қолибди. Бир маҳал Эрназарни таниб қолиб, хурсанд бўлиб қичқириб юборди.

— Эрназар оға! Эрназар оға, энди розиман, — деди у энтикиб. — Қорақалпоқнинг Гулзебо исмли мард, пок, сулув қизини севганим билан фахрланаман. Биламан, Хоразм воҳасида хон фармонини буза оладиган куч йўқ. Сиздан ёлғиз илтимосим шуки, мени севгилимдан олдин ўлдиришларини талаб қилинг. Йигитсиз, йигит номусини тушунасиз, мен севган қизимнинг олдида мардларча ўлай. Шунга ёрдам беринг, оға!

Эрназар чидолмай, унинг оёқ-қўлларини бўшатмоқчи бўлаётган эди, жаллод бирдан ўзини унинг устига ташла-ди-да, қўлларини орқасига қайриб, боғлаб ташлади.

Жаллод Мовлонга «бўлинг!» деб им қоқди. Мовлон бора солиб Сержонбойни юлқилади.

— Қари ҳўкиз! Олдингда никоҳли хотининг билан душманинг ётиби. Нимага имиллайсан? Ё ўзингнинг каллангни танингдан жудо қилиб қўя қолайми? Кўп имиллама, бўл! Оlam қойил қолсин! Замоннинг, хоннинг одиллигини юрт эшитсан, бўл!

— Қани, мулла, бударнинг имонини тила, — деб Сержонбой пичогини ёнига қайраб-қайраб Рўзматнинг қулоғини эски калишининг тагига босиб, бир қўли билан иягини кўтарди. Рўзмат сўнгги кучини тўплаб, розиризолик тилашди:

— Гулзебом, гулим, маъшуқам, пок ишқим, мендан рози бўл...

Бой пичогининг қонини артиб қизнинг тепасига келди-да, бир қўлини ерга тираб йиғламсиради.

— Гулзебо, ана, уни ўлдирдим, ҳушиңгни йиғ, сен тирик қол. — Сержонбой судралиб бориб мулланинг оёғига йиқилди. — Хон фармонини бузгудек бирон ривоят топиб бер. Ёш хотинимнинг жони учун нима тиласанг, аямайман...

* * *

Жаллод Эрназарни асов тойдай диконглатиб ўлим майдонига энди олиб чиққанида аллақаёқдан вазир пайдо бўлиб унинг қўлларини ечдириди-да, қўлтиғидан суяб олиб кетди.

— Олакўз, сиз катта бир элнинг оғаси бўлишга муносибсиз, бундай майда-чуйда ишларга аралашиб нима қиласиз? Ўзганинг баҳти деб ўз баҳтини ўйламаслик — нодонлик. Ёдингизда бўлсин, нодонлик. Дўзахилик. Бечора йигитда ўзбек қони бўлса ҳам аямадик. Хоразмда бунақа зинокорлар бўлмаслиги керак. Сиз ўз элингизнинг тақдирига тегишли улкан масалалардан пастга тушманг. Эсингиздами, элимга билимли, ақлли одамлар керак, деган эдингиз. Шуни ҳисобга олиб энг саводли охунни элингизга эшон қилиб жўнатдик. Кўп ўрис бандиларини озод қилдик. Ҳозир ўрис подшолигидан келган элчи билан яхши-яхши музокаралар олиб бориляпти.

Эрназар вазирнинг бу гапларни нимага гапираётганига аҳамият бермай, ҳозиргина кўз олдида юз берган ўлим тафсилотларини ўйлаб, кўнгли чил-чил бўлиб келаётган эди. Оёқлари чалишиб гудранди.

— Бизлар қачон ўз айбдорларимизни ўз халқимизнинг талаби бўйича жазолар эканмиз?

Вазир уни ўзидан итариб:

— Эҳтиёт бўлинг, бу ер қорақалпоқнинг яйлови эмас, — деди-да бурилиб кетди.

Эрназарнинг юраги лов-лов ёниб, ўрганиб, аъзойи баданидан мадор кетди, ҳар ерда тўхтаб, навкархонага зўрга етиб келди-да, ўзини ўрнига ташлади.

Ҳеч нарсани эслолмайди, фақат ўзи билан ўзи алланималар деб фўлдираб гаплашади.

«Агар мен хон бўлганимда, бундай ошиқлар яшасин, дер эдим... Қизиқ, мен хон бўлсан... Қандай қилиб хон бўламан?...»

Хаёли чувалашиб, яна ҳар нарсаларни ўйлай бошлади. Полвонлик қилиб юрган пайтларини, номи тилларда дoston бўлиб кетган Маман бий билан Ойдўс бобо тўгрисидаги бир-бирига қарама-қарши турли-туман афсоналар ҳамда ҳангомаларни, кўп одамлардан эшитган дунё хабарларини, Грушинни, Хива хонлигига устун бўлиб турган одамларни ёдига олди. Дунёдаги барча элатлар илфор фикрли, ўзаро бирдам, ўз тақдирини ўзи ҳалқила оладигандек бўлиб туюлди хаёлида. Гёё битта унинг халқигина юртнинг чангини ютиб, орқада қолиб кетгандек. «Бунинг бош сабаби — юртнинг тепасида билимдон, доно хојнинг йўқлигига. Ҳақиқат йўқ деган жойда ўтиранг ҳам, оғаси йўқ жамиятнинг ичидаги ўтирма». Боболари шундай васият қилиб қолдиришган бўлса ҳам, нега ўзлари ҳеч нарса қилишолмаган?.. «Эрназар, нималар деб валдираяпсан? Кўрмаяпсанми, хоннинг саройида гилар ҳам бир-бирларини кўргани кўзлари йўқ, аммо қандайдир манфаат ришталари билан улар бир-бирлари билан боғлиқлар. Чамаси, бу ёруғ дунёнинг ўзи кирланиб турса керак. Одамлар ақл ўрнига шумликни от қилиб миниб юрибди. Ана, Эрназар олакўз, шуларни уқиб ол, шуларни! Бирорни айблаш, ёмонотлиқ қилиш осон, аввал ўзингга ўзинг баҳо бера бил. Ёлғиз қора бошингни кўриқлаб, навкарликда юрибсан, элинг оғасиз, ёш севишганлар эса сабабсиз ўлиб кетяпти...»

Эрназар бир оз ҳовуридан тушиб, ўзига келди.

Оғзини артмоқчи бўлиб халтасига қўлини тики. Қўлига Гулзебонинг рўмолчаси чиқди. Рўмолчага тикилиб бир нафас қараб турди-да, қайтиб ундан фойдаланмади, майдалаб йиртиб, ўчоққа ташлаб юборди.

Бу пайт шовқин-сурон билан навкарлар кириб келишди...

Турк охун эшон унвони билан қорақалпоқларнинг ичига кўчиб келиб, Қоракумнинг этагига келиб аравасини тўхтатган ерни Хива хонининг вақф ерига айлантириди.

У дастлабки кунларда бирор мағруроқ ё бировга сўзи ўтадиганроқ одам келса, кўзига тик қараб туриб, ё омонлашгани узатган қўлини қўйиб юбормай қисиб туриб, илгарилари тиланчилик қилиб юриб билиб олгани бўйича кимлигини, туриш-турмушини айтиб, ҳаммани ҳайратта солиб юрди.

Ерли халқ орасидан битта-яримта дадилроғи унинг отини, миллатини билишга қизиқса, жаҳли чиқмай, мулойимлик билан жавоб берарди.

— Номим Кутлихўжа, лекин Қоракум этагига яшаганим учун Қоракум эшон десангиз хурсанд бўламан, миллатим албатта қорақалпоқ бўлади.

Бу кўпчиликка маъқул тушди.

Унинг бераётган илм, ўйтлари саҳройи шуҳратини оширгандан ошириб, фолбин, авлиё экан, деган ҳар хил гаплар тарқалди. Ким нима деса ҳам фақат унинг донғини оширадиган гап гапиради. Орадан кўп вақт ўтар-ўтмас у ўрнашган жой қорақалпоқларнинг зиёрат жойига айланиб, овлулар шерикчилик қилиб унга қўш ўтов тикириб беришди. Муридликка қўл берувчилар ҳам кўпайди. Бундай атоқли одамни ўз юртида кўришни орзу қилиб юргани учунми, ўзига тўқулар ҳар пайшанба, жума кунлари унинг ўтови атрофидаги қумликда қурбонлик сўйиб, маърака ўтказиб кетадиган одат чиқаришди. Баъзан уларнинг маъракасига эшоннинг ўзи ҳам чиқиб қўшилиб қолса, аҳли мўъмин ўзларини худди Маккага зиёратга боргандай ҳис қилишарди. Булар билан бирга ўтириш учун имконияти бўлмаганларнинг баъзилари эшигига бир орқа ўтин олиб бориб, фотиҳасини олишга уринишарди.

Эронлик полвонни йиқитиб, Хива хонлигига бир карра шуҳрат келтирган Эрназар ҳақидаги баландпарвоз гаплар ҳам эшон тўғрисидаги тарқалган мишишларнинг соясида қолиб кетай деди.

Эшон обрўи қанча ошгани сайин одамларга унча кўринмайдиган, кўп гаплашмайдиган бўлиб қолди. Бу унинг донғини яна бир газ баланд кўтариб, одамлар унга баттар интиладиган бўлди.

...У бугун ҳам ихлосмандларга кўринмоқчи эмас эди.

Бомдод намозини жамоат бўлиб ўқишининг зарурияти билан келган Фозил бий ҳамма тарқаганда уйига кетавермай, унинг кетидан эргашди. Эшон унинг зарур бир гап айтмоқчи бўлаётганини пайқаб, икки муридини ташқарига имлади. Бу уларга эшиқдан боҳабар бўлиб тур, дегани эди.

Мана, кун пешинга етди. Фозил эшон билан ҳали ҳам гаплашиб ўтирибди.

— Ана шундай, Фозилжон, ҳар бир ёғоч ўсган ериники бўлади. Инсон ҳам бамисоли ёғоч, — деб эшон чий эшиқдан бир одамнинг муридлари билан гаплашётганини кўриб, гапни қисқа қилиб қўя қолди. — Айтганларингга тушундим. Жиянинг Қосимни хузуримга юбор. Кулоги кесилганига қарамай, ўзингдай ақлли, чаққон, зийрак, оғзига маҳкам йигит бўлса, қаддини тиклассириб, бир гузарнинг ҳокими қилиб қўяман.

— Шундай қилсангиз, у сизнинг содиқ қулингиз бўлади. Менинг ўзим ҳам бирордан қарздор бўлиб юришни ёмон қўраман.

Эшикнинг бир томонидан мушукдай сирғалиб Сержонбой кирди. Иккинчи томонидан мушукдай сирғалиб Фозил чиқиб кетди.

Бой Хивада Рўзматни ўлдирганидан кейин талай пул сарфлаб, Гулзебони тирик олиб қайтган эди. Унинг бу ишларидан аллақачон хабар топиб ултурган эшон кулиб, тегишиди:

— Ҳа, ақлли Сержонбой, бардамисан? Кураш қалай? Сен йиқитиб турибсанми, ё кичик хотининг йиқитиб турибдими?

Қорақум эшонга салом беришда ҳаммадан кеч қолгани учун қўрқа-писа келаётган Сержонбой ўзини дадилликка олиб, соқолини сийпаб-сийпаб кулиб жавоб қайтарди:

— Тақсир, ёш ёш-да.

Эшон икки қўли билан тиззасига уриб, хир-хир кулиб турди-да, бирдан тўхтади.

— Иккалаларинг ҳам менга мурид бўламан, деб қўл беринглар.

Муридликнинг бош шартларидан бири, бу дунёning кам-кўстларига қаноат қилиш, нафси жиловлаш. Сўнгги иш билан келган қари бойнинг пешонаси тиришиб, ўрнидан туриб қайта ўтирди.

— Тақсир, қўнглимдагини топганингиз учун кавушингизни қўлим билан эмас, тишим билан қўтариб юришга тайёрман.

Ҳаккадай ҳамиша ён-верига аланглаб туралдиган эшоннинг битта кўзи эшиқда эди. Муридининг бири билан гаплашаётган Сойибназарни, Эрназар болани, Мадрайимни, уларга келиб қўшилиб ултурган Фозилни чий эшикнинг орасидан кўриб, нима муддаода келаётганларини ва қайфиятлари қанақалигини билишга, уларнинг бир-бирлари билан муносабатлари қандайлиги-ни эслашга ҳаракат қилиб, эшон бир зум жим қолди. Ўз хаёллари билан андармон бўлиб ўтирган бой чийдан ташқарига кўз ташламай, эшоннинг хаёлга чўмган қошқовогига қараб, жуда маънили маслаҳат беришини кутиб ўтирибди. Охири Сержонбой тоқати тоқ бўлиб, тилга кирди:

— Эшоним, муридликнинг биринчи шарти бўлсин, деб эшигингизга битта сигир олиб келиб боғладим.

— Оллодан қайтсан. Худо хоҳласа, ёш хотинингнинг нафсини тийиб бераман. Ростини айтган дуруст. Тезроқ уйингга бора қол.

— Нега, эшоним?

— Ёлғиз қолиб ўрганмаган ёш жувон ёлғиз қолса, эркакни қўмсайди.

Сержонбой бетоқат бўлиб қолди.

Эшон узун чопонига бурканиб, у билан бирга ташқарига чиқди.

Ичкарида одам бўлгани учун кейинги келганларни тўхтатиб турган мурид луқма ташлади:

— Ҳў-ӯ-ӯ, баҳтларинг бор экан, сизларга улуғ эшоннинг дийдорини кўриш насиб этди.

Эшон ўзини эшитмаганга олди.

— Бу ҳурматли одамлар нега ичкарига киришмади?

Сойибназар олдинги келганларида эшонга маъқул тушиб қолиб, «сиз диловар йигит экансиз», деган мақтовига сазовор бўлган эди. Мақтовдан хурсанд бўлгањлиги учун тортинмай гапирди:

— Улуғ эшонимиз, сиз билан маслаҳатлашадиган гапимиз бор эди.

— Меҳмонхонага киринглар, — деди эшон ва узоқроқда отини етаклаб келаётган Мамитга кўзи тушиб, муридига им қоқиб, «уни ҳам шулар билан бирга олиб кириб ўтқаз», деган ишорани қилди-да, ўзи яна ўтовига кириб кетди.

Эшон уларни узоқ куттириб, обдан чарчаб кўзлари тўрт бўлаёзгандагина тасбеҳини қўлига олиб, шошилмай кириб борди.

— Саломатмисизлар, азamat йигитлар?

— Қадрли эшоним, биз исломнинг фидокорлари, сизга кунига неча марта саломга келсак ҳам озлик қиласди, — деди Сойибназар. — Бу сафар келишимизнинг сабабчиси манови йигит. — У Эрназар бола томон ўгирилди. Эрназар бола устки лаби билан сийрак соқолини қимтиб, ўта мулойимлик билан қўлини қўксига қўйди.

— Агар бемаврид келган бўлсак, бизни кечиринг, эшоним.

Эшон одатдагидек чордона қуриб, икки қўлини тиззасига қўйиб, тасбеҳ ўгираётган бармоқларидан кўзини узмади.

— Қадрли эшоним! — деди яна Сойибназар. — Диляда ўрис подшолигининг тарафдори бўла туриб, Хива хонининг навкари бўлиб юрган Олакўзниңг қилмишини қандай баҳолайсиз?

Эшон Хива хонини мақтовчилардан бири бўлишига қарамасдан, баъзиларнинг очиқдан-очиқ хонга қаршилигини сезиб, ўз ҳикоялари ишонарли чиқсин учун хоннинг нотўғри ишларидан ҳам гапираверар эди. Эшон бошини кўтармай узоқ ўтиргандан кейин, салласини серкиллатиб аста кулди. Унинг далил дастак топиб бериш ҳар гапига яраша қобилиятига ҳам эга эканлигидан бу ерда ўтирганлар бехабар эди.

— Ривоятлардан бирида, агар одамнинг мияси бўлмаса, суяги беш юз йил яшashi мумкин, дейилган. Кўрдиларингми, биз шу миямизга зўр бериб ўз умримизни ўзимиз қисқартириб юрамиз-да.

Эшоннинг бу ривояти унинг кўп айтадиган ривоятларига унчалик мос келмагани учун эмас, одамнинг беш юз йиллик умр сура олиши қулоқ эшитмаган янгилик бўлиб, ҳаммаларининг оғизлари очилиб қолди.

Икки кўзи тиззасида бўлгани билан киприклари орасидан кўриб ўтирадиган эшон бошини кўтариб, савол берган Сойибназарга эмас, Эрназар болага оталик меҳри билан жилмайди.

— Худодан беамр иш йўқ, шунинг учун кўп ўйланиб, битта бошга турли-туман фалваларни солавериш керак эмас.

— Улуғ эшоним, хон саройи ҳақидаги бор гапни қандай қилиб билса бўлади? Масалан, Хивага кёлган ўрис элчиси аллақаёқдаги Эрон элчинининг гапини маъқуллаб, ўшалардан тушган бандиларни озод қилишни талаб қилганмиш.

— Улуғ эшоним, — деб Мадрайим гапга аралашди, — Ога бий зиёфатларимиздан бирида Эрназар олакўз би-

ровга айтадиган арзи йўқ кучли одамгина ночорларнинг номидан гапира олади, деган гапни қилган эди.

— Қизиқ йигитларсиз, аммо омилигингиз бор, шунинг учун ҳам гумроҳсиз. Оллои таоло сизлардақа жабрдийдалар тарафида. Аммо саволларинг ҳар хил бўлгани билан жавоби бир. Қорақалпоқларда мана бундай нақл бор: «Ажали етган қарға бургут билан ўйнашади». Агар билсаларинг, Олакўз полвон ажали етган қарға. Хўш, энди хон саройини таърифлаб берайми? Хон саройи ташқаридан қараганда ҳам қизиқ, ҳам қўрқинчли. Фаҳми етган одамга ташқарисини қуёш эмас, олтин парда ярақлатиб турибди. Шунинг учун қўзни қамаштириб, ўзига тортади, ҳам кишига қувват беради. Олакўз полвон ана ўшанисига андармон бўлиб юрибди. Энди эса ўрис элчиси нима учун Эроннинг сўзини маъқуллаётганига жавоб берай. Ҳали тишлашга ҳоли келмайдиган кўппак, овулга довруқ солиб хуришини эсласангиз кифоя.

— Улуғ эшоним, Эрназар олакўз бир гапида: «Мен ўрис Грушин билан учрашиб, булут орасидан чиқиб келаётган қуёшни кўргандай бўлдим», деган эди.

— Мамит бий, сен бир қийшиқ ойнасан! — деди Сойибназар уни ёқтирмай.

Эшон ҳолатини ўзгартирмай, тасбеҳ ўгириб ўтирган бармоғини ҳаракатдан тўхтатиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Мамит бий, ақли одамсизу, аммо қуёш ботиб, кетидан тун келишини билмайсизми?

— Қадрли эшонимиз, — деди Эрназар бола. — Яна ўрислар ҳақида. Сизнингча, ўрисларнинг ваъдаси осмондаги фозни отиб бераман, дегандай гап, осмондаги фоздан қўлингдаги чумчуқ афзал, демоқчисиз-да, шундайми?

Эшоннинг бирдан жаҳли чиқиб, ўпкадай қип-қизариб кетди-да, яна ўзини босди. Икки қўзини эшондан олмай ўтирган Эрназар бола унинг кайфиятини сезган бўлса ҳам ёш ва мағрурлигига бориб, ўжарлик билан мунозара қилишда давом этди.

— Қадрли эшонимиз, — деди у яна. — Ўтган урушда сизнинг маслаҳатингиз билан инглизларнинг Ҳиротдаги аскарбошисининг ҳузурига ёрдам сўраб борган хон маҳрами қуруқ келган эмиш. Юртчилик инглизлар ўрислардан кўрқкан, деяпти. Биз мадрасада ўқиб юрганимизда ҳам Хива хони ўрис подшосидан доим шубҳаланиб яшайди, деган гаплар юради.

Эшоннинг ёғоч суратдай бир қолипда турадиган

қиёфаси ўзгарганини кўриб, Эрназар боладан бўлак ҳам-
манинг кайфи учиб кетди.

— Тилинг ўткирга ўхшайди, аммо тил ҳеч қачон
қиличнинг ўрнини босолмайди. Инглизлар масаласига
келсақ, улар бутун дунёда тинчлик бўлсин, дейишади.
Шунинг учун ҳам урушга аралашишмади. Ҳали инглиз-
лар келади, ҳаммага бош-қош бўлиб, оға бўлиб келади.
Ҳозир Эрон элчиси билан юрган инглиз элчисининг
довга аралашмагани — яна тинчликни кўллагани. Эрон-
нинг довини қўзғаган ўрислар эса яна уруш бўлсин,
дейди. Бунинг устига озлар тилига тиканак боғлаб, кучли
қўринишга уринишларини унутмаслик лозим.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Эрназар болада эшоннинг
гапларига ишонишга озгина мойиллик пайдо бўлди.
Эшон пайтдан фойдаланиб суҳбатнинг мавзуини ўзгар-
тириди.

— Ҳурматли меҳмонларим, Олакўз полвоннинг бола-
чақаси соғ-саломатми?

— У уйнинг тиқини — кампири, — деди Мамит. —
Аттанг, дуч келган одам унинг ишларидан ё йигит, бева
кулиб турганини тушунмайди.

— Кампири, деганингга эсимга тушди. — деб эшон
кулимсиради. — Олакўз полвонга ўхшаш бир йигит бева
онасига «менинг отам қандай одам эди?» — деб сўраган
экан, онаси, «болам, ўша йили олатасир йил эди, эслам
олмай қолдим», дебди.

Дув қулги кўтарилди. Ўтирганларнинг кайфини
кўтаролганидан мамнун эшон мийифида кулиб, қўзла-
рини сузиб, билмаган кишидек мулоим тортиб ўтириди-
да ўртага битта савол ташлади:

— Мен Ойдус тўғрисида, унинг инилари ҳақида
эшитганман. Мана шу Олакўз полвон Миржиқдан эмас,
Ойдўсдан бўлган, деган гап ростми?

Сойибназарнинг бетидаги чечак доғи, катта бурни-
нинг чап ёнидаги мощдай холи тиржайганидан билинмай
қолди, у бурун катаклари керилиб, эшонга хурсанд бўлиб
қаради-да, қулоқларини ушлаб-ушлаб, шерикларининг
бу гапни маъқуллашларини кутди.

— Ойдўсни иниларидан ажратиш қийин эди, — деди
Мамит.

— Агар хато бўлса мени кечирасизлару, аммо Ойдўс-
нинг инилари билан аразлашишининг сабабчиси ана шу
Хумор бўлса керак. Ёшлигига бутун қорақалпоқда ягона
сулув шу бўлган, дейишади. Эл оғаси Ойдўс сулувдан
бебаҳра қолмагандир, ахир.

Эрназар олакўз тўгрисида фийбат қўлгулик гап тополмай юрганларга бу яхши эрмак бўлиб, ҳиринг-ҳиринг кулишди. Мамит Эрназар олакўзни қанчалик ёмон кўришига қарамасдан уруғ номуси устун келиб, пешана-сидан тер чиқиб кетди.

— Эшонимиз, — деди у охири чидамай. — Сиз айтган мишишлар илгари ҳам бўлган. Аммо ундаи эмас. Ойдўс бобо иниси ўлганидан кейин келинини олишдан ҳам воз кечган. Келинимнинг тўшагига кириб, инимни унугтиришга ҳақим йўқ, деган.

— Улуғ эшоним, Мамитнинг қўлдовли эканини билсангиз керак, — деди Сойибназар. — Шунинг учун ҳам қўлдовликларга доф туширишни истамайди, бўлмаса ҳам маси ўша ўзингиз айтганингиздай.

— Эр янгишса қўлга, қуш янгишса тўрга тушади, дейилади бундай вақтларда.

— Эшонимиз, борди-ю, улуғ хон ўзгарса, унда нима бўлади?

Эшон Эрназар боланинг ҳали анча-мунча гўрлигига ичиди қулиб қўйди. Бошқалар юракларини ҳовучлаб, жим бўлиб қолишиди.

— Бу дунёда одам меҳмон! Чин дунё — у дунё. Шунинг учун олло таоло барчани қадиган қилиб яратгани. Аммо кекса хоннинг паймонати тўлса, ўрнига ўғли ё бирон туғишгани хон бўлади. Олло таоло исломни чиқарганда ана шундай тартибни азарда тутган. Хуллас, хонлик — мангалик.

Эрназар боланинг кўнгли бу жавобдан қониқмаган бўлса ҳам, аммо у қайтиб савол бермади.

Яқинди Хива хонининг лашкари Бухорога юриш қилгани ҳақида гап тарқалған эди. Фозил ҳозир шуни сўраб қолди.

— Бухоро билан Хива исломнинг икки ўчоги, — деди Қорақум эшон ўзининг барча воқеалардан хабардор эканлигини сездирмасликка тиришиб. — Аммо бирлик учун ўчоқ тепасида ҳам жанг бўлиб туришининг айби йўқ. Аммо бу урушда ҳам ўрисларнинг қўли бор. Буни сизларга тушунтириб берай десам, узоқ гапиришга тўғри келади. Фақат битта ҳайрон қоладиган жойи, ана шу урушда Эрназар олакўз жуда катта қаҳрамонлик кўрсатган эмиш.

— Қандай қилиб? — деб сўради шоша-пиша Сойибназар.

— Урушда қаҳрамонлик кўрсатиш — ўлимдан қўрқмай душман устига ҳамла қилиш. Шунда душман

қочади. Олакўз шундай қаҳрамонлик кўрсатиб, хондан оқ пичоқ совға олибди.

— Хондан оқ пичоқ совға олиши энди унинг бутун уруғ-авлоди ҳурматда бўлади, деган сўз, энди у хон солигидан ҳам озод қилинади.

— Фозил, беадаблик қилиб йўргаламанг, — деди эшон ўзини ҳар қанча босишга ҳаракат қилса ҳам охири сабри чидамай. — Олакўзниң ичи тўла илоннинг заҳари бўлса ажаб эмас, буни ҳали калласи танасидан жудо қилинган куни биласиз.

— Туркманлардан хонга қарши чиққан Аннамурот деган йигит қўлга тушган ерида уни Олакўз озод қилиб юборибди, деган гап ростмикан? — деб сўради Эрназар бола.

— Айтдим-ку, унинг ичи тўла илоннинг заҳари. Ишонса ҳам бўлади, ишонмаса ҳам.

Қорақум эшоннинг бир одати бор: элдан тушиб турган мол-ҳолни аямасдан, уйига келган бийларни, уруғ бошлиқларини сийлаб баъзан якка бўлмаса икки-уч марта қўй сўйдириб куттиргучи эди. Буларга ҳам икки сидра кўйнинг калласи қўйилди. Улар эшон кўрсатган ҳурматдан эриб кетиб, боя сухбат чогида ўртада пайдо бўлган баъзи кўнгилсизликларни унугиб юборишиди.

Кетиши учун рухсат олиб ҳамма ўрнидан турганда Фозил гўё кавушлари оёғига сигмаётган бўлиб шерикларидан орқада қолди, аста шивирлаб эшонга ҳасрат қилди:

— Қадрли эшоним, мени кўпчилик орасида койимсангиз. Ўзингиз кўз-қулоқ бўлмасангиз, мени ановилар еб қўяди.

— Энг оввало ўз оғзингга мустаҳкам бўл, ўрислар томонига ўтиб кетмоқчи бўлган Кенжамуротни отиб ташлаганинг учун мен сенга амал олиб берганимни айтиб, Қорақум эшон менга хондан амал олиб берди, деб мақтана кўрма!

— Шундай дейдиган бўлсам, тилимга куйдирги чиқсин. Яхшилигинизни ҳеч қачон унумтайман, мени бир қамчинингиз деб ишонаверинг.

— Шу гап етарли. Қосимни менинг олдимга тезроқ жўнат.

16

Гулзебо Хивадан қайтариб олиб келгандаридан бери бошини кўтармайди. Йифлайди ё инグラб ётади. Иложини топса ўзини ўзи ўлдириш ниятида. Бу Сержонбойга жуда

оғир тушди. Катта хотини Улбўлсинг сира ишониб бўлмайди. У ё яна бирор билан қочириб юборади, ё ўлдиради. Азондан то қора кечгача пойлаб ўтириш ўзига ҳам осонмас. Мол-ҳолга қараб турадиган битта одам керак. Рўзматнинг ўрнини босадиган бир хизматкор топиш қийин бўлмагани билан ишончли одам анқонинг уруғи. Бойниг фикрича, эндиги хизматкори у қорани оқ деса, оқ дейдиган, оқни қора деса, қора дейдиган одам бўлиши керак. Шунинг учун ҳам узоқ ўйланиб, ундаи хизматкорни олисдан эмас, ўз яқинларидан топди. Эшакка оғирим тушмасин, деб ўтинни ўзи орқалаб эшакка миниб келганида ақллисан, деганга ишонган Рустамдан муносиб номзод йўқ. Бой бу фикрини Мовлонга айтиб кўрган эди, у довдирроқ инисининг бирорнинг кунига яраб, беминнат овқатини топиб ейишига хурсанд бўлди.

— Майли, ишлат, тоға, аяма уни.

Бой Рустамга кўп иш юкламади.

— Биринчи қиласидиган ишинг Босарга қарашиб бўлинин,— деди у Рустамни уйига бошлаб келиб. — Босарга сендан бўлак ҳеч ким овқат бермасин. Уйимиз томонга битта-яримта бегона ораласа, дарров бўшатиб юбор. Агар Гулзебонинг эшикдан ўзи тугул, кўйлаги кўринса ҳам бўшат.

Бой хизматкор танлашда адашмади. Рустам ҳақиқатан ҳам шунаقا юмуш учун туғилганини кўрсатди. Азондан қора кечгача итнинг ёнидан бир нафас нари кетмайди. Бой ит билан икковига чиройли чайла солиб берди. Уйқуси келса итни бўшатиб кўйиб ухлайди. Уйгоқ бўлса. икки кўзини Гулзебо ётган ўтовдан олмайди. Гулзебо акса урса ҳам итини ҳурдиради. Бу Сержонбойга жуда маъқул тушди.

— Азамат йигит экансан, Рустам! — деб мақтайди бой ҳар кўрганида.

Шундай бўлса ҳам бу чораларнинг ҳаммаси бойга кам бўлиб кўриниб, сал қўли бўш қолса бир ёнидаги тўшакда ўчоққа қараб ётадиган Гулзебонинг рўпарасига ўтириб олиб, тинмай болта эговлади, эговлаганда учқун сачраса хурсанд бўлиб, кўз қирини Гулзебога ташлайди. Гулзебо эговнинг овозини хушламай тескари қараса ҳам бой бу ишини тўхтатмайди. Кўллари толиб чарчагандагина эговлашдан тўхтаб, болтани Гулзебога кўз-кўз қиласди.

— Мана, хотин, қочаман, деб ўйлама! Ажалинг мана шу болтада. Агар кўзимга чўп солишни ўйласанг, мана шу болта сени қийма-қийма қиласди.

Гулзебо индамайди. Аммо ҳар бир куни гўё зинданда

ўтаётгандек бўлиб туюлади. Ора-чора Тенгел ёнида ўтириб кетади. Опасининг чехрасига, хатти-ҳаракатларига қараб туриб, ўзини ўзи ўлдириб қўядими, деб қўрқадида, билган битта насиҳатини эсига солиб кетади:

— Опажон, душманни ўлим билан енгиб бўлмайди!

Гулзебо укасининг ақдлилигидан хурсанд бўлади, бироқ ёрдам беролмайдиган даражада ёшлигига, ишқмуҳаббатнинг нима эканлигига тушуниб, тушишган опажонига бирон йўл топиб бера олмаслигига ачинади.

— Замон бизга боқмайди-да.

Тенгел индамайди.

Гулзебо яна афсусланиб лабини тишлайди.

— Кетавер қарогим.

— Энди йиғлама, опажон.

— Яхши.

У яқиндан бери яна бир нарсани сеза бошлади. Эрна зар билан кейинги учрашганида ҳомиладор бўлиб қолганга ўхшайди. Ташибишларининг устига бу ҳам қўшиладиган бўлди. Бу уни гоҳ ваҳимага солади, гоҳ қувонтиради.

Баъзи-баъзида юраги ҳовлиқиб, Эрназар тўғрисида, унинг уй ичилари ҳақида билгиси келади. Баъзида фолбинга фол очирганини эслаб, Робия бибининг тан соғлиғи ҳақида билгиси келиб кетади. Аммо бу хонадонга овулдан ҳеч ким қадам босмайди. Бой эшигини ҳаммадан қулфлаб қўйибди.

Гулзебога Улбўлсиннинг ҳам раҳми келмайди. Унинг қозон-товоқ ишларига қарашмай, бир чеккада хонзодага ўхшаб ётиши фашини келтиради шекилли, баъзида тўнғиллаб қўяди:

— Бундай яшагандан ўлган афзал.

Гулзебонинг дастлабки кунларда чиндан ҳам яшагиси йўқ эди. Энди вайсақи кампирга ўхшаб ўчакишиб, ўтова бирор кириб келаётганини пайқаса, туриб ўтирадиган бўлди.

Унинг шундай туриб ўтирганини бир марта кўриб қолган бой энди нима қилсаму уни юмшатсам, сўзимга кирадиган қилиб олсам, деб ёниб юрибди. Охири бунинг ҳам йўлини топди. Мурид қилиш керак. Қорақум эшонга қўл берса, ёш кўнгли чўкиб, барча туйғулари ўлиб қолса ажаб эмас.

У шу фикрига қаттиқ ишониб, бир сигирни отнинг етагига олиб, Қорақум эшонникига қараб йўл олди.

Уйидан олисроқقا кетмайдиган бойнинг кўнглини оламан, деб Улбўлсин ҳам, Рустам ҳам, Босар ҳам чарча-

ган эди, ҳаммаёқ жимжит. Гулзебога ташқарига чиқишига кўрқиб, қоронги тушганда ҳеч бўлмаса тоза ҳаводан нафас олиб, юлдузларни томоша қиласай, деб эшикдан астагина ташқарига чиқсан эди, ит ҳам хурмади. Рустамнинг ҳам овози эшитилмади. Балки индамай пойлаб, сал нарироқ чиқсан айб ўзида, деб итга талатиб ўлдирмоқчидир, деган гумон билан бирпас ўтовга суюниб турди. Осмон булатли эди, кўзлари қоронғига ўрганганидан кейин ёнверисига диққат билан разм солди. Ўйнинг орқасида, олисроқда келаётган ёлғиз отлиқни кўрди-да, унинг қаёқса кетаётганини бир зум кузатиб турган эди, отлиқ Сержонбой экан. Таниган бўлса ҳам яқин келгунича қимиirlамай тураверди.

Қорақум эшоннинг қулоғига қўйиб юборган шубҳасидан энтикиб, шошиб келаётган бой, одатдагидай тўғри келавермай, сал нарироқда отидан тушди-да, уни бир туп жинғилнинг тагига боғлади, кейин уйи томонга оёғининг учидаги юриб аста-аста келаверди.

Гулзебо унинг аллакимдан гумони борлигини сезидида, яқинлашиб қолганида эшитиладиган қилиб жўрттага шивирлади:

— Ҳой, кўрқмай, ечинавер, ташқаридаги ҳеч ким йўқ.

Бой буни эшитиб, ўзини сезидириб қўймаслик учун таққа тўхтади ва тумшуғи билан қўрани ёриб беда еб турган саёқ эшакнинг орқасига яширинди. Эшакнинг бу томонига ўтса, ўзи кўриниб қолади, нарёғида турса эшикдан ким кириб, ким чиққанини кўрмай қолишдан кўрқиб, бой эшакнинг тагига кирди.

Гулзебо уни узоқроқ пойлатиш мақсадида ўтовга бурилиб яна шивирлади:

— Сабр қил, арслоним, ҳозир кираман.

Бой гафлатда қолмаслик учун пўлат пичогини қинидан олаётган эди, эшак устига «шарр» эттириб юборди. Бой овоз чиқармай чидаб кузатиб турган эди. Гулзебо ёшлигига бориб шарақлаб кулиб юборди. У Хивадан ўлимдан озод қилиниб олиб келинганидан бери кулиш у ёқда турсин, тишининг оқини кўрсатмаган эди. Қари бой шартта эшакнинг тагидан чиқди.

— Ҳа, Гулзебо, ахир кулдирдимми?

Гулзебо унинг гапини эшитмай, шаталоқ отиб эшакнинг олдига борди-да!

— Ҳой аҳмоқ, нега хўтиқнинг устини ҳўл қилдинг? — деб эшакнинг сағрисига бир мушт тушириди-да, кулаверди, кулаверди...

Бой номусдан ўлиб қолай деди.

— Рустам!..

Рустам қаттиқ уйқусидан уйгониб овоз берди, ит акиллаб, Гулзебонинг кулгисини бостириб юборди.

17

Эрназарнинг Хивага келиб, навкарлик яроғларини таққанига ҳам ярим йилдан ошди. Унинг кузатишларидан қилган хуносаси шу бўлдики, хон саройининг сиёсати икки юзлама пичоқ экан, агар таом билан тенглаштирилса ё тузли, ё тузсиз, ё асал солинган, ё заҳарли бир нарса. Агар эҳтиёт бўлмасанг, кулиб ўтирибоқ тилимланасан, тўйиб ўтириб ҳам очдан ўласан. Фақат Эрназар бошқа навкарларга қараганда сал-пал ортиқроқ имкониятларга эга. Бу имкониятлари эронлик полвонни йиқитиб, хоннинг назарига тушгани эмас, Маҳмудниёзга яқин бўлиб, Бухорога бўлган юришда қаҳрамонлик кўрсатиб, ботир навкарлар қаторида хондан оқ пичоқ совға олгани туфайли эди. Аммо у бу имкониятига бир оз қусур етказиб олди. Бир сафар шаҳарда туркманлар билан тўқнашув бўлганида қўлига тушиб турган бир аскарбошини анқовсираб қўлдан чиқариб юборди. У йигит ўзига таниш Кўҳна урганчлик Аннамурот эди. Бу иши учун яна бир қанча вақт гумон остида қолган бўлса ҳам Маҳмудниёз унинг эл орасидаги обрўйини биратўла, оёқости қилиб юбормай, ҳарқалай, вазирга учраб, менинг учун гаплашар, деган умидда баъзи-баъзида унга дам бериб туради.

Баҳорнинг қүёшли кунларидан бирида Эрназар аскарбошидан яна рухсат олиб, офтобрўя жойда отининг орқабошини қашлаб турган эди, сарой дарвозасидан бир тўп отлиқ чиққанига кўзи тушди. Разм солиб қараса, вазир хоннинг уч маҳрами билан тўрт ўрис отлиқни узатиб кетяпти. Уларнинг эътибор бермасликларини билди-да, югуриб олдиларидан кесиб чиқди. Грушиндан ўрганган ўрисча сўз билан салом берди.

— Здраст!

Катта бўз отдаги ҳаммадан ҳам башанг кийинган салобатли ўрис тўра қаддини ростлаб, отини жиловидан тортди.

— Сизга два слова арз, — деди Эрназар икки бармоғини юқорига кўтариб.

Вазир билан хон маҳрамлари ит кўрган мушукдай ҳурпайишди. Ўрис тўра Эрназарнинг уст-бошига разм солиб, Хиванинг жабр тортган навкарларидан бири бўлса

керак, мен у билан гаплашсам мановиларга малол келса керак, деган ўй билан мезбонларга бир қараб олди-да, ўз шерикларидан бирига ўтирилди:

— Михайлов, у билан гаплаш-чи!

Соч-соқоли олтингдай сап-сариқ отлиқ Эрназарга ўтирилди.

— Ким бўласиз?

Эрназар тез-тез гапириб, кимлигини айтди-да, ўзларининг кимликларини сўради.

— Бизлар Хива хони билан улуғ рус подшолиги орасидаги шартномани тасдиқлагани келганмиз, — деди Михайлов. — Анови оқ бўз отли бошлигимиз, яъни Оренбургдаги катта аскарбошилардан бири. Унинг кетидаги отлиқ миrzаси. Қолган иккитамиз уни қўриқлаб юрган солдатлармиз. Мен татар тилини биладиган бўлганим учун тилмочлик вазифаси билан келганман.

— Шартнома бузилибдими?

— Бизга қўшни татар, бошқирд, қозоқ элларига муллалар юборилган экан, ўшаларни қайтаришни келишдик. Хўш, ўзингиз нима истайсиз?

— Агар шошиб турган бўлмаганларингда айтадиган гапларим кўп эди. Биз қорақалпоқ деган оз сонли халқ бўламиз. Бизни улуг подшолигингиз ихтиёрига қўшиб олинглар, деб илтимос қилмоқчи эдим.

Михайлов елкасини қашиб, узоқлашиб кетаётган шерикларининг орқасидан қараб туриб:

— Бизнинг подшолигимизнинг мақсади, бирон хонликни майдалашни, бир халқни иккинчи халққа қарши қўйишни йўқ қилиш. Хўш, сизларнинг бизга қўшилишдан мақсадингиз нима? — деди.

— Айрим бийлар ўрис подшолиги ихтиёрида бўлишни орзу қилганлар, бу ожиз бир халқнинг кучли халққа суюниб, беташвиш яшашни орзу қилгани, деб тушунсангиз бўлади. Бунинг устига сизларда илм тараққий этган. Шунинг учун ҳам сизлардан ўрганиб, оз бўлсак ҳам илмли бўлгимиз келади.

— Тўғрисини айтсам, бу масалани ҳозир ҳал қилиб бўлмайди. Туркманлардан ҳам сенга ўхшаган бир йигит шундай илтимос қилган эди, бошлигимиз Оренбургта Қайтгандан кейин подшомизга етказаман, деб ваъда қилди унга.

Эрназарнинг кайфи бузилди.

— Аzon паллада илтмаган қуёшдан кечкурун ҳам умидвор бўлиш қийин.

— Йўқ, — деди Михайлов. — Қуёшни қуруқ кутиб

ўтиргандан кўра, одамнинг ўзи ҳам ўт ёқиши керак. Кимнинг ўз ҳовури бўлмаса, уни қоёш остида қарға-кузгун ем қиласди.

— Ўз ўтингиз, деганингизда мустақил хонликка эга бўлинглар, деган гапни назарда тутаётганингизни тушунаман. Аммо бунга ҳам ташқаридан ёрдам керак-да.

— Ҳар қандай хонлик лашкарсиз бўлмайди. Сенинг ўзинг ҳозир бир навкар экансан. Агар аскарбоши бўлсанг, орқасида лашқари йўқ лашкарбошисан. — У Эрназарнинг хафа бўлиб, ерга қараб қолганига раҳми келдими, мулоиймроқ деди: — Сен замоннинг руҳига тушунадиган йигитта ўхшайсан, бошингни ҳам қилма! Бизнинг тўраларимиз кўкракларини ўққа тутиб бурадиганлардан эмас. Ундан кўра кўпчилик бўлиб ё бийларингдан биронтасини ёнингга олиб Оренбургга хат олиб бора қол. Сенда ўзингта яраша куч кўрса, тўраларимиз ҳам ёрамлашишади. Балки, улуғ подшомизнинг ҳузурига ҳам ўзлари олиб боришар.

Мехмонларни кузатиб кетган вазир билан хон маҳрамлари қайтиб келиб қолишиди.

— Ҳой тилмоч, — деди вазир бир оз қўрслик билан. — Ўзингиз қўшни элатларга юборган бизнинг муллаларимизни қувасизу яна қўл остилизда тартибни бузасиз. Бу адолатсизлик эмасми? Боринг, тўрангиз кутиб қолди!

— Эрназар, — деди Михайлов аста. — Агар Оренбургга борсанг кетингда кучинг бўлсин! Подшо одамларига айтиб, ёрдам беришга ҳаракат қиласиз. Аммо, яна қайтараман, ёлғиз борма!

— Бир дам сабр қилинг. Мен сиздан ўрислар билан инглизларнинг фарқи нимада эканлигини билмоқчи эдим.

— Қайси маънода?

— Масалан, озларга, кучи камларга меҳрибонликда.

— Бу саволга аниқ жавоб бериш қийин. Оқибатсиз бошлиқлар ўзларингнинг ораларингда ҳам бор. Агар подшолар, хонларнинг меҳри ҳақида билмоқчи бўлсангиз, улар қўл остидагиларни қўллаб-қувватлайдиганлар эмас, аксинча, уларнинг ўзлари қўл остидагиларнинг қўллаб-қувватлашига муҳтоҷ, шундай бўлишини талаб қилишади. Шунинг учун ҳам улар қўл остидагиларнинг кўп бўлишини истайди, деган хулоса чиқса, ажабланманг.

— Раҳмат, Михайлов. Сўнгги илтимосим шуки, биздай бир ҳалқ ҳар қандай ишга доим тайёр эканлигини унутмасангиз.

— Тушундим. Кўришгунимизча хайр.

Тилмоч отига қамчи босиб, елдай учиб кетди.

Эрназар турган ерига михлангандай қимир этмай,
Михайловнинг кетидан қараб қолди.

У зилдек бўлиб туюлаётган оёқларини аранг босиб,
энди ётоқхонасига етиб борган эдики, тўрт томонидан
тўртта пашшоп пайдо бўлиб, уни тутиб тўғри саройга
олиб кетди, хоннинг қабулхонасига киргизиши.

Хон уни илгаригидай кун-тун кутишга мажбур қил-
май, пешин намозидан кейин қабул қилиб, эшикда
қўриниши билан жавраб кетди:

— Олакўз, баъзан сичқон ўлдирганнинг довруғи чин
ботирларнинг довруғидан ҳам ошиб кетади. Сен ҳам
арзимаган ишинг учун шуҳрат қозониб, ўлимдан қолиб
юрибсан.

— Улуф хонимиз, менинг хаёлимдаги нарса сизга
қандай ёрдам берганимда эмас, энди қандай ёрдам бери-
шим мумкинлигида...

— Олакўз, шошилинч нишонга олган милтиқ
кўзлаган жойингта тегмайди. Менинг айтадиган гапимни
вазирларим орқали эмас, юзма-юз айтаётганимни баҳт
деб ҳисоблаб, келиб тахтимнинг оёғига манглайнингни
теккиз!

Эрназар хоннинг айтганини бажо келтириб, энди
жойига қайтаётган эди, вазир луқма ташлади:

— Улуф хонимиз, ўғри қувмасанг ҳам қочаверадиган
одатини ташламас экан.

— Ким телпакча совға қилса, бола ўшанинг кетидан
эрғашиб шарт, вазир, — деди Эрназар.

Кексайиб қолган хон Эрназарнинг гапини чала эшит-
дими ё унинг вазир билан гап талашаётганидан ўзини
холис тутмоқчи бўлдими вақтни чўзмай, чақиришдан
мақсадига ўтиб қўя қолди:

— Олакўз, сенинг онанг ёшроқ пайтида: «Осмонда ой
бўлмаса киши йўлдан адашади, кун бўлмаса кўнгилни
кир босади», деган бир доно гапни айтган, деб эшитган
эдим. Ҳеч ким адашмасин, кўнгли кир бўлмасин, деб
элингта билимдон, мисли ой, мисли шамчироқ эшонни
юбордим. Ҳозир у Қоракумнинг этагига жойлашиб, ўз
исмини унутиб, ўзига Қоракум эшон деган лақабни
қабул қилди. Мен энди сени навкарликдан озод қилиб,
ўшанда кўпчиликнинг ичидаги сенга ҳадя этган бийлик
амалини бериб, юртингга қайтараман. Ўз уруғингга бий-
сан. Аммо шамчироқ эшондан беизн бир иш қилганинг-
ни эшитмай.

— Улуф хонимиз...

— Тўхта, — деди хон унча шошилмай. — Мен сен билан яхши гаплашаётганим учун димогинг кўтарилмасин. Корнинг ўзингники. Хива яроғини кўтарган елкаларинг ҳамиша хонники!

— Улуғ хонимиз...

— Тил калланинг душмани, Олакўз, қани, туёғингни шиқиллат!

— Улуғ хонимиз...

— Юрт сени қашқир дейди, ҳаракатинг итники, очсан!

— Тулкилар қашқирдан тўқ яшайди, улуғ хонимиз.

— Жаллод!

Кўш жаллод Эрназарни икки қўлтиғидан олиб ташқарига тортди. У энди мени тўғри зинданга олиб боришса керак, деб ўйлаган эди, ундай бўлиб чиқмади, жаллодлар уни дарвозадан чиқариб, маслаҳат беришди:

— Шаҳардан тезроқ кет, полвон. Ўзинг мусулмон бўлатуриб ўрис элчиси билан ўрисча саломлашганинг учун хон маҳрамлари сени ёмон кўриб қолиши. Яна ўрисчаласанг, ёрдам бера олмаймиз. Эсингда бўлсин, бизлар сенга ҳеч нарсани айтганимиз йўқ.

Эрназар навкарликка келиб, хизматини ўтаб юрганида бунда хор-зор бўлиб эмас, катта дабдаба билан, балки ҳеч ким кўрмаган ҳурмат-эъзоз билан қайтаман юртимга, деб ўйлаган эди. Барча умидлари пучга чиққанидан хафа бўлиб Маҳмудниёнзинг олдига келди. У ҳол-аҳвол сўраш у ёқда турсин, ҳатто учрашишни ҳам лозим топмади. Битта қилган яхшилиги шу бўлдики, унинг жойига бориб ётиб, бир нафас дам олволишига рухсат берди. Аммо тонг отар-отмас икки навカリга буюриб, ўрнидан турғаздирди, шаҳардан қувлатиб юборди.

18

Элсиз ер етим, ерсиз эл етим, эрсиз уй етим.

Кенжамуротнинг уйи олдида уч туп қайрағочи бор, шинамгина уйлардан бири эди. Кенжамурот урушдан қайтиб келмади, уйнинг файзи қочди. Қайрағочларга ҳеч ким сув бермай, япроқлари сарғайди, уйига олиб келадиган сўқмоқларнинг ҳаммасини ўт босиб, уйнинг атрофи қаровсиз қолиб кетди. Хотини ҳам ўзига ўхшаб кетадиган қоратўридан келган жувон эди, эри тўғрисида совуқ хабар эшидти-ю, лабларидан кулги ариди, юзи эшиги тагига экилган қайраочнинг япроқларидай сарғайди, ёлғизгина қизчаси ҳам чўпдай бўлиб қолди.

Кенжамурот навкарликка кетар олдида хотинининг ойкуни яқин эди. Бироқ фарзанди қувончини эри билан бирга баҳам кўролмагани учун тарбиясига яхши қарамади, бола рамақижон бўлиб ўсяпти.

Ўлим! Қайси ўлган тирилиб келибди? Бу саволга жавоб топишнинг иложи бўлмагани учун, одам боласи жудоликка ҳам чидайверар экан. Кенжамуротнинг хотини ҳам тақдиринга тан берив, энди уни унута бошлаганида эшиги тагига келиб, бирор отдан тушди.

Куппа-кундузи эшигининг тагига от боғланмаслигига ўрганиб қолган аёл, жўжаларини қаноти тагига яширган товуқдай, қизи билан ўғлини икки қанотига олиб, уйнинг бурчагига тиқилди. Отлик ташқарида бошидан телпагини олиб қоқди, яна бошига кийди-да, қамчиси билан қўнжига шартиллатиб уриб, эшикни очди. Ёлғиз Кенжамуротгина шундай келар эди. Аммо эридан бир умрга умидини узган аёл, унинг қилиқларини ўрганиб олиб, қандай ёмон ниятда келаётган эрқак экан бу, деган хаёл билан тура солиб эшикни ёпиб, тамбалаб олмоқчи бўлаётган эди, ташқаридан бирор итарди.

Чиндан ҳам Кенжамурот!

Тирик Кенжамурот!

Хотини, ўн икки-ўн уч ёшли қизи кўзларига ишонломай, турган ерларida ҳайкалдек қотиб қолишиди.

Кенжамурот олдингидан анча тўлишиб, яғрин қўйиб, катта эркакларнинг нуқси уриб қолибди.

Хотинининг, қизининг, ўзи йўғида туғилган ўғилчасининг ҳайкалдек қотиб қолганларининг сабабини билиб, ҳаммаларини бир-бир қучоқлаб, бағрига босиб чиқди.

— Кўрқманглар, душманларим ўлди, деб келишган бўлса керак, ярадор бўлган эдим, ўрисларнинг қўлида даволаниб келдим.

У ўзидан кейин тугилган ўғлини кўтариб ўйнатди.

— Исли нима? Тўлибой қўйдингми? Элимиз тўлиқ бой бўлсин, деб орзу қилганман, яхши бўлибди.

Хотини буни эшишиб яшнаб кетди. Ташқарига югуриб чиқиб, бир қучоқ ўтин олиб кирди.

— Ие, отинг ҳам ўзингнинг отинг-ку. Қани, чой қайнаб, бошқа қўни-қўшилар тўпланишгунча, гапир, қаёқларда юрибсан? Қаёқларга гойиб бўлдинг? Қандай келдинг?

Кенжамуротнинг пастки лаби чўччайиб, кўзлари кулди, унинг бу кулишини кўриб қизи ҳам кулди, ҳали эсини таниб улгурмаган ўғли ҳам уйдаги хурсандчиликка

хурсандчилик қўшиб, онасига қараб бақадай сакраб гувранди.

— Агар менинг тўғримда эшитишни истасанглар, тингланглар, — деб Кенжамурот қизини бир тиззасига, ўғлини бир тиззасига ўтқазиб, иккалаларини галма-гал чўлп-чўлп ўпди. Хотинига соғинч тўла кўзларини тикиб, жилмайди. — Урушнинг номи уруш. Бироқ менинг асосий муддаоим, сўзимга қулоқ соладиган йигитларни бошлаб нариги тарафга ўтиш ва Эрназарни зиндандан озод қилинишига ёрдам беришни илтимос қилиш эди. Шундай ният билан душман аскарбоисини кўз остимга олиб елиб кетаётган эдим, бирор мўлжаллаб туриб орқамдан отди. Хиваликлар отдими ё ўзимизниклар отдими, билолмай қолдим. Йиқилдиму, аммо йиқилганда ҳам ўрисларнинг томонига йиқилдим. Тилларини билмасам ҳам мени душман ярадорларга қўшиб битта аравага солишибди-да, ичкариларига олиб кетишибди. Оренбург деган шаҳарда шифохонаси бор экан, ўша ерга олиб бориб ётқизишибди. Ўрисларнинг илмини асти қўявер, питра ҳар еримга санчилиб қолган экан, ҳаммасини битталаб териб олишибди.

— Қандай жавоб бериб юборишибди?

— Даволаниб бўлгунимча тилларини ҳам бир оз ўрганиб олдим. Шундай қилиб рухсат сўрадим. Отимни ҳам боқтириб қўшишган экан, олиб келиб беришибди. Докторларига (бизнинг тилимизда табиб) қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, қайтиб келавердим. Орол денгизига яқин келганимда Асқар бийлар, Шариф муллалар юришибди. «Тинч-омонликми», десам, «Қозоқ, татар, бошқирд элларига муллалик қилгани келган эдик, ўрислар қайтариб юборяпти», дейишибди. Бу ёғига ўшалар билан бирга келавердим.

— Ҳаммаси худди тушга ўхшайди, — деди ўтнинг тафтидан икки юзи ширмойи нондай қип-қизарид кетган хотини.

— Ўрис докторлардан кўрган меҳни ота-онамдан ҳам кўрган эмасман, десам сира ёлгон гапирган бўлмайман.

Улар апоқ-чапоқ бўлишиб, чой ичиб бўлай деб ўтирганларида битта қўшнилари боғлоғлиқ турган отни таниб, ким миниб келганини билиб келай, деб кириб қолди. Қўшни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу ҳодисадан хабар топиб, ҳайрон бўлиб қолди, бир вақт ҳушини йигиб олиб, овлу бўйлаб югуриб кетди...

Уйга яна бахт келди, ўт босиб қолган сўқмоқдан

кечаси билан одам юравериб, орадан икки-уч кун ўтмаёқ төп-текис заранг йўлкага айланди-қўйди.

Бир куни пешинда узоқдан гапириб келаётган Эрназар олакўзниңг овози эшитилди:

— Ҳа, Кенжамурот, қани, тезда нариги дунёдан бир ахборот бериб қўй-чи!

Кенжамурот овозни таниб, югуриб чиқиб қучогини очди.

— Кел, дўстим Эрназар, кел! У дунё ўша-ўша, ўзинг айтганингдай, менга беҳиштдан жой тегмаганидан кейин қайтиб келавердим.

Уларнинг қулгилари ҳали босилиб улгурмаёқ Зарлик келиб қолди. У табиати оғирроқ йигитлардан эди. Кенжамурот билан Эрназарни бир жойда қўриб, қувончини босолмай, иккаласи билан шоша-пиша ҳол-аҳвол сўраши.

Иккалалари ҳам Кенжамуротнинг гапиришини кутиши. Кенжамурот уйига келганларнинг ҳаммасига бошидан ўтганларини ҳикоя қиласириб чарчаганиданми ёбу иккала дўсти ҳам гапнинг тагидаги нимкосани яхши тушунадиган бўлишгани учунми, хотинидан Эрназар тўгрисида сўраб билиб олганни айтиб, қарши савол берди:

— Хонга ёқиб, навкарлиқда юрибди, деган эди, ўзинг қачон келдинг?

— Яқинда, — деди Эрназар. — Хонга хизмат қилганинг бармоғи тош йўнади, деган гап рост экан, дўстим, — деб у шошилмай қандай қайтиб келганини ҳикоя қилиб берди. Ўрис элчилари тўгрисида Маҳмудниёздан қандай янгиликларни эшитганини, уларни қўриб, Михайлов деган тилмочи билан қандай гаплашганини ҳам айтиб берди.

— Ёпираи-а! — деди Кенжамурот Эрназарнинг Михайлов билан гаплашганлигини эшитиб. — Ўрислар катта подшолик, уларнинг тўғриларида шифохонада жуда кўп гапларни эшитдим. Ўрис деса бутун олам юзини тескари буради. Хоннинг хузурида инглиз элчисига қарши чиқиб, Эрон элчисининг талабини қувватлагани ҳам тўғри, чунки ўрислар бутун дунёда тинимсиз favfo чиқариб юришади. Шундай кучли ҳалқ бўлатуриб, Хива хонидан истиҳола қилиб, ўша тўраларининг сен билан очиқ гаплашмаганига ичим ёниб кетяпти.

— Ҳаммаси ҳалқ дастурхонидан умидвор, — деди Зарлик. — Бизда ўрис подшолигини бойитгудек нима бор?

Бу савол учалаларини ҳам ўйлантириб қўйди.

— Мен ҳам Зарликнинг фикрини ҳозир тушундим, — деди Эрназар.

— Чиндан ҳам бизда нима бор? Ўзаро бирлиги йўқ халқнинг боши-кети кўринмайдиган беҳосил даласи-ю, телбаланиб оқадиган Амударёси бор. Бирдан-бир ишонган нарсалари — Амунинг балифи. Менинг хон саройида хизмат қилиб юрганимда билганим: одам одамга фақат фойдаси тегадиган бўлсагина керак бўлганидай, бир халқ ҳам иккинчи халқقا фойдали бўлса, кучли бўлсагина керак экан. Буни Михайлов ҳам уқтириди менга.

— Мен эса, йигитлар, кўп жойларни кўрдим. Энг ярамас, энг ботқоқ, чивинли, одамларни қизиқтирумайдиган макон шу — бизларники бўлса керак, деб ўйлаб қўйдим. Бошқа жойларнинг ерлари тоғлиқ, паст-баланд ерлар, ана ўша ерларига экиб, ям-яшил қилиб қўйибди, тўқайлари ҳам кўм-кўк.

— Ҳо, шоввозим, — деди Кенжамуротнинг хотини. — Йигит кишининг бош кийими мавсумга қараб ўзгарса ҳам боши ўзгармаслиги керак.

Эшиқдан Эрназар бола кириб салом берди. Кенжамурот унинг тез вақт ичиди анча эр етилиб қолганини кўриб ҳайрон қолди. Эрназар боланинг ўзи ҳали ёш бўлса ҳам катталардай жиддий туриб берган саволларига Кенжамурот яна бир бошдан кўрган-кечиргандарини гапириб беришга мажбур бўлди. Эрназар олакўз эса навкарлик вазифасини қандай ўтаб қайтганини гапириб берди. Яна гапдан гап болалаб, элнинг тақдири борасида ҳар хил фикрлар ўртага ташланди... Ташқаридан кузатиб турган одамга тўртталаси ҳам халқи учун бир хил жон ачитадиган, ташвишлари бир-бирлариникидан қолишмайдигандай туюларди.

— Бизлар қўлида қамчиси борга, милтиқ осганга «лаббай» деб ўргангандай ҳалқмиз, — деди Эрназар олакўз, — лаббай демасликнинг, бирдам бўлиб кўринишнинг йўли, ҳеч бўлмаганда, Қорақалпоқ лашкари деган лашкарни тузиш, йигитлар. Шунда биздан кейинги авлод ишимизни давом эттириб, Қорақалпоқ хонлигини тузса ажаб эмас.

Эрназар Олакўзнинг бу фикри ҳаммаларини ўйлатиб қўйди.

— Эрназар оға, ёшингиз мендан катта бўлса ҳам гапингизга эътироуз билдираман, — деди Эрназар бола.

— Гапиравер, иним, агар соқолига қараб сийлайдиган бўлсак, эчкини тўрга ўтқазиб қўйишимиз керак бўлади.

— Элнимизнинг урф-одатлари, каттасининг ҳам, кичигининг ҳам феъли ҳаммамизга маълум. Бошқа одам мина-диган отни эгарлаб, тақалайдиган, бироннинг ўтириши учун жой соладиган одам йўқ бизнинг орамизда. Шунинг учун ҳам бошқа халқларга ўхшаб, ота-боболаримизнинг бизга солиб кетган ва бир сарой, на бир биноси бор. Демоқчиманки, агар биз лашкар тузадиган бўлсак, унда хонликни ҳам ўзимиз ўрнатишимиш керак бўлади. Ўрислар билан алоқани ҳам ўзимиз тузиб кетишимиз керак. Шунда халқ бизга эргашади.

— Тўғри гап, — деди Зарлик.

Ҳаммаларидан ёш бир йигитнинг шундай чуқур фикрни ўртага ташлаганига Кенжамурот қойил қолди ва унинг фикрини қувватлади.

Эрназар олакўз бир оз ўйланиб, унинг келаси авлодга иш қолдирмайлик, деган фикрига қарши чиқмоқчи бўлди-ю, қорақалпоқ лашкари ҳозир тузилса, унинг ишини давом эттириш барি бир келаси авлодга қолишини ўйлаб, тортишиб ўтирмади.

— Ундан бўлса, эрта-индин деб ўтирмасдан, лашкар тузаверайлик. Лашкарга Хиванинг уруш усулини ўзим ўргатаман. Кенжамурот эса ўрислардан кўриб келганини ўргатади.

Орага яна бир муддат жимлик чўкди. Кенжамурот жимликни бузди.

— Мана, мен навкарман. Зарлик навкар бўлса, Эрназар иним навкар бўлса, лашкар тузиш бошлангани шу-да.

Шунча йиллар қуруқ тортишиб, қуруқ орзу қилиб юрилган лашкар тузиш режаси бунча тез ва осон ҳал бўлади, деб ўйламаган Эрназар олакўз бирдан кулиб юборди.

— Чиндан ҳам лашкар тузиб қўйдик. Энди бошқаларни атрофимизга тўплаймиз. Бироқ, йигитлар, аҳдномамиз бўлиши шарт. Авваламбор, мана шу тўрттовимиз қасамёд қиласайлик, кейин бошқалардан талаб қиласайлик.

Эрназар бола мийигида кулди.

— Оғзи куйган қатиқни пуфлаб ичади, демоқчимисиз?

— Йўқ, унинг учун эмас, иним, — деди Эрназар олакўз. — Ҳамма ерда ҳам навкарликка онт билан қабул қилинади. Чунки битта аскарбоши ё бир навкар сотқинлик қилса, юртга ундан ёмон офат бўлмайди.

— Ўрислар навкарни солдат дейди, қозоқлар сарбоз дейди, биз ҳам ўзимишча от қўйишимиз керак, — деди

Кенжамурот. — Биз «мерган», «қорақалпоқ мергани», деб атайлик, — деди Эрназар олакўз ўйлаб ўтирумасдан.

Ном ҳаммаларига ҳам маъқул тушди.

«Қорақалпоқ мергани» қай тақлидда, қандай кийимда юриши керак, деган савол туғилди.

— Ҳаммага бир хил кийим топиш қийин.

— Ким навкар бўлса, кийимларининг устидан қора чакмон киядиган бўлсин, — деди Эрназар олакўз.

— Бу жуда мотамсаро бўлмайдими? — деди Кенжамурот.

— Эрназар оғанинг фикри менга ҳам маъқул, — деди Эрназар бола. — Қора бизнинг гам-ҳасрат, азобларимиз тимсоли. Ота-боболаримизнинг ҳам гам-ҳасратларини кийимда ифодалаганлари бежиз эмас. Аммо бошга сал сарғиш телпак ё чўгирма кийиш керак. Бу бетинч замонда худодан яхшилик кута-кута сарғайганимизнинг нишонаси. Бироқ «қорақалпоқ мергани» қонхўр бўлиб кўринмаслиги учун от устида бўладими, пиёдами, ҳамиша жилмайиб юрмоги лозим.

— Бу кўриниш менга жуда маъқул тушиб кетди, — деди Кенжамурот. — Оёғига эса ҳар ким топганини кияди-да.

— Ўзга чора йўқ.

Шу билан «қорақалпоқ мергани»нинг кийими, юриш-туриши ҳақида бошқа фикр бўлмади. Зарлик дастурхондан икки қўллаб нон олди.

— Йигитлар, ҳозирги қароримизни бузганни нон урсин, деб қасам ичинглар.

Бу кутилмаган таклифдан йигитлар аввалига бир оз саросимага тушишган бўлса ҳам, нонни унинг қўлидан биринчи бўлиб Эрназар олакўз олди. Зарликнинг айтганини қайтариб онт ичди. Ундан кейин бошқа йигитлар ҳам қўлларига нон ушлаб, бугунги шартни бузмасликка қасамёд қилишиди.

— Энди «қорақалпоқ мергани»нинг ҳамма учун битта қасамёдини иккала Эрназар ёзиб тайёрлашсин, — деди Зарлик.

Бу таклиф ҳам маъқулланди.

— Йигитлар, энди битта иш бор, — деди Эрназар олакўз. — «Қорақалпоқ мергани»ни тузганимизни Қоракум эшон билиши керак.

— Унинг дарров бу ишни тўхтатинглар, дейиши турган гап, — деди Зарлик.

Эрназар бола иккиланиб қолгандай бўлди, буни кўрган Кенжамуротнинг назаридаги онтлари ҳозирнинг

ўзида бузилгандай, терлай бошлаган пешанасини сидирди.

— Йигитлар, — деди Эрназар олакўз. — Ёлғон билан оламни кезиш мумкин, аммо кетга қайтиш йўқ. Мен Хивада бир нарсани пайқадим: хон саройининг девори ерга эмас, ёлғонга суюниб турибди. Душманни душманнинг ўз қуроли билан уриш учун бизлар ҳам бир сафар ёлғондан фойдаланамиз.

— Қандай қилиб?

— Қоракум эшонга бориб: «Қорақалпоқ мергани» сизни, сизнинг номингиздан бутун исломни қўриқлади», деймиз. У ёғига нима қилишимизни ўзимиз биламиз.

— Ишонмаса керак, — деди Кенжамурот.

— Ишонтирамиз. У ўзига «Қоракум эшон» лақабини олганда шу ерлик эканини, қорақалпоқ эканлигини исботлаш учун олган. Мана шу тўрталамиз бориб, «лақабингиз муборак бўлсин» қилиб келамиз.

Йигитлар ҳайрон бўлиб, яна хаёлга чўмиб қолишиди.

— Агар Қоракум эшоннинг розилигини олсак, мерганиликка жўнатадиган ўғли йўқ бойларни, ўғлим ўлиб қолади, деб оғринган бийларни зўрлаб, ташвиқот қилиб, ҳар қайсинасидан битта мерганинг эвазига от, қуроляроғ олишга эришамиз.

— Бу ҳам жуда ақлли гап бўлди.

19

Гулзебони сўнгги кунларда қийнаётган нарса, ҳамманинг оғзига тусиб қолгани эмас, ҳомиладорлиги эди. Улбўлсин кунига бир неча марта бойга эшилтириб, уни узиб-узиб олади:

— Қорнингдаги ҳароми Рўзматданми ё бошқаданми?

Гулзебо ростини айтолмайди. Рўзматдан ё бойнинг ўзидан, деб ёлғон гапиргани тили бормайди. Қари бой сир бой бермаслик учунми, унинг кимданлиги ҳақида гап очмайди. Бироқ мурид бўлиб келгин, деб ҳар жума Гулзебога тинчлик бермайди. Бундай кунлар Гулзебо учун ниҳоятда азобли бўлиб, йилдек чўзилиб кетади. Унга шўрлик қариянинг бари бир кучи етмайди. Гулзебо уни яқинига йўлатмай тонг оттиради, бой эса, Гулзебо, қаршилик қиласанг турли-туман томошалар кўрсатган бўлардим, деб мақтаниб, ўзини ўзи овутади. Гулзебо шундай турмушга ҳам кўниқди. Қариянинг аzon паллада мақтанишига ичиди кулиб, унинг дили эмас, тили ҳаракатга келадиган бўлиб қолганидан хурсанд бўлади.

Шундай дақиқаларда Эрназар ёдига түшса бир куни бўлмаса бир кун келиб, уни бу қафасдан қутқариб оладигандай, ўз-ўзидан бирдан ҳаяжонланиб кетарди. Яқинда тоза ҳаво олмоқчи бўлиб ташқарига чиқиб, уйининг деворига суюниб турган эди, қора чакмон, сариқ қалпоқли Эрназар уни кўрса ҳам кўрмагандай бўлиб ўтиб кетди. Шу-шу Гулзебонинг кўнгли чироқ ёқса ёримайди. Қоронғи, азобли кунлар секин-аста ўз кучоғига олиб, кўникутириб, бир кун ёруғликка чиқаман, деган умидларини ҳам сўндириб, бора-бора ҳеч нарсани ўйламайдиган қилиб қўйди. «Ҳали ўз фарзандини ҳам тан олмаса керак», деб кўрқса ҳам кетидан ўзини ўзи юпатишга тиришиди: «У ё шошиб ўтиб кетди, ё мени пайқамади».

Гулзебо уни яна бир кўриш орзусида ҳар куни ўша маҳаллда уйдан чиқиб, чийга суюниб ўтириш одатини чиқарди. Эрназар қайтиб сира ўтмади. Овул ўртасида у ёқдан-бу ёқча чопиб юрадиган отлиқлар кўпайиб қолди. Аммо уларнинг ораларида Эрназар кўринмасди. Кўз илғайдиган гузар билан Хива тарафга бориб келаётган отлиқлар орасида ҳам кўринмасди. Бирорлардан сўрай деса, уйига келди-кетди ўша-ўша. Укасидан сўрай деса, унинг ҳам кўнглига фулгула солмай қўя қолай, деди.

Бора-бора овулда аҳвол ўзгариб, қора чакмон, сариқ телпак кийган отлиқлар пайдо бўла бошлади. Мабодо Эрназар отини, кийими ўзгартирдими, деб ўшаларга ҳам тикилади, аммо у сира кўзига кўринмайди.

Худди шундай ақли хушидан айрилиб, уйининг офтобрўя томонига эндинигина чиқиб ўтирган эдик, қора чакмон, сариқ чўгирма кийган беш отлиқни бошлаб келаётган Эрназарни кўриб қолди. Шошиб қолиб, рўмолини қайта боғлади. Эрназар уни ер тагидан кузатиб келаётган экан, отини шу томонга бурди.

Уларнинг баҳтларига на Сержонбой, на Улбўлсин яқин ўргада йўқ эди. Фақат Рустам Босарни бўштабиб, Эрназарга хурдириб қўйди. Эрназар итнинг овози остида Гулзебога:

— Сен ортиқ йўлимни пойлайверма, — деди-да, бошқа ҳеч нарса демай яна йўлига қараб кетаверди.

Бу учрашув умри давомида кўрган азобларининг энг оғири бўлиб, унинг оёқларидан мадор кетди, турган ерида хушидан айрилиб, орқасига гуппа йиқилди.

Эрназар кетиши билан итини ушлаб нон чайнашга тушган Рустам Гулзебонинг ичкарига кирмай, ёрда ётганини кўриб, Босарни яқинига олиб келиб ҳурдирди. Итнинг ҳуришини эшитиб, дарров ўрнидан туриб кета-

диган Гулзебонинг қимир этмай ётганини кўриб югуриб келиб бошидан суяб уйга олиб кирди.

Гулзебо алламаҳалда ўзига келиб, кўзини очди, боши тепасида ўтирган Рустамга ёлвориш билан термилди. Оғир-оғир нафас олиб ётар экан, бирдан Эрназарга бўлган муҳаббатига тупургиси келиб кетди. «Унинг кўзига чўп солиб, манавини айлантирай-да, кейин осилиб ўлиб қўя қолай», деган хаёлга бориб, ҳеч қачон илиқ назар ташламаган Рустамга кулимсиради.

— Исминг достондаги паҳлавон йигитнинг номи бўлса ҳам сенда мардликдан нишон йўқ эканми?

Хуришдан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган итгагина ўргангандан Рустам ёш келинчакнинг у билан гаплашганига хурсанд бўлиб кетди.

— Сенга қанақа мардлик керак?

— Ёш йигит бўла туриб нега тегишмайсан? Нега гаплашмайсан?

— Гаплашсам, алдаб қочиб кетасан.

— Алдамайман.

— Худо урсин, дегин.

— Худо урсин, алдамайман. Айт-чи, йигитлигингни синааб қўрганмисан?

— Йўқ.

— Тенгқурларинг хотин оляпти. Сен улардан хотин олса қанақа бўлар экан, деб сўраб қўрмадингми?

— Сўрадим, хотин олган жуда-жуда яхши бўлади, дейишиди.

— Унда нега биронтасини олмайсан?

— Онам олиб бермайди. Ўзим хотин олишни ҳам, у билан нима қилишни ҳам билмайман.

— Мен ўргатайми?

— Алдаб қочиб кетмайсанми?

— Айтдим-ку, қочмайман, деб...

Рустамнинг катта оғзи очилиб, анқайиб қолди.

Гулзебо бошини кўтармай, унинг катта қўлларидан ушлади.

— Аммо оғзингдан чиқара кўрма.

— Мен кимга айтардим? Итгами? У тушунмайди.

— Ундей бўлса, бора қол. Кунда бойни пойла. У бирон ёқقا кетса, кечаси келиб, менинг ўрнимга кириб ёт. Ана ўшандан кейин онанг қиз олиб беради. Болалик бўласан.

— Болалик бўлсам қани эди, елкамга миндириб юра-верардим. Ие, сенинг ёнингга келадиган бўлсам, Босарни нима қиласман?

- Бўшатиб юбор.
- Яхши. Ҳозироқ ўргата қолсанг нима қилади?
- Бой келиб қолади.
- Илойим тезроқ бир жойга кетсин-да.
- Энди итингнинг олдига бор.

Гулзебо Эрназарга жаҳл қилиб қандай гуноҳ ишни ихтиёр қилганига ҳайрон қолиб, яна бир томондан Рустамнинг ақлсизлигидан ўзича кулиб ётганида бойнинг кичик уйда хотини Улбўлсинга жаҳл билан гапираётганини эшитиб қолди:

— Онт ургур Олакўз доимо бир балони бошлаб юради. Энди «қорақалпоқ мергани» деган нарсани ўйлаб топибди. Ноинсофнинг тилида меҳригиёси борми, нима деса душманлари ҳам кўна қолади. Қоракум эшон ҳам унинг бу режасини кувватлабди.

— Нима экан ўзи? — деб сўради Улбўлсин унинг айтганларига тушунмай.

Гулзебо унинг жавобини тўлиқ эшитиш учун керагага кулогини тақаб, гурс-гурс ураётган юрагини қўли билан босди.

— Мерган бўладиган ўғлимиз йўқ, шунинг учун битта мерганнинг харажатини берар эмишмиз.

— Қанча экан харажати?

— Бир навкарнинг оти, қурол-яроғи — камида ўн сигирнинг пули. Бизда қирқтагина сигир қолган-қу, ахир.

— Ҳаммасини Гулзебонинг йўлида қуритдинг-ку, сен бечора, — деди Улбўлсин. — Берган отинг, қурол-яроғингни кейин ўзингга қайтариб беришадими?

— Ўз болам ё ўз одамим кетса, майли эди. Манови Рустам анқовинг отга сира минолмайди. Айтмоқчи, Тенгел қандай бўларкин?

— Қани, уни юбориб кўр-чи, нақ соқолингни биттабитта юламан.

— Уҳ-ҳ.

— Уҳ-ҳ.

Улар шундай оҳ-воҳ қилиб ўтиришганда Мовлон сариқнинг овози эшитилди:

— Суюнчи бер, тоға, яна вазирга етказадиган гап чиқиб қолди. Энди жиянингни осмонда кўр.

— «Қорақалпоқ мергани»ни айтяпсанми?

— Ҳа, бўлмасам-чи!

— Тинч бўлган яхши-я.

— Ҳа, қариб қуйилмаган чол, ёш хотинлик бўлгандан кейин шунаقا қиласанми? Рўзматга ўлим сўраб, Гулзебо-

га умр тилаганингда вазир қандай талаб қўйган эди? — У Сержонбой ерга қараб қолгани учун бечора қария шартни унутиб қўйибди шекилли, деб унинг эсига солди: — Қорақалпоқ злида Эрназар олакўз қандай янгилик жорий қилса, хабар қилиб турасиз, йўқса, ўзларингни ҳам яшатиб қўймайман, демаганмиди? Унга қўлингта Куръон олиб қасам ичган эдинг, у ваъдасининг устидан чиқдику? Эрназарнинг мен берган Оға бий зиёфатида жанжал чиқариб, менинг уйимда мўминларга азоб берганини унутмайман. Ҳа, мен ўшанда обрў олиш ўрнига шарманда бўлганман.

— Гапинг тўгри, Мовлон, — деди бой бир маҳал тилга кириб. — Эрназар олакўз пайдо бўлди-ю, элда яна бетинчлик бошланди. Бу воқеа Хивага маълум бўлса, анча совға-саломлик бўламиз.

— Фақат ҳозир отланишимиз керак.

— Сабр қил, эртага аzonга тайёргарлик кўрайлик. Хива заргарларига учраб, кичик хотинимга олтин сирға буюртироқчи эдим.

— Жуда маъқул гап, хотин кишига ялтироқ нарса совға қилсанг, кўнглини олаверасан.

* * *

...Бой кечаси билан Улбўлсин ҳамда Гулзебога тинчлик бермай йўл озигини ҳозирлатди-да, тонг отиши билан Мовлон сариқ билан бирга йўлга тушди.

Оувудан сал нари кетишлиари билан юраклари чапак отиб, олиб кетаётган хабарлари эвазига вазир «нима тилайсан?» деб сўраб қолгудек бўлса, бирдан шошиб қолмаслик учун нима сўрашларини маслаҳатлашиб кетишиди.

— Нима тилайсан, деб сўраб қолса тоға, — деди Мовлон сариқ, — мен жўрттага нима дейишими билмай тураман. Шунда сен менинг ўрнимга жавоб бериб, бизнинг жиянга амал керак, бийликми ё миробликми берилса, дейсан.

— Борди-ю, мендан сўраса, мен ҳам сипогарчилик қилиб тураман. Шунда сен ҳам менинг ўрнимга тоғамнинг моллари бемалол ўтлаб юрсин учун унга икки минг таноб ер берилса, дейсан.

— Тоға, мунча ақлли одамлармиз-а! Онамнинг туғишидан жигари бўлганингдан айланай. Ўғил тоғага тортади, деганлари ҳам рост экан, мен шундоққина сенга тортганман.

— Ҳакканинг соз чертиб, илоннинг қўшиқ айтиб боришига қара!

Улар кутилмаганда аччиқ гап эшитилган томонга ярқ этиб қарашибди. Йўл чеккасидаги бир дўнгликка орқасидаги ўтинини қўйиб, дам олиб ўтирган етим Бектўрани дарров танишди.

— Ҳой нодон, ўтинингни кўтаролмай, жинлар билан гаплашиб ўтирибсанми? — деди Мовлон.

— Сизларга айтяпман, — деди Бектўра. — Юртни бетинч қилиш учун яна Хивага кетяпсизларми?

— Манови лаънатининг гапига қара, — деб Мовлон уни қамчиласга чоғланган эди, Бектўра ўтин чопган болтасини қўлига олди.

Сержонбой бу йигитнинг Рўзматнинг олдига тез-тез келиб туришини, гапга чечанлигини биларди, шунинг учун дарров Мовлонга шивирлади:

— Олишма!

Мовлон тоғасининг гапини ерда қолдиришни истамадими ё бўлмаса Бектўранинг йўғон қўллари тутган болтасидан қўрқдими, кетига қайтиб, сой билан яна йўлига кетаверди.

— Ҳозир одамлар ёмон бўлиб кетяпти, — деди Сержонбой сал нарироқ кетгандаридан кейин. — Кўпчилик камбағаллар, оёқяланглар. Сабаби нимада эканини сира тушунолмайман. Ҳаммасининг сиркаси сув кўтармайди, бир нарса десанг, ёқангдан олади. Ҳар кимнинг ўтинини ташиб кунини ўтказиб юрган ҳозирги етимнинг сендей атоқли отлиқقا болта кўтаришини қара. Уларни, ишқилиб, бир ёқадан бош чиқариб, бирлашишларидан асрасин, Олакўз буларнинг додига етадиган бўлмасин-да.

— Қўрқма, тоға, замоннинг ўзи баъзиларга ақл беравераркан-да. Ҳозир бизнинг овсар Рустамимиз ҳам ўзгариб қолган.

— Ҳа, у нима қилди сенга?

— Билмадим, бугун азонда йўлга отланай деб турсам ёнимга келиб: «Ака, хотин олса яхши бўлади, дейишади, менга ҳам хотин олиб бер», деса бўладими.

Сержонбой унинг бу гапини эшитиб, шунчаки ҳазил бўлса керак, деб серкиллаб кулишга кулди-ю, кейин Қорақум эшоннинг ёш хотинлар тўғрисида гапирган гаплари бирдан ёдига тушиб, юрагини шубҳа қамраб олди. Олдинга юргани сари гумони баттар ошиб, тинкасини қуритаверди, қуритаверди. Бора-бора у отни эмас, от уни миниб келаётгандай, қора терга тушиб кетди. Олдинда бир нималарни гапириб кетаётган Мовлон бир маҳал

кетига қараган эди, тоғасининг ранги ўчиб кетганини қўриб қолди.

— Тоға, бирон еринг оғримаяптими?

— Ростданам мазам бўлмай қолди.

— Намозгар бўлиб қолди, энди бирон овул учраса, қўнармиз.

— Йўқ, Мовлон, — деб бой отини жиловидан тортди.— Менда мадор йўқ, биратўла уйга бориб қуласамми-кан, деб ўйлаб турибман.

— Мен нима қиласай?

— Сен кетавер. Аммо нафси бузуқлик қила кўрма, уқтингми? Менинг йўлда бетобланиб қолганимни айт. Бирон нарса инъом қиласа, яширмай олиб кел.

Икки кишилик совға бир ўзига тегадиган бўлгани учун Мовлон ичидаги хурсанд бўлса ҳам буни ташидан сездирмасликка ҳаракат қилди.

— Бирга бошлаган эдик...

— Вазирга мендан салом айт, — деди-да, кўп гапирмай, бой кетига қайтди.

— У аввалига Мовлоннинг кўзида бетоб одамдай секин-секин кетган бўлса ҳам бир оз узоклашгандан кейин отига қамчи устига қамчи босди. Боқувда юрган от кенг далада ўжар қуёндай сакраб, ем ейдиган кўрасига қараб учиб кетди. Бой отининг ёлига осилиб олди.

Сержонбой тун яримдан оғганда овулига етди. Ҳамма ўлик уйқуда. Уйига яқинлашганда отининг жиловини эгарига тортиб боғлади-да, оёгининг учидаги туриб қулоқ солди. Босар қўранинг оғзида ётибди. Ит эрининқираб икки оёғи устига қўйиб ётган бошини кўтариб қаради, эгасини таниб яна ётди. Юраги гул-гул ураётган бой чийнинг ташқарисида туриб қулоқ солган эди, ичкаридан хуррак овози эшитилди. Гулзебо ҳеч қачон бунаقا хуррак отмас эди, бу аниқ эркак кишининг хурраги эди. Бой ҳар куни эговлаб-эговлаб қўранинг шифтига қистириб қўядиган ўткир болтасини қўлига олди-да, эшикни аста очди. Ичкарисидан эшикнинг илгагини илиб ҳам қўйишмабди. «Мабодо битта-яримтанинг шарпаси сезизласа, қочишга қулагай бўлсин, деган ё кичик ўтовда ухлаб ётган Улбўлсин гумонсирамасин, илгагини илсам, шиқирлаб кетади, деб қўрқсан». Бой ойболтасининг юзини бир сийпаб қўриб, қочса фафлатда қолмасин учун уришга қулагай ушлаб олди ва аста ичкарига кирди. Гуйнук нима учундир ярим ёпилган экан, тепадан тушиб турган ой нарида Гулзебонинг ёнида ётган Рустамни таниди. Боши ёстиқдан ошиб тушиб, оғзи очилганча

чалқайиб ётибди. Гулзебонинг пешанаси тиришиб, терлаб ётганга ўхшайди. Бой унинг бунчалик роҳат қилиб ухлашини сира кўрмаган бўлса ҳам ўзини босди, ҳеч қайсисини уйғотмасдан Рустамнинг иягини чап қўли билан сал кўтарди-да, ҳалқумидаги олмасига болтани шартта туширди. Уйқуда балқиб ётган оғир тана илондай тўлғаниб, қони отилиб кетди ва бир оздан кейин тинчи-ди-қолди.

Гулзебо ҳақиқатан ҳам бу уйга келганидан бери бундай қаттиқ ухламаган эди, ҳеч нарсани пайқамади. Бой ўта сабрлилик қилиб уни ҳозир эмас, аzonда бутун юртнинг олдида ўзи олдиндан айтиб юрганидай қийма-қийма қилиб ўлдиришга, Эрназар олақўзни ҳам чақириб келиб, унинг олдида гуноҳини бўйнига қўйиб, қандай азобли, қийин ўлим эсига келса, ўшандай ўлдиришни ўйлади-да, болтанинг қонини артмай тепасида қолдириб, аста ташқарига чиқди. Шошмай отининг ёнига бориб, уни қантарувдан бўшатди ва қўрага олиб кирди. Шундан кейин Эрназарни уйғотиб келгани кетди.

...Қаттиқ уйқудаги Гулзебо тушида алланимадан чўчиб, иккинчи ёнига ағдарилди. Қари бойнинг йўқлигидан хурсанд бўлиб қаттиқ ухлаб қолган Гулзебо Рустамнинг қачон ёнига кириб ётганини билмай ҳам қолибди. Ҳовлиқиб, кийикдай сакраб туриб кетди. Ойнинг ёруғида кўрса, сира ўйламаган фалокат юз берибди. Рустам қонга беланиб ётибди. Бошида қонли болта турибди. Гулзебонинг на йиғлашга, на бақиришга ҳоли келмай, бир нафас унсиз қотиб қолди. Ўзининг бошига тушиши мумкин бўлган азобли ўлим хавфи уни ҳушига келтирди. Бу ишни бой қилганини ва нима учун ўзини ўлдирмай кетганини дарров тушунди.

Кўзини очиб-юмгунча хаёлига ҳар хил ўйлар келиб, бирдан бу шармандалиқдан қутулишнинг йўлини топгандай бўлди. «Ўликни яшириш керак».

Ўлим хавфи давангирдай йигит танасининг оғирлигини сездирмай, уни жойидан осонгина жилдирди. Гулзебо бор қучини ишга солиб, судраб уни ташқарига олиб чиқди, молхонага олиб кирди-да, тезда белни топиб, алпон-талпон ерни ковлаб, ўликни ётқизди, устига тупроқ тортди, устидан яна сомон ҳам сочиб қўйди. Яна ичкарига қайтиб келаётганида ит пайқаб қолиб, ҳурди, кичкина уйдан Улбўлсиннинг бақиргани эшитилди:

— Гулзебо-о!

Гулзебонинг хаёлига яна бир фикр келди. Қонли

тўшакни тезда ўраб буклаб, қонли болтани яширди-да, овоз берди:

— Улбўлсин опа, ёнимга келиб ёт, қўрқяпман.

— Гурсиллаб ташқарига чиқсан сенмидинг?

— Сенинг ёнингга бориб ётмоқчи эдим, итдан кўрқдим. Келмасанг ухлай олмайман.

Ўйқулик қўз билан Улбўлсин кириб келди. Гулзебо кўрпасининг бир чеккасини кўтарди.

— Опа, бирга ёта қолайлик.

Улбўлсин ҳеч нарсадан хабарсиз Рустамнинг ўрнига кириб, тинчгина ёта қолди. Гулзебо чап қўлини унинг бўйнига ёстиқ қилиб аста сийпалаган бўлди-да, кўзи илиниши билан кекирдагидаги тугунни пайпаслаб топиб, ўнг қўли билан болтани маҳкам ушлаб мўлжаллаган ерига қўйиб юборди. Аёл «вой!» деб улгурмасидан яна бир марта туширди. Улбўлсиннинг кекирдагидан қони тирқираб оқиб, гар-гар қилиб, бир зумда тинчиб қолди.

Гулзебонинг юрагига ваҳима тушиб, шошиб қолганидан буни ҳам яшиromoқчи бўлаётган эди, ташқаридан аллакимга жаҳл билан гапириб келаётган бойнинг овозини эшилди, болтани жойига қўйиб, ўлик Улбўлсиннинг ёнига кирди, юзига кўрпани тортиб, кўзларини юмди.

Бой қаҳр билан эшикни шарақлатиб очди.

— Қанжиқнинг ўйнаши қўйнида ҳали ҳам уйғонмай ётишини қара!

Бой кўрпани кўтариб юборган заҳоти қийшиқ қоқилган қозикдай, турган ерида қотиб қолди. Гулзебо худди ҳозиргина совқотиб уйғонган одамдай, оппоқ та-насини кўз-кўз қилиб, гужанак бўлиб, киприкларини пирпиратиб кўзини очди-да, ёнида қонига беланиб ётган Улбўлсинни энди кўргандай. «Вой шўрим!» — деб жўрттага ҳушидан кетди...

Бойнинг кетидан келаётганлардан бири Эрназар олакўз эди. Ўлик билан ёнма-ён қонга беланиб ётган Гулзебо ҳозир унинг кўзига илгаригидай гўзал эмас, аянчли кўринди. Жаҳли чиқиб, бойга қўлини силтади.

— Алжиган манглайи қора бой, ўзинг ёқсан ўтга энди ўзинг исин!

Унинг чиқиб кетаётганини сезган Гулзебо кўзларини очмасдан, алаҳаётган бўлиб йиғламсиради.

— Олакўз, мен бегуноҳман!

У эшифтади.

Сержонбой ҳали ҳам турган ерида қотиб турарди...

Хонликда уруш ҳаракати бир оз тўхтагани учун аскарбошининг ҳам ишлари камайиб, у кўпроқ вақтини вазирнинг хонасида ўтказарди. Аскарбоши ҳар сафар нима учундир вазирнинг этагига пешанасини бир тегизиб олиб, кейин ўтиради. Бундан вазир курсанд бўлар, ҳатто очилиб ҳам кетарди. Насриддин афанди ҳақида қизиқ латифалар айтади. Биттасини тамомласа, сира ўйланиб ўтирмасдан иккинчисини бошлаб юборади. Аскарбоши унинг айтганларини саралаб ўтирмайди. Кўзлари ёшлангунича кулиб, мақтаб кўяди:

— Ўқимишлisisiz, ниҳоятда доносиз. Сиздай кулдиришга уста одамни ҳеч қайси хон саройи кўрмаган.

Вазир учун хон саройидаги учирма гапларни аскарбошидан бўлак тушунадиган одам йўқقا ўхшайди. Аскарбоши бугун ҳам келиб, унинг жуда бир қизиқ латифасига қотиб-қотиб кулиб, кўзининг ёшларини артаётган эди, эшик аста очилгандай бўлди. Мовлон сариқнинг дўнгалак боши кўринди. Унинг вазир билан келишувига мувофиқ, агар айтадиган гапи жуда муҳим бўлса, вазир ким билан ўтирганига қарамай, рухсатсиз тўппа-тўғри кириб келавериши зарур эди. Мовлон сариқнинг эшикдан кириши, юқорига ўтмай, эшикка суюниб тураверининг ўзи жуда қизиқ туюлди: у эшикни ўғри мушукдай очиб, тўрда ўтирган одамга илжайиб қарайди, унинг келишини малол кўрмаганини пайқаса, орқасидаги эшикни зичлаброқ ёниб, олдинга юради. Бу сафар ҳам шундай қилган эди, вазир унинг бу қилиғидан завқданиб, кўзлари билан кулди. Аскарбоши аввалига рухсатсиз кирганига ажабланган бўлса ҳам, унинг ҳаракатларидан гап пойлоқчилардан эканини тушунди.

Вазир Мовлонга ияги билан имлаб ўтирадиган ерини кўрсатди-да, янги ҳангомасини бошлади:

— Аввалги хоннинг даврида бола вазир эдим, қабулхонага бир киши келди. Юриш-туришидан, кийимидан уни оддий бир одам дейсан. Хоннинг ҳузурига киргизмоқчи эмас эдим, хон унинг бақириқ овозини эшитиб, ичкаридан чиқиб қолди. — Вазир ўз-ўзидан бошини чайқаб-чайқаб бирпас кулиб олди, кўзларининг ёшини сидирди. — Шундан кейин бояги оддийгина одам нима қилди дегин? Жуда қизиқ... у тўппа-тўғри хонга юзланиб, менга кун кўргулик амал беринг, деса бўладими. Садағанг кетай хон жуда аломат эди. Унга: «Бор, отнинг қўйруги сенга!» — деди-да, кулиб ичкарига кириб кетди. Ўша

воқеадан кейин орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас қабулхонага арз қилиб келган бойлар билан бийлар тўлиб кетса денг. Бу нимаси десам, бари жабрланган. «Бир одамга отнинг қўйруғи деган амал берилган экан, тоза таъзиримизни беряпти. Ёнига тўрт-беш йигитни олиб, энг югурик, энг йўрға, энг кўркам от кўрса, қўйруғини кесиб олаверади», дейишади. Шундан кейин хон ўша одамни саройга чақиришишга мажбур бўлди. Вой ноинсоф-ей! Роса дунё ортирибди, хазинамизга ҳам анчагина пул олиб келиб берди. У хонга таъзим қилиб, берган амалингизни қайтариб оламан, десангиз, нима ҳам қила олардим. Унда бошқа кун кўргудек амал беринг, деб туриб олди. Садағанг кетай тупроқ олса олтин бўлгур хон яна кулиб: «Бор, сенга шамолни бердим!» — деб юборди. Куз кирди дегунча бояги одам яна ёнига уч-тўрт йигитни олиб: «Улуф хон менга шамолни инъом этди, менсиз хирмонда дон елпий олмайсиз!» — деб қаерда хирмон кўрса, ёнига чипгадан қўра туттириб кетаверибди. Охири уни яна саройга чақирирдик. У бўш келмай, хазинамизга яна пул инъом этди. Унга улуф хонимиз яна нима қилди денг? «Ў-ў, сен жуда азamat экансан, менга сендақа берган амалимни қадрлайдиган, эплаб юргизадиган одамлар керак», деб унга минг таноб ер ажратиб, ўз овулингга бийлик қиласан, деб бийлик амалини бериб жўнатиб юборди.

— Паҳ-паҳ! — деб ҳайрон бўлиб қолди аскарбоши. — Хон ҳам, сиз ҳам, ўша ҳикоя қилиб берган одамингиз ҳам жуда ақдли экансизлар-да. Амални фақат ўшанақа одамларга бериш керак.

— Албатта! Амалдор бўлса, хон бировнинг дўпписини олиб кел деса, бошини кўшиб олиб келадиган бўлсин-да!

Нафасини ичига ютиб ўтирган Мовлон сариқ овози бўғилган кучукдай хир-хир кулди.

— Манови сариқнинг қандай амали бор? — деб сўради аскарбоши.

— Мени ҳеч ким тушунмайди, — деди Мовлон сариқ қулай пайтдан фойдаланиб. — Бўлмаса менчалик амалдан унумли фойдаланадиган эмас. Заррача амалим бўлганида, керак бўлиб қолса, оролнинг сувини тескари оқизиб, Амударёга қўйиб юборар эдим-да. Қанақа амал бўлса ҳам бажаравераман. Улуф хонимизнинг, мана, сизларнинг нима еб, нима ичишларингизни биламан. Сабзининг сувини ичасиз. Амал масаласига келсак, амални юргизиш учун кўп ақл эмас, озгина ҳужжат, унинг ёнига озгина қувлик керак бўлади. Мендаги қувликни икки оёқлик

бандаси пайқамайды. Очиқ кўнгил бўлиб юриб ҳам шумлигимни қотиравераман. Бизнинг юртимизда Эрназар олакўз бирорни уруғи номи билан атаганин ёмон кўради. Мен унга уруғчиликни ёмон кўришимни таъкидлаб, оққўнгил деган ишончини олиб, Мовлон қандекли бўлиб юрибман. — Мовлон сариқ бош вазирнинг кайфи ўзгарганини сезиб, бирдан гапининг оқимини ўзгартириди. — Йўқ-йўқ, улуғ аскарбоши, йўқ-йўқ, доно вазир, тағин мени амал сўраб келибди, деб ўйламанглар. Амал мен учун эмас, жигарларим, оғайниларим учун керак, яъни уларнинг олдида пичоқнинг сопичалик обрўйим бўлиши учун керак, хоннинг топширигини қулоқ қоқмай бажо келтиришим учун керак. Ўтинаман, тағин мени амалпаст экан, деб ўйламанглар. Уни Эрназар олакўзга ўхшаганларга, Сойибназар кабиларга бераверинглар...

— Сенингча, амалнинг ўзи нима? — деб сўради бош аскарбоши ундан жаҳли чиқиб.

Мовлон сариқ елкаларини қисиб, оғзини қайта-қайта артиб олиб, лаби лабига тегмай, хурсанд бўлиб бидирлаб кетди:

— Амал — одамнинг обрўйи, шухрат; амал — хоннинг қиличи; амал — хоннинг номи. — У қизишиб ўрнидан туриб кетди-да, одатига кўра сирли юриб бориб, эшикни яна ҳам зичроқ қилиб ёпиб, яна жойига келиб ўтириди. — Амал — хон қўлингга ушлатган кўк туг. Амал — яхши овқат амал — пул...

— Ие, жуда булбулигё бўлиб кетдинг-ку! — деди вазир энсаси қотиб.

Мовлоннинг қувончга тўла сариқ башараси бўздай оқарди, хижолат чекиб ён-верига аланглади, кафтини кафтига ишқаб, томоқ қириб кўйди. Бундай вазиятда у ўрнидан шартта туриб чиқиб кетгучи эди, аммо вазирга бундай қилиш мумкин эмаслигини тушуниб, индамай қўя қолди.

— Гапир?

Вазир чиндан ҳам гапираверимизни талаб қиляптими, деган хаёл билан Мовлон бошини кўтарди ва кўзи билан «мана бу одамнинг олдида гапираверайми?» — деб ишора билан сўраб олди-да, бир ерга қараб ўтирган аскарбошига, бир бош вазирга жавдиради. Вазир яна қистади:

— Гапир!

— Қозоқ, татар, бошқирд элларига муллаларни бошлаб кетган Асқар бий қайтиб келди.

— Хабарим бор, улар қозоқларни, татарларни.

бошқирдларни мақтаб келишди, демоқчимисан? Ўрислар билан тотув экан дейиши, демоқчимисан? Ўрисларда ўзи юрадиган арава чиқибди, демоқчимисан? Буларнинг ҳаммасини эшитганмиз. Бошқа янгилигинг бўлса айт.

Ўпкаси оғзига тиқилиб, янгиликларим билан вазирни ҳайрон қолдираман, деб ўйлаб келган Мовлоннинг тор пешанасига бир мушт туширилгандан баттар бўлди, тили оғзига тиқилиб, соқقا кўзларининг таги терлаб кетди.

— Улуғ вазир! Сиз ҳозир айтган янгиликларни мендан олдин ким етказганини билсан бўладими?

Вазир қовоғини уйиб, жеркиб берди:

— Ҳа, қорақалпоқ, элингда ишонган одамимиз битта сен деб ўйлайсанми? Сенинг фўрлигинг ва сотқинлигинг тўғрисида ҳам анчагина гаплар бор. Тилида сўтали бор одам кўринасан.

Мовлон сариқ, вазирнинг топшириқлари тўғрисида биронта ҳам одамга гулламаган эди. Аъзойи баданига ўт туташгандай бўлиб, тор пешанасига иккала қўлини тираб, қимир этмай ўтириди-да, вазир мени синаб кўрмоқчи бўлиб жўрттага айтиётган бўлса керак, деган ишонч билан яна қаддини ростлади.

— Улуғ вазир, нима десангиз ҳам розиман, бироқ сизнинг тўғрингизда, сарой ишлари ҳақида оғзимни очган бўлсан, тилимга куйдирги чиқсин.

Аскарбоши вазирнинг қўрқитиш учунгига жеркиб берганини тушуниб ўтирган эди. Мовлоннинг чиндан ҳам саросимага тушиб қолганини кўриб, кулиб юборди. Вазир эса пастки лабини тишлаб, кулгидан ўзини тийди.

— Менинг айтмоқчи бўлган гапим Асқар бийларнинг қайтиб келишгани эмас эди, — деди Мовлон эшикда тирқиш йўқми, деган хавф билан орқасига аланглаб. — Хон навкарлигидан қувилган Олакўзнинг овулдаги ишларидан маълумот бермоқчи эдим.

— Гапиравер.

— Ўтган урушда ўлди, деб хабар қилинган Кенжамурот муйтен тирик экан. Яқинда қайтиб келди. Нукул мақтагани ўрислар. Олакўз билан бирлашиб олди.

— Бундан ҳам хабаримиз бор. Олакўз тўғрисида билганингни гапир.

— У Асқар бий билан кўп уруг бошлиқларини уйига тўплади. Зарлик тўра билан Кенжамурот Олакўзнинг икки қўлига айланниб қолишган. Шундай қилиб, улар бир кеча-кундуз маслаҳат қуришди.

— Ўзинг-чи?

— Қатнашмай десам, бор гапдан бехабар қоламанми. деб қўрқдим.

— Дуруст, гапиравер.

— Ўшандан кейин улар Қорақум эшоннинг хузурига бориб, «қорақалпоқ мергани» номи билан лашқар тузишга розилигини олиб қайтиши. Қайси бой ўғлини мерганликка беришга унамаса ё боласи йўқ бўлса, битта мерган учун қурол-яроф, от топиб беради, деб келишишиди. Битта ёмон жойи шу ердаки, бу ишдан хурсанд бўлаётганлар ҳам бор.

Бош аскарбошининг қийиқ қўзлари олайди, узун мўйловлари дириллаб кетди.

— У кимни қўриқлади?

— Ҳозирги гапларга қараганда, элни қўриқлади, Қорақум эшонни қўриқлади. Аммо кучайиб кетса, Хивага қарши урушга чиқадими, деб қўрқаман.

Эрназар олакўз «қорақалпоқ мергани»ни тузиб, хонга ёқмоқчи бўлса керак, деган хаёлга борган аскарбошининг безовталаңган кўнгли жойига тушиб, яна бепарво ўтираверди.

— Ҳали чала ишни сизга етказишга шошмай турай деб, уларнинг нима қилишларини кутдим. Орадан сал фурсат ўтар-ўтмас Олакўзнинг кетидан эргашиб юрган ўн чоғлиқ йигитни қўрдим. Менинг зардамни қайнатган нарса шу бўлдики, уларнинг ораларида Эрназар бола ҳам юрибди.

Вазир ўйланиб қолди.

— Айтинг-чи, Олакўзнинг онаси бу ишларга бош кўшдими? — деб сўради аскарбоши.

— Қўшди. Уйида бўлган йигинда, «бойга хонлик камбағалларни тўйдириб бериш учун керак, камбағалга хонлик бойдан тенгликни олиб бериш учун керак, хонга эса хонлик тахтини маҳкамлаб, юртни қўрқитиш учун керак», деди. Сизлар энди қайси хонни қўриқламоқчи-сизлар деб сўради.

— Ёмон ният бамисоли қўмир, куйдирмагани билан устингни куя қилади, — деди аскарбоши.

Вазир бурнини жийирди. Мовлон яна ўринсиз гап гапириб қўйдимми, деб қўрқиб, худди қирғий олдига боғланган чумчуқнинг ҳолатига тушди-қўйди.

— Ҳамма гапни ижикилайвериш керак эмас, — деди вазир аскарбошининг гапини хушламай. — Аммо менинг бу гапидан хафа бўлманг.

— Сиздай ақлгўйнинг гапидан хафа бўладиган одам бутун Хоразм вилоятида бўлмаса керак. Менга битта

нарса аён, мен учун найза қаршилигидан ҳам сўз қаршилиги ёмон.

— Тили бўлмаса, кишининг кўзини қарға чўқир эди. Аммо бир нарсани таъкидлаб қўяй, бургут пашша-чивин овлаб овора бўлиб юрмайди.

— Кудуқ қанча чуқур бўлса, суви ҳам шунча мўл бўлади. Сиз ҳам ақл борасида бамисоли чуқур қудуқсиз. Сизнинг олдингизда биз анчайин оми одаммиз, гапнинг тобига келтириб гапириш унча қўлимиздан келмайди.

Хоннинг икки катта амалдори нима учун даҳанаки жанг қилишаётганини тушунолмаётган Мовлон сариқ ўз бошининг ташвиши билан чурқ этмай ўтирас эди. Аскарбоши уни чумчуқ ҳолатидан чиқариб, гапиртиromoқчи бўлди.

— Бу кишига амал бериш керак.

Вазирнинг яна жаҳли чиқиб кетди, ўзини койиб бермасликдан зўрга тийиб, Мовлон сариқقا ташқарига чиқиб кутиб туришни буюрди. Мовлон сариқ худди иққи ёёғига икки ботмон тош боғлагандай, шалвираб зўрга ўрнидан турган бўлса ҳам, булар менга берадиган амални маслаҳатлашиб олишмоқчи бўлса керак, деган ишонч билан бош аскарбошига қараб жилмайди-да, ташқарига чиқиб кетди.

— Сизга қилич-найзанинг жавобгарлиги берилгани билан буюриш кимнинг қўлида эканлигини унутманг, — деди вазир. — Сиз нега унга амал бериш керак, деб ўзингизча таклиф киритдингиз? У мушукка ўҳшаш суйконғич бўлгани билан итчалик вафодор одам эмас. Ҳали уни яна синашимиз керак. Орага тақиришингизга қараганда, сиз менга дўст одамга ўхшамайсиз. Билиб қўйинг, вазирликни сиздан олган эмасман. Хон сиёсатининг ҳам, сарой сиёсатининг ҳам, шароб тўлдирилган косаларнинг ҳам қайси бирига асал, қайсисига заҳар солиш ёлғиз менинг қўлимда.

— Улуғ вазир, менинг косамга заҳар солмассиз, деб умид қиласман.

Вазир жаҳлдан тушиб, бир оз юмшади.

— Сиз аскарбоши бўлганингиз учун уқтириб қўяй. Шаробли пиёлаларнинг заҳарлиси бошқа хонликлардан келган элчиларга ҳам тутилади. Биз ҳозир ўрисларга заҳарли пиёланни таклиф қилишимиз лозим.

— Икки ўртада тинчлик шартномаси бор эмасми?

— Улуғ хонимизнинг яширин маслаҳатчиларидан бири — Қоракум эшоннинг маълумотларига қараганда дунёдаги энг кучли халқ инглизлар эмиш. Улар бизнинг

динимиизни ҳурматлаб, кўкка кўтаришади, истасак яроғ беришади.

— Тўғри, ҳозир энг кучли аскарий яроғ инглизларда. Ўрислар ўзи юрадиган аравани ҳам инглизлардан ўрганишган, деган гап ҳам бор.

— Ҳа, баракалла, — деб вазир қарсак чалиб эшикда турган пашшопга буюрди: — Киргиз қорақалпоқни!

Мовлон эшикни каттароқ очишга қўрқиб ёнламасига кирди-да, орқасига бир қараб олиб, чўкка тушди.

— Улуғ вазир, бу йил сабзини жуда кўп экканман. Йўқ, улуғ вазир, айтмоқчи бўлганим бу эмас эди. Мен сизларга Эрназар олақўзниң навкар тўплаш усулини айтишни унутибман. «Кимда-ким қорақалпоқ мергани» деган номни олишни истаса душман қўлига тушиб қолгудек бўлса, зиндонга ташланишига, оч ётишига, қорда яланг оёқ, яланг бош, жазира маисида оғир кийим билан ҳайдалишига рози бўлиши керак. Халқа фаровонлик берадиган қорақалпоқ хонлиги ўрнатилмагунча қиличлар филофига солинмайди», деган фикрни айтиб, тингловчиларни ўзига ром қилиб олди.

— Мовлон қандекли, эҳтиёт бўлинг, пуч данак эккан пушаймон олади. Бу маълумотларингизнинг қанчалик тўғрилигини текшириб кўрамиз ҳали. Ҳозирча кетингизга қайтиб бориб, ўзингиз айтган «қорақалпоқ мерганлиги»га ёзилинг. Ана ўшанда олиб келадиган маълумотларингиз аниқроқ бўлар балки.

Мовлон сариқ Хивага келиб, қандай ишни битказиб кетаёттанини тушунолмай, йўл бўйи ўй ўйлаб, охирига етолмай кетди.

«Тўй ҳам, худойи ҳам қўйнинг ажали, — деди бир хаёли. — Мен қўй бўлиб кетмадимми? Нима қилиб юрибман? Итдан кунига неча марта таёқ ейсан, деб сўрашса, кунига нечта нодонга дуч келишимга боғлиқ, дер экан. Мен итманми ё бўлмаса вазир нодонми? — деди яна бир хаёли. — Қарғиши ургурларнинг нима дейишганига, кўнглида нима борлигига сира тушуниб бўлмайди. Шундай бўлгандан кейин мен нима қилиб юрибман?» — Мовлон сариқ отининг жиловини бўш қўйиб бериб, бошига таёқ теккан илондай ҳар томонга тўлғанди. У ҳар қанча ўйламасин, ҳар қанча бошини қотирмасин, битта саволга дуч келаверди: «Мен нима қилиб юрибман?»

— Нодонсан, Мовлон қандекли, аҳмоқсан! — деди бир маҳал ўзига ўзи. — Ўз қозонингни ўзинг ифлослаб, ўз элингни ўзинг хўрлаб юрибсан... Мабодо ўлиб қолгудек бўлсанг, сенга ким йиғлайди? Ўз элингнинг азаматлари,

Эрназар олакўзлар... Ҳозир мен кимман? Оёқ остида ўрмалаб юрган бир маҳлуқман. Бир томонлик бўлганим яхши. Кимни эли сўйса, уни олам суяди, деб ким айтган эди? Ким айтган бўлса ҳам тўғри айтган. Шундай экан, нега мен эли сўйган одамга айлана олмас эканман? Шу кетишимда тўппа-тўғри Эрназар олакўзнинг олдига бориб, унга қандай ёмонликларни раво кўриб юрганимни чин юрагимдан гапириб берсам нима қиласди?.. Гилам сотсанг қўшнингга сот, меҳмон бўлиб чиққанингда бир чеккасида ўзинг ҳам ўтирасан, деган гап бор халқимизда. Эрназарга яхшилик қилиш — олисдаги хоннинг вазирига хизмат қилгандан осон ва фойдалироқ. Агар мен башорат қила биладиган одам бўлганимда эди, Олакўзнинг эртага ким бўлишини билган, ўзим учун ҳам тўғри йўлни топиб олган бўлар эдим-а...».

Мовлон Амударёдан ўтиб Нукус элатининг орқасидаги тошлоқ ерда отига дам бермоқчи бўлиб турган эди, ён томонидан:

— Мовлон қандекли, йўл бўлсин? — деган таниш овоз эшитилди.

— Ҳа, Мадрайим хитой, ёмон шум йигитсан-да. Ўзинг нима қилиб юрибсан?

— Анови Нукус элатига қара, қандай кўркам. Бийининг қизи ундан ҳам кўркам. Ўшанга куёв бўлмоқчи бўлиб юрибман.

— Ҳа, шум. Бийнинг ўғли бўлмаса керак-да.

— Иўқ.

— Ана, сен ҳамма ерда ҳам доим фойдангни қўзлайсан! Отаси ўлса, бор дунёси сеники экан-да! Мен ҳам бирорвинг қўйини боқиб юрганим йўқ. Хива хонининг вазири билан танишман. Анча гапларни пишишиб келяпман, ҳали кўрасан...

— Ҳазиллашдим, тогамнинг овулидан келяпман, — деди Мадрайим.

— Сен шум хитой ростини айтдингу, мен ёлғон гапиряпман.

— Мен кетдим.

— Йўлимиз бир эмас экан-да, — деди Мовлон сариқ отини яна йўлга солиб.

Мовлон сариқ мақтанишга мақтаниб қўйди-ю, овулига етгунча Мадрайимдан хавфсираб, айтган гапига пушаймон бўлиб борди. У ўз уйига қайрилмай, икки хаёл билан тогаси Сержонбойникига қараб йўл олди. Биринчидан, тогаси уни гапиртириш учун дурустроқ таом пиширтиради, иккинчидан, тогаси билан маслаҳатлашади.

Бойнинг уйи атрофида қимирлаган жон йўқ, ҳаммаси қирилиб кетгандай жимжит. Эшигининг олдида икки ерга чуқур қазилиб, қозонлар осилган, кули ҳали ҳам олинмабди. «Бечора тогам йўлда оғриб келиб, ўлиб қолганмикан-а? — деб ўйлади Мовлон сариқ. — Рози-ризолик тилашиб қолмаганимни қара-я. Бу алдамчи дунёдан тезроқ ўлиб кутулиб кетган ҳам яхши, — деб турди-да, кўз олдига ўз ўлими келиб, қўрқиб кетди. — Йўқ, ўлмайман. Кўрдингми, ўлган одамнинг номи мана шундай тез ўчади-кетади. Ўлсанг фарёд кўтарадиган оғайниларинг бўлса экан! Фақат амали бор одамларнингтина кетида йиғлайдиганлари кўп бўлади».

Отининг устида туриб кўрага назар ташлаган эди, Босар бошини кўтариб «вов» деди. Ҳар қалай, бу уйда тинчлик эмас, қандайдир йифин бўлиб ўтганга ўхшайди. Мовлон индамай отдан тушди. «Йиғламай кириб борсам уят бўлмасмикан», деб турди-да, нима бўлганини билиш учун теварак-атрофига аланглади, аксига олиб яна кўзига ҳеч ким кўринмади. Отини жинғилга боғлаб, катта уйга кирди. Тўрда ўрин солдириб ётган тирик бойни кўриб, овоз чиқармаганига хурсанд бўлган бўлса ҳам қаттиқ бетоб ётганини пайқаб, оёғи учига ўтириди.

— Учиндингми, тоға, жуда рангинг кетиб қолибди?

Бойнинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Хафа бўлма, тоға. Кексалик бетобликка мойил, дейишади, ҳали тузалиб кетасан.

Бир қўлида дастурхон, иккинчи қўлида чойнак кўтариб Гулзебо кирди.

Уйда нима воқеа рўй берганини билмоқчи бўлиб, у Гулзебонинг қош-қовоғига қараган эди, чолнинг ўзи гап бошлиди:

— Мовлон, Куръон ўқиб юбор, катта хотиним ўлди.

— Худо имонини берсин, — деди Мовлон сариқ унинг нимадан ўлгани билан қизиқмай. — Ўзи туғмас бир аёл эди. Энди Гулзебо янгамга яхши бўлибди. Эсономон кутулиб олса, юрга тўй бер, тоға. Гулзебо янга, Рустамга чиқиб айт, отим совиган бўлса, олдига бир боғ беда ташлаб қўйсин.

— Рустам йўқ, — деди бой ҳиқиллаб ётиб. — Мен келсам, у кетимиздан Хивага кетибди.

— У девонага ҳам ақл кираётгани ростга ўхшайди, — деди Мовлон.

Гулзебо индамай юриб дастурхон ёэди-да, қари бойнинг туриб ўтиргиси келаётганини кўриб, сандиқнинг устидан гулдор ёстиқни олиб, ёнбошига қўйди.

Бой ёстиққа суюниб, қаддини тиклагани билан, ўтирамади. Мовлон сариқ бир пиёла чой қуйиб узаттан эди, у нима еса күнгли айниб, қусишини билдириб, бошини чайқади. Энди Мовлон Хива янгиликларини ҳикоя қилиб, маслаҳатлашиш у ёқда турсин, бирга ўтириб гаплашишнинг ўзи оғирлигини тушуниб, узоқ йўлдан чарчаб келганини баҳона қилди-да, чиқиб кетди.

Отхонанинг ёнидан ўтиб кетаётган Шариф муллага кўзи тушиб, Мовлон уни тўхтатиб илтимос қилди:

- Мулла, тоғамдан хабар олиб тур.
- Ўзинг қаёққа кетяпсан? — деб сўради мулла.
- Эрназар олакўзнинг олдига бораман.
- Ҳа, унга кераклигинг бор эканми?
- Халқининг кўргони бўлиб, ёнига яроғ осмаган йигит уятсиз хотин билан teng. Биласиз, уятсиз хотин — тузсиз تاом. Мен ундаилардан эмасман.

Сал нарироқдан Мадрайим ўтиб кетаётган эди, Мовлон сариқни яна чақиб олди:

- Ҳа, Мовлон, уятсиздан уял, дейди халқимиз, мен сенинг қатордан қолиб юришингдан уялиб юрардим, агар гапинг рост бўлса, отингга мин, бирга олиб кетаман.
- Энди йўлимиз бир бўлдими?
- Ҳали бир бўлганича йўқ, бироқ нияти холис одамларнинг йўли бир бўлади.
- Оббо, роса шумсан-да, Мадрайим, — деб Мовлон сариқ отига минди ва кетидан етиб олиб, орқада қолган Шариф муллага яна бақирди: — Мулла, тоғамдан хабар олиб тур, деб сенга тайинлаб кетаётганимни тоғамнинг ўзига ҳам айтиб қўй.
- Замонимиз тулки, жўра, уни қувиб етиш керак.

21

Куз оёқлаб қолган. Майдамайда кўлмаклар аллақачон музга айланган. Денгиз ўртасининг қотишига имкон бермай эсиб турган совуқ шамол очиқ даладан ўтган йўловчини сув бўйига йўлатмайди. Аммо далада асир оламан, деб бир-бирини қувлаб машқ қилиб юрган қора чакмон, сариқ телпакли олтмишдан ошиқ отлиққа ҳеч қандай совуқ кор қилмайди. Отларининг яғринларидан буғ кўтарилиб, улар елдек учиб, дарё ёқасига келиб тўхташди.

— Нонушта қилиб олинглар! — деган Эрназарнинг йўғон овози эшигилди.

Ҳаммалари отларидан иргиб-иргиб тушиб, хуржунла-

ридан зогора нонларини чиқариб, сувга ботириб, шошилинч ея бошлашди.

Кўп чопганидан қора терга тушиб кетган отлар обдан совутилгач, сув юзини қоплаган юпқа музни синдириб, ўмровигача ботиб сув ичди.

Булар Эрназар олакўз бошчилигида тузилган «қорақалпоқ мерганлари» эди. Келажақда зиндан азобига чидамли бўлиш учун улар денгиз ёқасидаги қоронфи, зах, совуқ ертўлаларда ётишди, куни билан бир коса сув ва битта зогора нонга қаноат қилиб ўн кун ётганларидан кейин бугун энди ташқарига чиқишлиари. Эрназар уларни кенг далага бошлаб чиқиб, дам олдирмай машқ қилди, ҳозир нонуштага чиқиб туришибди.

Мерганлар ўнта-ўнтадан бўлиниб, ҳар ўн мерганга ўнбоши белгиланган эди. Ҳар ўн мерган ўз шериклари билан тўпланиб, нонушта қилиб ўтирибди.

Ҳаммаларининг ҳам ранглари сарғайиб, анчагина озиб қолишганига қарамай, машқлари тушмаган, кайфлари чоғ. Эрназар бир тепаликда ўтириб уларнинг кайфиятларини кузатди, ҳеч қайсинисида очиқдан-очиқ норозилик кайфиятини сезмади. Буйргуни кулоқ қоқмай бажариб юришганидан хурсанд бўлди.

— Мерганлар, — деди бир вақт кайфи чоғлик билан у.— Офтобрўя томонга чиқиб бир оз дам олинглар.

Ҳар тўда ўзига қулай жой қидириб, пастликка қараб туша бошлади. Эрназар ҳаммани синчков кўзлари билан кузатиб ўтирган эди, ҳадеб кетига қараб-қараб кетаётган Мовлон сариқни кўриб, уни ёнига чақиргиси келди-ю, индамай қўя қолди. Ўтган сафар ҳам ёнига чақириб гаплашса, айтган гапи, Сержонбойнинг хотини ўғил туёди, деган хабар бўлди.

Энди нимани айтмоқчи экан?

Худди шу пайт бир ёнидаги офтобрўяда ўтирган Кенжамурот тўдаси мерганларининг фала-ғовури эшишилди.

— Қани, айт-чи, қандай касал одамни ухлатмай қўяди?

— Ичиқоралик касали.

— Тўппа-тўғри.

— У гапингни қўйсанг-чи. Қани, худо омадимизни бериб, ҳар ким ўз топганини ўзи ейдиган замон бўлса эди...

— Ҳар ким ўз топганини ўзи ейдиган замон бўлса қозилар, эшонлар, ҳатто подшолар ҳам очидан ўлган бўлар эди.

Гуррос кулги кўтарилди.

Эрназар дарёни ёқалаб, Зарликнинг тўпига яқинлашди. Эрназар ўели Хўжаназарни ҳали ёшлигига қарамай мерганлар қаторига қўшиб қўйган эди. Бўйнини чўзиб, унинг нима қилаётганини кўрмоқчи эди, йигитлар алланима устида қизғин тортишиб ўтиришган экан.

— Менимча, Хива хонининг тахтига эмас, унинг тақдиринга, халқقا нима беришига разм солиш керак...

— Бу гап тўғри. Одам ўзича нималарни ихтиёр қилмасин, тақдир бари бир ўз белгилаганини қиласди...

— Умр дегани нима ўзи?

— Умр яшаган ёшинг эмас, қилган ишинг.

Уларга яқин тўдадан:

— Кўшнилар, — деган Мовлон сариқнинг овози эшилди. — Айтинглар-чи, нима учун ит деб аташади?

— Бунинг сабаби, ўтган-кетганга ҳуравергани учунда, — деб бақирди кичкина Хўжаназар. Иккала тўпдаги йигитлар хохолашиб кулиб юборишиди. Эрназар ўғлининг жавобидан қаноат ҳосил қилиб, мийигида кулганича Эрназар боланинг тўпи ўтирган ерга қараб кетди. У секинсекин юриб кетаётган эди, бир ёнидаги қамишзор орасидан яна Мовлон сариқ чиқиб келди. Мовлон сариқ Эрназарнинг боласи жавобига қойил қолиб: «Эртанги кун, турган гап, Эрназарники экан», деган қарорга келди ва бошидан ўтганларнинг ҳаммасини очиқдан-очиқ Эрназарга айтиб бермоқчи бўлди. Аммо Эрназар унга рўйхушлик бермади.

— Ҳа, Мовлон, бир оз илидингми?

— Доноларнинг «қишдан қўрқма, кетидан баҳор келади», деган ривоятлари ёдимга тушиб кетди, Эрназар. Ҳозир ўзимиз қишиш қилганимиз билан кетидан баҳор келади-ку.

— Ҳозир ўзимиз қишиш эмас, ёз қилиб юрибмиз, Мовлон. Ёзниг кетидан куз, ундан кейин қишиш, ундан кейин баҳор келади.

— Яланғоч сувдан тоймас, дейдилар, мерган бўлдикми, энди ҳаммасига қўнамиш.

Эрназар унинг сўнгти гапини эшийтмай, ўзига ҳам қайрилиб қарамай, ҳатто Эрназар боланинг тўпида ҳам тўхтамай, ундан наридаги тўпга ўтиб кетди.

Эрназар мерганларга дам бериб тўпларни бир-бир айланиб юрган бўлса ҳам хаёли бошқа нарса билан банд эди.

«Ўрис подшоси ҳузурига қачон борамиз? Ҳозирги тўпланган мерганлар озлик қиласмикан ё етармикан? Михайлов айтган Оренбургдаги ўрис тўралар нима деркин?»

Ўнбошилардан Кенжамурот, Зарлик, Эрназар бола билан ўрис подшолигига бориш хусусидаги асосий мақсад олдиндан келишиб қўйилган. Энди буни бошқа ўнбошилар билан маслаҳатлашиш керакми ё йўқми? Шу масалада бир оз боши қотиб, ҳамма тўпларни айланиб чиқди-да, Эрназар болани ёнига чақириди.

— Иним, барча ўнбошиларни анови дарё бўйидаги якка тўранғилнинг тагига тўпла.

Эрназар ўзи тайин қилган жойга келиб, отининг ёпигини тагига тўшаб, ўнбошилар етиб келишгунча яна бир ўйлаб олди. Улар тўпланиб бўлишлари билан куттириб ўтирумай гап бошлади:

— Ўнбошилар! — деди овозига қатъият бериб, гарчи қилмоқчи бўлган ишига ўзи ҳали унчалик ишонмаса ҳам. — Сизлардан яширадиган сир йўқ, мерганликка ҳоҳиш билдирувчилар тугади. Энди машқ жойини ўзгартириб, совуқроқ жойларга кетсак, деган фикрим бор. — У бир зум тўхтаб, тингловчиларнинг кайфиятига разм солди, биронтасининг чехрасида аниқ бир ифода зуҳур этмагани учун яна гапида давом этди: — Қозоқ далаларидан ўтиб, Оренбургга яқин борсак, балки ўрис лашкарбосиларнинг назарига тушиб қолармиз, шундай қилиб элимизга катта куч бўлиб қайтармиз.

Ҳеч ким лом-мим демаса ҳам кўпчиликнинг чехрасида қизиқсиниш аломати пайдо бўлди.

— Агар Оренбургга етсак, мени ўлимдан сақлаб қолган ўрис докторлари билан танишираман, — деди Кенжамурот.

Эрназар боланинг лаб-лунжи осилиб, қовоғи солиниб ўтирган эди, буни эшитиб чехраси ёришди.

— Йигитлар, бу жуда мақсадга мувофиқ иш. Бироқ Эрназар оға айттолмаган бир гап бор, эсингизда бўлсин. Мерганларимиз ўртасидаги сир сирларнинг сири. Бутун ҳалқимизга алоқадор гап. Шунинг учун бу гаплар шу ўтирганлардан бўлак ҳеч кимнинг қулоғига етмаслиги керак.

— Албатта-албатта, — дейишиди ўнбошилар ғовурлашиб.

— Ундай бўлса, бугун барча мерганларимизни уй-уйларига жўнатиб юборамиз, — деди Олакўз. — Ҳар ким бир ойлик озиги билан келсин. Машқ қилиш учун узоқроққа кетамиз, дейсизлар.

— Нима бўлганда ҳам Қорақум эшонни хабардор қилиб қўйишимиз керак, — деди Эрназар бола. — Кетимиздан шовқин кўтариши мумкин.

— Бу тўғри гап, — деди Кенжамурот. — Бироқ бизнинг Дашиби қипчоқ томонларда кетаётганимиздан шубҳаланмасинда.

— Йўлини топиш керак.

Эшон билан гаплашиб, уни ишонтириш қийин эканлигига Эрназарнинг кўзи етиб турган бўлса ҳам, ўтган сафар «Қорақалпоқ мергани»ни тузамиз деб ҳузурига борганиларида, эшоннинг сира гина-кудурат қилмай, ўрталарида бўлиб ўтган гапларни тамоман унтиб юборган одамдай: «Ҳў-ӯ, Эрназар, халқининг шуҳрати йўлида ўлимдан ҳам қўрқмайдиган мардларни жонимдан ҳам яхши кўраман, майли, тузсанглар тузаверинглар», деганини эслаб, учрашиб қўришга қарор қилди.

Ўша гап эсига тушгани учун ҳам у шерикларига қаршилик кўрсатиб ўтиради.

22

Фозилнинг бошқалардан фарқи шундаки, у ўз уругини айтиб мақтанимайди. Олакўздан фарқи шундаки, бошқалар уни уругининг номи билан қўшиб атаганини яхши кўради. Ўтган урушда ўзини кўрсатиб Хивадан бийлик олди-ю, яна ҳам ўзгарди-қўйди. Кўп гаплашмайди, бошқа бийларга қўшилишиб, элнинг ички, ташқи жанжалларига аралашмайди. Кўпроқ ёш қизлар билан қизиқади. Кейинги вақтларда анча ёввойилашиб қолганининг сабаби ҳам шунда.

Унинг халқа қарши иш олиб боргани ҳам сезилмайди, бошқалардан ажralиб қолган, деб ҳам бўлмайди. «Қорақалпоқ мергани»га уруғидан бир йигит қўшиб қўйибди. Бироқ хон солиғини ҳаммадан бурун ундириб бўлиб, Хивага биринчи бўлиб йўл оладиганлардан. Соибназар ҳам ундан қолишмайдиган бўлиб қолган. Бир сафар Хивадан иккови бирга қайтишаётган эди, Соибназар одатдагидек эзмалик қилиб, Эрназар олакўзда ўчи борлигини айтиб, ёмонлай бошлади. Фозил бунга эътибор бермасликка ҳаракат қилиб кўрди-ю, охири чидамади.

— Сенда эркаклик сифати йўқолиб боряптими, дейманда.

— Нега? — деди Соибназар биқинига найза санчилгандай оғир олиб.

— Эзмасан. Олакўз охирги Оға бий ўтиришимизда саватганини сира эсингдан чиқаролмайсан. Шу бетамизлигинг сенга обрў олиб берадими? Сен ўз дардинг билан

бўлиб, Эрназар олакўз ўзини билимдон ҳисоблаб юртни оғатга бошлаётганига ақлинг етадими?

— Қандай оғат?

Фозил индамади. Сойибназар ундан баттар хуноби ошган бўлса ҳам уни тушунмаганини айтди. Шу-шу улар очилишиб гаплашишмаса ҳам, бир-бирини яқин тутиб, Хивага бирга кетиб, бирга қайтадиган бўлишди.

Улар иккалалари олдинма-кетин бўлишиб, кузги экин солиги пулини тўплаб, Хивага олиб кетишаётган эди, машқдан шошилинч қайтиб келаётган мерганларга дуч келиб қолишиди.

— Йигитлар, — деб чақирди Сойибназар. — Ранг рўйларингга қараганда бемехр Олакўз сизларни аямай, роса машқ қилдириб, оздириб-тўздириб юборибди-ку, намунча хурсанд кўринасизлар?

— Бир ҳафтага дам олишга қайтдик, — деди мерганлардан бири.

— Ундан кейин нима қиласизлар? — деб сўради Фозил ҳам қизиқсиниб.

— Бир ойлик машққа кетамиз.

— Қайси ўнбошига қарайсизлар?

— Кенжамуротга.

Шошилинч ўтиб кетган мерганларнинг қисқа жавоблари уларнинг иккалаларини ҳам милтиқсиз отиб, ярадор қилиб кетгандай бўлди. Улар бир-бирларига қарашиди. Кенжамуротнинг номини эшитиш билан аъзойи баданига санчиқ турган Фозил ўтган урушда Кенжамуротни отиш учун тепки босган бармоғини оғзига солди. «Ҳа, нўноқ бармоғ-а!»

— Ҳа, Фозил, нимани ўйлаб қолдинг?

— Буларнинг бу оғзи қулоғида юришига қараганда, бир балоси борга ўхшайдими?

— Қайдам?

— Айтмоқчи, Қорақум эшон Хивага янаги қиласидиган сафарларингда йўлдош бўлайлик, деган эди.

— Ундей бўлса, авлиё эшон билан йўлдош бўлишдан ҳам ортиқ нима бор экан бу дунёда? Қайта қолайлик кетимизга.

Қорақум эшон уйининг олдида нотаниш уч отлиқ билан алланимани тортишиб турганини узоқдан кўришдида, от устида бораверишни ўзларига эп кўрмай, иккалалари ҳам эгардан тушиб, отларини етаклаб олишиди.

— Ана, кулга муҳтоҷ бийлар ҳам келишяпти, — деди эшон ва буларга қараб «торгинмай келаверинглар», деган ишора билан қўлини силкитиб қўйди.

Отлиқларнинг учаласи ҳам қозоқ сарбозларининг кийимида эди. Сойибназар улардан биттасига тикилиб туриб, Оға бий ўтиришида ўғрилиги учун қулоғи кесилган Қосимни таниб қолди.

— Фозил, — деди у ҳовлиқиб. — Мановиларнинг бири сенинг жиянинг Қосим-ку, йўқолиб қолди, деган эдинг...

— Овозингни ўчир, — деди Қосим.

Фозил ўзини эшитмаганга олди, гўё танимади ҳам уларни.

— Эгасига эмас, молига эътибор беринглар, — деди эшон.

Қўранинг ёнига икки русни арқон билан боғлаб ташлаб қўйишибди. Киприкларини зўрға пирпиратиб, ўқиб ётишибди.

— Паҳ, бу ўрислар Олакўзга топширилса борми? — деди гумбаздай оқ қалпоқ кийган бир мурид. — Қамиш боғлаб, найза санчиб машқ қилгунча, мановиларга найза санчиб машқ қиласди.

— Қандай фойдаланиш сизнинг ишингиз, бизга пули керак, — деди қарға сиёҳли қора отлилардан сичқоннинг думидай мўйловли биттаси. — Кўнмаганидан кейин роса савалаганмиз. Лаънатилар ниҳоятда кучли. Иккови икки йигитимизни уриб ўлдирди. Бошларига урганмиз. Бир кун ухласа, ўзларига келиб қолишади. Жуда бақувват-бақувват қуллар-да!

— Эшоним, савдолашсам бўладими? — деди Фозил.

— Ҳў-ӯ, илоннинг қўйругини босиб олмаймизми? — деб юборди Сойибназар.

Эшон ҳам, Фозил ҳам Сойибназарга ялт этиб қарашди. Сойибназар ўзига одам қўзлари эмас, азроил тикилиб тургандай аъзойи баданига титроқ туриб кетди.

— Сойибназар, — деб шивирлади Фозил. — Мен халқимни Олакўз тутган йўлга қарши йўлдан бошлаб, келажақдаги офатдан омон сақлаб қолмоқчи эканимни ҳали ҳам тушунмабсан.

— Кечир мени, кўп қоронғи нарсалар энди равшан бўлди.

— Бийлар, — деди эшон уларнинг гапларига эътибор бермай. — Қашқирнинг уяси суяксиз бўлмайди. Қашқир Олакўзни Хивада биринчи кўрганимда қорақалпоқча ўн минг йигит керак, дегани эсимда. Агар у бўлганида икки баҳосига олган бўларди. Бунинг устига, ўз мерғанларини тузган элатга ўрислардан кул юбориш катта шуҳрат келтиради.

— Қани, сарбоз, икковига нима сўрайсан?

— Агар Хивага олиб борсак, ҳар бирининг эвазига биттадан туркман отидан олар эдик, сизлар ҳам шуни бера қолинглар.

Фозил эшонга қаради, у «олавер» деган ишорани қилди.

— Қани, Сойибназар, — деди Фозил. — Биттадан тегар экан.

— Тезроқ бўла қолинглар, бийлар, — деди сичқоннинг думидай мўйловли сарбоз. — Бўлмаса йўлимииздан қолдирманглар. Ҳозир турғазсак, жон аччиғида юраверади, бир ётиб қолса, отга юқ бўлади.

Фозил отининг устидаги хуржунини олиб ёзатуриб, кулни кимдан харид қилаётганини билмоқчи бўлди.

— Савдода дўст бўлмайди, — деди у. — Бизлар Кенесари хоннинг сарбозлари бўламиз. Аслида дўстингизга ҳам, душманингизга ҳам ўртоқмиз. Экин майдонимиз, яйловларимиз ўртада, овлуларимиз қўшни бўлгандан кейин қисматимиз ҳам бир, бунинг устига сизнинг боболарингиз илгари бизнинг боболаримиз билан аралашиб яшашган. Бизнинг элимизда қорақалпоқлар, сизларнинг элларингда эса қозоқлар тўлиб ётибди. Мен ўзим ўрис тўраларини унча хушламайман. Буни ҳеч кимдан яширмайман ҳам. Сабабики, ҳозир ўрис тўралари бизга қаттиқ зулм ўтказишяпти. Кичик юзнинг Аринғози деган хони илгариги йиллари подшо томонидан Петербургга чақиртирилган эди. Ўша кетганича қайтиб келмади. Ўшандан бери Кичик юзда хон йўқ. Балки бунинг сабабини эшитган бўлсаларинг керак. Аринғози хон бир вақтлар Бухоро амири билан тил бириктириб, ўрис подшосига қарши уруш қилган эди. Ўрта юзнинг хони ўрис подшолигидан ажралиб чиқмоқчи бўлган эди, бу иш ҳам бўлмади. Унинг ишини ҳозир Кенесари давом эттиряпти. Кенесарига эргашаётганлар кўп. Аммо Кенесарининг бир ёмон одати бор: ўлжа улашадиган бўлса, бизларга жуда оз тақсимлайди. Шунинг учун мана буларни соттани ҳайдаб келдик. Хондан улушимиизни шу йўл билан ундириб олмоқчимиз. Ана энди Бўкей хонлигининг аҳволи қалай, деб сўранглар. Шу кунларда жуда чирсиллаб турибди. Бундан етти-саккиз йил илгари бир тўда қора ҳалқ Оренбург губернаторига хат ёзиб: «Бизларни сultonларимиз уради, аямай савалайди, азоблайди», деб ёрдам сўраган экан, энди шуни баҳона қилиб Оренбург губернатори Бўкей хонлигини биратўла тарқатиб юбориш йўлини тутяпти. Хони Жаҳонгирда эрк йўқ, эрки

бўлса ҳам ақли йўқ, худоё тавба қилдим, бу ишлардан бошим шу қадар шишиб кетганки, асти қўяверинг. Бирини тамомламай иккинчисига ўтиб кетаман. Бечора Жаҳонгирхон нима қилсин, қўли остидаги Маҳамбет деган шоир худобезор бўлиб чиқди. Доим ақлсиз қора халққа ўлан айтган бўлиб, гапига қулоқ солдиради, халқни хонга қарши қўяди. Маҳамбет охири ўз бошини омон сақлаб қолиш ниятида бола-чақасини ташлаб Хивага қочиб кетган эди, Хива хони: «Дўмбирангни ол-да, яхши сўзлар билан мени шарафла!» - дебди. Маҳамбет бунга рози бўлмай, яна ўз элига қайтиб келибди. Шундан кейин уни ақлсиз демай, нима дейсан? Хонни мақтаса ўлиб қоладими, тирикчилиги яхши ўтса бўлдида.

Бу одамнинг бош-оёғи йўқ ҳикояси фақат Қорақум эшонга керак эканини, буларни қулоғи кесилган ўгри Қосим эшонга ахборот бердириш учун бошлаб келганини, Қосимнинг ўзи эса Қорақум эшоннинг орқа тарафдаги фалаён кўтарган Кенесарининг қўли остига юбориб кўйилган жосуси эканини ҳеч ким пайқамади ҳам.

Фозил билан Сойибназар хуржунларини тушириб, қора отлиларга айтган пулларини санаб бериб, хайрлашишаётганда иккала Эрназар кўриб қолишиди.

— Ана, қулга яхши харидорлар келяпти, — деди эшон.

Иккала Эрназар ҳеч нарсага тушунмай, сал наридан кўзларини жавдиратиб салом беришиди.

Қосим бошлиғига имлаб, қочиши керак, деб ишора қилган эди, у ўжарлик қилиб Эрназар олакўзниңг олдига яқинлашди.

— Кўринглар, пулини мановилардан оширсаларинг, буларни сизларга сотамиз.

— Нимани?

— Ановиларни.

Эрназар олакўз қўранинг биқинида боғлоглиқ ётганларнинг афт-башараларига қараганда бу томонларнинг одами эмаслигини тушуниб, дарров яқинроқ борди, бетларига тикилиб қараган эди, Михайловни таниб қолдида, катта-катта кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди, жаҳл билан кетига ўгирилиб:

— Нима қилдинглар? — деб сўради.

Сичқоннинг думидай мўйловли қозоқ хириллаб кулади.

— Кўрқма. Бошига урганимиз учун гангиб ётибди. аслида ниҳоятда қучли одам.

— Қани, отдан тушинглар, — деб буюрди Олакўз. — Эрназар, манови бошлигининг отини жиловидан тут...

Сичқоннинг думидай мўйловли қозоқ Эрназар болага отини туттиришади, Эрназар Олакўзниң устига юрди.

Олакўз ўйланиб ўтиришади чап бериб панжа урган эди, мўйлов чаққонлик қилиб қиличи билан Олакўзниң бошига қўйиб юборди. Эрназар бошидан қон оқаётганига қарамай:

— Эрназар, иккинчисини ушла, — деди-да, отлиқнинг энсасига ёпишган панжасини қўйиб юбормай, уни ерга қулатди. У отдан қулаб тушаётиб қўлидаги қиличини бандиларнинг устига улоқтириди.

Эрназар бола иккинчи отлиқча осилган пайтида Қосим отини уст-устига қамчилаб, кўздан фойиб бўлди.

Олакўз олишаётган отлиқ хирсдек кучли экан, энди устига чиқиб ҳиқилдоғидан бўғаётганида Қорақум эшон қўлидан ушлади.

— Қўй, чирофим. Ўлдирсанг, икки эл душманлашиб қолади.

Олакўз ҳуши энди ўзига келгандай ўрнидан турди ва оғир-оғир нафас олар экан, ҳұшсиз ётган бандиларга яна бир қараб қўйди. Биттасига сичқоннинг думидай мўйловли қозоқ улоқтирган қилич тик қадалиб ётибди.

Олакўзниң яна қони қайнаб, бурнидан оққан қонни енги билан сидириб ўтирган мўйловнинг устига бургутдай ташланди-да, ҳеч кимга сўз бермай, томогидан ғиппа бўғиб ўлдирди.

Қорақум эшон унинг ёнига келиб, жуда жони ачиган киши бўлиб гапириди:

— Эрназар, жуда ёмон иш қилиб қўйдинг-ку. Энди икки томондан ҳам душман бостириб келади.

— Қанақа душман?

— Анови ўрисни сўрайлигилар йўқ дейсанми? Манови ўлдирган сарбозинг Кенесарига қарашибилигини ҳозиргина айтган эди.

Олакўз Эрназар бола ушлаб турган сарбозни энди кўриб, уни ҳам ўлдирмоқчи бўлиб интилган эди, Қорақум эшон қўлидан ушлаб, аста шивирлади:

— Майли, ўлдирсанг ўлдир, аммо унинг кетидан анови тириқ қолган ўрисни ҳам ўлдир. Кўрмаган, билмаган бўлиб қолаверайлик.

— Учинчиси қани? — деб сўради ҳали ҳам қалтироғи босилмаган Эрназар.

— Айтмоқчи, қани? — деб эшон Фозил билан Сойиб-назарга қаради.

— Қочиб кетди, — деди Эрназар бола.

— Йе, — деди Фозил ҳеч нарсани билмаган киши бўлиб. — Бизнинг пулларимизнинг ҳаммасини ҳам ўша олиб кетибди-ку.

Эшон тер босган пешанасини сидириб, уларни жер-киб берди:

— Вой лапашанглар, борларинг, қувиб етиб, олиб қолинглар!

Фозил билан Сойибназар шошилинч отларига мини-шиб, Қосим қочган орқа томонга от солишиди.

Эрназар бола ушлаб турган сарбоз эшоннинг Олакўзга нима деб шивирлаганини эшитиб қолган эди, бирдан ўзини унинг оёқлари тагига ташлаб йиғлам-сиради:

— Мени тирик қўйиб юборинглар. Ҳеч нарсани оғзимдан чиқармайман. Илло-билло, айтсан, тилим танг-лайимга ёпишсин.

— Мусулмон-ку, ишона қолайлик, — деди эшон Олакўзга. — Майли, кетсин. Йлойим оқибати тинчлик бўлсин. Бироқ анови ётган ўрисни ўлдириб қўя қол. Ўрмондай чексиз ўрис элга ёв бўлса, ёмон бўлади.

Эрназар унга ўқрайиб қараган эди, эшон бўш келмай, аччиғланди:

— Хўқизнинг кучи битса, ақли ҳам битар экан-да! Мен элнинг тинчини қўзлаяпман, сен бўлсанг...

— Ўрисни бу ердан олиб кетиб, бир иложини қиларман, — деди Олакўз бир оз ўзини босиб. — Эрназар, манови сарбознинг тақдирини сенга топшираман.

Эрназар бола ўйлаб ўтирай, йиғлоқи сарбознинг елкасидан ушлаб юқори кўтарди-да, пичогини қўзига кўрсатиб, бир чеккага судради.

Қорақум эшон уларнинг ўлдиришларига ишонмаса ҳам ҳозир ўжарлик қилиб туриб олишнинг барibir бе-фойдалигини тушунди.

— Менинг мусулмончиликка, покликка тўла маконимда манови ўликларни ҳам, тирикларни ҳам қолдирманлар!

* * *

Қосим анча узоқлашгач, орқасига қараб-қараб кетаётган эди, Фозил билан Сойибназар отларини қаттиқ чоптириб, учови бир-бирига дуч келадиган пайтда, улар Қосимни эмас, Фозил Қосим билан бирлашиб Сойибназарни ушлашди. Қосим сира ўйланиб ўтирасдан Сойиб-

зарнинг бир тутам соқолидан чангллаб, пичоини қинидан олиб, ҳалқумига қадади. Фозил Қосимнинг қўлини шартта ушлади.

— Тўхта, аҳмоқ. Сойибназар, сен Қосимни кўрдингми, йўқми?

— Йўқ-йўқ, — деди жон ҳолатда Сойибназар жони кўзига кўриниб.

— Сен Олакўзнинг қамчисини унудингми? — деди Қосим Сойибназарнинг олайиб кетган кўзлари олдидан пичоини олмай.

— Унутмаганман.

Қосим унинг соқолидан қаттиқроқ тортиб, иягини осмонга кўтарди.

— Сенга топшириқ; ҳозир Хивага бориб, Эрназарнинг бегуноҳ бир ўрисни, икки қозоқ сарбозини ўлдирганини айтасан. Мерганлари билан бирга ўрис подшолигига қочиб кетмоқчи бўлиб турибди, дейсан.

— Майли, Хивага бораман, аммо ўрис подшолигига қочиб кетмоқчилигига қандай ишонтираман?

— Бу ўзингнинг ихтиёering. Агар алдайдиган бўлсанг, бугун бўлмаса, эртага ўласан, манови пичоқдан ўласан.

— Яхши.

— Туя кўрдингми?

— Йўқ.

— Бор, уйингга эмас, Хивага жўна.

— Солиқнинг пули-чи?

— Олакўз олиб қўйди.

— Тушундим.

23

Олакўзнинг бошидан оқаётган қон бир оз босилиши билан, у хушсиз Михайловни отига миндириб, зўрға уйига етиб олди.

Хумор отин уларнинг иккаласига ҳам тент парвона бўлиб, икковига ҳам ўрин солиб ётқизди-да, ўелининг бошини кўриб, енгил тортиб кўксига туфлади. Қилич бошига юзлама тегиб бошининг терисини ўнг қошигача сидириб юборибди-ю, суяигига тегмабди. Она дарров илиқ сув билан қонни ювиб, сидирилган терини жойига ёпиштириди, кигиз куйдириб босди. Эрназар тинчиди ухлаб қолди. Михайловнинг ҳали хуши ўзига келмаган, инграб ётарди. Бир маҳал ўзига келиб, кўзини очди-да, тепасига энгашиб ўтирган онани кўриб, жилмайди. Бу Хумор отинга салом бергандай бўлиб туюлди.

— Қалайсан, ўелим?

— Дуруст.

— Татармисан?

— Ўрисман, лекин чўқинганим йўқ.

Руслар тўғрисида қўп афсоналар эшитган она русларнинг ўз уйда ётганидан фалати аҳволга тушиб жилмайди-да, нима ичкиси келаётганини сўради.

— Сув, она. Агар юз грамм арақ бўлсайди...

Хумор отин сут пишириб, ширчой қилиб қўйган эди. Сув ўрнига оғзига ширчой тутди. Михайлов бир оз ўзига келди.

— Она, Эрназар деган йигитнинг уйи узоқми?

— Қайси Эрназар?

— Хивада кўрганман, навкар эди.

— Худди ўша Эрназарнинг уйида ётибсан, ўғлим.

Михайлов қаддини бир оз кўтариб, боши танғилиб ётган Эрназарга қараб ҳайрон бўлди.

— Нима бўлди?

— Нима бўлганини уйғонганидан кейин айтар, ўғлим.

Михайлов яна сут ичди. Салдан кейин Эрназар ҳам уйғонди-да, Михайловнинг қаддини тиклаб ўтирганини кўриб, салом берди. Иккалалари қўл олишишди.

— Бошингга нима қилди, Эрназар?

— Бизларда одатда олдин меҳмон гапиради.

Михайлов қўп куттирмади.

— Хивада менга ўйлиққанинг эсингдами?

— Ҳаммаси эсимда.

— Ўшандаги бошлиғимиз пиёниста эди. Оренбургга боргандан кейин арақ ичмайдиган тўралардан бирига ўйлиқиб, сенинг тилагингни етказдим. У бу гапни чин кўнгилдан маъқуллади. «Бундай оз сонли халқларга ёрдам беришимиз керак», деди. Шундай қилиб, ўзимни сизларнинг ҳузурларингта жўнатди.

— Бу аҳволга қандай тушдингиз?

— Биласанми, ёнимда шеригим ҳам бор эди. У қозоқ болаларини ўқитгани келаётган эди. Тўрамиз уни менга атайлаб қўшиб, зеҳни болалар бўлса, Оренбургга олиб боришимни топширган эди. Қорақумга етганда бир тўда босмачиларнинг қўлига тушдик. Ёнимдаги шеригим қозоқчалаб, қўйиб юборишларини илтимос қилган эди, улар бўшатиш ўрнига узун қамчилари билан энсамизга туширишди. Йиқилдик. Гапимизни эшитмасин, дедими, қулоғимга пахта тиқиб, қўзларимизни боғлаб, кум ичидан пиёда ҳайдашди. У ёғига нима бўлганини билмайман, қўзимни очсан, уйингда ётибман.

— Сира шамоли ўнгдан эсмаган, ошиғи олчи турмаган халқмиз-да! — деб хўрсинди Эрназар.

— Нега?

— Муаллим йўлдошингиз ўлди.

Михайловнинг мовий кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Ранги бўздай оқариб кетди-ю, индамади. Эрназар бўғиқ овоз билан бўлган воқеани қисқача қилиб баён қилиб берди. Шундан кейин иккалаларининг ҳам нафаслари бир зум ичларига тушиб кетди.

Хумор отин бу орада икки товуқни қозонга солиб, пишириб улгурган эди. Битта тогорачага аввал шўрвасини сузиб, келини Робия бибидан киргизиб юборди.

Робия биби уларнинг аҳволларига унчалик аҳамият бермади.

— Қани, шўрвани ичинглар!

Хотинининг феълини яхши биладиган Эрназар унинг меҳмонга бирон ўринсиз гап қилиб юборишидан кўрқиб, товуқ шўрвадан заранг косага солиб Михайловга узатди.

Робия биби чиқиб кетиб, битта товоқда хамир билан товуқнинг гўштини олиб кирди.

Робия биби тортинмай еяверинглар, деб улгурмасидан, улар сабрсизлик билан қошиқни қўлларига олиб, овқатланишга тутиниши...

— Михайлов, биласизми, кишига ўзингдан бошқалар баҳтли бўлиб туюлади-ю, аммо улар билан очилишиб гаплашсанг, янглишганингни тушуниб қоласан, — деди Эрназар овқатдан сўнг дам олиб ётиб. — Агар кўнглингизга оғир олмасангиз, мен сизнинг босиб ўтган умр йўлингизни билишни истардим.

Эрназар Михайловнинг назарида жуда дўлвор, ҳамма нарсага қизиқувчан бир йигит бўлиб кўринди.

— Тақдири яқин одамлар бир-бирларини тез тушунадилар, деб сўраётган бўлсанг керак. Мен сенинг тўғрингда жуда оз эшитганман. Сендан фарқим шуки, ўн ёшимдаёқ ота-онамдан бирваракайига жудо бўлганман. Отам расм чизишга ишқибоз эди, етим қолганимдан кейин отамнинг йўлидан боришга қарор қилдим. Туғилган шаҳрим Архангельскда кўчаларни айланиб юриб, кўнглимга ўтиришган жойларни, гўзал табиат манзараларини чизишга киришдим. Кўрганлар менга эътибор берадиган бўлиб қолишиди. Бир куни денгиз ёқасида тўхтаб турган ҳар хил кемаларга қизиқиб, суратларини чизиб ўтирган эдим, қарасам, бирор топамда энгашиб, чизаётганларимни томоша қилиб турибди. Чизганларим

унга маъқул тушибди шекилли, мени ўзи билан бирга Петербургга олиб кетди. Шундай қилиб, у мени Петербургда ҳарбий гарнizonга суратчи қилиб жойлаштириб кўйди. Кейин билсам, мени Петербургга олиб келган офицер қўли остидаги солдатларга нисбатан жуда шафқатсиз экан. Шунинг учун бир куни унинг суратини масхаралаб ишладим-да, солдатлар ётоқхонасининг эшигига осиб қўйдим. Солдатлар шунақаям мендан хурсанд бўлиб кетишдик, асти қўяверасан. Қўлларига кўтариб, осмонга отишди. Офицер эса қаттиқ дарғазаб бўлиб, мени жазолатди ва Оренбургга сурган қилиб юборди. Рассомлик ҳунаримни Оренбургда ҳам ташламадим. Генерал-губернатор менинг қобилиятимга қизиқиб, ёнимга бир татарни қўшиб берди-да, татарчани ўрганишим зарурлигини тайнинлади. Кейин билсам, татар тилини билган одам қозоқлар, қирғизлар, ўзбеклар, туркманлар, ҳатто сизлар билан ҳам гаплаша олар экан. Шундай қилиб, Оренбург генерал-губернаторининг ишончли вакиллари Ўрта Осиёning қайси шаҳарига борса, тилмочи бўлиб бирга борадиган бўлдим. Тилмошлигим билан бирга менга юрган барча йўлларимизнинг харитасини чизиб боришини ҳам топширишди. Бу иш менга жуда маъқул тушди. Сабаби, биздан кейин юрадиганларнинг мушкили анча осон бўларди. Ўтган сафар Хивага келганимизда мана шу вазифамдан ташқари бирон масалани ўзимча ечишим, бошлиғимизсиз бирон кишининг саволига жавоб беришим тақиқланган эди. Сен билан учрашиб, анча гаплашиб қолгани учун бошлиғим мени жазолаган бўлса ҳам Оренбургда гапимни эшитадиган хушёр одамлар тошилди, мана энди яна сизларнинг ҳузурларингта келдим.

— Минг-минг раҳмат, жўра. Мен сенинг ўша Хивада айтганларингга биноан озроқ йигитларни ёнимга олиб, Оренбургга жўнашга ҳозирлик кўраётган эдим.

— Ў-ӯ, Эрназар, жуда яхши ўйлабсан. Сизларни ўзим бошлаб кетаман. Бироқ сизлар тайёргарликларингни кўриб бўлгунларингча Кўхна Урганчга бир бориб кела олармиканман? Ўтган сафар бизга Аннамурот деган туркман йигит ҳам йўлиқкан эди, ўша йигитга айтиб келадиган гапларим бор.

— Албатта улгурасан. Менда яхши ёвмути от бор, ўшани эгарлаб бераман.

Михайловга қолса ҳозироқ жўнаб кетмоқчи эди-ю, Эрназар кейинги вақтларда Қорақум эшон пайдо бўлганини, Хива хонлиги билан рус подшолиги ўртасида битим борлигига қарамасдан баъзида босқинчлилик ҳара-

катлари бўлиб туришини айтиб огоҳлантирди ва эҳтиёти шарт деб уни ҳуфтондан кейин кузатиб бориб, Амударёдан кун чиқишига яқин ўтказиб қайтиб келди.

Бу йил куз эрта тушди. У йўлда келаётганидаёқ совуқ шамол туриб, ҳавони булут қоплади-да, кечга томон қор ёға бошлади.

Туни билан уйқудан қолгани, бунинг устига бошида-ти яраси сирқираб оғриётгани учун бир чойнак чой ичib ёта қолган эди, дарров ухлаб қолди.

Алламаҳалда совқотиб уйғониб кетди. Қараса, Робия биби болаларини икки ёнига девор қилиб, ўртада ётган экан, совқотган шекилли, кўрпани ўзининг устига тортиб олиб, болаларининг усти очилиб қолибди. Болалари совқотгандаридан, гужанак бўлиб ётишибди. Туйнук беркитилмабди. Тепадаги туйнукдан кечаси ёқсан қорнинг зарралари тушиб, ўчоқдаги олов ҳам ўчиб қолибди. Уй ҳам музхонага айланган.

Эрназар тура солиб, тахмондан кўрпа олди-да, болаларининг устига ташлаб, ёнларини бостириб қўйди. Эшикнинг бир табақаси чалароқ беркитилган экан, оstonани қор кўмиб қолибди. Аста бориб, эшикни тўғрилаётган эди, ташқарida бирор йўталгандек бўлди. Қулоқ солиб кўрди. Аллаким юрибди. «Кимсан?» — деб овоз берай деса, бола-чақасини уйғотиб юборишдан кўрқиб, эшикнинг тагида турган эски калишни оёқларига илди-да, эски чопонига бурқаниб ташқарига чиқди. Қор уриб кўз очирмайди, икки қадам нарини кўриб бўлмайди. Тиззагача келадиган қорда ботиб бир одам юрибди.

Эрназар:

- Кимсан? — деб сўради аста.
- Тенгелман, Эрназар оға.
- Саҳармардонлаб нима қилиб юрибсан, тинчликми?
- Сизга жиловдор бўлмоқчи эдим.
- Эрталаб келмайсанми?

— Сизга мерган жиловдор бўладиган йигит жуда кўп доноликларни билиши керак, шунинг учун ҳаммасига тайёрланиб келдим, оға. Бунинг устига одамларнинг орасида душманларингиз кўп экан. Узоқ ёқдан келган ўрисни уйингизга киритиб, ҳурмат кўрсатганингизга ҳасади келганлар ҳам оз эмас. Ушандай одамлардан биронтаси қор ёғиб турганидан фойдаланиб ёмонлик қилмасин, деб ўйладим. Бунақа совуқقا, қорга ўрганиб кетганман, оға.

- Бундай қил, деб сенга ким айтди?
- Опачам иккаламиз маслаҳатлашдик.
- Опачам...

Эрназар яна бир нарса деб улгурмасдан атроф тасира-тусур бўлиб кетди-да, худди ернинг тагидан чиққандай ўнтача отлиқ пайдо бўлиб, уни ўраб олишди. Ҳаммалари-нинг милтиқлари отишга тахт турибди, сал қаршилик кўрсатса, тепкисини босиб юборишлари ҳеч гапмас. Эрназар туши эканини ҳам, ўнги эканини ҳам ажратолмай гаранг бўлиб турганида, орқасидан бўйнига арқоннинг сиртмоғи ташланди, бир отлиқ уни тортиб юборди. Эрназар йиқилди. Отлиқ уни ўрнидан туриб олгунича пойлаб турди-да, яна илгарилаб кетди. Эрназар ҳалқумини қияётган арқоннинг оғриғига чидолмай, гандираклаб от-нинг кетидан югурди. Оёғидаги кавушлари ҳар ер-ҳар ерда тушиб қолди. Тенгел «ие, ие», деб уларнинг кетла-ридан югурган эди, отлиқларнинг бири таажжубланди:

— Ие, буниси ўрис эмас-ку?

Отлиқлардан биттаси уйга кирмоқчи бўлаётган эди, Эрназар:

— Ўрис кетган, бола-чақамни уйғотиб юборманглар,
— деб ўтинди.

Отлиқ унинг гапига қулоқ солмай, мушукдай пусиб ичкарига кириб чиқди-да, бошлиғига уйда ухлаб ётган аёл билан икки боладан бўлак ҳеч ким йўқлигини айтди.

— Унда манови ҳам қолмасин!

Тенгелнинг бўйнига ҳам сиртмоқ ташланди...

* * *

Гулзебо Эрназарнинг кейинги пайтларда қилаётган ишлари ҳақида овулда ҳар хил мишишлар тарқалганидан кўркиб, уни пойлаб юриш учун укасини юборган бўлса ҳам, укам қорда узоқ қолиб кетди, деб ундан хабар олгани келган эди, мудҳиш воқеанинг устидан чиқиб қолди. Шовқин-сурон кўтариб овулни уйғотиш эсига келмай, гапира-гапира уларнинг кетларидан эргашди.

— Ҳой, инсофсизлар, тўхтанглар! Бутун бошли бир элнинг оғасини қийнаб, қаёққа олиб кетяпсизлар?

Унга ҳеч ким жавоб бермади. Гулзебо отлиқларнинг турқи-тароватларидан Хива пашшоплари эканликларини фаҳмлаб, уларнинг хоннинг буйруғисиз ҳеч нарсага кўнмасликларини билиб, этигини еча Тенгелга берди.

— Ма, қарогим, дарров кийиб ол!

У от судрашидан ҳаккалаб, ҳар оёғини навбатма-навбат кўтариб, этикларни амаллаб кийиб олди.

Гулзебо Эрназарнинг тушиб қолган кавушларини

олиб, кетидан югуриб етди-да, кийгизиб қўймоқчи бўлиб энкайган эди, Эрназар тепиб юборди.

— Йўқол, қанжиқ!

Гулзебо хафа бўлмади. Кавушлар оёғида турмайдиган бўлгани учун устки пешматини еча солиб, ягринидан пастини шартта йиртиб олиб, яна кетидан югорди.

— Оёқларингни бир-бир кўтар-чи, жоним, кавушларингни боғлаб қўяй!

Эрназар уни яна тепиб юборди.

Гулзебо қорга қоқилиб, умбалоқ ошиб йиқилган бўлса ҳам ўрнидан тура солиб, кетидан яна югуриб етди, гулли кўйлагини ечиб, йиртиб-йиртиб, Эрназарнинг ёнидан сакраб-сакраб юриб, бошини танғиб улгурди, Эрназар аямай қўлларига урса ҳам эътибор бермасдан, кўйлагининг ярмини Эрназарнинг қўйнига тиқди.

— Ташлаб юборма, жоним, бошингнинг яраси очилиб кетса, керак бўлади.

Кийимларини ечиб йиртиб, қалин қорда эргашиб келаётган яланғоч аёлнинг меҳри туфайлими, пашшопларнинг бошлиғи Эрназарнинг бўйнига арқон солиб судраб кетаётган отлиқقا сал секинроқ юришни буюрди. Қанча урса ҳам кетидан соядек эргашиб келаётган Гулзебога Эрназар ачинмади. Унинг назарида бу воқеага Гулзебо сабабчи. «Устомон бу аёл сўнгги кўнгилсиз воқеалар учун мендан ўч олиш мақсадида хиваликлар билан тил бириктирган...» деб ўйларди у. У арқонни тортиб келаётган қўлини бўшатиб, уни яна бир урди. Гулзебо йиқилди-ю, мушукдай қаддини ростлаб, яна ўрнидан туриб олди. Яна кетидан югорди. Тепишга кўтарган ҳар оёғига иккала қўли билан ёпишиб, бошига мушт тушиб турганига қарамай, Эрназарга кавушларини кийгизиб қўйди, устига пешматини ўраб, бошидаги рўмолини иккига бўлиб, чилвир ўрнига боғлаб улгурди.

Эрназар от сурговида гандираклаб кета туриб, раҳмат ўрнига:

— Бевафо қанжиқ! — деб тескари қараб кетди. Сал нари борганидан кейин яна қичқирди: — Ҳой қанжиқ, эрталаб йигитларимни кўрсанг айт, мени қувиб, қон тўклишига сабабчи бўлишмасин! Ҳон олдидан ўзим қайтиб келаман! Ҳозир ҳеч кимни уйғотма!

Гулзебо то уларнинг қоралари кўздан ўчгунча қараб турди-да, бир вақт ўзининг яланғоч қолганини, совқотаётганини сезиб, ярадор қарғадай шумшайиб, етилиб пишган олмадай тараанг маммаларини қўли билан чшириб уйига қараб югорди.

Рустам билан катта хотини ўлганидан бери юрак хасталигига дучор бўлиб, ўрин-кўрпа қилиб ётиб қолган Сержонбой бешикдаги йиғлаб ётган болани тебратиб ўтирган экан. Ташқаридан елдай отилиб яланғоч кириб келган Гулзебони кўриб, бирдан ўрнидан туриб кетди.

— Вой падарингга лаънат, бу нимаси?

— Ўрнингга ёт!

Дармонсиз, беҳол қария унинг бақириғидан қўрқиб, сал жаҳлдан тушди-да, йиғламсиради.

— Нега менга ростини айтмайсан? Ҳозир кимнинг олдидан келяпсан? Ўлсам оғзим юмуқ кетади, айт унинг хотини борми ёйўқми? Нега яланғоч қочдинг?

— Ёт, ёт!

— Манови бола меники бўлмаса ҳам номус қилганимдан меники деб юрибман-ку, тўғрисини айта қол!

— Ёт, дейман!

— Мен ҳужрани тозалаб юриб, Рустамнинг ўша ерга кўмилганини кўриб қолдим. Ҳеч бўлмаса шуни бўйинингга ол, тагига етолмай ўлиб кетмай.

— Ўлмайсан!

— Ўлмай шайтон эмасман-ку. Ўлсам, барча топган-тутганларим сенга қолади. Барча маъракаларимни яхшилаб ўтказарсан ахир?

— Бошимни қотирмай ётасанми ёйўқми?

— Буни қаранглар, ўзи фарлик қилиб келиб, яна мени койийди. Бундай қиласверсанг, эрталаб айбингни бутун юртга очиб ташлайман.

Бойнинг енгида Гулзебога таниш ўткир болта ялтилаб кетди.

Гулзебо бирдан қаҳрга миниб, ўзини оч бургутдай унинг устига отди-да, халта бўлиб ётган томогига қўш панжаси билан ёпишди...

24

Қор хуфтонда қандай ёға бошлаган бўлса, кучайгандан кучайиб аzonда ҳам тинмади.

Овқат пиширадиган ўтовда катта невараси Хўжаназар билан ухлаб ётган Хумор отин тун ярмидан оғганда ташқаридаги гурсиллаган овоз эшитгандай бўлган эди. Бирдан бошланган қаттиқ совуққа чидамай, қўралардан овқат излаган бойлоқсиз моллар чиққан бўлса керак деб ўйлаб, кўрпасидан бошини чиқармай, неварасининг ёнверини яхшилаб бостириб қўйди-да, индамай ётаверди. Шундай бўлса ҳам кўнгилга фулгула тушиб, уйқуси

қочди, тонг бўзара бошлаши билан ташқарига чиқди. Бўрон тиниб, лайлакқор ёғиб турган эди. Ўй атрофида ҳеч из билинмайди. Кўрага кириб кўрган эди, моллар ҳам, Эрназарнинг оти ҳам жойида турибди.

Келиннинг ўзи уйғонгунча ё Эрназар ташқарига чиққунча уларнига бостириб кириш одати йўқ эди. Илашиқда сув илтибиб аzon намозини ўқиди. Катта уйдан ҳеч ким чиқай демайди. Шунинг учун неварасини уйғотиб, кўрани тозалашга тутинди.

Қор сийраклашиб, яқин атрофдаги уйлар кўринадиган бўлди, бир оздан кейин эса қор бутунлай тинди. Куннинг юзи кўринмагани билан чошгоҳ яқинлашгандай эди. Катта уйдагиларнинг шу маҳалгача турмагани уни хавотирга sola бошлади-да, неварасини ёнига чақириб, шивирлади:

— Кириб отангни уйғот, қорни курасин.

Фаросатли Ҳўжаназар оёқларини тапиллатиб, аста уйга кириб кетган бўлса ҳам кетига дарров қайтиб чиқди.

— Отам йўқ, эна. Онам укаларим билан ҳали ҳам ухлаб ётган экан, уйғотдим.

Онанинг юраги шув этиб кетди. У Эрназар Гулзебодан кейин бошқа биронтаси билан топишиб қолмаганми-кан деган гумонга борди. Робия биби ташқарига чиқди. Она ундан Эрназарни сўрашга ийманди-да, индамай турди. Робия бибининг ўзи бирдан шангиллай бошлади:

— Эна, сен эрталаб таҳорат олгани чиққанингда бир уйғониб, бошимни кўтариб қараган эдим, ўғлинг йўқ эди, ҳали ҳам келмабди.

Она унга нима дейишини билмади. Аммо юрагида аллақандай фулув пайдо бўлиб, катта уйга бошини тикиб кўрди. Эрназарнинг кийимлари ўз жойида. «Ўз ихтиёри билан чиқиб кетганида кийиниб кетмасмиди?» Онанинг эсига яна тундаги гурсиллаган овоз тушди. Нима қилишини билмай турган эди, Шўнгқи пайдо бўлди. Робия биби индамай туролмай, Эрназар кечаси билан йўқ бўлиб кетди, деди унга. Шўнгқи онанинг юзидағи ташвишни кўриб, шошилинч чиқиб кетди-да, яқин-атрофдаги мерганларни турғазиб, уларни бошқа шерикларига хабар беришга жўнатди. Қор яна қалин ёға бошлади. Уст-бошларини қалин қор босган мерганлар ҳар тарафдан кела бошлашди. Кенжамурот билан Зарлик келишгандан кейин мерганлар уларнинг бирон нарса дейишлиарини кутишди. Гарчи ҳеч ким бирон кўнгилсиз воқеа содир бўлмаганмикин, деган гумон билдирамаса ҳам кўнгиллар хира. Хумор отин нима бўлгандаям ишқилиб ўғлим

бузуклик устида қўлга тушмасин-да, деб юрагини ҳовуч-лаб ўтирибди.

Қалин қор орасидан бир маҳал куйган ёғочдай бир одамнинг қораси кўринди. У ҳамманинг кўзига тўғридан-тўғри бало бўлиб кўриниб, мерганлар беихтиёр унга тикилиб қолишиди. «Куйган ёғоч» яқинлашган сайин онанинг юраги қандайдир ёмонликни сезиб, ён-верисига тикилишган келини, невараларини бағрига қаттиқроқ босиб, қандай ёмон хабар эшитмасин, уларни йифлатмасликка қарор қилди.

— Ўзларингни босинглар, ҳовлиқманглар!

Кора кийиниб келаётган Гулзебо эди. Уни танигандан кейин ҳаммалари эркин нафас олишган бўлса ҳам, унинг қор ичидаги қора кийимда яна ҳам сулув кўриниб келишига бაъзилар оғзининг суви ҳам оқиб кетди. Унинг қадам ташлашида айтишга тил ожизлик қиласиган қандайдир ҳасрат борлигини сезган одамлар қўлларини кўксиларига босиб, бир нарса дейишини кутишиди. Гулзебо шошилмасдан, самбитдай қаддини мағрур тутиб, одамлардан беш қадамча нарида тўхтади.

— Халойиқ, қари бой кечаси бандаликни бажо келтирди. Ёлғиз ўзимдан бўлак унга аза тутадиган одам йўқ.

— Ҳе, сени қара-ю, — деди жаҳли тезроқ мерганлардан бири. — Ёмон одам қорли кунда ўлади. Ким унга аза тутарди.

Ҳамманинг ҳафсаласи пир бўлди.

Гулзебо узун қора кўйлагининг енгларини тушириб, яна қаддини ростлади.

— Чол сизларга бекадр бўлгани билан юртнинг биттаси эди-ку! Кўмгани боринглар!

Мовлон сариқ бошқалардан ажралиб чиқди. Гулзебо кетига ўтирилиб, икки қадам босди-да, яна тўхтади.

— Мен чолимнинг фами билан бўлиб, бир нарсани айтишни унуга ёзибман. Эрназар оғани хивалик пашшоплар ҳайдаб кетди.

— Сен қаёқдан биласан? Сени... — деб ҳамма олдинга юриб, уни ўраб олди.

— Касал боққан одам ухламайди-да, — деди у пинагини бузмай, Гулзебонинг бунчалик оғир, димоғдор эканини, қора кийса жуда очилиб, гўзал бўлиб кетишини ҳеч ким билмас экан. Ҳаммаларининг оғизлари очилиб қолди.

Хумор отин чидолмасдан Гулзебога яқинлашди.

— Аниқроқ тушунтиранг-чи, қизим.

— У бир нарсани илтимос қилган эди, бажаришга сўз берсаларинг айтаман.

— Бажарамиз! — деб чувиллашди йигитлар.

— Менинг укам Тенгел унга жиловдор бўлиш орзуси-да ўзини барча қийинчиликларга тайёрлаб юрган эди. Кечаси қор бўралаб ёғиб турганда ҳам ўзининг чидамли-лигини кўрсатиш учун уйдан чиқиб кетган эди, ярим кечагача ҳам қайтиб келмади. Совуққа қотиб қолмасин, бориб олиб келай, деб келсан, Хива пашшоплари иккала-сининг бўйнига арқон солиб, судраб олиб кетишаётди.

Ҳамма «сен қаерда эдинг?» дегандай Робия бибига қаради. Робия биби шунча кўзларга чидаш беролмай, йиғламсиради.

— Билмайман, мен ундан олдин ухлаб қолган эдим.

— Хўш, ундан кейин нима бўлди? — Кенжамурот Гулзебонинг тепасига яна ҳам яқинроқ борди.

— Шундан кейин у менга: «Ҳеч кимни уйғотма, йигитларимни кўрсанг айт, менинг изимдан тушиб, қон тўкилишига сабабчи бўлишмасин, хон олдидан ўзим қайтаман», деди.

— Ҳа, қанжик! — деди аллаким.

Гулзебо қайтиб чурқ этмади, кетига ўтирилиб, худди оппоқ қор устига санчилган темир қозиқдай гердайиб юриб нари кетди.

Тўпланганлар: «Энди нима қиласиз?» — деган саволга жавоб тополмай, бир-бирларига ҳайрон бўлиб қаращи.

— Йигитлар, сизларнинг бирлигингиз, дўстлигингиз соҳтага ўхшайди.

Мерганлар овоз келган томонга ялт этиб ўтирилишса, ўзига ўхшаш икки яланг оёқ бола билан келиб турган Бектўрани кўришиди. Бектўра улардан сира тортинмай, гапида давом этди:

— Сизларга элнинг шуҳрати, обрўи Эрназар олакўз эмас, ўз бошларинг азизроқ. Бўлмаса бизларга биттадан от топиб беринглар, биз уни Амударёдан нарёқча, Хивага ўтказмай, қайтариб олиб келамиз.

— Ҳой, Мұҳаммадкарим, манови хизматкорингга тарбия бермаган экансан-ку! — деди Мадрайим.

— Уни мана шунақа бетгачопарлиги учун аллақачон қувиб юборганман.

Бектўранинг гаплари қалбига наштар бўлиб санчилган бўлса ҳам Эрназар бола ўзини босиқликка олиб турган эди, охири чидамай бошини кўтарди.

— Йигитлар, хон одамлари унчалик ахмоқ эмас! — деди одатдагидан ҳам салмоқлироқ гапириб. — Етиб олишимизга қўймайди. Мени ташвишга солаётган бошқа нарса: ўрис Михайлов улар билан биргамикан ё йўқми?

— Бир кун бурун уни аллақаёққа кузатиб келган эди, — деди она.

Шўнгқи отига ирғиб миниб, чопиб кетди-да, тезда изига қайтиб келди.

— Йигитлар, ишни пишиқ қилиш учун яна Гулзебонинг олдига бориб келдим. Эрназар оға билан Тенгелдан бўлак ҳеч ким йўқ эди, деди.

— Халойик!

Орқа томондан эшитилган овозга яна ҳамма ялт этиб ўтирилди. Қалин қорда Фозил билан Сойибназарнинг қаердан келиб қолишганини ҳеч ким билмай қолибди.

Ҳамманинг назари ўзларига қаратилгандан кейин Фозил яна бир оз олдинга ўтди-да, гапирди:

— Биз ҳам ёмон хабар эшитдик, шу ростми? Агар рост бўлса, Эрназар бола, нега тушунтирамайсан? Бу анови кунги тўполоннинг оқибати бўлса керак. Халойик, биз манови Сойибназар иккаламиз хон солигидан унган пулни Хивага олиб бормай, иккита ўрис қул сотиб олган эдик. Бироқ устимизга иккала Эрназар келиб қолиб, ўрисларни сотгани олиб келганларни ўлдиришди. Аммо бири тирик қолиб, пулни олиб қочиб кетди. Бу воқеадан Хивадагилар хабар топишган бўлса керак.

— Бирон фирибгар воқеани сиз айтганингиздай қилиб бўрттириб, Хивага етказиб улгурган бўлса керакда, — деди Эрназар бола.

Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Менда бир фикр бор, — деб ўртага тушган сукунатни Зарлик бузди. — Хон солиги қайтадан тўпланиб, хонга олиб бориб берилса, хон Эрназарни бўшатиб юборармикан?

— Одамлар, одамлар! — деб тўпланиб турганларни иккига айриб, ўртага Мовлон сариқ чиқди. — Менимча, хоннинг солигини тўплаш билан бирга хонга анча пора ҳам олиб бориш керак.

Бу гапдан кейин орага жимлик чўмган бўлса ҳам, дам ўтмай яна ғала-ғовур бошланди.

— Менимча, Мовлон сариқнинг гапида жон бор, — деди Эрназар бола. — Хон пора олмайди, шунинг учун пора демай бутун қорақалпоқ элининг сизга инъоми, деб олиб борса бўлади.

— Уни нима деб аташимииздан қатъий назар пулга сотилмайдиган одам йўқ, пул тўплансин! — деди мерғандардан дўриллаган овозли биттаси.

Халқ яна шовқин кўтарди:

— Тўплансин!

— Эрназардан пулимизни аямаймиз.

Мовлон сариқ таклифининг қувватланганидан хурсанд бўлиб, сўйлоқ сариқ тишларини ҳаммага кўрсатиб иржайди. Унинг юзидағи чандиқ совуқдан ачишдими, устини бармоқлари билан босиб, ёнидаги Шўнгқининг биқинига туртди.

— Мовлон акангни кўрдингми? Сен хомкалла қўлдовлиниңг бийлигидан қуруқ таъма қилиб, кўчада тезак босиб юравер.

Шўнгқи қизишиб, овозининг борича қичқирди:

— Қани, ким қўлдовли бўлса, ўзини кўрсатсин. Мен ҳозир икки тилла олиб келиб бераман.

Одатда довдиргина қўринадиган Шўнгқининг қизиши Хумор отинга ёқди, бироқ сир бой бермади.

Аллақачон Мамит бий ҳам келиб, юрт гала-ғовур қўтариб, ўртага ҳар хил фикр ташлаб турганда, худди тили танглайига ёпишгандай, бир чеккада индамай турган эди, бир вақт бошидан телпагини қўлига олиб, у ҳам гапиришга ҳозирланди.

Унинг Эрназар билан муносабатини билганлар, қани нима дер экан, деб тинчгина қулоқ тутишди. Хумор отин унинг бу келишидан норози эди. Мерғанларнинг ниятларини ўзгартириб қўядими, деган хавф билан гапини эшитгиси келмай, юзини тескари бурди. Қайнанасининг ёнида қўзларидан ёшини оқизиб турган Робия биби, бурнини тортиб қўйиб, Мамитга қўзларини умидвор тикиди.

— Бийлар, қорақалпоқ мерғанлари! — деди у ҳар сўзини алоҳида таъкидлаб, овозига салобат беришга ҳаракат қилиб. — Ҳозир ҳамманинг ҳам нияти яхши, Эрназарни қўллаш, бутун қўлдовлиларни қўллаш деган гап. Хайр қилсанг бутун қил, деган нақл бор ҳалқимизда. Эрназарга бутун хайр қилайлик. Кўряпсизларми, Эрназарнинг ўтови жуда пугтурдан кетган. Бу ўтовни отаси Миржиққа Ойдўс бобо тиклаб берган эди. Агар пул тўплайдиган бўлсак, яна битта ўтовга ҳам қўшиб пул тўплайлик. Эрназар озод бўлсин, озод бўлганида келиб янги ўтовга кирсин.

— Маъқул гап бу, — дебчувиллашди мерғанлар. Бийлар тўдаси негадир индамай, бир-бирларига қарашибди. Хумор отин Мамит бу гапни нима ниятда айтиётганини билгиси келиб, одамларнинг орасидан ўртага чиқди, аммо шубҳаси борлигини сездирмади. «Ичидагайирлик илони кулча бўлиб ётмаган бўлса бўлгани. Ким билсин, балки эски кекини унугиб юборгандир, асли оғайниси,

бунинг устига у ҳам, менинг ўғлим ҳам бола-чақалик бўлиб кетишган...»

— Халойиқ, эл-халқим! — деди Ҳумор отин икки қўлинни кўксига қўйиб. — Яхши ниятларингиз учун, ғамхўрлигингиз учун сиздан мингдан-минг миннатдорман. Агар Эрназаржонни мана шу эски ўтовимизга ҳам омон-эсон кутқариб олиб келсаларинг, бутун юрт бизнекига тўпланади. Ана ўшанда бизга, янги ўтов экан-ку, тепамизга янги осмон олиб келиб тўнкарғандан ҳам аъло иш қилган бўласиз.

Кенжамурот пул тўплашнинг, уни хонга олиб бориб беришнинг қанчалик қийин эканлигини кўнглидан ўtkазди-да, унча-мунча одамнинг саройга юрак бетлаб кира олмаслигини кўз олдига келтириб, шу турганлардан қайси бири розилик бераркин, деб аниқлаб олмоқчи бўлди.

— Халойиқ, хон солигига тегишли пулни ҳам, ундан ташқари Эрназар учун олиб бориладиган пулни ҳам Со-йибназар билан Мамит бий тўплашса.

— Ўзлари нима дейишаркин?

— Ҳа, ҳамма нарсадан кек сақлайверадиган хотинчалишлардан эмасмиз, — деди Сойибназар. — Ҳов бирда Хивада қураш бўлганида бир умрга душманимга айланди деб юрган бўлсам ҳам, ишқилиб қорақалпоқ ютсин-да, деб тилак тилааб ўтирганмиз.

— Йигитлар! — деди Ортиқ ясовул. — Агар Сойибназар билан Мамит хафа бўлишмаса, бир таклифимни айтсанам. — Унинг нима дейишини кутиб, ҳамма жим бўлиб қолди. — Ога бий ўтиришимизда Эрназардан кейинги ҳаммага сўзи ўтадиган Фозил эди, унинг ҳозир ҳам хиваликлар олдида обрўйи жойида. Икки бий пул тўплашгани билан уни хонга олиб бориб бериш қийин, буни фақат Фозил эплай олса керак деб ўйлайман.

Энди ҳамма Фозилнинг нима дейишини кута бошлади.

— Унда пул тўпловчиларга оёқ-қўли чаққон Мовлон билан Шўнгқини қўшиб берсак, — деди яна аллаким.

— Эҳ, одамлар! — деб зарда билан гапирди Бектўра. — Пулни ўғрига топшир, деганлари шу бўлса керак-да, а?

Аммо унинг гапига ҳеч ким эътибор бермади.

Пулнинг тўпланишига унча ишонмаганиданми ё ўзларининг тўғриликлариданми, Олакўзнинг бошқа дўстлари гап талашиб ўтиришмади, бироқ Зарлик бир фикр киритди:

— Хоннинг ҳузурига Қорақум эшон бориб келса

дуруст бўлармиди, — деган эди, кўпчилик уни қувватлаб кетди.

— Тўғри, тўғри.

Мовлон сариқ яна гапга аралаши:

— Дўстларим, пул ҳаммани ўйнатади, «олтин кўрса, фаришта йўлдан озади», деган халқимизнинг доно гапини биласиз. Масала ҳал бўлди: энди кўнглингиздан чиқарганларингни қўлдовли Мамитниги ё Шўнгқиникига эмас, бизниги ҳам эмас, тўғри Сойибназарниги олиб келаверинглар. Энди юринглар, Сержонбойни ерга қўйиб келайлик.

Қор ҳамон ёғиб турибди, Олакўзниңг уйига тўплангандар сийраклаши.

— Йигитлар, — деб Кенжамурот қолганларни атрофига тўплади. — Икки махлуқотга ишонма, деган ривоят бор. Бири — хон, иккинчиси — илон. Хоннинг кўнгли пулга юмшамаса, Қорақум эшоннинг илтимосномасини қабул қиласа, унда нима қиласиз?

— Зинданнинг айланаси тош девор, — деди Зарлик.

— Кенжамурот, — деди боядан бери индамай тинглаб турган Бектўра. — Мана, бизлар уч йигитмиз. Керак десангиз, кўпаяверамиз. Афсуски, полвон Эрназарни сошиб олишга бергулик пулимиз йўқ. Аммо ўша деворлари тошдан бўлган қўргонни бошларинг билан буз, десангиз, бузишга тайёрмиз.

— Бектўра, ақдилларнинг кенгашига тил теккизмай, бирпас жим турсанг-чи, — деди Эрназар бола. — Она, у Михайловни қаёққа кузатган эди?

— Ҳов анови томонга, — деб она кунботиш томонни қўрсатди.

Эрназар бола она қўрсатган томонга отининг бошини буриб, ўша томонга қараб кетди. Бошқалар ҳам унинг кетидан эргашиди.

— Кенжака, — деди Эрназар бола бир оз нари кетишгандан кейин. Ўрисларнинг ичидаги бўлиб келган номинг бор. Наҳотки, хон зинданнинг деворини бузиб, Эрназар оғани кутқаргудек ўрисча йўл тополмасанг?

Кенжамурот худди уйқудаги қушдай қўзларини юмиб, бир оз ўйланиб турди-да, жавоб берди:

— Ўрисларнинг машхур аскарбошиси Суворов солдатларини девордан сакрашга ўргатиб, Исмоил қўргонини олгани тўғрисида чалароқ эшитган эдим.

— Йигитлар, нима бўлганда ҳам Михайловнинг ўзини топмасак бўлмас, — деди Зарлик.

Бу гап барчаларига ҳам маъқул тушди.

Қор хуфтонгача ҳам тинмади, бироқ улар бўлин-
масдан Михайловни излаб Амударёнинг Кўнғирот томо-
нига қараб кетишиди.

Бир нарсани кутсанг, изласангу тўсатдан топилиб
қолса, бунинг хурсандчилигига нима етсин. Улар учинчи
куни чошгоҳда Кўнғирот шаҳарининг яқинида Аннаму-
ротларга дуч келиб, уларнинг ораларида туркманча оқ
қалпоқ кийган Михайловни таниб, қувончлари ичларига
сигмай кетди.

25

Орадан сал вақт ўтар-ўтмас Сойибназарнинг уйи бу-
тун қорақалпоқ овулларининг зиёратгоҳига айланиб кет-
ди. Сал ўзига тўқроқлар қўй, эчки етаклаб келяпти, бир
коса гуруч, бир қадоқ ёғга ҳоли келганлар ҳам бу ишдан
четда қолишни ўzlарига эп кўришмади. Камбағал
дэҳқонлар қишига тайёрлаган ўрим-ўрим қовун
қоқиларини ҳам олиб келиб, «мановини Хивада пулга
ўтказарсан», деб ташлаб кетишияпти. Ҳеч нарсаси йўқлар
яхши ният билан Сойибназарникига бир орқа ўтин олиб
келиб ташлашади...

Мовлон сариқ ҳасислиги қўзиб, ҳар сафар тўнғиллаб
кўяди:

— Ёпирай, шунақаям эси йўқ одамлар бўлар экан-а.
На туғишгани бўлмаса, на оғайниси бўлмаса. Олиб ке-
лишгани олиб келишган. Эрназар олакўз ҳам ўлардек
айёр экан, кўрдингми, обрўйини жуда ошириб юборган
экан...

Хонга олиб бориладиган харажат тўпланиб бўлган
бўлса ҳам тўпловчилар қаноатланмай, энг чекка овулда-
гиларнинг ҳам келиб кетишлиарини кутишиди.

Амударё ёқасидаги шоббозлик ўзбеклар овули бир
арава гуруч билан икки сигир, Кўхна Урганчга яқин
туркман овули қирққа яқин қовоқда зигир мойи билан
қўш от, орқадаги қозоқ овули қўш нор билан элликтacha
қўй ҳайдаб олиб келиб берди.

Фақат эртакларда, достонлардагина куйланадиган бу
дўстликка ҳамма ҳам ҳайрон. Шўнгқи Мовлон сариқни
ҳар сафар бир чимчилаб олади. Мовлон унга нима де-
йишини билмай, тилига калтак келиб турган эди, қўзи
отига юқ ортиб, етаклаб келаётган бир одамга тушди.

— Ановини қара, балиқчи ўрисми?

Ўрис яқин келгандан кейин чала қозоқчалаб, Сойиб-
назар бий деганинг уйини сўради.

Сойибназар Мамит билан ташқарига чиқиб, калта соқолини сийпади.

— Нима юмушинг бор эди?

— Мен ҳам ўз улушимни олиб келяпман.

— Қанақа улуш?

— Биз ҳам Оролни қозон билиб, тўрт қулогидан бирига осилган балиқчилармиз. Қозондош элимизнинг бир йигити хонга ёмонотлиқ бўлибди, уни сотиб олиб келиш учун Сойибназар бий тўлов тўплаяпти, деб эшидик. Буни эшиганимиздан кейин овулнимиз улуш кўшишдан четда қолиб кетмайлик, деб мени ҳузурингга жўнатди. Бир отга юк бўладиган осетрим бор, янгиана канопдан тўқилган тўрим бор.

— Биз файдиинлардан нарса олмаймиз, — деди Со-йибназар. — Хон эшился, Қорақум эшон билиб қолса, тўплаган нарсаларимизнинг ҳаммасини макруҳга айлантиради.

— Биламан, — деди ўрис балиқчи. — Мен тўнғизнинг гўштини эмас, Оролнинг тоза балигини олиб келдим, мусулмонлар балиқни беҳиштдан чиқсан, дейишади. Тўрим эса ҳали ишлатилмаган.

Сойибназар унинг олиб келганларини олмай деса, кўзи қиймади. Тўри энг камида ўнта сигирнинг пули туради. Қимматбаҳо ўлик мол. Бошқалари ҳам тўр ҳақида ўйлаб, лом-мим дейишмади.

Рус балиқчи отининг оғзига бир тутам қуруқ беда тутиб:

— Олинглар! — деди. — Одамнинг одамга фамхўрлигига, одамнинг одамга берганида ёмонлик, макруҳлик бўлмайди.

— Ундаи бўлса балифингни ўзинг тушириб, анови ўтиннинг устига ташла. Тўрнинг ўримини бузмай, ёнига кўйиб кетавер.

Тўр масаласида тўртови ҳам ўйланиб, қандай эгалик қилишнинг ҳисобини топмай, бир-бирларидан қизғанишиб туришган эди, балиқчи руснинг қораси кўздан фойиб бўлиши билан, ҳаммалари бир-бирларини еб кўйгундай бўлиб ёвқарашиб қилишди. Сойибназар шерикларининг нияти бузилганини сезиб олдини олди:

— Йигитлар, тўр ўзимизга қола қолсин.

— Сойибназар, бундай қилсангиз сиз учун гуноҳ бўлади, — деди Мовлон сариқ яна юраги торлик қилиб.— Сабаби сиз улуг одамсиз: бийсиз. Биз эса щундай ҳам гуноҳга ботиб ётган одаммиз. Гуноҳни гуноҳи кўп одамга ортаверинг.

Шўнгқи уларнинг гапларига қулоқ солмай, уюлиб ётган жинғилнинг устига чиқаётган киши бўлиб ўроғлик тўрни ўзи билан бирга юқорига судради.

— Ҳой, йиртиб юборасан, — деди Мамит.

— Ўрислар бир иш қиласа, жуда пухта қиласди.

Мовлон сариқ чидай олмай унинг кетидан етиб бориб, тўрнинг бир учидан ушлаб ўзига тортди.

— Ёмонларга яхшилик қилиш кумга дон сепгандай гап экан-да, а? — деди у чираниб. — Шу ақлни топиб, хонга пул тўплаб олиб бориш керак, деган ким? Мен! Мен бўлмаганимда бу қаёқдан келарди? Ҳали Эрназар олакўз бу ишни мен бошлаганимни билмай қолса ҳам ажаб эмас.

— Юртнинг ичида биринчи бўлиб икки тилла берган ким, менми? — деди Шўнгқи.

— Оталарингнинг падарига минг лаънат! — деди Мамит.

— Ҳароми итлар! — деди-да, Сойибназар Мамитнинг этагидан тортиб, ичкарига кириб кетди.

Мовлон Шўнгқининг тирсагига туртди.

— Манглайи қора, тўрга елимдай ёпишгунча, елкангдаги муштдай бошингни ишлат. Бийларнинг шумлигини кўрдингми? Иккаласини ҳам бир шарманда қилмайманми?

— Шунаقا иш қўлингдан келадими?

— Аччиғим чиқса, бутун қорақалпоқни сувга ботира-ман, оловда куйдираман. Афсуски, амални ёқтирмайманда. Бироқ оғайнilarим шум, дўқ-сиёsat қилиб туриш учуноқ менга амал керак. Сен қўлдовлининг бийи бўлиш учун туғилган йигитсан. Аттанг, манови Мамитга ўхшаган амалпаст шумлардан худо асрасин! — деб Мовлон сариқ бир ютиниб олди. — Ҳой, Шўнгқи, — деди ўгри кўзларини ўйноқлатиб, — ўйлаб кўр-чи, анови икки амалпаст нега яшириниши экан-а? Ақлинг етятпими, уларнинг биздан бекитиқча зарур маслаҳатлари бор. Улар мана бу тўпланган нарсалардан яшириб, олиб қолишмоқчи. Кўрасан, бизнинг улушимизни беришмайди ҳам. Бундай фирибгарларни олам кўрмаган. Сен ҳадеб тўрга ёпишавермасдан бу ёқقا юр.

Улар қўранинг ёнида кавш қайтариб ётган икки сигирни калтаклаб турғазиб юборишида, ўрнини эгаллашди.

— Анови икки ярамас итга суяқ ташлагандай қилиб, тўрни жўрттага бизга ташлаб кетишиди. Буни иккаламиз ҳам олмайлик, уларга ҳам бермайлик.

— Фозил олсинми бўлмаса ёки уни ҳам ўрисники, деб алдайликми?

— Шошилма, қулоқ сол, бу тўрни хоннинг вазирига совға қилайлик. Унга от, тuya олиб борсанг, одамлар кўради, деб олмайди. Тўпланган пулларнинг ихтиёри ҳам бизлардá эмас. Манови тўр жуда қимматбаҳо нарса. Вазир уни қувона-қувона олади.

— Ундан кейин-чи?

— Агар шу гап орамизда қоладиган бўлса, сенга битта сиримни айтаман.

— Сирингни очсам, кўзимни ўлган қарға чўқисин, белимни синиқ арава боссин.

— Ундай бўлса, эшит. Мен вазир билан тил топишганман. Ҳамма билан тил топишиб кетавераман. У менга амал бермоқчи, мен хоҳламай юрибман. Чунки амалдор бўлишдан олдин душманинг ким, билиб олиб, белини синдириб қўйиш керак бўлади. Шунда амалинг бақатеракдай шоҳлайди, япроқ ёзади, гуллайди. Мана, ўзинг гувоҳсан, икковимизнинг икки душманимиз кўз олдимизда чўф босган одамдай типирчилаб қолди. Менинг биринчи душманим Сойибназар, сеники Мамит.

— Қандай қилиб?

— Ҳозир бизларга билдиrmай пул яширишяптими? Яширишяпти. Душман деган бошига шох боғлаб юрмайди, мана шулардақа бўлади. Энди булаrни шармандаи шармисор қилиш керак.

— Қандай қилиб?

— «Қандай қилиб, қандай қилиб?» Вазирга тўрни бериб, Сойибназар билан Мамит улуғ Хива хонининг душмани Эрназар олакўзни қутқариш учун юртдан пул тўплаб юришибди, уларни Фозил бий бошлаб келади, деймиз ва қанча пул тўпланганини айтамиз. Агар пулни биз айтганимиздан кам олиб боришса, уларни ўғри деб зинданга ташлатади. Агар тўла олиб боришса, душманни кутқармоқчи бўлиб пора олиб боргани учун, Фозил учасини ҳам зинданга солади. Ана ўшандан кейин бутун юрт оёғимизга бош урмаса, менинг олдимга кел.

— Унда ҳозир жўнай қолайлик.

Мовлон сариқ бирдан ҳадик олди.

— Ҳой, қарғиши урган Шўнгқи, менинг ақдим билан яхши деб ном чиқармоқчимисан? Вой айёр-еъ! Кўрдингми, одамларнинг ҳаммаси устомон бўлиб кетган. Бирорнинг орқасидан кун кўради. — «Буни қандай адаштириб кетсам экан-а? Йўқ, бу энди менга елимдай ёпишгани ёпишган, бу ерда қолса, сиримни очиб қўяди...» —

Тўрни ким олиб юради? — деди Мовлон хаёл суришдан тўхтаб.

— Майли, сенда бўла қолсин.

Мовлон яна хавфсираб, унга синчков тикилди.

— Менинг отимга оғирроқ бўлсин, деяпсан-да, а?

— Унда мен отимга ортмоқлаб оларман.

— Майли, ўзим-ўзим...

Шўнгқи жинғил ўтин ғарами устидан сакраб тушиб, ҳаккалаганича отига қараб югурди.

26

Гулзебо Эрназар билан Тенгелни ҳайдаб кетишганини кўрганидан бери юрак-бағри ўт бўлиб ёниб, уйига келиши билан кўзига бало бўлиб кўрина бошлаган чолни ўзи бўтиб ўлдирган бўлса ҳам қўни-қўшнилар олдида озми-кўпми бирга яшаганмиз, энди гап-сўз қилиб юришмасин, дея маъракани жойига қўйди. Бойнинг йиғантегранларини аямай сарфлаб, еттисини ҳам ўтказди.

Уй чақалофи иккисига катталик қилиб қолди. Энди хаёллари ҳам эркин, ўтириб-туриши ҳам бемалол. Бир куни кечаси тонг отгунча ухламай, Эрназар тўғрисида, келажаги тўғрисида ўйлаб чиқиб, эрталаб туриб яхшилаб кийинди-да, ундан хабар билиб келиш учун уйига борди.

Қари бой ўлганидан кейин эркаклар тугул аёлларнинг ҳам кўзини ўйнатадиган бўлиб ясаниб, сулув тортиб кетган келинчакни Робия биби одатдагидек хушламай, бурнини жишириб қабул қилиб, аллақандай иш билан андармон бўлди. У нима билан шуғулланмасин, Гулзебо ниятидан қайтмоқчи эмас. Робия биби бу сулув билан ўзини солишириб ўтиrmади, қўлига кепчигини олиб, илашиқقا тегирмон тортгани кетди.

Ишқ-муҳаббат ўт эмас, бироқ бир ялиғланса, ўчириш қийин. Гулзебо келишга келиб, ўзини ҳар қанча тийишга уринмасин, бўлмади. Туни билан миясига қўйиб олган фикрини онага ҳозирнинг ўзида айтиб қўя Қолишини жазм қилди, чуқур хўрсиниб қўйди.

Хумор отин кейинги пайтларда Гулзебони ёқтирмай қўйган эди. Совуққина сўради:

— Нима юмуш билан келувдинг?

— Агар майли дессангиз, уйингизга уйимни қўшиб, иккинчи келинингиз бўлгим бор эди.

Она бирдан жаҳлга миниб, хўроздай хурпайди.

— Ўз йўлингдан қолма, баҳти қаро одам ўзгани баҳтли қилолмайди.

Гулзебо бундай жавоб оламан, деб ўйламаган эди. Қайтиб лом-мим демай, уйдан аста сирғалиб чиқиб кетди.

Унинг хафалигини тарқатмоқчи бўлгандаи, эшигининг олдида Мадрайим кутиб турган экан, унга эргашиб ичкарига кирди. Мадрайим бир чойнак чой ичгандан кейингина гап бошлади.

— Гулзебо, сенинг қари бойга аза тутишинг, хизматинг бутун юртни қойил қолдирди. Ҳар бир эрқак ўлганидан кейин сенга ўхшаб қора кийиб, аза тутадиган, борини сочиб ош-худойи қиласидан хотин бўлса, дейди. Мен ҳам шундай орзуда юрган бир одам эдим. Шуни сенга айтгани келувдим.

Унинг бу куйиб-ёниб гапирган гаплари Гулзебога чивиннинг ғингиллашидай бўлиб эшитилган бўлса ҳам, ўзини хушвақт тутишга ҳаракат қилди.

— Орзуйинг чакки эмас экан.

— Синалмаган қизларга ишонмайман.

— Бунинг учун ўзинг аввал ўлиб кўришинг керак-да.

Мадрайим қалтагина мўйловини силаб ўтириб, хирхир кулиди.

— Тан бердим, Гулзебо, қойилман. Ҳар қалай, аёлсиз уй — қўлсиз тана экан.

— Балки эркаксиз уй танасиз қўлдир, ҳали фарқига етолганимча йўқ.

— Ҳе-ҳе-ҳе-ҳе, Гулзебо, яна тан бердим. Агар хотин бўлиб менга эгилсанг, ўрнимга отга мингизиб, етаклаб юрсам, деган ниятим бор.

Гулзебо унинг баландпарвоз гапларини эшитиб ўтириб, буларни жўрттага гапираётган бўлса керак, деб ўйлаган эди, ҳадеганда ўрнидан туравермай мулоимлик билан гаплашиб ўтиришига қараб, бу фикрини олдин обдан ўйлаб, пишириб, кейин келиб менга айтаётганга ўхшайди, деб кўнглидан ўтказди.

— Хотинни кўз билан эмас, қулоқ билан олиш лозим.

Бешикдаги бола чир этиб йиглади, Гулзебо уни тебрато бошлади. Мадрайим ёнидаги ёстиқни қўлтиғига олиб, ёнбошлади.

Амударёning орқасида ҳар қанча бўрон бўлса ҳам Хивада унча сезилмайдиган бўлгани билан, бу ерда ҳам куз ҳар йилдагидан эрта бошланди. Совуқ кундан-қунга зўрайиб бораётганидан бир ерда туриб ишлайдиганларга,

зиндан қоровулларига қийин бўлди. Депсиниб у ёқдан-бу ёқقا бориб келиб, қўлларига кух-кухлаб зинданни қўриқлаб юришар экан, назарларида бор роҳат-фароғат зинданнинг ичига кириб олгандек туюлади, кейин алам қилганидан маҳбусларни бўралаб сўкишгани сўкишган.

Чаққон отнинг судрашига етиб юролмай, қалин қорга бир неча марта йиқилган Эрназарнинг бошига тангилган латта ечилиб кетди, яраси қонади. Тўхтаб, ярасини боғлаб қўймоқчи бўлган эди, Тенгелга руҳсат беришмади. Нима қилиб бўлса ҳам тезроқ Хивага етиб олиш учун пашшопларнинг қўлларидағи узун қамчилар тез-тез ишга тушиб турди.

Эрназар кўп қон йўқотгани учун Хивага кириб борганиларида ҳушидан кетди. Аммо шунга қарамай судраб олиб бориб зинданга ташлашгандан кейингина жони роҳат топиб, кўзи илинди. Тенгел Эрназар билан бирга ҳайдаб кетишаётганидан фахрлангани учунми, ё ёш бўлгани учунми, шунча йўл юриб чарчаганига қарамасдан кечаси тиниқиб ухлаб тургандан кейин ўзини енгил сезиб, кўзларини очди. Гулзебо Эрназарнинг қўйнига тиқиб қўйган яримта қўйлакни олиб, ярасидан оқиб қотиб қолган қонни авайлаб артди-да, бошини бошқатдан боғлаб қўйди. Эрназар учинчи куни тилга кирди.

— Қалайсан, бола?

— Ҳозир чиқариб юборишса, дунёни тўрт марта айланиб келгудек, гайратим бор, оға.

— Бўшатишса керак, вазифанг тутади-ку.

— Қандай вазифа, оға?

— Иним, — деди оғир нафас олиб Эрназар. — Бирор билан уришадиган бўлсанг, яна яраштулик ўрин қолдиришни яхши ўрганибсан.

— Эрназар оға, етимлар ҳар кимницида кўзи мўлтираб овқат егани учун келишувчан бўлади, ақл-идрок ўрганади. Бундан ташқари менинг опам ўзига яраша ақлли қиз. Нима иш қиласиган бўлсам, менга ўргатиб туради.

— Мени алдамаяпсанми? Тўғрисини гапир.

— Бобом Омонлиқ афсонавий Маман бийга, отам Дўспан Ойдўс бобога жиловдор бўлишган. Ўшаларнинг арвоҳи ҳурмати, ёлғон гапиришга ҳақим йўқ. Опам бўлса, мени сизга худди жигардай дўст қилиб тарбиялади. Дўст киши бир алдаса, бир умрга алдагандай бўлади, деб ўргатган менга, оға.

Эрназар кенг кўкрагини тўлдириб нафас олиб, хўрсиниб қўйди.

— Гапларингта ишондим.

Тенгелнинг руҳи енгил тортиб, қоратўри юзида табасум ўйнади.

— Мен ўзимни Хоразмнинг энг бахтли етими, деб хисоблайман.

— Нима учун?

— Унча-мунча банди хон билан гаплашиб, улуг хоннинг ўзи оғзидан чиққан буйруққа асосан зинданга ташланавермайди. Мен бўлсам, сиз билан бирга хонни кўришга мусассар бўлдим.

— Қачон?

— Хивага кираверишда овга чиқиб кетаётган хонга дуч келиб қолдик.

— Эсимда йўқ. Ҳеч нарса гаплашмадикми?

— Гаплашдиларинг, Эрназар оға, — деб Тенгел болаларга хос фуур билан икки кўлига тираниб, Эрназарнинг юмуқ кўzlари тепасига энгашди. — Хон овга кетаётган экан. Бизни ҳайдаб келаётган пашшоп сизга: «Хон келяпти, кўлингни қовуштириб, хонга йўл берди. Сиз эгилмадингиз, кўлингизни ҳам қовуштирамдингиз. Шунда хон сизни қамчиси билан туртиб: «Ҳа, Олакўз, хондан кўрқмайсанми?» — деб сўради. Сиз: «Бизнинг овулимиизда хондан, Сержонбойнинг итидан кўрқмайдиган одам йўқ», деб жавоб қилдингиз.

Эрназар боғланган бошини ушлаб, кулиб юборди.

— Жуда хаёлпараст бола экансан-ку, а?

— Йўқ, оға, худди шундай дедингиз.

— Унда жуда яхши бўлиби, — Эрназар бир оз жонланаб, қаддини кўтарди. — Шу гапинг рост-а?

— Ёлғон бўлса, бобомнинг арвоҳи урсин. Кейин, Эрназар оға, мен отлиқнинг пиёда ҳайдалгандан, қўлида яроги борнинг қўли кишанлидан қўрққанини биринчи бўлиб кўрганимдан ҳам бахтлиман.

— Бу нима деганинг?

— Ҳайдаб келганларнинг бизни зинданга ташлатиб бўлиб, аллакимга: «Росаям ҳолдан тойиб кетдик, йўл бўйи биз буларни эмас, булар бизни ҳайдаб келгандай бўлди», деганини эшитиб қолдим.

Эрназар яна кулиб, Тенгелнинг соchlари ўсиб кетган бошини силаб қўйди.

Иккалаларининг ҳам юzlари шишган, тилинган, қамчи йиртган кўйлакларининг титифи чиқиб ётиди. Бир-бирларини кўриб, аҳволларини тушуниб туришган бўлса ҳам қанча яра, қанча қамчи изи борлигини гапириб

ўтиришмади. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейингина но-нушта олдиdan берилган муздек сувга юз-қўлларини ювиб, битта кулчанинг озлигини билдирамай, сен ейқол, сиз ей қолинг, қилишиб энди фотиҳа ўқиб бўлишган, бир-бирларига сянишиб, энди ёнбошлишган ҳам эдики, тепадан яна икки бўлак муз тушди.

— Кўп овқат еди, деб беришаётган сувларимикан бу, оға?

— Терлаб ётишибди деб салқин юборишгани бўлса керак, — деди Эрназар. Тенгел осмонга қараб қулиб қўйди.

Шу ётишганларича улар билан ҳеч ким қизиқмади. Эрназар бир сафар чидолмай, қоровулдан, нега биздан ҳеч ким хабар олмайди, деб сўраган эди:

— Ҳукм чиқарадиган хон ширкорда юрибди, — деб жавоб берди қоровул.

Бир куни тушга яқин Эрназарни ташқарига олиб чиқиши тўғрисида буйруқ бўлди. У Тенгелни ундан ажратмасликни талаб қилиб, бирга олиб чиқди.

Қоровулхонада яна илгаригидек Қорақум эшон ўтирибди. У Эрназарни кўриши билан қоровулларни жеркиб берди:

— Бадбаҳтлар, йўқолларинг кўзимдан!

Эшоннинг бу сафар жаҳли чиқиб турғанини кўриб, Эрназар мунозарага тайёрланди. Қоровуллар кўздан нари кетиши билан эшон бир оз юмшагандек бўлди.

— Эрназар, ўзингдан ўтар гап йўқ, ақлли одамлар узоқдаги оғайнисининг оти ўзганидан овулдошининг тойи ўзганини афзал кўрадилар. Сенинг яна шундай кунга тушганингга юрагим ачиб, туролмадим. Овулдoshim, тобуткашмиз, биз ўлсак, сен, сен ўлсанг, биз ерга қўямиз. Гуноҳингни айтишгандир?

— Айтишмади.

— Мен билиб олдим. Гуноҳинг хон хазинасига топширилиши лозим бўлган пулга сотиб олинган ўрисни ва икки қозоқ сарбозини ўлдириб, устига устак, хонни Сержонбойнинг итига тенглаштирибсан.

Эрназар пик этиб қулиб юборди.

Эшоннинг жаҳли чиқиб, пешанаси тиришди.

— Манови бола ким?

— Бу менинг халқим.

— Ҳе-ҳе-ҳе, Эрназар, гапга устасан-да! Аммо менинг ҳузуримга келганлар халқинг тўғрисида менга ҳеч нарса дейишмади. Факат сенинг каллангни ҳимоя қилишни сўрашди.

— Каллам омон бўлса, ҳалқимга ғамхўрлик кўрсатиш менинг вазифам.

— Эрназар, мен сенга бир маслаҳат берай. Балки кўпроқ ётиб қоларсан, балки хон шикордан қайтса, сўраб оларман. Ўшангача сенга берилиб турадиган овқатни бош вазир билан гаплашдим. Фақат бир хил овқат беради-ю, аммо истаганингча беради. Сен фақат калла гўшти сўра. Ҳеч қачон меъдангга урмайди.

Эшон бошидаги салласини муштига кийгазиб, у ёқ-бу ёғини тўғрилай бошлади.

— Эшоним, қорақалпоқларда «айланайин саллам сендан, ҳеч ким гумон этмас мендан», деган нақл бор.

— Қизиқсан, Эрназар, жуда қизиқсан. Ўзинг зинданда бўлсанг, бундан кейин сени зиндан кутиб турган бўлса... Шунга қарамай шаккоклик қиласан. Майли, майли, толиққан бўлсанг керак. «Халқинг» гапингга тушунмаса ҳам шундай толиқасан.

— Мен тушунаман, — деди Тенгел.

— Яхши, ҳазилни қўйиб тур, ундан кўра тақдир ҳақида гаплашайлик, — деди эшон салласини қайта кийиб.

— Сиз нима мақсадда келгансиз?

— Ўзинг илгаритдан биласан, мусулмон бир мусулмонни азобласа, жоним ҳалқумимга келиб кетади. Хивага бу сафар ёлғиз сени деб келдим. Ёлғон гапиришни билмайман. Асқар бий келиб менга илтимос қилди. Аммо яхши дўст қуёшдан олдин кўринади. Ҳеч ким орага тушмаганида ҳам келар эдим. Менинг маслаҳатим, гуноҳингни бўйнингга олиб, хондан кечирим сўра.

— Мен хон олдида игнанинг учичалик ҳам гуноҳ иш қилганим йўқ, қайтага ўрис подшолиги олдида унинг бир сўзлилигини, ваъдасига вафодорлигини тасдиқлашни ният қилган эдим.

— Эрназар, сен ёмонликни бўйнига олиб, қилган яхшиликини тез унугтадиган одамлар тоифасидан эдинг. Ўжарликнинг сира фойдаси йўқ. Шундай ҳам бу тор дунёда одамзод иложи борича кўпроқ яшашга ҳаракат қилиши даркор.

— Дунё тор эмас, Хоразмнинг иш юритарлари тор. Уни сиз ҳам торайтиряпсиз.

Эшон назаридаги миясига бигиз санчилгандай туюлган бўлса ҳам ўзини босиқ тутишга ҳаракат қилди-ю, шу пайт хотираси заифроқ, енгилтак муридларига ўхшашни афзалроқ билди.

— Астоғириулло, астоғириулло! — у ўнг қулогини

ушлаб, кўзларини яширди. — Сира ҳам шундай қилади, деб ўйламаган эдим. — У яна ўзини босиб мулоимлик билан гапирди: — Эрназар, сен ўз халқингни яхши кўрасан, унга холис хизмат қилгинг келади. Оламга машҳур мамлакатлардан дўст топгинг келади. Эшитишмча, боболаринг Маман, Ойдўслар ҳам шундай қилишган. Айт-чи, улардан қайси бири ўрислардан наф кўрди? Менинг эшитишмга қараганда, ҳозир барча мусулмонлар инглизлар билан дўст тутиниш ниятида. Улар билан бутун Эрон, Жазойир, Араб мамлакатлари тил топишиб кетди. Ўрисларнинг ўзи инглизлар билан тил топишайлик, деб ялиниб юрган халқ. Илм-ҳикматни ўрислар инглизлардан ўрганишади. Маслаҳатимга қулоқ солсанг, мен қорақалпоқ элининг бир оқсоқоли сифатида сенга омонатгина илашиқقا суюнгунча ўтовга кир, дер эдим. Катта ва мустаҳкам ўтов инглизларнинг қўлида.

— Бу маслаҳатингиз менга таниш.

— Агар тушунсанг, инглизлар дунёдаги энг катта ва энг улкан тог. Улар Ҳиндистонни забт этди.

— Тоғ фақат сичқон туғади, дейди халқ.

Эшоннинг жони ҳалқумига келиб кетган бўлса ҳам оғирлиқни қўлдан бой бермади.

— Ўйлаб кўр, киши дунёда фақат бир нарсага — яшашга интилади.

— Йўқ, инсон дунёда бир нарсага — одамгарчиликка интилади.

Эшон гап тополмай, ўрнидан туриб кетди. У Эрназарнинг орасига тушишга рози бўлганида, кўнглига аллақандай фикрлар келиб, яна катта бир эшикнинг қулф-калитига эга бўлиб қолишига ишониб, ўзига қарашли бир муридига мақтаниб қўйган эди.

— Мушукка бир тишлам нон ташласанг, пешанасига бир чертиб қўйиш керак, ўшандай қилмасанг нонни ким бераётганини унутиб қўяди. Шу бориша хонни айтганимга кўндириб, Эрназарни бўшаттиrolsam, кўркам мушукли эмас, арслонли бўлган бўламан. Қўлга ўргатилган арслон унча-мунча нарсани сезмайди, ҳар сафар пешанасига чертиш у ёқда турсин, қаттиқ-қаттиқ ураман.

Мана энди ҳаммаси тескари бўлиб чиқди. «Тезлик билан ўлдириш керак!» — деб кўнглидан ўтказди-да, тезроқ вазирга йўлиқишига ошиқди.

Бош вазир ҳовлисидаги супада бир канизакка оёқларини ювдириб, жоноқи олма еб ўтирган экан. Эшонга кел, дейиш ўрнига, олмасидан яна бир тишлаб, жилмайди. Жаҳли чиқиб турган эшонга вазирнинг

қилиғи ёқмаган бўлса ҳам ҳеч нарса дея олмай, қовоғини уйганича, супанинг бир чеккасига бориб ўтирди.

Бош вазир ёёқларини тогорадан чиқариб сочиқ билан артиб ўтириб, олмасининг қолганини оғзига солди-да, ямлаб ютиб юборди.

— Эшоним, юришингиз бежороқ?

Эшон ҳар қанча дарғазаб бўлмасин, канизак кетгунича сабр қилиб турди, кейин гапирди:

— Олакўз сизга тишини қайраб ўтириби. Тезроқ бир ёқлик қилмасангиз, важоҳати бошқача. Тез хонни қўраман, дейди, ё овулдошлари уни қутқариш учун пул тўплаб келишганини эшитганмикан-а?

— Сиз эҳтиёткорликда ҳаккага ўшайсиз. Яххиси, уларни сизга рўпара қила қолай, — деб вазир қарсак чалди, эшикдан бошини кўрсатган соқчига буюрди: — Ҳозир шу бинодан чиқсан икки қорақалпоқни қайтар!

Орадан сал фурсат ўтар-ўтмас Мовлон билан Шўнгқи кириб келишди. Эшон мулойим жилмайди. Улар эшоннинг олдидаги худди муридларга ўхшаб ўта одоб сақлаб, баравар ўтириши.

— Улуғ эшонимиз, нуроний иқболингизга мусассар бўлганимиздан бениҳоя хурсандмиз, — деди Мовлон сариқ.

— Имони бут мусулмонларим, раҳмат.

Бу гапдан Мовлон сариқнинг аъзойи бадани бўшашиб, худди отасига эркаланаётган боладай қўлини қўлига ишқаб қўйди. Эшоннинг салобати босиб, Шўнгқи гапирмади ҳам. Вазир қаддини ростлади.

— Мовлон қандакли, гапиринг, менга айтганларинизни эшон ҳам ўз қулоғи билан эшитсин.

Қорақум эшон билан вазирнинг бир-бирларига ишонмасликларидан бехабар Мовлон сариқ, мени икки хил гапирмасмикан, деб синааб кўрмоқчи шекилли, деб ўйлади ва вазирга нималар деган бўлса, ўшаларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай яна қайтарди. Эшон унинг гапларидан гумонга тушиб қолди.

— Бу хонада ёлғон гапириш гуноҳ бўлади. Икки елкангдаги фаришталар ҳаммасини ёзиб олади, маҳшарда ҳаммасини юзингга солади.

— Ундай бўлса, эшитинг, — деб Мовлон сариқ одати бўйича елкасини қисди. — Бутун элимизни тусиз мойдай айнитиб, саситмоқчи бўлган Олакўз тўғри ҳисбга олинди. Бунинг учун бутун қорақалпоқ халқи улуғ хонимиздан, унинг вазиридан ўта миннатдор. Бизнинг бу ерга келишдан мақсадимиз — яна бир ғаламисликни сизларга

маълум қилиш эди. Сойибназар, Мамит деган худобеха-барлар Олакўзни бўшатиб олиш учун ҳалқни алдаб пул тўплаб ётишибди. Одатда хон солигини зўрга тўлайдиган ҳалқ қозонига соламан, деб турганини ҳам олиб келиб беряпти. Олақўз тирик юрар экан, ҳалқимизни Хива хони у ёқда турсин, оллонинг ўзи ҳам унутиб юборса ҳеч гап эмас.

— Ҳақ гап, — деди эшон.

— Одамларда мия йўқ, — деди Мовлон сариқ яна ҳам жонланиб. — Ахмоқларнинг ҳаммаси ҳам балиқнинг ми-ясини ейишади. Шунинг учунми, балиқ миасини еган ўрислар ҳам битта янги тўр олиб келиб беришиди.

— Уни ким олиб қолди?

— Сойибназар билан Мамит, — деди Шўнгқи.

— Яна қандай тўр денг, — деб Мовлон сариқ бошини чайқаб, танглайнин тақиллатиб қўйди. — Ундан тўр фақат хонликкагина муносиб. Шунинг учун тўрни очқўз Сойибназар билан Мамитга ишонмай, шу ерга олиб ке-либ, вазирга инъом этдик.

— Ҳаҳ-ҳ! — деб қолди вазир.

Тўрни вазир сир тутмоқчи бўлганини энди тушунган Мовлон сариқ тилини тишлади. Шўнгқи ҳам тарракдек қотиб қолди.

Тўрни ўзиники қилиб олиш ниятида бўлган вазир, очқўзлигимни бети қора эшон хонга етказиб маломатга қўймасин тағин, деган хавф билан дарров ўрнидан турди-да, яшириб қўйтан жойидан олиб чиқди.

— Мана, эшоним, буни мен сиз учун олиб қолган эдим. Сиз денгиз ёқасида истиқомат қиласиз, муридла-рингизга балиқ овлатасиз, бизни ҳам, ҳар қалай, куруқ қўймасангиз керак.

Эшон буришган сабзига ўхшаш бармоқларини тўрнинг кўзларига тиқиб, ипларини силаб қўйди.

— Майли, олсам ола қолай, эшакнинг гўшти ҳаром бўлса ҳам кучи ҳалол. Қани, қорақалпоқ азаматлари, тўғрисини айтинглар, сизлар Эрназар олакўзга қаршими-сизлар?

— Эшоним, — деди Мовлон сариқ. — Бизлар оми одамлармиз, сизга маслаҳат беришимиз қийин, бўлмаса сизнинг орага тушиб Хивага келганингиздан бутун қорақалпоқ ҳалқи норози бўлаётганини айтган бўлардик.

Эшон ички қувончини яширишга тиришиб, офтобда товланаётган мушукдай кўзларини юмди.

Вазир жилмайиб, рўпарасига чўкка тушиб, оғзига мўлтайиб ўтирган қўшалоқ лайчага ўхшаб анқайишиб

ўтирган Мовлон билан Шўнгқига чиқиб кетаверишлари-
га рухсат берди.

— Бироқ, — деди вазир ноилож ўрниларидан туриб,
кетларига қарай-қарай бирон муруват бўлишидан ҳали
ҳам умидларини узишолмай кетаётган икки йигитга. — Эркак кишини безайдиган нарса — сабр-тоқат бўлади, бу
яхшиликларингиз учун мукофотни кейин оласизлар.

— Қачон? — деб сўради Мовлон.

— Фозил Сойибназар билан Мамитни бошлаб келган
куни. Балки уларнинг ўрнига сиз иккалангиз бий бўлиб
қайтсангиз ҳам ажаб эмас.

— Ў-ў, доно вазир, усталигингизга қойилмиз, — деди
эшон Мовлон билан Шўнгқи хурсанд бўлиб, эшикни
авайлаб ёпиб чиқиб кетишганидан кейин. — Энди рости-
ни айтинг, бу тўрни ўзингизга олиб қолгансиз, шундай-
ми? Менинг ҳеч қанақа ёмон ниятим йўқ, фақат тахмин-
ларимнинг тўғри чиқишидан хурсандман, холос.

— Ундаи бўлса, хурсанд бўлаверинг.

— Улуғ вазир, мана, тўр ўзингизга буюрсин.

Эшон вазирга сира улуг демаган эди, ич-ичидан хур-
санд бўлиб, аъзойи бадани яйраб кетди унинг.

— Эшоним, агар сиз хоҳласангиз, мен уни олдинроқ
ўлдираман.

У ҳали оғзидағи гапини тутатиб ҳам улгурмаган эди-
ки, сарой дарвозабонларидан бири уч қорақалпоқ бийи
қабулхонага киришга рухсат сўраб туришганини хабар
қилди.

Вазир уларнинг исм-шарифларини суриштириб билиб
олгандан кейин иккала соқчига Мовлон билан
Шўнгқини топиб, қайтариб келишни буюрди.

Эшон чопонининг ёқаси ва салласини тўғрилаб
кўйди. Қорақалпоқ бийлари олдида ўзини ҳар қачонги-
дан ҳам сирли кўрсатишга ҳаракат қилди. Эшикдан би-
ринчи бўлиб Фозил бий кирди. Унинг гурс-гурс юриши
ўтирганларнинг чаккасига босилгандай бўлиб туюлса ҳам
индашмади. Унинг кетидан Сойибназар билан Мамит
писмиқ остона ҳатлаб ичкари киришди, хуржунларини
елкаларидан тушира солиб, ҳатто пешаналарининг терини
ҳам артиб ўтиrmай, бош вазир ўтирган томонга қараб
эмаклашди.

Вазир эшоннинг ҳолатига ҳаваси келиб юргувчи эди,
«аҳмоқларни сездингизми?» — дегандай тиржайиб, бир
кўзини қисиб кўйди, аммо эшон ўзини сезмаганга
олди.

Фозил вазириннг олдига келиб қўл қовуштириди.

— Сизга бутун қорақалпоқ халқининг илтимосини олиб келдик, ҳаммаси хуржунда. — Унинг овози қалтираб, йиғлаб юборишига сал қолди. Ҳамиша бидир-бидир қилиб гапирадиган Фозилнинг нима учун бундай холатга тушганига тушунолмай Сойибназар билан Мамит ҳайрон бўлиб қолишиди, аммо гапга аралашишмади.

Вазирнинг қовоғи булутдай уюлиб кетди.

— Яна қанақа илтимос?

— Улуғ вазир, агар гуноҳ иш қилган бўлсам, бир қошиқ қонимдан кечсангиз...

— Гапни чўзма!

— Бутун эл Эрназар олакўзни қайтиб кўришни истамайди, шунинг учун ҳам улуғ хонимизга, сизга салом билан бирга арзимас бозорлик тўплаб, бизларни жўнатишиди.

Қоракум эшон ўз қулогига ўзи ишонмай;

— Улуғ вазир, булар янгилишишаётган бўлишмасин тағин, — деди.

Фозил саройда нима дейишини шерикларига олдинроқ огоҳлантириб кўймаган эди, хурсанд келган Сойибназарнинг йўғон гавдаси муштга айланди, унинг орқасида соядай турган Мамитнинг ҳам тили танглайига ёпишиб қолди.

— Гапингизни яна қайтаринг!

Вазирнинг дағдағали ўткир овози Фозилнинг юраги-ни ўйнатиб юборди.

— Бизнинг келишимиз — бутун элнинг илтимоси билан...

— Бутун эл қашқир Олакўздан безор, — деди Мамит шоша-лиша. — Қашқирга шафқат қилманглар, шафқат қиласаларинг, кўйларни қириб юборасиз.

Қоракум эшон юмaloқ кўй кўзларини юмиб, қорарапидадек соқолини сийпаб, ички қувончини сездирмасликка ҳаракат қилди...

Эшиқдан бир одамнинг боши кўриниши билан вазир им қоқкан эди, ўша заҳоти бўсағада Мовлон билан Шўнгқи кўринди.

Сойибназар бирдан типирчилаб қолди.

— Ҳа, тутилибсиз-да, а?

Вазир улар жавоб бериб улгурмасларидан Сойибназарга қаради.

— Нима учун?

— Булар жуда енгил табиатли, нафси бузуқ йигитлар. Бир ўрисдан ниҳоятда яхши тўр келиб қолган эди, уни биз хонликка муносиб кўриб юрсак, булар ўғирлаб кети-

шибди. Ундај яхши молниг қорақалпоқларда бўлмаслигини билиб, бозордан ушлаб олган бўлсаларинг керак-да буларни?

Мовлон вазирнинг олдида ўзини мардона тутиб, андишасизлик билан кулди.

— Эшитдиларингми, ўзи элни бузувчи фирибгар, алдамчи! — Сойибназарнинг кўзини олайтириб, димодорлик билан қараганига Мовлон чидолмади. — Ҳа, ҳа, Сойибназар, сенга буқа қарашиб ярашмайди, тулки қарашиб қил, эндиғи жойинг зиндан.

Мовлоннинг бу қадар ўзини эркин тутиши Сойибназарни довдиратиб қўйди. Мамит ҳам уларнинг қандай балони бошлаб келишганига тушунолмай, ҳайрон бўлиб қолди.

— Фозил бий, бизга нима учун пул олиб келганингни қайтар, — деди вазир.

— Диндан қайтган, элбузар Олакўзни зиндандан чиқармай гум қилсин, деб бутун элимиз илтимос қилди ва шу илтимосимизнинг ишончи эвазига мана шу пулни тўплаб берди, биз шуни олиб келган эдик.

Мовлоннинг қийиқ қўзлари олайиб, ёнига гуп этиб ийқилишига оз қолди. Шўнгқининг очилиб қолган оғзи тортишиб, юзлари тиришиб кетди.

— Қорақалпоқнинг ажойиб азamat ўғлонлари, — деди эшон уларнинг руҳини кўтариш учун. — Асқар бий бизни алдабди-да!

— Кучдан қолган қариялар хаёлпастар бўлиб қолиша-ди, — деди Фозил бий энди ўзини қўлга олиб. — Хаёлда диёнат бўлмайди. Хаёлнинг шамолга ўҳашини биласиз. Ҳозир орқадан эсса, салдан кейин қибла томонгами ё кунгабоқар томонгами оғиб кетаверади.

Нафаси қисиб кела бошлаган Мовлоннинг тили бутунлай боғланди-қолди.

— Фозил бий, — деди вазир ўта босиқлик билан. — Мана бу икки шеригинг Олакўзга ҳақиқий душман экаини нима билан исбот қила олади?

Сойибназар белбоғини еча солиб, битта елкасини яланғочлади.

— Мана бу тириқ ҳўқиз Олакўзниги иши. Ҳар сафар ечинаётганимда болаларим бу нима, деб сўраса, эрқаклик ҳамиятим букилиб кетади. Нега урдирган деб сўрайапсизми? Бу Оға бий ўйинида бўлган эди. Янгишмасам, илгари ҳам бир айтган эдим.

— Тушунарли.

— Манови Мамит Олакўзга ўтов тиклаш керак, де-

ди-я, — деди Мовлон ҳеч бўлмаса битта рост гапни бўйниларига қўйишга уриниб.

— Улуф вазир, эшоним, бу гап рост, — деди Мамит қип-қизариб. — Олакўзнинг хотини Робия бибини қиз вақтида хотинликка олишга жазм қилган эдим. Олакўз ўзининг жодугар онасини ўртага солиб, ёш қизнинг бошини айлантириди. Мен Олакўзга бўлган кекимни ҳеч қачон унутмайман. Давлатга қизиқмайдиган одам бўлмайди. Мабодо Олакўз бу ерда ўлдирилса, есири мен-га қолса, ўтови билан қолсин, деб ўйлаган эдим.

Эшон Мамитга яқинроқ бориб, елкасига қоқди.

— Дунёдаги энг бахтли одам ким? Сиздай тўғри сўз одам! Энди мен ҳам сизнинг тарафингиздаман.

Мовлоннинг файирлиги келиб, ёнидаги Шўнгқини чимчилаб олди. Шўнгқи бир иргиб тушди. Вазир Мовлоннинг гапиришига рухсат берди.

— Мен бир ҳикматли гап айтай: ким эрта йилт этса, эрта ўчади. Олакўз эрта йилт этган эди.

— Ўлар олдида қумурсқага қанот битар эмиш, Олакўз қумурсқадай қанотланиб кетган эди, — деди Сойибназар ҳам бетараф қолгиси келмай.

— Бадбаҳт Олакўз бахтни топиш қийинлигини, йўқотиш эса осонлигини сира ўйламади, — деди Мамит.

— Улуф вазир, бу мўминларни хурсанд қилиб жўнатинг, — деди Фозил. — Иккаласига сиз чопон ёпсангиз, эшон жойнамоз берсин.

— Сарполарингизни эртага бомдод намозини ўқишига тўпланадиган жамоа олдида обрў билан оласизлар, — деб вазир уларга ваъда берди.

— Ў-ў, барака топ, Фозил бий, — деди Сойибназар ташқарига чиққанларидан кейин. — Агар сен топқирлик қилмасанг, Олакўзнинг касофатига учрар эканмиз-а!

— Лъяннати Мовлонлар панд еб қолишли-а! — деди Мамит.

— Мен эмас, сизлар доно экансизлар, — деди Фозил камтарилил қилиб. — Вазирнинг ҳузурида яхши далил топганингиз катта иш бўлди.

— Жон талаши-да! — деди Мамит.

...Бомдод намозига тўпланган жамоа тўрт қорақалпоқча сарпо кийгизилишининг гувоҳи бўлиш ўрнига ташвишли хабар этишди.

— Саройни туни билан туркман отлиқлари қамал қилибди. Соқчи навкарлардан ўлдирилганлари ҳам бор...

Саройга мотам пардаси тортилгандай, хон маҳрамларининг юрагига ғулгула тушган. Бирорнинг би-

ровга ишончи йўқолиб, гумон ўти аввалгисидан ҳам баланд ловиллади. Кўчаларда қатнов, кулги саси эшитилмай қолди.

Вазирнинг бошига оғир мусибат тушди. «Нима қилиш керак? Элда адоват кўтарилса, аскарбошининг омади келади, ноинсоф аллақачон хоннинг ҳузурига кириб, ақл ўргатиб ўтирган бўлса керак?..»

Вазир дарҳол Қорақум эшонни топтириди-да, ҳовлиқиб қолганини яширмай, маслаҳат сўради. Эшоннинг ҳеч нарсадан хабари йўқдек эди, бу ҳол вазирни ҳам хурсанд қилди, ҳам кўркитди. Ҳарқалай, бу сафар қуруқ гап билан йўргаламай, уни жимгина ўтириб тинглашга мажбур.

— Тунги воқеа туркманларнинг одатдаги норозилиги эмас, — деди эшон талай фурсат ўйланиб қолганидан кейин. — Бу Олакўзга ёрдам бериш ҳаракати. Агар хон лашкари туркманларнинг изидан қувса, шаҳар бўшайди, ана ўшанда улар Олакўзни олиб қочишади. Бу ақл туркманлардан ҳам, қорақалпоқлардан ҳам, саройдаги яширин сотқинлардан ҳам чиққан эмас, бу ўрисларнинг усули. Хонга шундай деб етказасиз...

Вазир хоннинг ўнг ёнида аскарбошини кўриб кайфи учиб кетган бўлса ҳам сир бой бермади.

— Хўш, нима маслаҳат берасиз? — хоннинг овози зардали эшитилди.

— Улуғ хонимиз, воқеанинг замирига қаралса, туркманларнинг кетидан қувмай турганимиз маъқул, — деди у Қорақум эшоннинг тахминини ўзиники қилиб кўрсатиб. У эшигтанларини бир чеккадан баён қилди. Аскарбоши хонга таъзим қилиб, ўрнидан турди.

— Улуғ хонимиз, яхшининг аввал сўзи, кейин ўзи тўзади. Вазирнинг сўзи ҳам, ўзи ҳам тўзибди. Бўлмаса, шаҳарга ҳужум қилган саёқларни қувмаслик керак, дермиди. Улуғ хонимиз, менга рухсат берсангиз, босқинчиларни топиб, қийма-қийма қиласман.

— Қиймала!

Бош вазир қилт эта олмади.

28

Зах зинданнинг дим ҳавосига ўргангандан Эрназар Қорақум эшон билан совуқ қоровулхонада гаплашиб ўтирганида шамоллаб қолган эди. Жойига кириб ётганидан кейин йўталиб, боши оғрий бошлади. Бунинг ҳаммасини ярасининг қони қотиб қолганидан қўриб,

Тенгелга бошидаги латтани ечдирган эди, яранинг уст-ки қатлами ёпишиб чиқиб, яраси яна қонай бошлади. Эрназар яранинг азобидан яна ўзини анча олдириб кўйди. Тенгел унинг бетоблигига қарамай, эрталабки нонуштага берилган сувда ярасини артиб, қайтадан боғлаб қўяётган эди, зиндан қоровулининг шивирлаган овози эшитилди:

— Олакўз, тирикмисан?

— Тирикмиз, — деб Олакўз учун Тенгел жавоб берди.

— Олакўз, қулоқ сол! — деди зиндан қоровули боягисидан ҳам пастроқ овозда. — Камбағалик эски қўйлак экан, майдо-чўйда тўққиз боламнинг насибасига янги қўйлак киядиган бўлдим.

— Нега? — деб сўради Эрназар.

— Олакўз, секинроқ гапир, ер тагидан овоз гулдираб эшитилади. Энди сен озод бўласан.

— Қандай қилиб?

— Хотининг қоровулбошига кўп пул олиб келиб берибди. Қоровулбоши менга ўз улушим билан этов берди. Ма, этов. Кишанларингни эговланглар! Кейин менга айтарсизлар. Бироқ шингиллатмай эговланглар.

Эрназар билан Тенгел ортиқ гапни чўзиб ўтирамай, эговни ишга солишиди. Беҳол Эрназарнинг қўллари эговни тутолгани билан пўлатни йўнишга ҳоли келмади. Тенгел ҳам унча уddaрай олмади-ю, аммо бари бир тиним билмади.

— Олакўз, — деди яна бир маҳал қоровул. — Кишанларинг бирдан тушиб қолмасин. Бирор текшириб келса, қўрқаман. Қорақум эшон ёмон.

Кишан осонлик билан кесилмай, иккалалари ҳам қора терга тушиб, қоровулнинг гапига қулоқ солишимади.

Қоровул аzon паллада яна шивирлади:

— Олакўз, бўлдиларингми? Бугун кечаси туркманлар шаҳарга ҳужум қилишиди. Тала-тўполонда қочиб қолсаларинг яхши бўлар эди.

Кечадан бери ҳали ярми ҳам кесилмаган кишанни чарчаган қўллари яна бир кунсиз кесиб тутатолмаслигини тушуниб, Эрназар жаҳл билан тўнгиллади:

— Аттанг-а, ҳужум қилишгани яхши бўлмабди, энди ҳамма ерда қоровул кўпаяди.

Бу гапи Тенгелнинг ҳафсаласини пир қилишини тушунибми, осмонга қаради.

— Бугун кесиб бўламиз.

— Олакўз, — деди яна қоровул, — чиқсанг мени яхшилаб боғлаб кет. Аммо қўли кучли йигитсан, сал

авайлаброқ ур. Ўлиб қолмай тағин... Майда-чуйда тўққизта болам бор-а.

Эрназар терига аралашиб қон оқаётганини сезмай, ҳатто кечқурун берилган овқатга ҳам қарамай, эгов билан андармон бўлиб ўтирганида ташқари тўполон бўлиб кетди. Олакўз ҳовлиқиб, эговни дарров тагига яшириди. Ташқаридаги олатасир босилай демайди. Бир вақт таниш овоз эшишилди:

— Эрназар, шу ердамисан?

Кенжамуротнинг бир оз хириллаган овози Эрназарга қанот бағишлиб, Тенгелнинг қўлтиғидан қўтара ирғиб ўрнидан турди.

— Шу ердамиз!..

Эрназар тўсатдан пайдо бўлган куч билан қўлларини икки томонга айириб юборган эди, кишанлар шақир этиб ерга тушди. Қоронғида Кенжамуротнинг ёнидаги ким эканлигини билмай, унга қўлини берди. У одамни ташқарига чиққанидан кейин таниб қолиб:

— Ў-ў, Михайлов! — деди.

— Кейин, кейин, — деди Михайлов. — Кенжамуротнинг кетидан юр. Деворнинг орқасида йигитлар кутиб туришибди.

— Қоровулни...

Кенжамурот жавобнинг ўрнига Эрназарни қўрғоннинг юқори томонига қараб етаклаб, катта деворнинг тагига этиб келишганда, ерга тўнқайиб, тuya бўлди-да:

— Устимга чиқинглар, — деди.

Худди шу пайт деворнинг устидан бирор қўлини узатиб, аввал Эрназарни, кейин Тенгелни тортиб олди. Иккалалари ўша заҳоти икки отга минишди. Улар Эрназар бола билан Зарликни таниб қолишиди. Улар отларини қамчилашди.

— Михайлов билан Кенжамурот қолди-ку?

— Улар бизнинг кетганимизга аниқ ишонч ҳосил қилишгачгина қочишиади.

Шаҳардан чиқиб кетишаётганда Эрназар битта савол берди:

— Менинг хотиним қаерда?

Зарлик жавоб ўрнига Эрназар билан Тенгелнинг отларини уст-устига қамчилаб, ўзи бошқа ёққа бурилиб кетди.

— Эрназар оға, — деди олдинда бошлаб бораётган Эрназар бола: — Бу ёққа ҳайдайвер. Михайловнинг маслаҳатига мувофиқ саккиз томонга бўлинниб қочишига келишганимиз. Ҳаммамиз Ўрис деворда учрашамиз.

Олакўз Ўрис девор тўғрисида сира эшитмаган бўлса
ҳам, индамай отини қамчилади...

* * *

Хонга маслаҳати маъқул бўлмагани учун вазирнинг
юрак-бағрига ўт тушиб, ўша куни томоғидан овқат ўтмай
қолди. Кечаси совуқ ўринга кирганида ҳам жони ором
билимади, мижжа қоқмай тонг оттирди. Аzon паллада эса
сарой бўйлаб янги хабар тарқалди:

— Олакўз қочиби!

У қўкрагини тўлдириб нафас олди.

— Худога шукур!..

Саройга келса, хон барча маҳрамларини тўплабди.
Ҳамма бир-биридан гумонсираган, ҳамма аллақандай
таҳликада.

— Ҳеч ким топилмабдими?

— Биттаси қўлга тушибди.

Вазир бир дақиқа ҳам тўхтамай, ёнига маҳрамлар
 билан Қорақум эшонни олиб, зинданга борди.

Оёқ-қўли қил чилвир билан боғлаб ташланган,
кўзини аранг очиб ётган қоровулнинг қўкрагига оёғини
кўйиб туриб, вазир уни сўроққа тутди:

— Бостириб келганлар кимлар?

Қоровул йигламсираб, унсиз бош чайқади.

— Ҳой, пашшоп, мановини ташқаридаги дарвозага ос,
барча халойиқ кўрсинг! Қўлга тушган банди қани?

Пашшоп югуриб бориб, зинданнинг эшигини очди.
Бандининг афт-башараси шишиб, моматалоқ бўлиб, та-
ниб бўлмайдиган аҳводда эди. Вазир уни деворга суяб
йтқазишни буюрди-да, дўқ билан бандидан исмини
сўради.

— Бектўра! — деди банди.

Тўпланганлар бандининг исмидан куляйлик дейишса,
вазирдан истиҳола қилишди. Вазир ундан исмини так-
рорлашни талаб қилди.

— Бектўра! — деди банди қаттиқроқ.

— Ёлғон гапирма, агар сен чиндан ҳам Бектўра
бўлганингда, шерикларинг сени ташлаб қочишмаган
бўлишарди.

Бектўра индамади.

— Сизларни ким бошлаб келди?

— ...

— Неча киши эдиларинг?

— Бир ўзим.

— Ўрис бормиди, исми нима?

— Бир ўзим.

— Сезяпсизми, вазир, — деди Қорақум эшон, — қорақалпоқлар шунақа ўжартабиат, оғзига мустаҳкам халқ, булар билан ишлаш осон эмас!

— Халқим ўзига мустаҳкам бўлмаганда, сизлар уни аллақачон йўқ қилиб юборган бўлардиларинг, — деди Бектўра.

— Вой бечора-ей, ўлими олдида ҳам халқим дейди-я. Сен қайси бой ё бийнинг фарзанди бўласан? — деб сўради маҳрамларидан бири.

— Етим, — деди Қорақум эшон.

Бектўра шишиб кетган қовоқларини қўли билан уқалаб, кўзларини каттароқ очди.

— Ўзинг кимсан? Илгарилари овулларимизни кезиб юрган бир девона эдинг, кейин кўринмай қолувдинг, овозинг ўшантга ўхшайди. Бу даражага қандай эришдинг?

Қорақум эшон серкиллаб кулди-да:

— Кўзлари хиралашиб, қулоқлари оғир тортиб қолибди шекилли, — деди аста. — Ҳали вазиримизни ўзининг биронта жўрасига ўхшатса ҳам ажаб эмас.

— Ҳой, банди! — деди вазир. — Агар жонинг ширин бўлса, гапир! Бир кун бурун отлиқларни юбориб, лашкаримизнинг диққатини чалғитишни, эртасига мана бу ишни қилишни ким маслаҳат берди?

— Мен!

— Кўрдингми, ўзини мард қилиб кўрсатмоқчи, — деди яна бир маҳрам. — Ҳой, банди, олдингда турган ким эканлигини биласанми? Улуг вазирнинг ўзи! Халқинг севадиган йигитга ўхшайсан, шунинг учун тирик қолсанг, халқингта керак бўласан-ку. Тўғрисини гапиравер.

— Мен халқини яхши кўрадиганларни яхши кўраман.

— Вой бечора ўжар-ей!

— Ҳой, пашшоп, манавини ҳам бояги қоровулнинг ёнига олиб бориб ос. Бўйнига арқон солаётганингда яна бир сўраб кўр, ростини айтса, ҳаёти ўзига совфа!

Вазир шошилинч кўрғоннинг ичи, ташини айлануб чиқди. Ерни ўйиб ташлаган от излари. Ҳар қайсинисининг кетидан қувиб кўрди. Шаҳардан чиқиб саккиз тарафга бўлинниб кетишган. Олакўз қайси тўп билан қочганини ҳеч ким аниқлай олмади.

— Нодон лашкарбошининг шаҳарда навкар қолдирмаганини! — деб вазир хоннинг хузурига бирон тайин гап билан кириш учун маҳрамлардан ажралиб хос хонасига келдида, яна Қорақум эшонни чақирирди.

Вазирга билдирган тахминларининг тўғри чиққа-нидан, эшоннинг юрагига фулгула тушиб қолган эди. «Ёпирим-ей, хон саройида сенинг тўғрингда гумон туфилса, тамом. Бу ишда сенинг ҳам қўлинг бор, деб айблашмаса тўрга эди», деган ваҳима билан Қорақум эшон вазирнинг олдига қўрқа-писа кирди, унинг чехрасида ёлвориш, ўтинч ифодасини кўриб, кўнгли таскин топди, бир оз енгил торти.

— Менинг тахминларим тўғри чиққанини кўрдингизми?

— Кўрдим. Энди нима қилиш керак, маслаҳат беринг.

— Улуғ хоннинг ҳузурига кириб, кечаги берган буйруғингиз хато бўлиб чиқди-ку, дейиш, дорнинг тагига бориб, ўз бўйнингизга ўзингиз сиртмоқ тортишингиздай гап. Туриңг, менинг ўзимни хоннинг ҳузурига бошлиган.

— Нимага? Қорақалпоқларнинг бу ишларида хон даражасида ақл кўрдингизми?

— Ундан ҳам юқори! Ўрис ақлини кўрдим.

Вазирнинг таҳликага тушиб қолганини эшон сезмади. Шунча вақтдан бери рус ақлини пастга уриб юргани ҳам ёдидан кўтарилиб, миясини банд қилиб ётган энг сўнгги фикрини қари хонга тезроқ айтишга шошиб қолди. Унинг ҳовлиқиб қолганига чарчаган вазир унча эътибор бермади.

— Қўйга йўлбарс терисини ёпган билан йўлбарс бўлармиди?

— Бўлолмайди, аммо қўрқитади. Болта кесмайди, уста кесади. Тезроқ хоннинг ҳузурига юринг.

29

Кенжамуротнинг йигитлари Ўрис девор деб номлаган жой чиндан ҳам девор. Унинг баландлиги ҳам, узунлиги ҳам зиндан ўралган девор билан бир хилда. «Суворов усули»ни ўргатиш учун бу деворни қор, совуқقا қарамай Михайлов қурдирган эди.

Ўрис деворга яқин тўқайга катта қўш ўрнатилган эди. Унинг ичи унча-мунча бойларнинг ўтовидан илиқ, кигизлар, туркман гиламлари тўшалган. Олакўзга унинг Ўрис девор деб аталиши ҳам, жойлашган ери ҳам маъқул тушди.

— Гиламларни Аннамуротлар олиб келишди, — деб тушунтириди Эрназар бола.

Олакўзning йирик-йирик кўзлари юмилиб, уйқу бо-

сиб келаётганини сезди-да, ҳамма гапларни мерғанлар тўпланишгандан кейин гаплашармиз, деб уни ўринга ётқизиб қўйди.

Эрназар эртасига анча ўзига келиб уйғонди. Эрназар бола бу орада чой дамлаб ҳам улгурибди. Аммо бошқаларнинг шу маҳалгача етиб келмагани уни бир оз ташвишга сола бошлади.

— Улар қаерларда тўхташди?

— Тўқайларда. Изимиздан тушганларнинг йўлини тўсишади.

— Бу яқин орада қандай ишларни амалга оширяпсизлар?

— Сиз йўғингизда бизга Михайлов бошчилик қилди, — деди Эрназар бола чой қўйилган пиёласини ерга қўйиб. — Жуда ақдли, билимдон одам экан. Хон лашкари билан солиштирилганда кучимизнинг заифлигини ҳисобга олиб, кўп ақдли нарсаларни ўйлаб топди. Бизлар Эрназарни кутқаргани борганимизда шаҳарда лашкар кўп бўлмаслиги керак, деб бир кун олдин Аннамуротларни ўн бештacha отлиқ билан шаҳарга хужум қилдирди, хонни ўчакишириб қўйди. Улар ҳам иккитадан бўлиб саккиз томонга қараб қочишиди. Бизнинг ҳам саккиз томонга қараб қочишимиз кераклигини ўша тайинлаган. Келажакда нима ишлар қилишимизни маслаҳатлашмаганимиз. Фақат унинг бир айтган гали шу бўлдики, Эрназар зиндандан озод қилинса, у ёғига нима қилсаларинг ўзларинг биласизлар, деди.

Эрназар олакўз қўлидаги чойига тикилганича ўйланиб қолди.

Аллақачон уйғонган бўлса ҳам туришга эриниб, ҳамма гапларни жим эшитиб ётган Тенгел гапга аралашди.

— Эрназар оға, агар зиндандан эсон-омон қутулсан, Дашиб қипчоқ томонларга борамиз, деган эдингиз-ку?

— У гапим эсимдан чиққани йўқ.

Эшикни тақиллатиб, ичкарига ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги бола кирди ва салом берди. Кийимлари жулдур бу боланинг келишини ҳеч ким кутмаган эди. Эрназар бола кўзлари ола-кула бўлиб, уни қувлаб юбормоқчи бўлди-да, ялт этиб Эрназарга қаради. Тенгел иккала йигитдан хижолат тортиб, дарров унинг ёнига ўтди-да, у билан худди катта одам билан сўрашгандек қўл олиб сўрашди.

— Ҳа, Қаллибек!

Эрназар олакўз Қаллибекни энди эслади. Бир вақт олдидан чиқиб садақа сўраб, қўлини тутганида Эрназар

унга бергулик ҳеч нарса тополмай, бу етим болага гапдан ютқазиб кетган эди.

Эрназар бола Қаллибекнинг Олакўзга танишлигини фаҳмлаган бўлса ҳам мабодо айғоқчи эмасмикан, деган шубҳага бориб, уни саволга тутди:

— Сен бола, бу ёқларда нима қилиб юрибсан?

Қаллибекнинг оқ-сариқдан келган озғин юзи қилт этмади, у Эрназар боланинг юзига дадил қаради.

— Оувулда ўрис девор ҳақида анча гаплар тарқалган эди, ўз кўзим билан бир кўрай-чи, деб келавердим.

— Йўлдошларинг қаерда? Ким деганинг ўғли бўласан?

— Бундай сирли нарсани кўпчилик бўлиб изламайди, бир ўзим юрибман. Отам Бекжон исмли камбағал дехқон эди.

— Қайси уруғдан бўласан?

— Биз етимлар бир-биримиздан уруғимизни, миллатимизни суриштирумаймиз.

Қаллибекнинг жавоби маъқул тушиб Эрназар олакўз мийигида кулиб қўиди.

— Қаллибек, мен сенга савол берсам, жавоб бера оласанми?

Ёши катталар, эл оғалари ўзларига маъқул тушган ёшларни синаш учун саволлар бериб кўриши эскидан қолган удум. Аммо етимларга савол бериш ҳоллари жуда камдан-кам учрайди. Чунки кўпчилик улардан ақдли гап чиқмаса керак, деб ўйлади. Қаллибек яхши пайтда келиб қолганидан хурсанд бўлиб ишшайди-да, учишга ҳозир бўлиб турган қушдай жавобга тайёр турди. Боланинг сира ҳам тортинмай, бемалол ўтиришини кўриб, Олакўз уни яна ҳам яхши кўриб қолди. Қаддини ростглади.

— Қани, айт-чи, тилимиздаги энг ёмон сўз қайси сўз?

— Тилимиздаги энг ёмон сўз — бирорни мақтанирадиган сўз.

Эрназар бола ҳам унинг жавобидан ҳайрон бўлиб қолди. Олакўз Қаллибекнинг жавобидан қаноат ҳосил қилганини сездирмасликка ҳаракат қилиб, унга яна битта савол берди:

— Элда кимларни баҳтли, кимларни баҳтсиз деб ўйлайсан?

Қаллибек юпқа лабларини қимтиб, нима деб жавоб қилишини билмай, ерга қараб қолди.

— Бу саволингизга дабдурустдан жавоб бериш жуда қийин, Эрназар оға. Чунки, баҳтни, баҳтсизликни ҳар

ким ҳар хил тушунади. Менимча ҳаётни, ҳар нарсани ким кўп билса, ўша бахтли. Агар айрим оиласар тўғрисида гапирадиган бўлсан, эркаги ёмон бўлган уй ярим бахтсиз, хотини ёмон уй эса, бутунлай бахтсиз бўлади.

Ёшгина етим боланинг кексаларга ўхшаб гапириши ҳам, жавобининг ёшига нисбатан салмоқдорлиги ҳам иккала Эрназарни танг қолдирди. Эрназар бола чидомай, савол берди:

— Бу гапларни сен қаердан биласан?

— Етим биттагина уйдан насиба термайди, оға. Агар шу ёшга етгунимча остонасида бошимни эгмаган хонадон қолмаган десам, ёлғон гапирган бўлмайман. Кўлимга бир бурда нон ушлатганлар ҳам, ушлатмаганлар ҳам, кўнгил сандигимга ишқилиб бирон нарса тиқиб юборишарди-да.

Эрназарнинг нияти мерганларини ёнига олиб Дасти қипчоқ томонларга кетаётганида Тенгел билан Бердақни бирга ола кетиб, уларни Оренбургда ўқишида қолдириш эди. Энди унга Қалибек ҳам жуда ёқиб қолди.

— Агар сени бегона юртга жўнатсам, борасанми?

— Бошқа элатларда бўлиб, бу фоний дунёning баланд-пастини, одамларини яхшироқ тушуниб яшашдан ҳам ортиқ баҳт бўлмаса керак, деб ўйлайман, Эрназар оға.

— Эрназар, — деди Олакўз. — Олис сафарга бориш ниятинг ўзгарганича йўқми?

— Менинг ўша гапим гап.

Эрназар энди Михайлов билан бошқа мерганларнинг етиб келишларини орзиқиб кута бошлади. Ўшанда бирга боришга розилик берган ўнбошилар ҳам айниб қолмаган бўлса, тўпни бузмасдан, тўғри Дасти қипчоққа қараб йўл олиш керак.

Қош қорайганда Мадрайим билан Муҳаммадкарим қайтиб келишди.

— Сизлар уч киши эмасмидиларинг? — деди Эрназар бола ташвишга тушиб.

— Бектўра қўлга тушиб қолди.

— Нима дединг? — деб сўради Эрназар бола рангидан қони қочиб. — Қаерда?

— Бизларни девордан ошириб, ўзи энди кўтарилаётган эди, оёғидан кимлардир тортиб қолди. Биз қочдик.

— У ярамас энди Хива лашкарини шу ерга бошлаб келади, десанг-чи!

— Энди йўлиминиз, жойимизни ўзгартиришимиз керак, — деди Эрназар олакўз. — Михайлов билан Кенжамуротлар нега кечикиб қолишли экан-а?

— Улар Туямўйиндан, Зарликлар Хўжайлидан айланниб келишади-да.

Ўртага ноҳуш сукунат чўқди. Қаллибек билан Тенгел катталарнинг гапларига қулоқ солмай, бир чеккада ўзлаши гаплашиб ўтиришган эди.

— Қаллибек, — деди Эрназар, — сен Бектўра деган болани яхши билармидинг?

— Билар эдим. Аммо у кейинги вақтларда йўқ бўлиб кетган.

— Қанақа бола эди?

— Ақёлли, сабрли бола.

— Сир сақлай олармиди?

— Оғзига маҳкам бола. Баъзан биз етимлар билан учрашиб қолганида кимдир қорни тўқларнинг bemexhriliqidan shikояt қилиб қолсан, «Оч бўлиб кўрмаган одам очлик нималигини, очнинг ҳолини тушунмайди. Чида, чидамлилик бутун халқимизга хос эканлигини ҳаммага кўрсат», дегувчи эди.

— Бир ташқарини айланниб келинглар.

Тенгел билан Қаллибек ташқарига чиқиб кетишиди.

— Йигитлар, энди ҳамма тўпланмагунча уйқу бизга ҳаром, — деди Эрназар. — Гаплашиб ўтирайлик. Мадрайим, айт, келажакда қандай режаларинг бор?

— Юрт тинч бўлса, янгидан уй қуриш.

— Кўз остингга олганинг борми ўзи?

Мадрайим хурсанд бўлиб сайраб кетди.

— Ўзингиз биласиз, йигит киши яхши хотинга учраса бутун қайфуси ярим бўлади, ярим қувончи эса бутунга айланади. Мен шундай аёллар борлигига сира ишонмас эдим. Яқинда ишонч ҳосил қилдим. — Мадрайим хурсанд бўлиб, танглайини қоқиб қўйди, бошини чайқади. — Эшитсангиз, ўша гўзалнинг исми Гулзебо, — деди у фахрини яширолмай. — Ростини айтсан, мен уни ҳаммадан қизғанаман.

Муҳаммадкарим уни тирсаги билан туртди.

— Ёдингда бўлсин, бечора йигит, эр-хотин ўртасидаги қизғанишни кутурган итнинг ҳолатига солиштириш мумкин, кутурган ит эгасини қопади, ўгрини уйга киргизади. — Мадрайимнинг хурсанд чеҳраси бирдан тундлашиди, қовоғи уйилди. Муҳаммадкаримнинг энди унга раҳми келди.

— Эрназар оға, бизлар анча содда эканмиз. Сержонбой бало экан, оз фурсат бўлса ҳам яхши хотин билан даврон суриб ўтди.

— Қазо қилдими?

— Ҳа, бечора, бандаликни бажо келтирди. Сизларни ҳайдаб кетган куни ўлибди. Барча мерганлар уйингиз олдида тўпланиб, маслаҳатлашаётсак, мотам либосини кийиб Гулзебо келиб қолди. Қора кийимдаги бундай гўзал аёлни умрим бино бўлиб кўрмаганман. Кошқовоғини ўйиб, киприкларини наиза қилиб бизга чолининг вафот этганини маълум қилди. Кейин сизларни ҳайдаб кетишганини айтди.

— Ҳа, у ақлли аёл, — деди Эрназар совуққина. — Хўш, мана, Мадрайимнинг нияти билан ошно бўлдик. Мұхаммадкарим, сен нималарни ўйлаб юрибсан?

— Читтакнинг ҳар уяга қўнгани эмас, ўзига уя қуриб олгани кишини ҳайрон қолдиради, деган гап бор. Мен ҳозир читтакман.

Эрназар бола ўзи тўғрисида гапирмай, элнинг бирлиги тўғрисида гап бошлаб, Эрназар олакўзни қутқариш учун бутун халқ ўз ҳиссасини қўшишга ҳаракат қилганини, тўпланган пулларни Сойибназар, Мамитлар Фозилнинг бошчилигига Хивага олиб кетишганини, улар ҳалигача ҳам Хивада юришганини ҳикоя қилиб берди.

— Ҳаммангиздан ҳам миннатдорман, — деди Эрназар ва хаёлга чўмди. «Ўшаларнинг олиб борганини қоровуллар адаштириб, нега, хотининг келди, хотининг олиб келган катта бойлик эвазига сени қутқарамиз, дейишли экан-а? Фозил анча топқиргина йигит, хон гапимизга қулоқ солмаслиги мумкин, деб қўрқиб, қоровулларни хотинимнинг номи билан сотиб олдимикан-а? Чиндан ҳам ҳаммалари ҳаккадай зийрак йигитлар, мабодо қоровуллар хонга айтиб қўядиган бўлса, «қўлга тушиб қолмайлик» деб ўлашганд... Кошки хотиним шунаقا тадбиркор, ақлли аёл бўлса...»

Тонгга яқин от дупури қулоққа чалинди, улар ҳовлиқиб отларига қараб югуришди. Аммо бу келганлар Зарликлар бўлиб чиқишиди. Кун чиқишига қараб йигитлар жуфт-жуфт бўлиб кела бошлашди. Яна уч кун ўтгандан кейин, энди ҳаммалари «улар қўлга тушиб қолишган бўлса керак», деган фикрга бора бошлаганларида, тўқай этагида отларни ёнма-ён ҳайдаб келаётган Михайлов билан Кенжамуротни кўриб қолишиди. Ҳамма уларнинг қора терга тушиб кетган отлари устида ўтиришларини кўриб, анчалик чарчаб кетганларини пайқаган бўлишса ҳам кайфлари бузилмади, назарларида улар катта бир янгилик олиб келаётганга ўхшаб туюлди.

— Йигитлар, сизларни роса ташвишга солиб қўйган

бўлсак керак-а, — деди Михайлов етиб келишлари билан.— Аннамуротлардан хабар олдик.

— Ҳаммалари омон-эсон қутулишибдими?

— Ҳаммалари омон. Устюрга қараб қочишибди.

Хўш, ўзларингнинг сафларинг бутми?

— Бут!

Кўшга қайтадан олов ёқилди, шошилинч қозон осилди. Қорни очиб кетганлар дастурхонга ўтириб, иссиқ сув билан нон еб, нафсларини бир оз ором олдириб бўлгунларича Муҳаммадкаримнинг сабри чидамай кетди.

— Бектўра қўлга тушиб қолди.

— Нима дейди?.. Тинчликми?

Илиққина кўшнинг устунлари бирдан йиқилиб, гувиллаган совуқ шамол ялаб ўтгандай бўлиб туюлди ҳаммага. Бир нафас ҳаммалари жим бўлиб қолишли. Ўчоқдаги олов гувиллаб ёниб, гўшт тўла қозон ёғли буғчиқарив қайнаб ётганига қарамай, кўшнинг ичи дўзах бўлиб ёниб кетгандаи, ҳаммалари ўз ёғларига ўзлари қовурилиб ўтиришарди. Ўз юртига қайтганидан бери кайфи бузуқ Тенгел катталарнинг ўйга толган чехраларига қараб туриб, бирдан ваҳимага тушиб кетди.

Барчанинг нигоҳи Михайлов билан Эрназарга қадалган.

— Шумоёқ Бектўрани қўшмаслигимиз керак эди, — деди аллаким.

— У жуда шум бола эди...

— Йўқ, у шум эмас, ақдли бола эди, — деди учинчи бирор унинг оғзига уриб.

— Ақл билан шумликнинг нима фарқи бор?

— Ақдли халқ фойдасини ўйлайди, шум эса ўз фойдасини.

— Унда орамизда шумлар кўп экан-да.

Михайлов гапирмоқчи бўлди. Ундан ҳамиша маънили маслаҳат чиқишига ишонган мерганлар жим бўлиб қолишли.

— Чавондоз баъзан отнинг тагига тушиб қолиши ҳам мумкин. Шуни била туриб халқингиз номидан мерган бўлгунларинг жуда катта гап. Мана, сизлар ҳозир Хива хонига қаршиносиз, бизларда ҳам қанчадан-қанча одамлар оқ подшога қарши қўзголон кўтаришган. Ҳатто улуг подшоҳимиз Пётр Биринчининг замонида Кондратий Булавин деган деҳқон подшонинг адолатсизлигига қарши уруш бошлаб, қорақалпоқлардан ҳам ёрдам сўраган.

Кўрада ўтирганларнинг ҳаммасида ифтихор туйгуси пайдо бўлиб, Михайловнинг бирон сўзини эшитмай

қолишдан қўрқиб, диққат билан унинг оғзига тикилиши.

Михайлов ҳикоясига қизиқиб қолишганини қўриб, уларга Кондратий Булавин қўзголони ҳақида, ундан кейинги Иван Болотников бошчилигидаги қўзголони тўғрисида батафсил гапириб берди.

— Сизнинг ўзингиз ҳам оқ подшога қаршимисиз? — деб сўради мерганлардан биттаси.

— Ўзим ўрис бўлганим билан ҳамма ўрисларни мақтайвермайман. Подшо саройидаги амалдорларнинг орасида жуда ярамаслари ҳам бор. Оз сонли халқларни менсимай, бурнини жийирадиганлар бор. Шунинг учун мусулмонларнинг тинч-тотув яшаш ҳақидаги улуғ ниятлари шу кунгача ҳам амалга ошмай келяпти-да. Менимча, бир халқнинг иккинчи халқдан фарқи йўқ. Бири каттароқ юлдуз, иккинчиси кичикроқ юлдуз, вассалом. Ҳар бир юлдузнинг ўзига яраша ёғдуси бўлади.

— Динимиз-чи? — деб сўради орқароқдан бир овоз.

Мерганлар савол берган кимлигини билмоқчи бўлиб, ялт этиб кетларига қарашди-ю, аммо билишолмади. Яна Михайловнинг оғзига тикилишди.

— Менимча, ҳар халқнинг дини — ҳар кимнинг минганди отига ҳар хил эгар солишдек гап. Лекин, ислом охирги ҳақиқат.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Михайловнинг бу гапини бирор тушунди, бирор тушунмади, баъзилари эса аллақандай гумонларга боришли. Аммо ҳеч ким фикрини изҳор қилмади. Ҳамманинг уни яхши кўриб қолгани шундоққина сезилиб турарди.

— Мерганлар, — деди Эрназар олакўз кескин ҳаракат билан. — Бу хатарли ерда узоқ тўхтаб турмай, Михайловга эргашсак қандай бўларкин? — Эрназар йигитларнинг баъзилари буни эшишиб, ҳайрон бўлиб қолишганини кўриб, фикрини ойдинлаштирди. — Ўзларинг билан аввалги келишувимизга мувофиқ Оренбург атрофига машқ қиласмиш.

Ўтирганларнинг кўпчилиги саросимага тушиб қолганини кўриб, Зарлик ҳаммага қараб мурожаат қилди:

— Балки ичларингда уйимдан хабар олиб келаман, дейдиганлар бордир?

— Йигитлар, ўрисларда: «Душманнинг билмаслиги лозим бўлган сирни дўстингга ҳам айтма», деган нақл бор.

Эрназар зиндонга ташланишидан олдинги кайфиятига қайтиб, ўтқир қўzlари билан ҳаммани зимдан кузатиб чиқди.

— Мергандар! — деди совуқдан бир оз хириллаган йўғон овоз билан. — Ваъдани бузмангар! Шу тўпимизни бузмасдан, энди Михайловга эргашиб кетаверамиз.

— Уйимиздагилар қаерга кетганимизни билмай хавотир олмасликлари учун Тенгел овулда қолсин, — деди Мадрайим.

— Йўқ, — деди Эрназар кескин. — Ҳеч ким қолмайди. Қаторимизни бузмай, бирга кетсак, ҳамма бараварига ройиб бўлмаслигини эл тушунади. Туринглар!

Ҳеч ким очиқдан-очиқ қаршилик кўрсатмади, ҳаммалари ташқарига чиқиб, отларини эгарлашга тушишди.

Эрназар Кенжамурот бошлилигига уч-тўрт мерганга кўшдаги бор озиқ-овқатларни отларига ортиб, қўшнинг эшигини беркитиб қўйишни тайнинлади. Барчага отланышга буйруқ берди.

Михайлов тезда отланиб, мерганларнинг жавдираган кўзларида аллақандай умид учқунланиб турганини кўриб, уларни йўлга бошлади.

Гўё устларидаги эгаларининг кайфиятларини сезгандай, отлар ҳам олдинга интилди.

Улар Орол денгизини айланиб Қоратеренгнинг устидан Бўрчи тоғига чиқиб кетиши учун Қозоқдарёнинг ўнг томонини ёқалаб, овулларга тақалиб ўтишлари керак эди. Кун чиқиб, Қозоқдарёга яқинлашишганда отлари ҳориб, чарчаб келаётган Қорақум эшон ҳамда Фозил, Сойибна зар, Мамит, Мовлон, Шўнгқига дуч келишиди.

Қорақум эшон уларнинг йўл олган томонларидан шубҳаланиб, гаплашмай ўтиб кетишлидан қўрқиб, йўлларини кесиб чиқди.

— Эрназаржон, тўхтанглар! — У шоша-пиша келиб, йўлнинг қоқ ўртасида отидан тушди-да, қирқилган пиёздай оқ саллали бошини эгиб, қўлинин кўксисида қовуштириди. — Оллога минг қатла шукур, ўзларинг олдимиздан чиқиб қолдиларинг.

Эрназар уни ўша аввалгидай шайтонлик қиляпти, деб ўйлаб, ўшқирди:

— Эшон йўлни бўшатинг!

— Мен улуф хоннинг фармонига биноан сизларнинг ҳузурингизда бош эгиб, унинг янги фармонини маълум қилмоқчиман.

— Ҳаммамизни зинданга ташлатиш тўғрисидами?

— Йўқ, ҳаммаларинг амалдор бўласиз, — деди Фозил гўё ҳамма ишни ўзи қойиллатгандай ишшайиб. — Эшоним, буларга бош эгиб тургунча, совғангизни чиқара-вермайсизми?

— Эрназарни сизлар олиб қочганларинг билан бизлар тўплаб олиб борган совгамиз хонни ғазабдан туширди, — деди Сойибназар.

Қорақум эшон уларга «тинчланинглар!» деган ишорани билдириб, қамчисини орқасига қараб силкитди-да, гапирди:

— Эрназаржон, барча қорақалпоқ мерғанлари, — деб у кўкрагини баланд кўтарди. — Улуг Хиванинг хони сизларнинг хафа бўлғанларингни тушуниб, жаҳлдан тушишларингни илтимос қилди. Кўпчилигингизга бийлик, ас-карбошилик амалини бериб фармон чиқарди.

Мерғанлар бу янгиликни эшитиб, шошиб қолишиди, отларининг узангисига оёқларини тираб олдинга сурлишиди.

— Номма-ном айтинг, кимларга? — деди бир чидам-сиз мерған.

— Бий унвони берилғанлар: бессари Жонибек, мангит Сайдназар, болғали Ортиқ, баймоқлик Раҳмонберди, хитой Асан ҳам Мадрайим, қипчоқ Сирим, кенагас Эрназар, муйтен Кенжамурот, кўстамалик Арзи, қангли Абди, кўйин Қодирмуҳаммад... хуллас, ҳаммаларинг деса бўлади. Юзбоши бўлғанлар ичиди Кутлимурот, Муҳаммадкарим ва бошқалар бор.

— Ҳа, Мовлон, сенга бийлик тегдими ё юзбошиликми? — деб сўради Муҳаммадкарим хурсанд бўлиб.

Мовлон отини ҳайдаб, мерғанлар тўпига қўшилиб олди.

— Ҳе, мақтангулик ери йўқ. Замонамиз жуда кўхна замон. Агар шумлигимни ишга соганимда борми, хон ҳузурида бутун қорақалпоқ номидан бир ўзим ўтирган бўлардим...

— Амални юргурган эмас, буюрган олади, — деб чақиб олди Мадрайим.

Мерғанларнинг ўртасида аллақандай жонланиш, ик-киланиш кайфияти пайдо бўлғанини кўриб, Эрназар олакўз эшоннинг қўлидаги қофозни юлқиб олди-да, унга қўзини юргутириди, кейин йиртиб-йиртиб шамолга учирив юборди.

— Нега ундей қилдинг? — деди Эрназар бола. — Ёлғон эканми?

— Хоннинг муҳри ҳам бор, бироқ хонга ишониш — сувга суюнишдек гап. Ҳаммамизни фармон билан алдаб Хивага олиб бориб, дорга остирмоқчи.

Эшоннинг лаблари қийшайиб, йиглаб юборишига сал қолди, қўйнидан Куръон чиқариб, пешанасига босди.

— Агар улуг Хива хони сизларга заррача ёмонлик қилмоқчи бўлса, мана, Қуръон урсин!

— Эрназар! — деди Мамит. — Сен билан ота-бобомиз, қонимиз бир, уруғдошмиз. Агар ёлғон гапираётган бўлсам, мени ҳам Қуръон урсин.

Фозилнинг озғин юзидағи ошиқдай бурнининг усти терлаб, Эрназарга яқинлашди.

— Ёлғиз ўзимгина ақдиман, дегани уялмайсанми? Эшонни хафа қилма! Бу қорақалпоқларга баҳт олиб кела-диган одам! Хон биз олиб борган пулга қўшимча равища мана шу кишининг гапига ишонди. Қатл этилиши ўрнига шундай обрўга эришганларингга хурсанд бўлиш ўрнига, нега оёқдан оласан?

— Фозил, қизишишингнинг маъносини тушуниб турибман. Хон эшонни, сизларни ҳам алдаган бўлса-чи? Йигитлар, йўлимиздан қолмайлик!

— Эрназар оға, бир оз сабр қилинг... — деди Эрназар бола. — Балки бу гаплар ростдир.

Барчанинг кўнглига гулгула тушиб, нима қилишини билмай турарди.

— Агар ишонмасаларинг, Хивага бирон ишончли одамларингни юбориб, аниқлатиб келинглар, — деди Эшон.

— Мен бориб келаман, — деди Эрназар бола. — Аммо мен қайтиб келмагунимча бу бешовини ҳеч қаёққа юборманглар. Уйга ўтиб, яна битта отни етовимга оламан. Агар беш кундан кечиксам, ҳаммасининг калласини танидан жудо қилиб, ўша мўлжалланган ишларингга кетаверинглар!

— Тўғри, тўғри, — деди Мадрайим. — Биз қайси йўл билан бўлса ҳам ўз уруғимизга, ўз овулимизга бош бўлишимиз керак эди, агар бош бўлганимиз рост бўлса, унда бизга Хива яхши.

— Жуда яхши! — деб шовқин кўтаришди мергандар.

Эрназар олакўзнинг машқи пасайди.

— Кенжамурот, сен нима дейсан?

— Менга сенинг фикринг муҳим.

— Зарлик, сен нима дейсан?

Михайлов нима деб гапга аралашишини билолмай турган эди, Эрназар унга умидвор кўзларини тикди.

Иккаласини зимдан кузатиб турган эшон бирдан жонланди.

— Бунинг сира ўйлайдиган ери йўқ. Агар мана шу гапларим ёлғон чиқса, бетимга туф десангиз оз, оёғимдан

тўранғилга осинглар. Эрназар бола Хивадан қайтгунича овқат емай, оёқларингнинг тагида ётаман.

Михайлов бош чайқади.

— Ана усталик.

— Илгарилари бутун элимиизда шунча бийлик амали бўлмаган-ку, — деди Кенжамурот.

— Хоннинг туғи илгари озчиликнинг қўлида бўлган бўлса, энди кўпчиликнинг қўлида бўлади, — деди Михайлов.

Михайлов қимир этса ғаши келиб, оғзини очса, айтадиган гапидан ҳадиксираб турган эшон бўш келмади.

— Жуфт қўл жуфт туғ кўтармайди, аммо жуфт қўл биттасини ушлаши шарт.

Эрназар яна Михайловга қаради. Михайлов мерганларнинг кайфиятларини сезиб тургани учун гап қистиришга тортиниб, елкасини қисди.

— Эрназар, қани кетдик, — деди Эрназар олакўз.

Михайлов, Кенжамурот, Зарлик, яна икки-уч отлиқдан бўлак ҳеч ким жойидан қимириламади. Олакўз тўхтади.

— Майли, бориб кел, бироқ Кенжамурот билан бирга боринглар.

Эрназар бола ўзига нисбатан ишонч бир оз бўшашганини тушунган бўлса ҳам Олакўзга гап қайтармай, ишни тезлатиш учун четга чиқди.

...Бешинчи куни кечқурун Эрназар бола билан Кенжамурот етиб келишди.

— Ҳаммаси тўғри экан.

Эшоннинг қиёфасидаги қатъият бошқаларга ҳам ўтди. Олакўзнинг юрагига пичноқ қадалгандай мунчоқ-мунчоқ терга тушиб кетди.

— Эрназар, баҳтли одамсан! — деди Мадрайим. — Кетингдан эргашган эдик, ҳаммамиз баҳтли бўлдик. Энди ҳаммамиз уй-уйимизга тарқалайлик.

— Мадрайим тўғри айтапти, Эрназар оға, — деди Эрназар бола. — Оға бий ўйинини бошлаб, бизга бийликнинг йўл-йўригини ўргатдингиз, донолиқдан воқиф қилдингиз, «Қорақалпоқ мергани»ни тузиб қийинчиликка чидашни, отга минишни ўргатдингиз. Бизга ўрис подшолиги ҳам бундан ортиқ амал бермас эди. Бунинг устига, Бектўра деган етимимизни айтмайсизми, қўлга тушса ҳам бизларни сотмабди.

— Ўзи қаерда экан?

— Гапирмагани учун ташқари дарвозага осишибди. Ҳали ҳам осилиб турибди.

Эрназар олакўз қаттиқ хўрсинди, ер қалқиб кетгандай бўлди.

Зарлик нафаси тиқилиб, ҳаяжонланиб гапирди.

— Болалигимизда «қовун-қовун» деган ўйинимиз бўлгучи эди. Болалар бир-бирлари билан мусобақалашиб, лойдан қовун ясар эдик. Қовунни яхшилаб ясолмаган биттаси ўзиникини бузиб, «ўйинни ким бузди, фалончи деган жин бузди», дейиши билан ҳамма мусобақалашиб ясаган қовунини бузиб ташлар эди...

— Зарлик, бу ерда жин йўқ, — деди Мұҳаммадкарим.

— Эрназар оға, энди юртдан, йигитлардан хафа бўлмайсиз, — деди Эрназар бола. — Бирлик, ҳурмат дегани бўлса шунчалик бўлади. Омон-эсон бало-қазодан қутулдингиз, энди бола-чақангизнинг олдига бориб, овулнингиздан хон солишини ундиришни тезлатинг.

— Кўлнинг ишига ҳам бош айблор. Яхши бошлиқ бўлолмадим сизларга, — деди чукур хўрсиниб Эрназар олакўз.

— Йигитлар, кўнглингизга келса ҳам хоннинг илтимосини айтай, — деб эшон кетишга ҳозирланди. — Орангизда ўрис одамни олиб юришларингта хон норозилик билдириди.

Эшон жавобни ҳам кутмай, йўлга тушди. Эшоннинг кетидан бошқалар ҳам йўлга тушишди.

Кўшда ёлғиз Михайлов, Эрназар, Кенжамурот, Зарлик қолишли. Эрназар ўзига нисбатан ишончсизлик билдирганига Кенжамуротнинг жаҳли чиқди.

— Нима учун?

— Ўзим, шундай, — деди Эрназар тўқайда кўздан фойиб бўлиб бораётган сўнгги отлиқнинг кетидан тикилиб турар экан. — Бир донодан, қандай қилиб доно бўлгансан, деб сўрашса, тоғдай-тоғдай хатолардан кейин доно бўлдим деган экан. — Шундай деб туриб, у тўсатдан Михайловга ўтирилди. — Агар йўл бошласанг, ўзимиз сенга эргашамиз.

Михайлов узоқ ўйланиб ўтириб, оғир хўрсинди, бошини чайқади.

— Аввалги тўпимиз бузилмай, кўпчилик бўлиб борганимизда яхши бўлар эди. Бу жумбоқ дунёда подшомизнинг сиёсатида ҳам баъзи нарсаларни сира тушуниб бўлмайди. Ўз элининг арз-ҳолини айтгани келган оз сонли одамларни қочқинлар, деб ўйлаб, гапга тушунмайдиган амалдорлари қабул қилмай қолиши ҳам мумкин.

Зарлик тилдан ҳам, кулоқдан ҳам қолган одамдай, ўчоқдаги совуқ кулга тикилганича индамай ўтириб

қолди. Эрназар ҳам ўшандай кайфиятга тушиб ўтирибди. Кенжамуротнинг юпқа лаблари қимтилиб, шерикларининг кайфиятига разм солди.

— Эрназар Михайловга аянчли назар билан тикилди.

— Нега бундай, сабаби нимада?

— Йигитларингни, халқингни бирлаштирадиган бош мақсадинг аниқ бўлмагани учун сенга ишонч кам. Асосий куч ишончда. Халқ ишонмаса, ҳеч нарсага қўл урмайди.

— Ишонч, ишонч! — деб хафа бўлди Олакўз. — Худодан бошқа кимга ишонади бу одамлар?

— Йўлини топиш керак. Аввало халқнинг хонга, эшонга ишончини сусайтиromoқ даркор. Рус подшоси Иван Калита тўгрисида эшитганмисизлар?

— Эшитдик, — деди Олакўз. — Шафқатсиз бўлган экан...

— Ҳозирча ўшанинг йўлидан фойдалансаларинг бўлади.

— Майли, шошилмайлик. Аммо битта илтимосимиз бор эди: сизга иккита ақли боламизни қўшиб жўнатсак, ўқишига ёрдам бера оласизми?

— Бу бўлади.

Ташқарида отларни қоровуллаб ўтирган Тенгел билан Қаллибекни ичкириши...

* * *

Дунёда одамдан кучлироқ ёки ожизроқ, одамдан ботирроқ ёки қўрқоқроқ, одамдан ақдлироқ ё бўлмаса фаҳмсизроқ, тушуниш қийин бўлган мураккаб, ўзгарувчан махлуқ бўлмаса керак. Нима тўғрида ўйлаб, нима ҳақда хаёл сурма, ҳаммасининг бошловчиси, сабабчиси одам бўлиб чиқади. Шунинг учун бўлса керак, одамни лойдан яратилган, дейишади. Чунки лойдан истаган нарсангизни истаган тақлидда ясаш мумкин.

Инсоннинг хулқ-атвори-чи? Энг мураккаб, энг тушуниб бўлмайдиган хулқ-атвор эмасми?

Эрназар олакўз Михайловни, унга қўшиб Тенгел билан Қаллибекни кузатиб қўйгандан кейин йўлдошларига уй-уйларига қайтишга рухсат берди. Тўқайдаги ёлғиз қашқирдай ўзи ҳам уйига қайтиб келаётганида хаёли ана шундай оғир фикрлар билан банд эди. У бошқалар тугул баъзан ўзини ўзи тушуна олмас, одамманми ё бирон махлуқманми, деб ўйланиб ҳам қолар эди. У ўйлайвериб қора терга тушиб кетди. Аламига чидамаганидан отидан тушиб, пиёда ҳам юриб кўрди.

Бу қандай алданиш бўлди, а?

Одамларга нима керак?

Ўзига нима керак?

У гоҳ пиёда, гоҳ отига миниб чексиз хаёлларга чўмиб, амалга ошмаган орзуларига афсусланиб келар экан, барча омадсизликларини онасига айтиб ёрилишга қарор қилди. Ана ундан кейин тезроқ ўлиш-кўйиш. Шундагина миясини эговлаб ётган барча мушкулотлардан, боши оёғига етиб бўлмайдиган ўйлардан биратўла қутулади-кўяди.

— Ассалому алайкум, Эрназар оға!

Эрназар миямда гужгон ўйнаб ётган бирон хаёлим ташқарига чиққандир, деган ўй билан индамади. Овоз яна қайтарилиди. Эрназар тўхтади.

— Кимсан?

— Мен Бердақман, Қарғабойнинг ўғли бўламан.

— Сен Қоракум эшонга қатнаб ўқиб юрганмидинг?

— Яқинда қувиб юборди.

— Нега?

— Қайсарлигимни хуш кўрмади.

Эрназар ўспириннинг чехрасида норозилик ифодаси мавжуд эканлигини пайқади, қовоғини уйди.

— Шўрлик етимнинг халтасига танга ташласанг, халтасининг таги тешик бўлиб чиқар экан-да, иним. Отанг ночор, элинг ночор. Тузукроқ билим олиб, отангта, элингта фойда келтирсанг бўлмайдими?

— Эрназар оға, чарчаганга ўхшайсиз.

Ёлғиз ўзи тўқай оралаб, табиат гўзалигидан маст бўлиб юрган ёш шоир яна тўқайга сингиб кетди.

Эрназар ҳам ўша дақиқанинг ўзида ким билан учрашганини унугти.

Эрназар ўрис деворга қайтиб келиб, унинг ғадир будир, зах деворини паншахадай қўллари билан бирпаст сийпалаб турди, кейин жаҳл билан тупуриб, бир тепдида, қайтиб кўргиси келмай, шартта кетига ўгирилди.

— Ҳа, Эрназар, ҳамма жаҳлинг шу деворгамиди?

Эрназар Гулзебони овозидан таниган бўлса ҳам кўргиси келмай оқ бўз отини етаклаб, пиёда кетаверди.

Гулзебо ҳам отидан тушиб, пиёда ёнма-ён юриб кетди.

— Шундай қилишингни билиб, жаҳл билан тўқайда ёлғиз қолиб кетмасин, деб келган эдим.

Олакўз одимларини секинлатиб, уни уриб юбориш учун муштини тутиб турди-да, яна ўзини босди.

— Нега урмадинг?

— Ҳой, сен ўзингни ким деб биласан, а?

— Одамман, аёлман... онаман.

Гулзебонинг сабрлилиги уни танг қолдирди, беихтиёр бошини кўтариб унга қаради.

Гулзебо худди тўйга кетаётган одамдай ясан-тусан эди. Эрназар энсаси қотиб, бурнини жийирди.

— Менда нима ишинг бор эди?

— Сен чарчагансан. Анови қўшга юр, дамингни ол.

— У ерда ҳозир одам йўқ.

— Биламан. Сен учун келдим, юр.

Эрназар кетига қайтди.

Ўрис девор ёнига қурилган қўшнинг кигиз, гиламларини ҳар ким бўлишиб олиб кетиб, тагидан солинган сомонлар сочилиб ётибди. Олакўз уни қўлидан ушлаб, тортиб йиқитмоқчи бўлган эди, Гулзебо итариб юборди.

Эрназар гандираклаб кетди.

— Қари бойнинг давлати қутуртириб, жуда кучга тўлиб қелганимисан дейман?

— Ўтири!

Эрназар унинг буйруғига беихтиёр бўйсуниб, остоана-га астагина чўқди.

— Сени овул оғаси деб, арз қилгани келдим.

— Гапир.

— Қиз бола бироннинг уйининг чироги дейишади, мен бўлсам ёнмадим.

Эрназар ҳиринглаб кулди.

— Қиз бола! Энди кимга тегмоқчисан? Мадрайим оладими? Бўлмаса Мовлон сариқقا тег.

— Сен обдан чарчагансан. Сомоннинг устига ёт, оёқ-кўлингни уқалаб кўяй.

— Мовмушук.

— Телба бўлмай десанг, қани, ёт, — деб ўрнидан туриб уни сомоннинг устига қараб тортган эди, Эрназар ҳам уни итариб юборди. Гулзебо йиқилди-ю, аммо ўша заҳоти яна ўрнидан туриб, унга осилди. Энди Эрназар уни урмади, сомоннинг устига чиқиб ётди-да, жўрттага хуррак ота бошлади.

— Майнавозчилик қилма, мен сенинг олдингда ҳамма синовлардан ўтганман.

Эрназар катта кўзларини очиб, Гулзебонинг қип-қизариб кетган юзларига тик қаради.

— Сен ҳасрат тўла кўзларингни менга қадама. Сезиб юрибман, сенинг дилингга илон уя қурган.

— Ечин, мени ҳам ечинтир, — деди Эрназар тескари қараб ётиб.

Гулзебо иргиб ўрнидан турди-да, ташқарига чиқиб кетди.

Эрназар шошилмай қаддини қўтарди, унинг кетидан ташқарига чиқди. Гулзебонинг Ўрис деворга суюниб, йиғлаб турганини кўриб, бир оз юмшади.

— Хивага бориб, зиндон қоровулига пул берган сенмидинг?

Гулзебо индамади.

— Нега Эрназарнинг хотиниман, дединг?

Гулзебо яна индамади.

— Уялмадингми?

Гулзебо гўё соқов эди.

— Инимни бўшатинглар, десанг бўлмасмиди?

— Эрназар, юртимиизда сендан кучли, сендан ақллироқ одам йўқ, бироқ...

— Хўш?

— Туғишганларинг, ошна-оғайнин, тенгқурларинг яхши кунларингда ўтовингнинг ташқи ёпқиси бўлади, холос. Сен эса менинг ўтовимнинг, мен бўлсам сенинг ўтовингнинг шанғироғимиз. Кўрқма, уйингга бориб ўтириб олмайман. Фақат мен ўз муҳаббатимни ўтовга қиёсладим, холос.

— У гаплар сув бўйида бўлган эди.

— Мен ҳали ҳам ўша Гулзебоман.

Эрназар истеҳзоли жилмайиб қўйди.

— Аёллар мушук мижоз бўлишади. Овқат еса кўзини юмади-да, тўйганидан кейин оғзини оёғи билан артиб, ҳеч нарса кўрмагандай, хуриллааб ўтираверади.

— Эрназар, нима қиласман десанг, ўзинг биласан. Мен сен учун баъзи нарсалар қоронги бўлиб қолмасин, деб очиқ гаплашгани келган эдим. Мен энди ўшандаги қизалоқ эмасман. Ўшандан бери қўёш неча мартараб чиқиб, неча мартараб ботди. Амударё Оролга қанча-қанча қуйқа сувларни олиб бориб қўйди. — У бир нафас жим бўлиб қолди-да, кейин яна давом этди: — Бошлаган йигитларинг айтган йўлингдан юрмагани огулда дув-дув гап бўлиб кетди. Сен ор-номусли йигит эдинг, шунинг учун олдингта келдим. Сен энг аввал мени тушуниб ол. Ана ўшандан кейингина сенга муносабатим қанақалиги, бошқаларнинг сенга бўлган ишончлари қай даражада, шулар тўғрисида бир ўйлаб кўрарсан.

Хориб-чарчаган Олакўз деворга суюнганича пешансини офтобга тутиб, чўнқайди.

— Гапиравер.

— ...Ўзингнинг хабаринг бор, мен жиловдорлар авло-

дидан бўламан. Бийлар менинг боболаримни «халқим» деб атаган. Онам боёқиши менинг noctorligimga қарамай, элнинг атоқли кишисига хизмат қилгин, деб тайинлаган эди. Онам бечоранинг насиҳатларига жимгина қулоқ солиб ўтирсан ҳам ичимдан унинг гапларига қўшилмасдим. Кейин ҳаммасини эсимдан чиқариб юбордим. Улғайиб, вояга етганимдан кейин онамнинг насиҳатларини эсладим. Бир курашда сенинг голиб бўлганингнинг гувоҳи бўлдим. Ана ўшанда сенга хизмат қиласай, деб кўнглимга тутиб қўйдим. Бора-бора, қани энди бу йигит ёлғиз ўзимники бўлса, деган фикр миямга мустаҳкам жо бўлиб қолди. Сенинг кўзининг тусишига ҳаракат қилдим. Охири ёлғиз ўзинг денгиз бўйига чиқдинг. Мен сенга сездирмай кетингдан эргашиб бориб, қамиш орасига яшириндим. Мунгли қўшиқ айтиб, чанқовуз чертдим. Эътибор бермадинг. Ахир бўлмаганидан кейин ўзимни сувга отдим. Шунда сувга чўкиб кетаётган бир етимга раҳминг келиб, сен ҳам ўзингни сувга ташладинг. Етимнинг кўрмаган азоби борми? Мен бунақа совуқ сувга неча марта лаб шўнгиди, чиниқиб кетганман. Сен менга етиб олгунингча неча марта сувнинг тагига кетиб, неча марта юзига қалқиб чиқдим. Аниқ ушлаганингни билиб, хурсандлигимдан хушимдан кетдим. Сен мени қирғоқча олиб чиқиб, устимдаги ҳўл кўйлагимни ечдинг-да, танамни кўриб ҳушингдан айрилиб қолдинг. Силаб-сийпадинг, кейин ўпдинг. Ҳатто оч қашқирдай менга ташландинг. Мен болалигимга бориб, сенинг бу хатти-ҳаракатларингдан ўзимда йўқ хурсанд бўлдим. — Унинг овози қалтираб, бора-бора сўниб бораётган ўтга ўхшаб қолди. — ...Шундан кейин сенда менга нисбатан эркакларга хос қизиқишдан бўлак ҳеч нарса уйғонмади. Аммо мен бунга чидолмадим. Ҳеч бўлмаса қорангни, босган изларингни кўриб юрай, деб овулингта кўчиб келдим. Болалигимни қара. Ўшанда ҳар тонг туриб, Робия бибига ўлим тиляр эдим. Афсуски, сени зиндонга ташлашди. Ўшанда мен худодан укам билан ўзимга умр тиламадим, сени зиндондан тезроқ ҳалос қилишини тиладим. Зиндондан кутулиб ҳам келдинг. Мен сен билан учрашишга, суҳбатлашишга ошиқдим. Дилемга мустаҳкам жо қилиб олган баъзи андишаларимга жавоб олиш учун қанча саволлар тайёрлаб қўйган эдим. Сенга ўша саволларимдан учтасини бериб улгурдим. Аммо ўша куни кечқурун кетимдан сув бўйига бординг-да, яна болалигимдан фойдаландинг. Вой, яххиси гапирмай қўя қолай, эсласам кўзимга ёш келади. Сен мени тушунмай, шундай кутулиб қўя қолай,

деб юрагимга ханжар уриб, Сержонбойга тегишимга розилик билдириб кетдинг. Аввалига сен розилик берганинг учун қари бойга тескам тега қолаймикан, деб ўйладим. Аммо бу қароримга юрагим бўйсунмади. Сен бўлсанг яна Хивага кетган эдинг. Сени излаб топишга қарор қилдим. Таваккал, деб бойнинг катта хотини билан маслаҳатлашдим. У мендан тезроқ кутулишни ўйланган бўлса керак, эшигидағи ҳизматкори Рўзматни ёнимга қўшди. Рўзмат одамшаванд, кишига меҳрибон, номусли йигит эди. Менга ҳеч нарса деган эмас. Аммо унинг ўзини тутишига қараганд, бойнинг катта хотини унга: «Гулзебо сени яхши кўради», деб айтган бўлса керак. Мен ҳам ростини айтмай қўя қолдим. Уни нега Хивага қараб бошлайтганимни оқлаш мақсадида: «Эрназар оғадан рухсат олайлик», дедим, холос. Бечора Рўзмат сени орқаворатдан жуда яхши кўтарар экан, гапимга ишониб, тезроқ сенга етиб олишга шошилди. Хивага яқинлашиб қолганимизда, бир туп қайрагочнинг тагида дам олиб ўтирганимизда кетимиздан кувлаб келаётган Сержонбой билан Мовлон сариқ етиб қолишиди. Кўрққанимдан дарров Рўзматнинг пинжига тиқилдим. Бойнинг кўнгли қолармикан, деган умидда Рўзматнинг юзидан ўпдим, ундан ҳам мени ўп, деб илтимос қилдим. У мени кучоқлаб бағрига босди-да; «Кўрқма, жоним, ўлсам ўламанки, сени ҳеч кимга бермайман», деди... Шу орада анча тортишув бўлди, Рўзмат бўш келмади. Шундан кейин улар бизни ҳайдаб бориб, хон жаллодига рўпара қилишиди. Бой уялмай: «Менинг хотинимни манови ялангоёқ олиб қочди», деб шикоят қила бошлаган эди, Рўзмат бошимни кўксига босиб туриб: «Кароматли хон одами, ёрдам беринг, бизлар бир-биrimизни бир умрга яхши кўрамиз, сира ҳам айрилмаймиз», деди. Жаллод унинг бир ўзига ишонмаса керак, деган ўй билан мен ҳам: «Оғалар, бизларни айирманглар», деб йифламсирадим. Қолгани ўзингга маълум. Бечора йигит мен учун ўлиб кетди. Мен бахти қаро унинг ўлимига сабаб бўлиб, ўзим тирик қолдим. Бой уйига олиб келганидан кейин эркак бўлгиси келиб, юрагимни ўт олдиришга кўп ҳаракат қилди. Аммо бари бир олдиролмади. Мени аллакимлардан қизғаниб, кўрқитмоқчи бўлиб, кўз олдимда ойболтасини эговлаб ўтириш одатини чиқарди. У ҳар гал шундай қилганида аъзойи баданимда қалтироқ туриб кетарди, аммо иложим қанча, зора келиб қутқариб кетса, деган умидда сени кутиб юравердим. Ўшандай умидлар билан юрганимда сен пайдо бўлдинг. Деворга

суяниб турганимда нима деб кетганинг ўзинг биласан. Сендан жаҳлим чиқди. Сендан ўч олиш учун сенга бўлган муҳаббатимга хиёнат қилишга қарор қилдим. Рустамни айлантиридим. У ҳеч нарсага тушунмас эди. Айтгандаримга инониб, бой Хивага кетган куни кечаси ёнимга кирибди. Ўйғотмабди ҳам. Бойнинг уйига келганимдан бери биринчи марта қаттиқ ухлашим эди. Ўйғониб қарасам ёнимда Рустам, ҳовлиқиб тепасига энгашсам, қопқора қонига беланиб ётибди. Боши бўйнидан узилган, менга таниш ойболта тепасида қони билан турибди. Бу бало ҳойнаҳой бойдан келган бўлса керак, Рустамни ўлдириб, мени тирик қолдириб кеттани, овул одамларини бошимга тўплаб, айбимни ҳамманинг олдида бўйнимга қўйиб, оғир азоблаб, яъни нимта-нимта қилиб ўлдирмоқчи бўлса керак, деган фикр келди миямга. Сенга аччиқ қилиб, ўлсан ўлиб қўя қолай, деб ҳам юрган эдим. Жон ширин экан. Бунинг устига, шарманда бўлиб ўлгим келмади. Вужудимга куч, ақл қайдан пайдо бўлганини билмайман. Ўрнимдан тура солиб Рустамнинг танасини ертўлага судраб олиб бордим, ерни ковлаб, кўмдим. Кичик уйда ётган хотини эшитсин, деб қўрққан бўлиб йиғладим. У овоз берган эди, «опа, ёнимга келиб ёт, қўрқяпман», дедим. У бечора гапимга ишониб уйқулик кўзи билан келиб ёнимга ётди. Уйқуси мушукнинг уйқусига ўхшар экан, боши ёстиққа тегар-тегмас хуррак ота бошлади. Ёстиқнинг тагига қулай қилиб тиқиб қўйган болтани олдим-да, ҳалқумига туширдим. Қўрқиброқ урган бўлсан керак, бечора иккинчи урганимдан кейингина қимиirlамай қолди. Шошиб қолганимдан унинг ҳам ўлигини яширмоқчи бўлибман. Шу пайт одамларнинг овозини эшитиб, болтани бой қолдирган жойига ташлаб, ўлик аёлнинг ёнига кирдимда, ётдим. Бой сизларни бошлаб келганида мен ўзимни жўрттага ухлаганга солиб ётган эдим...

Гулзебонинг ҳикоясини эшитиб, хаёли қочиб ўтирган Эрназар қаддини ростлади.

— Худди эртакнинг ўзи.

— Ҳар кимнинг ўз бошидан кечирганлари қулоқ эшитмаган достон, ўзгалар тақдири эса эртак бўлиб туюлади.

— Бой алданганини билмадими?

— Бир куни ертўлани тозалаб юриб, билиб қолибдида, устига тупроқни қалинроқ қилиб тортиб қўйибди. Аммо ўшандан кейин у юрак хасталигига дучор бўлди. Эзмаланиб жонимга тегаверди. Сен билан Тенгелни ҳай-

даб кетишган куни жаҳл билан келиб, уни ҳам бўғиб ўлдиридим.

Эрназарнинг муваффақиятсизликлари ҳақидаги бояғи ўйлари ёдидан кўтарилиб, ўзини гўё ёнида ўтирган Гулзебонинг тақдиридан бўлак нарсага жавобгар эмасдай ҳис қилиб, тиришиб кетган пешанасидан тер чиқиб кетди.

— Сизларни Михайлов зиндондан олиб қочиб, сарой тўполон бўлиб кетган куни мен Хивада эдим. Зиқна бойдан қолган дунёни сени бўшатишлари учун олиб бориб бердим. Бечора қоровул сенга тўгрисини айтиб қўя қолибди-да.

Гулзебо унинг ҳали ҳам лол бўлиб, қимиrlамай ўтиришига чидолмади, аста чайқалиб ўрнидан турди.

— Сени сира тушуниб бўлмайди. Олакўз! Сен одамларни ҳам, халқингни ҳам тушунмайсан. Ўша сен учун тил тортмай ўлган Бектўра халқингнинг бири эмасмиди? Шуларни ўйламай, нуқул ўзингни ўйлаганинг ўйлаган. Бемеҳрсан!

Гулзебо шундай деб, орқасига қарамай шахдам юриб кетди. Бориб отига иргиб минди-да, кетганича бадар кетди.

— Гулзебо!..

Тўқай, денгиз унга қўшилиб «Гулзебо!» деб ҳайқирди, бироқ Гулзебо қайрилиб ҳам қарамади. Эрназар илдам отига минди-да, кетидан қувиб кетди. Учқур оқ бўз дам ўтмай Гулзебонинг отига етиб олди.

— Гулзебо...
Икки қўзидан шашқатор ёш оқиб кетаётган Гулзебо қайрилиб қарамади.

Эрназар ёнма-ён юриб бориб, унинг отини жиловлади.

— Кечир мени, Гулзебо. Дилица бирорвга айтадиган дарди бор одам, бирорларнинг ҳасратига қулоқ солмас экан. Мен эл тақдири, деб юраверибман.

— Мен ўша сен айтадиган элнинг бири эмасмидим?

— Боланг кимдан?

Гулзебо бош чайқади.

— Юрагига илон уя қурган одамсан!

— Исми нима?

— Юртнинг кўзига унинг исмини бойнинг исмига монанд қилиб Нуржон қўйган бўлсан ҳам, дилимда сенинг исминига мослаб Нурназар қўйганман.

Эрназар унинг отини кетига қайриб, Ўрис девор ёнидаги қўш томон етаклади.

— Эрназар, сенга кўнглимга тугиб юрган гапларим-нинг ҳаммасини айтдим, руҳим анча енгил торти.

Эрназар Гулзебонинг қизарган кўзларига бир қараб қўйди-да, индамади.

Икки от қаторлашиб юриб, ўтган йилнинг мурт ўтлари илдизини ўмрови билан титкилаб, жингилларни шиқирлатиб қор устига қайириб, синдириб боряпти.

— Бахти очилмаган одам бошқани бахтли қилолмайди, дейишади, Эрназар. Мен бахти очилмаган аёл бўлсам ҳам аммо сенинг бахтинг учун ҳамма нарсага тайёрман. Энди сен гапир.

— Мен ҳозир сен билан бахтлига ўхшаяпман.

— Сен ҳамиша бахтлисан. Худо хоҳласа, Тенгел билан Қаллибек мусоғирчиликда сен орзу қилган билимларни ўрганиб келишса, бутун эл бахтли бўлади.

Эрназар хўрсинди.

— Улар қачон келишади??

— Эркаклар сабр-тоқатни, кутишни аёллардан ўрганишса қандай яхши бўлар эди.

* * *

...Орадан кўп вақт ўтмай Ўрис девор ёнидаги қўшдан кучли Олакўзининг ўзгача бир нозиклик билан юмшоққина хитоби эштилди:

— Гулзебо, аёл кучогини шунчалик лаззатли бўлишини билмас эканман. Сен менга куч бахш этдинг. Сендан илтимосим шуки, сира жаҳлимни чиқарма. Онамга ваъда берган эдим, шунинг учун ҳеч кимга сездирма.

— Ялинма, осийлик қилсан, худо кечирсан, сен мен учун ҳам, бутун халқинг учун ҳам қадрлисан.

— Мен-а?

— Ёғиз сен! Бироқ эркакка сабр-тоқат ярашади.

Эрназар жилмайди.

— Кишининг қаноат қилиб яشاши учун жуда кўп нарсанинг кераги йўқ.

Шундан кейин Эрназар бошқа бийлар қатори отга миниб хон солигини тўплаб, Хивага ташлаб келадиган бўлди.

Ҳар қалай, кўнглига сингиб қолган гина-кудуратнинг тез тарқаб кетиши қийин бўлди. Хивага ҳар борганида энди қайтиб кўриниш бермайман, деб тавба қилиб, тезроқ ўлиб қўя қолишни ўйлаб туради-да, Гулзебога йўлиққач, ҳаёт кўзига яна лаззатли бўлиб кўрина бошларди...

ИККИНЧИ БЎЛИМ

1

Оламшумул мустамлакачиликни бошлаб берган Пётр Биринчи даврида Россиянинг ўрта Осиё мамлакатлари орқали Шарққа қараб очган битта дарвозаси Оренбург эди. Оренбург қорақалпоқлар учун ҳарбий қудрат тимсоли бўлиб, Хива хонлиги деган тушунчадан анча кучли, анча ҳайбатли, унга қарагандা тўқис ҳам кўркам туоларди.

Қорақалпоқ ерининг чексиз ялангликларига, қамишзор тўқайларига, қумликларига, тақирликларига ўрганиб, ўзларини яшайдиган ердан бошқача ер бўлишини хаёлларига ҳам келтирмаган икки қорақалпоқ боласи Михайловга эргашиб бораётib ёшликларидан кўриб ўргангандан нарсаларидан ортиқроқ нарсалар кўраётганларига сира ишонолмас эдилар. Бир хиллари лойдан, бир хиллари гиштдан, яна бир хиллари ёғочдан, ҳатто тошдан кўтарилган икки-уч қаватли баланд уйлардан иборат Оренбург уларни жуда эсанкиратиб кўйди.

— Пойдевори бир умр ҳам бузилмайдиган қандай мустаҳкам уйлар-а, — деди Тенгел.

— Фақат мозорнинг девори мустаҳкам бўлади.

— Қаллибек, — деди Михайлов унинг гапидан жаҳли чиқиб. — Нега ундаи дейсан? Эртани ўйлайдиган одам уйни мозорга ўхшатмайди.

Қаллибек хижолат тортиб, аста кулиб кўйди.

Кўчаларни тўлдириб у ёқдан-бу ёқقا юрган солдатларни кўришганда бир-бирларига им қоқишиб, кўзларини қисиб: «Ана, далли куч!» — деб кўйишиди.

Михайлов солдатларнинг казармасига яқин тушган гиштин уйлардан бирида туар экан. Афт-башарасини ажин босиб кетган бир кампир унга калит олиб келиб берди-да, нималарнидир гапириб, тўнғиллаб кетди. Иккала бола кампир Михайловнинг онаси эмаслигини сезиб, ўшшайишиди.

— Мен бу бева графиняникида ижарага тураман, — деди Михайлов. — Жуда феъли тор, очкўз кампир.

— Бизларни ёқтирмаса керак.

— Эътибор берманглар.

Михайловнинг хонасида битта каравот билан битта стол, уч курси турган эди. Михайлов болаларни курсига қушдай қўндириб ўтқазиб, кампир берган калит билан қўшни хонанинг эшигини очди. Кейин болаларни ўша хонага олиб кирди. Бу хонада иккита каравот қўйилган экан.

— Мана, бу сизларнинг ётадиган ўринларинг, — деди Михайлов қувноқлик билан. — Кампирнинг бу уйи кенгроқ, ижарачилари кетиб қолишибди. Мен ҳам сизларнинг ёнларингга кириб ётаман.

Болалар бундай шароитни энди қўришаётган бўлса ҳам, каравотларга солинган тоза ўринларнинг устига қувона-қувона ўтиришди.

Михайлов ўзининг хонасидан қошиқ-товоқларни олиб келиб, ўртадаги столнинг устига қўйди. Овулдан олиб чиқилган қаттиқ нонлар, халтадаги сўклар ўртага қўйилди. Бу орада Михайлов кампирниги чиқиб, катта чойнакда чой дамлаб келди.

Хонанинг полига қоқилган тахталарнинг ораси ёриқ бўлса ҳам болаларга худди ажойиб гиламдек бўлиб туюлди, чарчоқлари бирпасда ёзилди-қўйди. Шаҳарни бошдан-оёғигача айланиб келишга шошилиб, чойларини ичиб бўлишгунча иchlари тошиб кетди, деразадан ташқарига мўралашди. Деразанинг тагида ўсиб ётган сийрак дараҳтларнинг нарёғидан одамлар ўтиб турибди. Баъзан жимжит бўлиб, ҳеч нарса кўринмай қолади. Яна салдан кейин эса бир тўп солдатлар бошлиқларининг алланималар деб бақиришига мувофиқ оёқларини тенг босиб, гурс-гурс юриб ўтиб кетишади.

Улар чой ичиб бўлганларидан кейин Михайловнинг каравотини кўтариб олиб кириш учун яна унинг хонасига киришди. Хонанинг ички деворлари чиройли гул босиб оқланганини энди кўришди. Юзига ойна солинган бир қутида китоблар тахланиб ётибди. Болалар беихтиёр ўша китоб тўла қути ёнига боришли-ю, аммо унга қўл теккизишга журъят қилишолмади.

Михайлов уларнинг нимага бунчалик қизиқиб қолишганини пайқаган бўлса ҳам ўзини сезмаганга олди. Аввал каравотининг устидаги ўринни ётоқларига қўйиб чиқди.

— Григорий оға, — деди Тенгел Михайловни исми билан атаб. — Бизда қофозга фақат худонинг сўзлари ёзилиши керак, дейишади.

Михайлов иккала боланинг ўртасига келиб ўтирди, бошларини силаб туриб китоблардан бирини қўлига олди.

— Бу гап қоғозга бўлган ҳурматни ифодалаш учун айтилган. Чунки қоғоз ишлаб чиқариш жуда қийин. Аслида эса китобга фақат худонинг сўзларигина эмас, подшога қарши сўзлар ҳам ёзилади.

Болалар буни эшишиб ҳанг-манг бўлиб қолишган бўлса ҳам ҳеч нарса дейишмай, Михайлов токчадан олиб берган китобларни айтган жойига олиб бориб қўйишидди.

Барча майда-чуйдаларини ташиб, жойларини тўғрилаб бўлгандаридан кейин Михайлов уларга шаҳар тўғрисида, шаҳарда яшайдиган, унга келиб-кетиб турадиган турли миллат вакиллари тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Михайлов эргасига эрта билан ишхонасига бориб келди. Болаларни ҳозирча солдатлар казармасининг қурилиши ишларида фойдаланиб туришга бошлиқ билан келишиб келганини айтди. Болалар Михайлов нима деса, хўп дейишди.

Михайлов шаҳардаги жуда кўп ўкув идораларига учрашиб, болаларни биронтасига ҳам ўқишга киргизиб қўя олмади.

Шунинг учун ҳам уларни ишлайдиган жойларига бошлаб бориб, тегишли одамлар билан таништириб қўйганидан кейин шаҳарни пиёда айлантириб, уйга қайтариб олиб келди-да, столнинг устига оқ қоғоз ёзиб, иккаласига иккита қалам ушлатди.

— Мана, иниларим, хафа бўлманлар, сизларга саводни ўзим ўргатаман.

— Хўп бўлади, оға, — деб иккаласи ҳам бараварига хурсанд бўлиб кетишиди. Иккалалари ҳам ерлик мактаблар уларни ўқишга қабул қилишдан бош тортганини билишмади. Михайлов ҳам буни уларга айтмади.

Қаллибек китобларни ушлаб туриб сўради:

— Манови китобларни қачон ўқийдиган бўламиш?

— Ҳаммаси зеҳнингизга боғлиқ, иниларим. Сизлар ҳам, мен ҳам ишимизни тамомлаб келганимиздан кейин ўқишини тўхтатмай давом эттирамиз.

— Қани, ўрисча биринчи ҳарфни кўрсат-чи, оға, — деди Тенгел қувонч билан.

Михайлов уларни қўлига қаратиб қўйиб, оқ қоғозга бир неча чизиқлар чизди. Михайлов иккала боланинг бир-биридан қолишмасликка ҳаракат қилиб, кўрсатиб берган чизиқларини чизишга астойдил киришиб кетгандарини кўриб, қувончи ичига сифмай кетди...

Йиллар кетидан йиллар ўтаверди...

Хиванинг қари хонидан кейин узоқ давр сурмай яна икки хон ўтди.

Йил мавсумлари неча мартадан алмашиб, табиат неча хил қиёфага кирди. Бари бир халқнинг ҳаёти ўша-ўша оғирлигича қолаверди...

1853-йилнинг баҳорида қовогини уйиб турган осмон ҳудди Эрназарнинг Хивадан чиқишини кутиб тургандай, бирдан томчилаб юборди. Эрназар Хивадан икки чақиримча узоқлашганида томчилаб турган осмон биратўла қуиб берди. Қора парда тутилгандай тунд осмоннинг авзойига қараганда, ёмғир бугун тинадиганга ўхшамаса ҳам Эрназар орқада қолган шаҳарга қайтмади, йўл четида учраган овулларга ҳам қайрилмади, у элига қараб босилган ҳар бир қадамини ғанимат билди.

Ҳар сафардагидек мияси фув-фув қиласи.

«...Энг муҳими ишонч! Боболаримиз иттифоқчиларга ишонишган, мен ҳам ишонаман, аммо бошқаларни бунга қандай ишонтираман? Тенгел билан Қаллибек қайтиб келмасидан ишонтириш қийин...»

Эрназар бу сафар Хивага муддатидан кечроқ келган эди. Бунинг сабаби хон марвлик туркманларга қарши урушга тайёрланиш учун солиқнинг миқдорини ҳар мўри бошига ўн тилладан ошириб берган эди. Солиқни тўлаш бойлар ўёқда турсин, ўртаҳол оилалар учун ҳар мажбурий эди. Аммо бу солиқни ундириш жуда қийин бўлди, кўплардан ундиrolмай, борига барака қилиб жўнашга мажбур бўлди. Унинг баҳтига босқинчилик ишлари билан овора хон маҳрамлари Эрназарга солиқни оз олиб келибсан, деб писанда ҳам қилишмади. Хоннинг ўзи бўлса аллақачон лашкарларини Марв туркманларига қарши урушга бошлаб кетган экан.

Солиқни кечиктиргани учун ҳам, оз олиб келгани учун ҳам жазони қайтиб келганидан кейин хоннинг ўзи белгиласа керак, ҳозир эса вақт ғаниматида Хивадан омон-эсон уйига етиб олиш. Эрназарни айниқса қувонтирган бир нарса шу бўлдики, марвлик туркманларга қарши урушиш учун тўпланаётган янги лашкарга сен ҳам қўшил, дейиш ҳеч кимнинг эсига келмади. Агар шундай дейишса, сира ҳам йўқ деёлмаган бўлар эди. Чунки йўқ дегудек бўлса, бўйнига хон дорининг сиртмоғи тушишини у яхши биларди. Олдинроқ келган бийлар олиб келган солиқларни хон хазинасига топширишибди-да, ўзла-

ри урушга кетаётган хон лашкарига эргашишибди. Сарайдаги хон маҳрамларининг ўзи билан ўзи овора бўлиб, уни лашкарга қўшил, дейишмаганидан хурсанд Эрназар ёмғирнинг чеълаклаб қуишига ҳам, уст-боши жиққа ҳўл бўлиб кетганига ҳам қарамай, Амударёдан тезроқ ўтиб олишга шошилди.

Амударёнинг нарёғига ёмғир ёғмабди. Ҳатто осмонда қуёш чарақлаб турибди. Дарёдан ўтиб олгач, ортига разм солди. Дарёнинг қибла томонида осмон ҳали хўмрайиб турибди. «Булутнинг олалиги худди одамларнинг бир-бирига муносабатига ўхшаб кетар экан-а».

Эрназар ҳали хаёlinи бир ерга тўплаб ҳам улгурмаган эдики, хивалик тўрт отлиқ Жонибек бийни ўнга яқин деҳқонига қўшиб боғлаб ҳайдаб кетаётганини кўриб қолди. Бундай манзарани кўравериб қўзи ўрганиб кетганига қарамай, Эрназар қўлини кўксига қўйиб, гудурлади:

— Бечора ҳалқим, бошингта қандай кунлар тушяпти-а?

Унинг овозини эшиитмаган бўлишса ҳам туси ўзгарганидан бирон ёмонлик юз беришидан кўрқсан хиваликлардан бири сўз қотди:

— Олакўз, навкарликка жўнамадингми? Чамаси, хонимизнинг яхши кўришидан фойдаланиб юрганга ўхшайсан-а?

Эрназар унга эътибор бермай, Жонибек бийга ўқраиб қараган эди, унинг ерга қараб туриши демаса, иккала қўли орқасига боғлоғлиқ экан.

Фозил бийга қўшни овулнинг бийи Жонибекнинг қўли боғланишининг сабаби хон солиғини вақтида тўплаб олиб боролмагани бўлса керак, деб ўйлади-да, Эрназар ўртага тушиб кўрмоқчи бўлди. Қовоғини уйди. Жонибек буни сезди.

— Эрназар, — деди у. — Ўзингни бос, тақдирга тан бермай илож йўқ.

— Бу тўплаганларини Жонғози тўрага бериб юборибди, — деди хивалик солиқчилардан бири.

Амударёнинг қуи томонидаги Кўнғирот шаҳарининг атрофига жойлашган қозоқ уруғларининг бошлиғи Жонғози тўра исмли бий Хива хонига қарши ҳаракатлари билан машҳур эди. Кучини ошириш, отлиқларига озиқовқат топиш мақсадида азалдан ён-веридаги овулларга босқинчлилек қилиб турар эди. Эрназар Хива хонига қарши бўлгани учун унга қўшилмоқчи бўлиб юради-ю, сарбозларининг озифи, деб қўшни овулларни талаб туришини билгани учун уни ёқтиरмас эди.

— Кучли бўлсаларинг мўминларни ҳайдагунча,

Жонгози тўрани тийиб қўймайсизларми? — деди Олакўз.

— Унга сиз билан мановилар зарба беришларинг кепрак, — деб солиқчи олдиндагиларни шоширди. — Аслида ҳаммаларинг ҳам Хива хонига тобесиз.

Жонибек Олакўзнинг зардаси қайнаб кетаётганини кўриб, уни чалғитмоқчи бўлди:

— Эрназар, Тенгел билан Қаллибеклардан ҳали ҳам хабар йўқми?

Эрназар индамай бошини чайқади.

Хиваликлардан бири Жонибекни урмоқчи бўлиб, қамчисини кўтарди-ю, уришга журъат қиломай, отиниурди.

Боғлоелиқ деҳқонлардан бири бўйнидаги арқонни кўш-кўллаб ушлаб, чуқур нафас олди-да:

— Олакўз, — деди нафаси қисилиб. — Одил подшодан қачон ёрдам олиб келасан?

Хиваликлар деҳқонга эмас, Олакўзга ўқрайишиди. Эрназар индамади, кўзини олдинги отлиқнинг оти оёғига қадаб тураверди.

Солиқчилардан бири ҳаракатни чаққонлаштириш мақсадида гапирган деҳқонга бир қамчи туширди-да, тез-тез юриб кетди.

Эрназарнинг боши яна говлади. Ҳаёл билан қош қорайганда Фозил бийнинг овули ўртасидан ўтиб кетаётган эди, кўчада тўй руҳини сезиб қолди. Ёшлар у ёқдан-бу ёққа югуриб юришибди, ҳар ер-ҳар ердан қизларнинг кулгиси эштилади.

Эрназар Хивага отланиб турганида яйдоғ бир отлик келиб, келаси жумада Фозил бийнинг тўйи, тўртинчи хотин оляпти, деб кетган эли. «Бугун жума экан-ку... Овулинни тўс-тўполон қилиб, хон солигини ҳаммадан олдин тўплаб, топширгани учун хон уни ўзи билан бирга урушга олиб кетмай, тўйини ўтказаверишига рухсат берибди-да, лаънатига!» — деб тўйга тушиб ўтадиган бўлиб турди-да, яна айниди. Йўлига қараб кетаверди. Аммо сал юрганидан кейин ўйланиб қолди: «Чақирилган тўйнинг ёнидан тўхтамай ўтиб кетаверсан баҳиллик бўлса керак». Эрназар отининг жиловини тортди. Фозилнинг уйига яқин сайҳон жойда гулхан ёняпти. Гулхан атрофига одамлар давра куришган. Аллакимлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб турибди. Ўртада бир баҳши дуторни кўксига босиб, ҳеч кимга эътибор бермай қўшиқ куйламоқда. Эрназарнинг тиззалари қалтираб кетгандай бўлди.

«Одамзодни сира тушуниб бўлмайди-да. Бирорвнинг

ғами бирорга сира таъсир қилмайди-я. Кўшни овулнинг бийи билан ўнга яқин камбагал деҳқонини Хивага ҳай-даб кетишаётган бўлса-ю, булар парвойи фалак бийнинг тўртингчи уйланишида тўй-томоша қилиб ўтиришса... Дунёни сув олса, тўпигига чиқмайдиган бу баҳшиларга тўй бўлса бас, жўшиб қўшигини айтаверади...» Эрназар шундай хаёллар билан аста-секин юриб, тўпга яқинлашди. Кимdir таниб қолиб, югуриб келиб отининг жиловидан тутди.

Эрназарнинг келиши барчада жонланиш пайдо қилди. Унга бийлар ўтирган ердан ҳурматли ўринни таклиф қилишди. Эрназар яқин танишлари билан қўл олишиб сўрашди, кўпчиликнинг диққатини бўлса ҳам баҳшига унчалик эътибор бермай, олдига ёзилган ноз-неъмат тўла дастурхонга қўлини узатди. Юлқароқ битта лочирани тўрт буклаб оғзига тиқди-да, чайнаб ўтириб гапирди:

— Бу дунё ҳамиша елкангдан босиб турадиган бир мушкул экан. Умрингни ярми бирорларнинг кўнглини топармиканман, деб ўтиб кетар экан.

Эрназар оғзида таом борида гапирмас эди, ёнидагилар ҳайрон бўлишди.

— Чарчаганга ўҳшайсиз-а, Эрназар?

Эрназар даврани айланиб юрган баҳшига синчиклаб қараган эди, ёш Бердақни таниб қолди.

— Хў-ў-ў! Шоир-ку?

Бердақ бўз кўйлакнинг устидан кўкиш калта пешмат кийиб, бошига оқ чорси боғлаб олиди. Баланд овози билан юртини тинчитди-да, келиб бийларнинг рўпарасида тўхтади. Дуторини қўлининг учидаги тутиб, бошини чайқаб туриб, бутунлай янги бир куйни чертиб ҳамманинг диққатини ўзига қаратиб олди-да, янги кўшиқ бошлади:

А-а-ай, бултургидан бу йил ёмон
Нега бундай бўлди замон?
Фарибларга йўқ омон
Ўн тилладан тушди солик.

Буни эшитиб, бийларнинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёди. Худди осмони фалақдан бошларига бир бало босиб тушаётгандай, ўрниларидан кўзгалиб қолишиди. Бердақ ундан баттар овозига зўр бериб, дуторини бармоғи билан тақиллатиб туриб, элда хон амалдорларининг кўпайиб кетганини, бу халқ бошига тушган оғир мусибат эканини қўшиқ қилиб, шу тўйда ҳурматли

ўринни эгаллаб ўтирган баъзи бийларнинг, охунларнинг, муллаларнинг исмларини қўшиғига қўшиб, уларга солиқ солинмаганини куйлаганида томошабинлар унинг қўшиғига жўр бўлишиб, қийқириб юборишиди.

— Ўлмас-е, шоир!

Шоир бошини чайқагани сайин давра жунбишга келиб чайқалади, шоир дуторини кўкрагига қўйиб, чертиб-чертиб юборса, даврадагилар ҳам қийқириб юборишиди. Қўшиқларини кўпчилик маъкуллашидан руҳланиб кетган баҳши олдинга яна икки қадам ташлади-да, тўйнинг эгасини таърифлашга ўтиб, бугунги тўй баъзиларнинг кўз ёши ҳисобига берилаётганини қўшиқ қилганида томошабинлар яна қийқириб юборишиди.

— Минг яша, шоир!

Бир четда дўст-ёронларнинг ёнида тик турган тўй эгаси Фозил бий қалтираб, шерикларига қаради.

— Ушлаб, боғланглар бу ўйинбузукини! — деди-да, уларнинг ўрниларидан туришларини ҳам кутмай, югуриб бориб Бердақнинг қўлидан дуторни тортиб олди, уни ловиллаб ёнаётган гулханга улоқтириди. Томошабинлар гурра ўрниларидан туриб кетишиди. Фозил бийнинг тўпидаги барча ёшлар ҳеч нарсага қарамай, Бердақни ушлаб, қўлини орқасига қайришиди.

Давра бузилиб, Бердақни ва уни ушлаганларни ўраб олишиди. Кўз очиб-юмгунча ҳаммаёқ ғала-ғовур бўлиб, уриш-тўполон чиқиб кетди.

Эрназар ҳам чидаб туролмади, ўрнидан туриб кетди.

— Қани, бас қилинглар!

Унинг арслоннинг ўкириғига ўхшаш йўғон овози ҳаммани турган ерида жим қотишга мажбур қилди. Аммо ўртадагилар ҳали ҳам тевалашиб ётишарди. Эрназар уларнинг ораларига кириб, кучли қўллари билан униси-буни-сига бир муштдан тушириб, шоирни ҳали ҳам ушлаб турганларга амр қилди:

— Қўйиб юборинглар уни!

Эрназар шоирни ўз овулдоши бўлгани учун ҳимоя қиласпти, деб ўйлаган Фозил югуриб олдига келди.

— Ҳа, битта тентак қўлдовлини деб тўйим бузиладими? Бўшаттирмайман!

Оломонга Эрназарнинг шоирни қувватлаши мадад бўлиб, хезланиб келиб Фозилнинг йигитларини ўраб олишиди, яна уриш бошлашиб кетадиганга ўхшади.

Эрназар жаҳл билан шоирни ушлаб турган йигитларни ҳар тарафга сурис қўйиб, билагини боғлашган ипни ечиб юборди.

— Қани, шоир, бояги қўшиғингни яна бир қайтар.

Бердақ бир диқиқа ҳам иккиланиб турмай, оғзини қўли билан елпиди айта бошлади.

— «А-а-ай... Бултургидан бу йил ёмон...»

Бердақ қўшиғини дутор билан қандай ёддан айтган бўлса, яна худди ўшандай қилиб такрорлади-да:

— Энди боя айтиб улгурмаганларимни эшитинглар, — деди.

Бердақ Эрназар олакўзининг номини бош қилиб қўшиб, барча қорақалпоқ бийларининг Хива хонига ёқиши учун халқнинг бошига қандай оғир кунларни солишаёттанини қўшиқ қилиб айта бошлади.

Оломон яна қий-чув кўтариб, унга узоқ умр тилади. Шоирга ким ноҳақ қўл тегизса, уни йўқ қилишини огоҳлантирган овозлар ҳам эшитилди.

— Қани, шоир, жавоб бер-чи, — деди Эрназар. — Мени нега қўшиғингга қўшдинг?

— Сиз ҳам бийсиз.

— Нега биринчи қилиб тилга олдинг?

— Ёшлигимдаги кузатувларимга қараганда, бутун юрт сизни халқ иқболи йўлида курашганда тоғни уриб толқон қиласидиган, доно бий тимсолида кўрарди. Энди мен ҳам, манови халойиқ ҳам сиздан «бошқани ўзингга эгилтириш учун ўзинг эгил» қабилида иш тутиб, биратўла қаддини ростлай олмай қолган бийнинг қиёфасини кўряпмиз, холос.

— Тўғри, тўғри, — деб маъқуллади кўпчилик.

Эрназар олакўз ёнидаги бийларнинг тўпига қараган эди, уларга бу гап маъқул келмаганини тушунди, шоирга яна савол берди:

— Жавоб бер, шоир, юртимизнинг бугунги аҳволи қанақа?

— Элимизни, менга қолса, очиқ денгизда шамол қайси томонга қувса, ўша томонга оқиб юрган солга ўхшатар эдим. Аммо бундай десам, халқимга иснод тегади, чунки айб халқда эмас, бошчиларда. Халқимизнинг бугунги тақдиди деворларнинг орасида қисилиб қолган бир туп қайрафочга ўхшайди. Бошлиқлари эса ўша қайрафочнинг гоҳ шохига, гоҳ илдизига болта урадиган ёлланган ўтинчига ўхшайди.

— Раҳмат, шоир, менинг қўл остимда эркинсан.

— Йўқ, мен норозиман, — деди Фозил. — Менинг тўйимни бузгани учун уни жазолайман, бўлмаса, мени мақтаб янги қўшиқ тўқисин.

Одамлар унинг дуторини ўтга туширмай илиб қолиш-

ган экан, қайтариб қўлига олиб келиб беришиди. Бердақ созини қўлига олиб ўрнидан турди.

— Фозил бий, ноҳақликни, фирромликни тилим кесилса ҳам мақтамайман.

Унинг бу гапи Эрназарга ҳам маъқул тушмади.

— Ҳой бола, шоирнинг эл бошчилари билан муносабати юмшоқ, гаплари ҳам юмшоқ бўлиши керак.

— Эрназар, — деб мурожаат қилди ёнидаги бир бий.— Бу шоир солиқ тўғрисидаги қўшигини биринчи айтиши эмас. Менинг фуқароларим унинг бу қўшигини овозини баралла қўйиб айтиб, бетимга сапчиб юришибди. Бундай деб бизларни ёмонлагунча хонни ёмонласин-да!

— Эрназар, агар бу шоир тилини тиймаса ё хон солигини камайтирмаса, эл бузилади, хон ҳаммамизнинг калламизни қиличдан ўтказади, — деди яна бир бий.

Эрназар Бердақча дўқ қилди:

— Қани, шоир, бу бийларга жавобинг борми?

— Тутунсиз ўт, ўтсиз тутун бўлмайди, — деди Бердақ.

— Булар тўғри айтишяпти.

— Халойиқ, жой-жойларингга ўтиринглар! — деди овозини баландлатиб Эрназар. — Энди бошқа созандалар билан шоирларга навбат берилади.

Халқ фала-ғовур билан жой-жойига ўтирди.

— Бердақ-чи?

— У кейин яна айтади.

Халқ Эрназарнинг жавобига ишониб тинчланди.

Ўртага бир оқин чиқиб, терма айта бошлади:

«Бир деганда не ёмон?

Билимсиз ўсган қиз ёмон.

Икки деганда не ёмон?

Эгасиз қолган жой ёмон.

Уч деганда не ёмон?

Мушкулсиз битган тўён ёмон.

Тўрт деганда не ёмон?

Тўралигин бузган бий ёмон».

Эрназар томошибинларнинг жимлигидан фойдаланиб хаёлга толиб қолди. Шунда унинг кўз олдига ўзига ўхшаш бир бий билан ўн чоғлиқ камбағал деҳқоннинг Хивага ҳайдалиб кетиши келди. Қўлини ерга тираб, ҳеч кимга билдирамай ўрнидан турди.

Эрназар ҳар Хивадан қайтишида даставвал Гулзебонинг олдига кирап, кўрган-кечирганларини унга айтиб бериб ҳасратлашар, кўнгли анча таскин топиб, кейин

хурсанд бўлиб уйига қайтарди. Бу сафар у тўғри Кенжамуротникига қараб йўл олди. Бахтига Зарлик ҳам ўша ерда экан. Дўстлар хурсанд бўлиб кўриша кетиши.

— Йигитлар, яхши хабар бор, — деди Эрназар Кенжамуротнинг хотини ёзган кўрпачага ўтирас экан. — Энди нима иш қиласидиган бўлсак ҳам туғимиз пайдо бўлибди, туғимиз! — Йўлдошларининг ҳайрон бўлиб қолишганини кўриб, бийлик тўнини ечиб, керагага илди-да, кўнглидаги гапини тўкиб солди: — Мен шоирларни хаёлпараст одамлар деб унчалик писанд қилмай юрардим. Унинг туғ бўлишини энди билдим. Уни қайсарлиги учун Қорақум эшон қувлаб юборганини эшитганимда сўккан ҳам эдим. Энди ундан кечирим сўрашим керак бўлиб қолди. Аттанг, бийлик мартабам унинг олдида бош эгишимга йўл қўймайди.

— Сен Бердақ тўғрисида гапиряпсан шекилли? — деди Кенжамурот.

— Ҳа, сен уни қаердан биласан?

— У оч-ориқларнинг тили бўлиб қолгани қачонлар эди...

— Оч-ориқнинг тили бизнинг туғимиз бўлиши керак, — деди Эрназар.

— Ундай созанда, ундай хушовоз шоир ҳар юз йилда бир туғилади, — деди Зарлик. — Мен унинг Қорақум эшонга бағишлиб ёзган бир қўшигини эшитдим. Жуда болаган. Бироқ шоирлик тунда ёнган ўтдай яққол кўзга ташланар экану, аммо туғ бўла олармикан?

— Ўзи эмас, сўзи туғ бўлади, — деди Кенжамурот.

Эрназар хурсанд бўлиб ёқасининг тутгаларини ечдида, иштача билан чой ичишга кириши.

— Қани, жўра, ўтган-кетган гаплардан гапириб ўтири.

Кенжамурот одатига кўра мулойим жилмайиб, ер тагидан уялинқираб хотинига қараб қўйди-да, қаддини ростлади.

— Бугун Зарлик иккаламиз Оролни ёқалаб юриб, бир нарсанинг гувоҳи бўлдик. Денгизда елкансиз катта кема сузуб юрибди. Ҳайдаб юрган ўрислардан сўрасак, буг билан юради, ўзи пароход деб аталади, дейиши.

— Тараққиётга доир янгиликларни эшитиб, ҳайрон бўлиш билан ўтиб кетялти умримиз.

— Эрназар, — деди Зарлик унинг гапнинг маъносини тушунган-тутунмаганини аниқлаш учун. — Кейинги вақтларда руҳинг жуда тушиб кетди. Ҳаммамиз ҳам бошини қачон кўтарар экан, деб кутиб юрибмиз.

— Хондан норози бийлар ҳам кўпайиб кетди, — деди

Кенжамурот. — Уларни тўплаб бир гаплашиб олсак ёмон бўлмас эди.

— Ҳақиқатан ҳам шундай, — деди Зарлик. — Эрназар бола, Сойибназар ва бошқаларни айтмай ҳам қўя қолай. Бийларнинг ичидаги энг қаҳри қаттиқ Фозил бийнинг бугунги тўйни беришдан олдин хон маҳрамларига хафа бўлиб ялинганини эшилдим.

— Уйи кўйсин унинг! — деди Эрназар. — Тўплаганини хонга олиб бориб беравериб, ёш хотин олишга давлати камайиб бораётганидан кейин йиглайди-да.

— Энди бундай қилсак, — деди Кенжамурот. — Оғзи бўш, бекарор бийларни қўлга қаттикроқ олиш учун аҳномани оғзаки эмас, ёзма тайёрлаш керак.

Эрназар бу гапни эшитиб, худди йўқотган нарсасини топиб олган одамдай хурсанд бўлиб кетди.

— Михайлов ҳам шундай маслаҳат берган эди. Бу аҳномада эртанги кунимизга ишонч бўлмоғи керак.

— Аҳномага ҳар битта бий қўлини қўйиб, муҳрини босса, сўзидан қайтган куни кўзига кўрсатиб қўямиз, — деди Зарлик ҳовлиқиб. — Жуда ажойиб иш бўлар эди-да. Кимда-ким айнийдиган бўлса, қаттиқ жазоланишини огоҳлантирувчи сўзлар ҳам ёзилиши керак унга.

— Хон билан бирга Марвга урушга кетган бийлар ҳам қайтиб келишсин. Ҳаммасини тўплаб, бир маслаҳатлашиб кўрамиз, — деди Эрназар.

— Маслаҳатни бизникида ўтказамиз, — деди Кенжамурот.

— Бу сафар Эрназар боланикida тўпланишайлик. Нега десанг, теварак-атрофида яқин овуллар кўп.

— Кўп нарсаларни кўриб, ақлимиз пишиб қолди, — деди Зарлик. — Энди қуруқ гаплашмай, аҳноманинг сўзларини ёзиб тайёрлайлик, гапимиз ҳам фақат шу мавзу атрофида бўлсин.

Эрназарнинг йирик кўзлари Зарликка кулиб қаради.

— Маслаҳатинг жуда ўринли.

3

Хон саройи ташқаридан қараган одамга ҳар қанча кўркам, салобатли кўрингани билан доим бетартиб. Шохлари қийшиқ ўсадиган чўл тўранғилига ўхшаб саройда ҳам доим бир-бирига қарши гуруҳбозлик ҳукмрон. У ерда хизмат қилувчиларнинг кўпи сарой бугун-эртадан қолмай остин-устин бўлса керак, деган хатар билан ўтади. Мабодо камгап, бирорвга ёмонликни раво кўрмайдиган

очиқкўнгилли одам саройга ишга ўтиб қолгудек бўлса, ҳамманинг кўзига сўгал бўлишдан, айғоқчи ё душман аталишдан қўрқиб битта гуруҳга қўшилиб қолганини, ўзининг қандай қилиб гийбатчига айланиб қолганини сезмай ҳам қолади. Кари тўранғилга яқин ўстган мўрт ниҳолга ўхшаб қолади-қўяди. Тўранғил қай тариқа қийшиқ ўсмасин, қай тарафга қараб шоҳ қўймасин, у ҳам шундай товланиб, шундай чийралади. Ҳар янги хизматчи оқар сувга ташланган чўпдай, оқимга қараб юрмаса тез кунда сарой билан хайрлашиб қўя қолади. Агар битта-яримта саройдан соғ-омон бўшаб кетса, бу фақат баҳтли бўлганигина эмас, онадан иккинчи марта туғилгани бўлади.

Шу тариқа хоннинг оти хон, саройнинг номи сарой, сира ўзгармайди. Эски хон таҳтдан тушибди ё бўлмаса ўлибди, деган хабар тарқалса, бутун юрт яхши,adolatли хон келишидан умидвор бўлади, енгил нафас олади, аммо бунинг фойдаси йўқ, саройда бир оз тартибсизлик пайдо бўлади-ю, яна эски аслига тушади-қўяди. Янги келган хон яна янги номдаги солиқларни ўйлаб чиқариб, хазинасини тўлатиш пайида бўлади. Шундай қилиб, ҳалқнинг аҳволи олдингисидан ҳам оғирлашади, сарой қадимгидек ёлғон-яшиқ гийбатларга, туҳматларга суюниб, бояги-боягисидай тураверади, хонлик араваси тошбақа юриши билан аста силжийверади.

Хозирги хоннинг олдингиларидан битта фарқи бор. У ҳам бўлса, хонликнинг фойдасига қандай иш қилинадиган бўлса, у таклифни ўзлаштириб олмайди, ким томонидан таклиф қилинган бўлса, ўша одам номидан муҳокамага қўйиб, сарой маҳрамлари ўртасида уни мақтайди, ҳатто сарпо ҳам кийгизади. Миш-миш гапларни ҳам шундай ажрим қиласди. Биринчи кимдан эшитган бўлса, айборни кўпчиликнинг ичидагарра урдириб жазолайди, жуда жаҳли чиқса, қаттикроқ жазога ҳам мустаҳиқ қиласди. Шунинг учун ҳам хоннинг маслаҳатгўйлари илгариги одатларини қилиб ҳали пишиб етмаган таклифларини ўртага ташлашга журъат қилмайдиган бўлиб қолишган.

Сарой иши бир оз ривож топа бошлади. Хон ўзишидан, айниқса Ҳивага қарши қўзголон кўтаришга ё бўлмаса, рус подшолиги ихтиёрига ўтиб кетишга зимдан тайёргарлик кўраётган, «қорақалпоқ мерғанлари»ни тарқатиб юборишнинг иложини тинч йўл билан бартараф қила олганидан жуда хурсанд. Сарой хазинасини тўлдираётганлар асосан шулар. Солиқлар ўз вақтида ке-

либ турибди. Ҳатто Эрназар олакўзгача солиқни мудда-тида етказиб келди.

Хон Марв туркманларига қарши юришда бир оз муваффақиятсизликка учраб келганидан кейин, Қорақум эшонни чақиртирди. Одатига кўра, маҳрамларини ҳам тўплади.

— Югансиз қорақалпоқларни тинчтишга йўл топиб, баъзиларига амал бериш йўли билан биз томонга оғишларини маслаҳат берган сиздай ақл эгасига яна бир карра ташаккур билдирамиз.

Эшон бу хоннинг одатларини аллақачоноқ ўрганиб, унга мослашиб ҳам улгурган эди.

— Биз мўминни қўйинг, — деди у хоннинг мақтовлари олдида ўзини ўта нокулай ҳис қиласётгандай кўрсатиб, қизариб, елтигичдай соқолини қайта-қайта сийпалаб. — Кароматли Хоразмнинг қуёши, полизда қовун етилса, боғбондан олдин ити сезади. Биз фарид ҳам улуф Хоразм боғининг шунаقا бир итимиз-да.

Марвга қарши юришда баъзи муваффақиятсизликка учрагани учун дили хуфтон бўлиб қайтган хоннинг тунд чехраси бир оз ёришгандай бўлди. Бу ерда ҳозир бўлган сарой аҳли ҳам енгил нафас олди.

— Қорақум эшон, ниҳоятда уста файласуфсиз-да, — деди хон. — Сизни Хоразмнинг орқа чегарасига жўнатиб, биздан олдингилар янгишишмаган экан. Ўзингиз айтганингиздай, ўрисларнинг хужуми ўша томондан бошлади.

Эшон хонга миннатдорчилик билдириб ўрнидан туриди.

— Кароматли қуёшимиз, менга вазирнинг баъзи ҳаракатлари ёқмаяпти.

Вазир бу гапни эшитиб, нонини қўлидан ит юлқиб олиб кетган бола ҳолатига тушди, қовоғи уйилиб, лавлагидай қип-қизариб кетди. Хон бир сўз демай, кўзларини пирпиратиб, Қорақум эшонга ўтиришга ишора қилди ва бу гапига далил талаб қилди.

— Далиллаб берайми? — Эшон ўрнидан туриб, яна ўтириди. — Ўрис подшолигининг элчиси келганида марҳум хоннинг миясини айлантириб, шаҳарда алоҳида тартиб ўрнаттириди бу одам. Ўрис элчи билан шартномага муҳр босди бу одам.

— Марҳум хоннинг ўзи имзо чеккан, мен муҳр босганман, холос, — деди вазир чидолмай. — Ўрис элчиси кетганидан кейин унинг ўрнига қолдирган вакилини сизнинг маслаҳатингизга биноан қувдирдим.

— Нодоннинг юраги тилида, ақллиниңг тили юрагида бўлади, — деди эшон салмоқлаб, — қизишманг, вазир. Мен сизни дўзахга ташлатиш ниятидан узоқман, аммо ўша шартнома Олакўзга ўхшаганларга мадад беради. У кўлга тушган пайтида ўлдириб юбормадингиз.

— Олакўзни тирик қолдиришни ўзингиз ҳам илтимос қилган эдингиз, — деди вазир эшонни уриб юборгудек ҳолатга тушиб.

— Тил бамисоли йўлбарс, маҳкам ушласангиз, ўзингизни қўриқлайди, эркига қўйиб берсангиз ўзингизни талайди, вазир. Ҳар гал оғзимни очганимда, оғзимга ураверманг, мен оқни — оқ, қорани—қора демоқчиман. Олакўзни тирик қолдиришни сўраганим рост, бундан улуф Хоразм ютқазмади. Агар фаҳмингизни ишлатсангиз, Олакўз ҳозир Хиванинг йўлида оқтовон.

— Шунинг учун ҳам қорақалпоқлар хусусдаги ақли маслаҳатлар сиздан чиқишини улуф хонимизга доим ўзим айтаман.

— Улуф қўёшимиз, — деб эшон хон томонга ўтирилди. — Бирлиги йўқ хонлик чириган бўздек ҳилвираб қолишини ўзингиздан билганмиз. Амр этинг, ё мен гапирай, ё вазир гапирсин.

— Сиз гапиринг!

Хон ўнг томонида турган бир жаллодига им қоқди. Жаллод вазирни қўлидан етаклаб ташқарига олиб чиқиб кетди.

— Ў-ў-ў! Улуф қўёшимиз, энг ёмон офат саройдаги бошбошдоқлик! — деб эшон дўриллаб гапида давом этди: — Буни душманларимиз сезиб қолишмасин. Аммо саройдаги бошбошдоқликнинг бош сабаби, ўшанда ўрислар билан шартнома тузиб қўйилганида.

— Кўшни хонликлар, подшоликлар билан тинч-тотув яшаш, улуф Хоразмнинг истиқболи учун ҳам яхши эмасми?

Бу ерда ҳозир бўлган сарой аҳди хоннинг бу саволидан эшон довдираб қолиб, жавоб қилишга қийналса керак деб ўйлашган эди, унинг қиёфасида ҳеч қандай довдираш ифодаси содир бўлмаганини кўришиб, қандай жавоб қиласар экан, деб унинг оғзига қарашиди.

— Улуф қўёшимиз, — деди эшон хотиржамлигини бузмай. — Сизнинг нурли ақлингиз кароматли Хоразм халқининг фамига қаратилганига имоним комил. Аммо ўша шартномага биноан ўрислар улуф халқ бўлиб кўриниб қолди. Бутун шарқда худонинг осмондаги қуёшидан кейинги қуёш сиз бўласиз. Сиздан таралган

нур ислом нури, у бутун оламга етади. Ушбу нур мусулмон турк султонининг нурига қўшилса, олам гулистон бўлар эди, бутун олам исинар эди. Ўзингизга маълум, ўрислар исломга қарши. Ҳозир оламдаги энг кучли мамлакат, илм-ҳикматнинг тилсимиға эришган мамлакат инглизларнинг мамлакати. Бу мамлакат турк султонини қўллаб-куватламоқда. Кучизнинг қўли кучлига берилса, олам пойимизда бўлади.

Хон ўйланиб қолди. Унинг ҳолатини кузатиб ўтирганлар ҳам жим. Хонага пашша учса сезилгудек сукунат чўкди...

— Қорақум эшон Хивага жўнаши олдидан айғоқчи муридлари орқали Эрназар олакўзнинг яна бир иш бошламоқчи бўлиб, бийларни Эрназар боланикига чақиртираётганини, Фозил бийнинг тўйида Бердақ шоир ўзини оқин қилиб кўрсатиб, «Бултургидан бу йил ёмон...» деб қўшиқ айтганини эшишган эди. Эшон шуларни хонга маълум қилиб, маслаҳатлашиш ниятида эди. Ҳозир шу икки янгиликдан қайсииниси муҳимроқ эканини ажратолмай, боши гаранг бўлиб ўтиради.

Хоннинг эшонни чақиртиришдан мақсади, Марв туркманларини енгиш учун нималар кераклигини махфий суратда маслаҳатлашиш эди. Лекин унинг бу ўтиришидан шубҳага тушиб қолди. Нияти нима эканлигини билиш керак.

— Эшоним, сизни кароматли дейишади, биринчи кўришдаёқ одамни илгаридан биладигандай хулқ-атворини, оила аъзоларини, яқин-ёвуқларини айтиб бераверади, дейишади. Бундай авлиёликка қандай эришгансиз?

Эшоннинг юраги шув этиб кетди. «Менинг девона бўлиб, эл оралаб юриб одамларнинг сир-асрорларини обдан ўрганиб олганимни ўша лаънати Бектўрадан бўлак ҳеч ким сезган эмас эди, қарғиш ургур вазир ўшандан эшигнларини хонга етказиб қўйган бўлса-ю, хон энди ўсмоқчилаб мендан суриштираётган бўлса-я», деган ваҳимага тушиб, эшон хоннинг қип-қизил юзига ялт этиб қаради. Хоннинг шум, қийиқ қора кўзлари жўрттага кулимсирамай турганини сезиб, ўзини босди.

— Мени жуда юқори баҳолаб юборганингиз учун сиздан беҳад миннатдорман, улуғ қуёшимиз. — Эшон бирон далил айтмасам, ишонмаса керак, деб ўйлаб қўйди. — Мен одам билан гаплашсам, кўзига тикка қарайман. Шунда рост ё ёлғон гапираётганини ажратиб ола биламан.

— Вазирим қорақалпоқлардан Мовлон сарик деган одамга амал керак, деб юрибди.

— Унга амал бергандан кўра, бераман, деб ишлатиб юриш кўпроқ фойда келтиради, улуғ қуёшимиз. Айбга буюрмасангиз, сизга битта маслаҳатим бор, улуғ қуёшимиз. Марв туркманларига қарши урушта Эрназар олакўз борса яхши бўлар эди. У хўкиздай кучли, душманни роса қийратади.

Хон унинг муддаосини тўғри уққанига ҳайрон бўлиб, истеҳзоли жилмайди-да, кўзларини юмди. Эшон бундан фойдаланиб сўзида давом этди:

— Мен туш кўрдим, улуғ қуёшимиз, сиз турк султонига одам юбориб, алоқа боғласангиз...

— Сайёҳларнинг айтишларига қараганда, турк султони билан ўрис подшолиги ўртасида муносабат яхши йўлга қўйилаётган эмиш.

— Мусулмон билан кофирнинг дўст бўлмаслиги эс-китдан маълум улуғ қуёшимиз. Турк султонини қўллаб-куватловчи катта-катта мамлакатлар кўп. Агар ўшаларга кўл чўзсангиз, сиздай улуғ ислом қуёши бутун шарқقا яна ҳам кучлироқ нур таратиб, теварак-атрофдаги хонликлар фақат сизнинг нурингиздан баҳраманд бўлиб яшайдиган бўлишига имоним комил.

Хоннинг вужуди балқиб, бир оз ўйлаб олиш учун энди қўзини юмаётган эдики, эшик тарс этиб очилиб, худди орқасидан бирор териб юборгандай, хонага вазир отилиб кирди, у остона ҳатлаб ичкари кириши билан ерга юзтубан ётди.

— Улуғ хоним, яна галаён! Шаҳарликлар галаёни!

— Асал бор ерда ари уймалашади, улуғ қуёшимиз, — деди эшон пинагини бузмай. — Бу ишда ҳам ўрисларнинг қўли бўлса ажаб эмас!

— Ҳой ақлсиз вазир, чинакамига ёмон хабар олиб келгандан кўра ёлғондан бўлса ҳам хурсандчилик хабар олиб келганинг афзал эмасмиди, — деди хон босиқлик билан ва бу хабарни эшишиб юраги чиқиб кетган маҳрамларига қаради. — Ўз шаҳаримизда ҳам душманларимиз борми?

Маҳрамларга жон кириб чувиллаши.

— Албатта, улуғ қуёшимиз.

— Одди олинмаса ўрисларнинг таъсири кучаяверади. Балони қўндоғида гум қилиш керак, улуғ қуёшимиз!

— Ундай бўлса, биз билан бирга юрасиз, — деб хон жойидан қўзгалди.

Улар отланиб чиқишиганда хоннинг отлиқ лашкари галаёнчиларни сарой олдида қамчилаб қувиб юрган экан. Хонни кўриб лашкарбошилар авжга миниб, навкарларига найзадан фойдаланишга буйруқ беришди. Ўша заҳоти

галаёнчиларнинг тўпи бузилиб, ҳар тарафга қараб қоча бошлади.

Хон билан бирга бу манзарани кузатиб турган эшон бир нафас бепарво қараб турди-да, хонга ўтирилмасдан галирди:

— Улуғ Хоразмнинг нурли қўёши, қоронги осмонда милтиллаб турган юлдузлар қўёш чиқар олдида ғойиб бўлгани каби, адолат майдонида сиз пайдо бўлишингиз билан ўзини юлдуз санаб юрганлар ботди, атроф тинчи-ди. Улуғ қўёшимиз, халқда бир ривоят бор, ит қутурса эгасини қопармиш. Итларнинг бошлиқлари дарҳол жазо-га тортилсин!

Иккала кўзи бир нуқтага қадалган хон истеҳзоли жилмайиб олдинга юрди.

— Ҳаммаси жазога тортилсин, яна Марв туркманлари устига юриш қиласман.

Хоннинг ёнига аскарбоши келди.

— Улуғ хоним, шаҳарликларни тинчитдим, аммо Абдураҳмон исмли бошчиларидан бири қочиб кетди.

— Қаёққа қочди?

— Кўхна урганчилклар томонигами ё қорақалпоқлар томонигами, билолмай қолдим.

— Ерга кирса қулоғидан, осмонга чиқса оёғидан тортиб, олдимга олиб келасан! — Хон вазирига ўтирилди. — Марв урушига Олакўзни ҳам чақиртиринг. Ўтган сафар солиқни кам олиб келганини баҳона қилиб чақирти-рарсиз. — Хон чап ёнидаги эшонга ўтирилди. — Сизнинг маслаҳатингизга кўра Туркия сultonига элчи юборишни ўйлаб турибман.

Эшон отидан иргиб тушди, хоннинг қордай оппоқ отининг олдинги икки оёғини қучоқлаб хоннинг олтин суви юргизилган кавушининг тумшуғидан ўпди ва бурнини тортиб, йиғламсиради.

— Отланинг, сизнинг ниҳоятда пок ниятли киши эканингизга ишондим.

4

Куз бошида меҳмон кутиш ниҳоятда қулай. Биринчидан, барча полиз экинларининг, мева-чеваларнинг гарқ пишган вақти бўлса, иккинчи томондан қанча меҳмон кутсанг ҳам уй торлик қилмайди. Бу мавсумда ҳар дарахт тагининг ўзи бир уй. Энг муҳими, дастурхон ёзгудек ҳолинг бўлсин, ҳолинг бўлиши ҳам мумкин, феълинг кенг бўлсин, очиқ кўнглинг бўлсин.

Эрназар бола Оға бий ўйинига қўшилганида қирқтacha йигитга хизмат қилганидан бери, қайтиб ундаи дастурхон ёзмаган эди. Эрназар олакўз бир кўрганида элнинг барча атоқли бийларини уникига тўплайдиган бўлганини айтганидан бери тайёргарлик кўриб юрарди. Кенг ҳовузли уйининг атрофини яхшилаб тозалатиб, сув септириб, соя-салқин ерларининг ҳаммасига турли-туман гилам, палос, кигиз, кўрпачаларни ёздириб ташлади. Жиловдорини Хивага юбориб узумнинг сувидан олдирди. Унга ҳам қаноат қилмай, овулининг ёш келинчакларини тўплатиб, беш ботмон сабзини эздириб, сувини олдирди.

Меҳмонарнинг келишига яқин икки кишига биттадан қўй сўйишни тайинлаб, уларнинг олди кўриниши билан ташқарида туриб, ҳаммаларини ўзи кутиб олди. Эрназар олакўзга алоҳида илтифот кўрсатиб, отдан ўзи кўтариб туширди.

Утган сафар хон билан бирга Марв урушида қатнашган бийларнинг ҳам баъзилари келишди.

Ҳар кимни ҳар нарса қизиқтиришига қарамасдан ўзаро сұхбатлар жуда самимий бошланди. Гап Марв урушига тақалганда битта бийнинг хондан Олакўзни сўраганини айтиб қолишли. Эрназар бу гапга эътибор бермагани учун гап мавзуини ўзгартириб, бийлар солиқ тўплашда жуда қийналиб кетишаётганларидан шикоят қилишли.

Аллаким ёш Бердақ шоирнинг «Солиқ» деган қўшигини кўчада болалар айтиб юришганини айтган эди, сұхбат ўз йўналишини осонгина топди-қўйди.

Эрназар олакўз одатдагидан ҳам босиқ, камгап бўлиб ўтиради. Гап навбати келганда, у ҳам луқма ташлади:

— Қадрдонларим! — деди у сўзига алоҳида ургу бериб. Олакўзниң оғзидан бундай юмшоқ сўз кўпам чиқавермасди, шунинг учун ҳам ҳамма унинг оғзига дикқат билан тикилди. — Шоирларга эътибор бермас эканмиз, Бердақ қўшиғида куйлаганидай, замон йилдан йилга оғирлашиб боряпти. Ўзи оз сонли элда олтмишдан ортиқ бийимиз бор, яна қанча ўнбоши, элликбоши, юзбошилар бор. Гапнинг ростини айтганда, ҳаммамиз халқнинг гарданидамиз. Хон бирни айтса, биз икки-уч ҳисса қилиб ундирамиз.

— Ана ўннинг учун ҳам бизнинг бола вақтимиздагига қараганда қашшоқлар, тиланчилар кўпайиб кетган, — деди бийлардан бири.

— Отга мингандар, бийлар ҳам кўпайди, — деди иккинчи бий.

— Элда оч билан тўқнинг ажралиб бораёттани бир элнинг иккига бўлиниб кетаётганини бир кўриниши, — деди Эрназар олакўз. — Аксинча, биз уларни бирлаштиришимиз керак.

Хаммадан ёш, бунинг устига мезбон бўлгани учун Эрназар бола гап келиб қолганда ҳам аралашмай, одоб сақлаб ўтирган эди, Олакўзнинг бу гапидан кейин суҳбатга аралашмай туролмади.

— Эрназар оға, ҳаммамиз бирлашиб, бир ёқадан бош чиқарсаккина эли севган одамлар бўламиз. Аммо бунинг йўлини сира тополмаймиз, нима мақсадда бирлашаётганимизни, кимга қарши қурол кўтаришимиз кераклигини сира билмаймиз.

— Ақл ўргатадиганлар кўпу, ақл йўқ, ҳасрат кўпу, ҳасратнинг сабабчилари кам, ҳеч ким аниқ билмайди, — деди Раҳмонберди бий.

Олакўз чўнтағидан бир бўлак қамишдай буралган қоғоз чиқарди:

— Қадрдонларим, биз Зарлик, Кенжамурот учаламиз маслаҳатлашиб «Аҳднома» ёзиб тайёрладик. Маъқул десаларинг, ўқиб бераман.

Ҳаммалари жим бўлиб қолишли.

— Элимизда олтмишдан ошиқ бий бор, шунинг учун ҳам бунга «Олтмиш бийнинг аҳдномаси» деб ном кўйдик.

— Ўқинг! — деди кўпчилик.

Эрназар олакўз хатни ўчоқдаги оловнинг ёруфига тутиб ўқий бошлади:

ОЛТМИШ БИЙНИНГ АҲДНОМАСИ

«Ҳозир бутун олам чайқалиб, одамзод фалаёнга келиб турибди. Мамлакатлар ўртасида, хонлар ва подшолар ўртасида борди-келди йўллари чегараланиб, кучлилар ожизларни эзив, озчиликни ражиш йўлига ўтди. Бундай бетинч замонда қайси элнинг бирлиги баҳорги музга айланса, халқи қул бўлиб, бошларига мусибат дўли ёғади, инсон тақдирни қил устида қолади. Биз, барча қорақалпоқ бийлари, бошимизга ёғиладиган мусибат дўлининг олдини олиб, қуйидагиларга аҳд қилиб, ушбу аҳдномага имзо чекамиз ва муҳримизни босамиз.

Бизлар учун энг асосий шарт — бирлик.

«Бирлик» — қорақалпоқ хонлиги демакдир. Қорақалпоқ хонлигини тузамиз.

Қорақалпоқ хонлиги мустақил бўлиб, ўзи яшаб турган ернинг, сувнинг эгаси бўлади. Хон барча бийларнинг маслаҳати билан тайинланади. Хон энг аввало Амударёдан тикка йўл олган катта ариқ тармоғини қазишни бошлатади.

Кимда-ким элга, хонликка содиқ бўлса, унга кенг ялов, экинга ер, сув беришни хоннинг бошчилигига бийларнинг маслаҳати ҳал қиласди.

Ерсиз, сувсиз битта ҳам хонадон қолмайди. Табиий бойлиқ ҳалқ ўртасида баробар тақсимланади.

Кўшни давлатларнинг Хива хонига қўйган талаби бизга ҳам дахлдор, яъни бизнинг ҳам қўл остимизда кул, чўри сотиш, сотиб олиш ман этилади.

Барча қўшни элатлар билан биродар-туғишига нийати барча қўшни давлатларнинг Хива хонига қўйган талаби бизга ҳам дахлдор, яъни бизнинг ҳам қўл остимизда кул, чўри сотиш, сотиб олиш ман этилади.

Қорақалпоқ хонлиги ўтмишдаги ақдли боболарнинг, афсонавий Маман бий ва Ойдўс боболарнинг ўз ҳалқининг баҳти учун амалга ошироқчи бўлган энг яхши ниятларининг давом эттирувчилари бўлади. Фарзандларига илм-ҳикмат ўргатиш учун манови арабники, манови ўзбекники ё қозоқники, манови туркники ё инглизники, деб танлаб ўтирамай, имконияти бўлган барча эллардан илмли одамларни чақириради, энг ақдли, интизомли, зеҳнли болаларни бошқа мамлакатларга ўқишига юборади. Ҳар бир фарзанд ота-бобоси эккан ниҳолдан мева ундирадиган бўлиб тарбияланади. Ҳар бир бий, ҳар бир бошчи қўл остидаги ёш ниҳолларнинг тақдиди учун жавобгар ҳисобланади. Хон буни энг биринчи иши деб ҳисоблайди.

Хонликнинг қўриқлаб турадиган лашкари бўлиши керак. Шунинг учун ҳар бий, ҳар бир уруғбоши — ўзини қорақалпоқ хонининг аскарбоҳисиман деб, элнинг ҳар бир йигити ўзини «қорақалпоқ мергани» деб ҳисоблайди. Элдаги ҳар бир от мерганники деб ҳисобланади. Ҳалқ бошига оғир кун тушса, ҳамма бирлашиб, душманга қарши курашга отланади. Агар куч озлик қилиб, эл ҳаёти хавф остида қолса, ота-боболаримиз йўлидан бориб биринчи навбатда ёрдамни тарафдорларимиздан сўраймиз. Узоқдаги подшоликдан ёрдам келиб ултурмайдиган бўлса, кимлардан ёрдам сўрашни бийларнинг маслаҳати ҳал қиласди.

Қорақалпоқ хонлигининг ички душмани — уруғчилик деб ҳисоблансан. Ишсизлар, порахўрлар, ёлғончилар ўғрилар билан бир хил жазолансин. Бирордан нарса олган

одам то эгасига қайтариб бергунicha ўз номи билан эмас, «қарздор» деб аталсин.

Хонликнинг ички ва ташки душманлари бир хил қораланиб, ҳеч қандай шафқат қилинmasин.

Кимда-ким ушбу аҳдномани бузса, ўлимга ҳукм этилиб, мол-мулки қорақалпоқ хонлигининг хазинасига ўтказилсин.

Омин!

«Аҳднома» Козоқдарё бўйида Ҳижрий 1269 йилда, ражаб ойида битилди».

Ҳаммалари ҳайратланиб бир-бирларига қараши.

— Эрназар оға, жуда чуқур ўйлаб ёзибсиз, — деди мезбон ўргага чўккан жимликни бузиб. — Сиз таърифлаётган мустақиллик эртаклардаги хонликларга ўхшайди. Агар буни амалга ошира олсак, бизнинг кетимиздан ёлғиз ўз элимизгина эмас, бутун олам эргашадиган бўларди.

— Умрида хонликка бирлашмаган ҳалқ хонлик тузиб, бу иши билан бутун оламга намуна бўлса, бундан ҳам катта баҳт борми дунёда? — деб Кенжамурот юпқа лабларини силаб, гапига ким қандай муносабатда бўлаётганини зидан кузата бошлади.

— Ҳў-ӯ, димоги балаңд бийлар! — деб оқ соч, юмaloқбош Жонибек бий бир оз керилиб ўтириб, истеҳзоли жилмайди. — Бизнинг қорақалпоқлар учун таҳт — ер, тож — осмон, ундан ортиқ ҳеч нарса бўлиши мумкин эмас.

— Агар мумкин бўлса-чи? — деди ёш бийлардан бири.

— У ҳолда фақат хурсанд бўламан, «Аҳднома»га имзо чекиб, муҳримни босаман, сабаби, уруғимиздаги очлардан солиқ тўплашда қўйналиб, Хивада ҳаммадан кўп гап эшишиб юрган мен бўламан. Хивадан қутулсак, ҳатто бошимни садақа қилишга ҳам тайёрман, — деди Жонибек бий.

— Менда бир хавф бор, — деди қилтириқ Сирим бий. Ҳамманинг хаёлидан шу овулини қандай бошқарар экан-а, деган фикр ўтди дафъатан. Бий ҳамманинг кўзи ўзига қадалиб қолганидан довдирамади. — Хавфим шуки ҳар бий аскарбоши дебсиз, бу дуруст, ҳар бир от мерғанники дебсиз, аммо буни амалга ошириш қийин.

— Қийин эмас, — деди Эрназар олакўз. — Ҳар овул, ҳар уруғ битта бийга бўйсунади...

— Зўрлайсиз, мажбур қиласиз шунга, — деди Зарлик.

— Зўрласак, мажбур қилсак, унда тенглигимиз қаёқقا боради? — деди Сирим бий.

Гап кўпчилик бийларнинг дилидан чиқаётган бўлса ҳам унга қўшилишга ҳеч қайсиниси ботина олмай, яна битта-яримта нима деб қолар экан, деб кутишиди.

— Бердақ қорақалпоқ хонлигининг бош шоири бўлсин, деб қўшиб қўйилса қандай бўлар экан? — деди Зарлик. Бу Эрназар иккаласи олдинроқ ўйлашган фикр эди, кўпчилик қувватламаганидан кейин, — майли, ҳозирча кўя турайлик, — деди у.

Хўппасемиз, чумчуқбош Қодирмуҳаммад бий томогини қириб, ўсиқ қошлиарини уйиб, ўчоққа тупурдиди, ҳарсиллаб жойидан бир қўзгалаб қўйди.

— Тип-тинчгина юрган элимизни қийноққа солишнинг нима кераги бор? Бундай хонлик бўлиши мумкин эмас. Сабаби, ҳеч ким ортиқча отини осонликча бермайди. Яххиси, Хива хонига ўн икки уйдан битта навкар ажратиб, белимизни маҳкам боғлаб, хизматини қилиб юраверганимиз маъкул.

— Агар шу ўтирган бийларнинг кўпчилиги қўшилса, қўшиласанми?

— Ўйлаб кўраман.

— Эрназар оға, — деди Эрназар бола гўё бу гапларни эшифтмагандек. — Мен бу «Аҳднома»нгизга биринчи бўлиб имзо чекаман ва муҳrimни босаман.

Бийлар ҳайрон бўлишиб, ичларидан хўрсиниб қўйишиди.

— Сиёҳ-қалам беринглар! — деди Эрназар олакўз.

Сиёҳдон, қофоз унча-мунча уйлардан топилавермас эди. Аммо бу хонадонда ҳамма нарса тахт экан. Эрназар бола ўртага хонтахта келтириб, устига бир неча бет оқ қофоз билан иккита қамиш қалам қўйдирди. Эрназар олакўз хонтахта устига энгашиб, даставвал ўзи қўйиб, муҳрини босди-да, кейин Эрназар болага узатди.

Эрназар бола ҳам айтганини қилди.

Ундан кейин Кенжамурод бий чўнтағидан муҳрини чиқарди. Юмaloқ бош Жонибек бий муҳрини оҳанжамали халтасидан чиқаргунича анча вақт ўтди. Унинг тўсатдан ўжарлиги тутиб қолмасмикин, деб нафасини ичига ютиб ўтирганлар бармогига сиёҳ сурганини кўриб кўзлари ола-кула бўлиб, қўуллари қалтирай бошлади.

— Бир-икки кун ўйлаб кўрса бўладими? — деб сўради чумчуқбош Қодирмуҳаммад ўзига навбат келганда.

— Ёнингдагига узатвор, — деди Эрназар олакўз бир оз зарда билан.

Ориқ Сирим бий муҳрини аллақачон тайёрлаб, тили билан ялаб ўтирган эди, «Аҳднома»ни қўлида узоқ тутмай, ёнидаги шеригига узатиб юборди.

Эшикка яқинроқ ўтирган ёш бий «Аҳднома»ни қўлига олди.

— Ёши улуғлар, боболаримизнинг ақли етмаган ишни қилиб ўтирибмиз.

— Ундан дема, жигарим, — деди Эрназар олакўз. — Бизларнинг ҳам келаси авлодга қолдираётган ишларимиз кўп.

— Масалан, афсонавий Маман бий, Ойдўс бобо қандай каромат кўрсатиб кетишиган? — деб сўради кўпчиликдан ажралиб қолганига алам қила бошлаган чумчуқбош Қодирмуҳаммад.

— Ўтмишни тўғри баҳолаш учун сизларга каттароқ бошлиқ керак.

— Сотқин Ойдўс бобонинг ишини биз қандай давом эттирамиз? — деб тўнғиллади пойгакдан бир овоз.

— Ойдўс бобонинг икки фарзандини юртни кўриқлаш учун урушга жўнатишининг ўзи ҳам катта гап, — деди Олакўз бир оз қизишиб.

Қодирмуҳаммад индамади, зарда билан ўрнидан туриб, чиқиб кетди. Унинг кетидан бийларнинг ярмидан кўпи чиқиб кетди. Уларга ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Мамит бий ҳам уларга эргашиб чиқиб кетган эди, негадир яна қайтиб кириб, «Аҳднома»ни сўради. «Аҳднома»ни қўлига олиб у ёқбу ёғига қараб турди-да халтасидан муҳрини олиб босди, кейин барибир чиқиб кетди.

Унинг бу қилмишига ҳеч ким ҳайрон бўлмади, кетидан гап ҳам қилмади.

— Аҳдномага имзо тўплаш давом этаверсину, аммо музокара бошлаш учун Даشت қипчоқча вакил ҳам жўнаб кетаверсин, — деди қолган бийлардан бири.

— Мен бораман, — деди Зарлик бошини баланд кўтариб.

— Мен ҳам бораман, — деди Кенжамурот.

— Қадрдонларим, — деди Эрназар олакўз. — Бу ишимиз ҳозирча сир.

— Ҳозирги кетганлар-чи?

— Ҳар бир кишининг юрагида юртига нисбатан туғилган муҳаббат ёлқини бўлади, — деди Олакўз. — Шунинг учун биронтаси ҳам ҳозирча ҳеч нарса демаса керак.

— Уларнинг кўпчилиги хирмон шопириш учун шамол

кутадиганлар. Ҳозирча ҳаммаси индамай юради, — деди Эрназар бола.

— Энди бу «Аҳднома»га ҳозир чиқиб кетганларга қандай қилиб имзо чектириб, муҳр бостирамиз?

— Буни Эрназар оғанинг бўйнига юклаймиз, — деди Эрназар бола.

— Хонимиз ким бўлади? — деб сўради яна бир чидамсиз бий.

— Олтмиш бий «Аҳднома»га тугал қўл қўйиб, муҳр босишгандан кейингина маслаҳатлашамиз буни.

— Унда хоннинг турар жойи қаер бўлади? — деб сўради яна бояги бесабр бий.

— Ҳозирча ҳаммамизнинг турар жойимиз отимиизнинг эгари бўлиши керак.

Бийлар Эрназар олакўзнинг жавобидан қаноат ҳосил қилиб, бесабр бийга қараб ўқрайиб қўйишиди.

— Ўлимдан бўлак ҳамма нарсанинг эрта бўлгани яхши, — деди Эрназар олакўз ишни тезлатиш учун ҳамманинг диққатини ўзига қаратиб. — Энди ҳаммамиз ақдимизни бир ерга тўплаб, иттифоқчиларимизга ёзадиган хатни бошлайлик.

— Майли, бошлайлик.

Эрназар олакўз ҳозиргидай осонгина, тез тил топишимиз, деб ўйламаган эди. Хурсанд бўлиб кетганидан сиёҳдон, қоғоз-қалам турган хонтахтани олдига яқинроқ сурди. Бийлар ишонч билан унинг атрофига жислашиброқ ўтиришиди...

* * *

Энг яхши тилак — умрингнинг қиши бўлмасин, энг ёмон тилак — умринг қишдан чиқмасин.

Табиатнинг қиши ҳеч гап эмас, қалинроқ кийинсанг, ўт ёқсанг, исинасан. Қорақалпоқ элининг умри ҳамиша қиш эди, парокандаликнинг қиши эди.

Ана ўша қиш бугун бир гуруҳ қорақалпоқ бийларининг «Аҳднома» остига имзо чекиб, муҳр босишлиари билан бир оз юмшагандай бўлди. 1743 йили афсонавий Маман бий Петербургга хат олиб борганидан бери орадан бир юз ўн йил ўтган бўлса ҳам Қорақалпоқ ҳалқи ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Мана энди кузнинг ёқимли оқшомларидан бирида қорақалпоқ бийларининг бир гуруҳи Эрназар олакўз бошчилигида қайтадан бош кўшиб, иттифоқчилардан ёрдам сўраб, яна туни билан хат ёзишиди...

Хатни сира кечиктирмасдан салтанатнинг Оренбург-даги вакилига етказиш учун Зарлик билан Кенжамурот йўлга равона бўлишиди.

Оқибати хайрли бўлсин, ишқилиб.

5

Ёшлар бир нарсага ихлос қўйиб киришса, унинг қўлини қайтариб бўлмайди. Ёшлар бир нарсани ўрганишга жон-жаҳди билан киришса, ўрганмай қўймайди. Шунинг учун ҳам аввало ёшлар яхшиликни олдиларига мақсад қилиб қўйишин, унга эришишга ихлос билан берилишишин.

Замонавий касб ҳунар ўрганишни мақсад қилиб Оренбургта келган икки ёш аzonдан то қора кечгача тинмай ишлашди, чарчашларига қарамасдан олдиларига қўйған мақсадларидан чекинишмади... Чет тилида бемалол гаплашадиган бўлишиди. Генерал-губернаторнинг қўли остида тонг отгандан-кун ботгунча ишлайдиган Михайлов билан кечқурун учрашишга ошиқиб, «Азбука»на ўрганишди, кам-кам ўқийдиган, ёзадиган бўлишиди. Қаллибек ҳатто Михайловнинг ўзича бўмаса ҳам озоз чизадиган, сурат соладиган ҳам бўлди.

Михайлов болаларнинг тиришқоқликларидан, зеҳнлиликларидан хурсанд. Ишдан обдан чарчаб ё бошлиқларидан ҳайфсан эшишиб, кайфи бузилиб келса ҳам болаларни қўриши билан ҳаммасини унугради-да, улар билан машгулотини ўтказаверади. Баъзан ёзиш-чишишга берилиб тунни тонгга улаган вақтлари ҳам бўлди.

Улар бир-бирлари билан шу қадар дўстлашиб кетишиди, ҳар қандай қийинчиликка дуч келишса ҳам бир-бирларини айбламай, эрта билан совуқ сувга бет-қўлларини ювив, яна ишларига тарқаб кетаверишади.

Тенгел билан Қаллибек кейинги пайтларда чакана ишларга ўтиб, бадавлат бойлар билан савдогарларнинг ҳукуматдан яшириб, баъзан ёғодан, баъзан фиштдан чиройли қилиб соладиган уйларида ишлайдиган бўлишиди. Бундай ишлаш уларга ҳар томонлама қулай бўлиб чиқди. Сабаби, Эрназар айтганидай, буғ билан юрадиган арава-нинг сирини ўрганишга саҳрои қорақалпоқ болалари у ёқда турсин, ҳатто камбағалроқ оиладан чиққан рус болалари ҳам яқин йўлатилмас эди. Буни Михайлов айтмаса ҳам ўзлари тушуниб:

— Григорий оға, бизда «усталик эл тузалар» деган нақл бор, юртимизга уста бўлиб қайтсан ҳам катта гап,—

деб тақдирларига тан беришди болалар. Аммо иккалалари ҳам бирон кишидан койиш эшитмасликка ҳаракат қилиб, кимнинг уйида ишлашса ҳам, бор ихлосларини ишга солишди, астойдил, тинимсиз ишлашди.

Шу тариқа кунлар бир-бирини қувалаб ўтаверди...

Михайлов бир куни қўшалоқ шогирдига қувончли хабар топиб келди.

— Генерал-губернатор охири рози бўлди! Қорақалпоқ томонларни кашф этамиз, экспедиция отрядини шахсан ўзим бошлаб бораман, деди. Менга шогирдларингга эҳтиёт бўл, балки аскарбошига тилмоч қилиб олиб кетармиз, деди.

Болалар худди этакларига ой тушгандай, ўзларида йўқ хурсанд бўлиб кетишли. Уларнинг назаридаги, рус аскарлари Туркистонга гўё илмий-тадқиқот ўтказиш учун борарди... Учалалари кечаси билан гаплашиб, деярли ухламай тонг оттиришди. Эрталаб каллалари уйқусизликдан фувиллаб ётган бўлса ҳам ишларига кундагидан ҳам кўнгилли жўнаб кетишли.

Михайловнинг танишлари, хабарлашиб турадиган дўст-ёрлари кўп эди. Баъзан ўшандай дўстларининг келиб-кетишлари, турли-туман топиб келган янгиликларини ўртоқлашишлари, ҳалигача сургунда юрган декабристларнинг тақдирни хусусидаги мулоҳазалари икки қорақалпоқ йигитида ҳам юрт тақдирини яхшилаш учун нима қилиш керак, деган ўйлар уйғотиб, кети кўринмайдиган хаёлларга гарқ қилди.

— Григорий оға, — деди бир сафар Тенгел. — Олдингизга келиб гаплашиб кетадиган, баъзан узоқдан хат ёзиб турадиган дўстларингизнинг хатларининг мазмунига қараганда Россиянинг тақдирига тегишли кўп янгиликларни душманларидан эшитиб ёзишади шекилли?

— Тўғри пайқабсан, — деди Михайлов боланинг топқирилигига қойиб қолиб. — Ақлли одамлар душманларининг ёлғон гапларига ҳам қулоқ солиб юрадилар. Масалан, манови хат Тобольск губернясидаги декабрист дўстимдан. — Михайлов чўнтағидан хат чиқариб олдига ёзди-да, ўқий бошлади: «Михайлов дўстим, океанда кит овлаб юрган америка кемаларида кўплаб ҳарбий куроляроғ кўрдим. Хавотирдаман...» — Михайлов хатнинг қолган ерини ўқимай, болаларга қаради.

Буни эшитиб, Тенгелнинг ранги ўзгарди.

— Бундан урушнинг иси келмайдими? — деб сўради.

— Шунга ўхшашроқ, бу хатда америкаликларнинг

инглиз ва французлар билан иттифоқдош эканлиги айтилибди.

— Подшоларга нима етишмас экан-а? — деди Қаллибек.

— Дунёга тўймасликдан бўлса керак, иним. Агар тарихга назар ташласак, подшолар фақат қўл остидаги ерни кенгайтириш учун уруш қиласди, кичик хонликларни, кучсиз подшоликларни ўзига тобе қилиб олишини кўзлади.

— Григорий оға, — деди яна Қаллибек. — Гапингизга қараганда декабристлар подшога қарши чиққани учун сургун қилинган. Аммо шунга қарамасдан баъзиларининг сизга ёзишига қараганда, ўрис подшолигининг шуҳрати йўлида жонини беришга тайёр.

— Подшо бошқа, подшолик бошқа, иним, — деди Михайлов. — Декабристлар ана шуни тушуниб туриб ҳаракат қилишади. Чунки улар мамлакатларини севадилар. Ўз юртини севган одамлар ўзга юртни ҳеч хўрлашмайди. Агар подшолик декабристлар ўйлагандай адолатли бўлганида эди, мен сизларни аллақачон Петербургга олиб бориб кўйган бўлар эдим.

Шу-шу улар турли ҳалқлар, мамлакатлар ўртасидаги муносабатлар хусусида ҳам кўп сирлашиб, рус подшолигининг ташқи сиёсатини баъзан маъқуллаб, баъзан қоралаб гаплашадиган бўлишиди. Суҳбатни биринчи бўлиб Михайлов бошлади. Кейинги суҳбатларида Михайлов генерал-губернатор «Туркистонни босиб олиш» ҳақидаги ваъдасининг устидан чиқадиган бўлганини хабар қилиб, яна бутун рус подшолиги ҳақидаги қизиқарли ҳикоясини бошлади. Аввал у Николай подшонинг инглизлар билан ҳамдамлашишга интилган сиёсати ҳақида гапириб, унинг бу сиёсатини маъқуллабан эди. Энди билса подшонинг асл нияти икки мамлакат ўртасидаги тинч-тотув борди-келди ишларини кучайтириб, илм-хунар борасидаги тажрибани алмашиш сиёсати эмас, мусулмон мамлакатлари устидан ҳукмдорлик қилиш учун бирлашиш экан. Шунинг учун ҳам унинг бу сиёсатини маъқулламаслигини билдириди: «Чўқинмаганимга шукур», деди.

Яна бир куни Михайлов ишдан ташвишли қайтиб, зорланди:

— Николай подшо эл бошига яна бир мусибат соладиганга ўхшайди. — Бу гапни эшитиб, иккала шогирди ҳам ташвишга тушиб, нима гаплигини тезроқ билишга ошиқиб қолишганини кўриб, гапида давом этди: — Би-

ласизларми, иниларим, Туркияда бизнинг динимиздаги талайгина халқлар бор эди, шуларнинг ҳаммасини бизга, рус подшолигига бўйсуниши керак, деб Николай подшо қатъий талаб билан элчи орқали хат жўнатибди.

— Сабаби бўлса керак-да? — деди Тенгел.

— Сабаби, ўша Фаластин деган жойда раҳбар ўринлар учун католиклар билан православлар ўртасида жанжал кўтарилиган. Николай подшо ўша жанжалдан фойдаланиб, православларни ўзи томонига тортиш ҳаракатига тушганда!

— Астогфирулло! — деб ҳайрон бўлди Қаллибек ва ҳикоянинг давомини эшлишига шошилди. — Хўш, Николай подшонинг хатига Туркия султони жавоб қайтардими?

— Қайтага ўчакишиб, Англия ва Франция давлатлари раҳбарлари билан тил бириктириб, уларнинг денгиз эскадрильясини чегарамиздаги Дарданелл бўғозига киргишибди. Бу деган сўз, Қора денгиз орқали бостириб киради, деган сўз.

— Николай подшонинг ҳам бир билгани бордир, бир иложини қилас.

— Бу ҳам Туркия султонига ўчакишиб, унинг таъсиридаги Молдавия ва Балакия князликларига рус лашкарларини бостириб киргизяпти.

— Ўтган сафар Тобольскдан келган хатда Америка кемаларининг яширин ниятлари тўғрисида тахминингизни айтган эдингиз. Бу Дарданелл бўғозига денгиз эскадрильяси киргизилиши билан боғлиқ эмасмикан?

— Тенгел, жуда ажойиб фикр айтдинг-ку, — деди Михайлов ҳайрон қолиб. — Чиндан ҳам бир-бирига боғлиқ бўлса ажаб эмас.

— Григорий оға, бизнинг юртимизга жўнатиладиган отряднинг тайёргарлиги қалай, қачон йўлга чиқади?

— Тайёргарлик яхши кетяпти. Генерал-губернаторнинг айтишига қараганда, бу сир сақланадиган иш. Кетадиган кунимизни ўзим айтаман, шогирдларинг ҳам бепарво бўлишмасин, деди.

— Ярим кечада уйғотиб олиб кетадиган бўлса ҳам тайёрмиз, — деди Тенгел.

— Григорий оға, — деди Қаллибек. — Бордию Туркия султони билан Николай подшо урушса, қайси бирини ҳақ деб ҳисоблайсиз?

— Иккаласи ҳам ҳақ эмас.

— Агар уруш бўлиб қолса, қайси томон енгар экан? — деб сўради яна Қаллибек.

— Албатта биз руслар енгамиз, — деди Михайлов ўйлаб ҳам ўтирумасдан. — Лекин, турклар ҳам анойи эмас.

Худди уларнинг суҳбатларини эшитиб тургандай, аллаким шошилинч уларнинг ойналарини тақиллатди-да, Михайловни ташқарига чақирди.

— Генерал-губернаторнинг чопари, — деди Михайлов бир оз ташвишли овозда, шошилинч кийинар экан.

— Яшасин, юртимизга кетамиз, — деб чапак чалиб юборди Қаллибек. У босқинчилар сафида боришни ўйладами.

Михайлов ташқарига чиқиб, чақириб келган одам билан индамай кетганича ярим кечаси келди. Ҳалигача ҳам ухламай уни кутиб ўтирган йигитларга хўрсиниб:

— Уруш! Туркия билан уруш бошланибди! — деди. Хонага оғир сукунат чўқди. — Энди онамизни кўрамиз...

Тонг отмай бутун Оренбург ҳаракатга келиб, кўчаларда отлиқлар кўпайди, казармаларда аскарбошилар солдатларга буйруқ бериб, уларни урушга бошлаб кетаётганлари кўринди.

Михайлов қаттиқ афсусланиб, сал дўнгроқ пешанасини артди.

— Иниларим, энди сизлар элингизга қайтиб, Эрна-зарга оқ подшо яна мунофиқлик қилганини айтинглар. Хуллас, Эрназар ўрисларга ишонмасин!

— Ҳов, Григорий оға, — деди Тенгел деразалари ёнидан ўтиб кетаётган солдатлардан кўзини узмай. — Бу урушдан биз қочиб кетолмаймиз. Оқ подшо мунофик бўлса-да...

— Ростдан ҳам кетмаймиз, — деди Қаллибек ҳам пешанасини тириштириб. — Ҳеч йўқ, аксилташвиқот, дегандай...

— Биринчидан, бизнинг кетишимиз ўлимдан қўрқишиб бўлади, иккинчидан, бизлар ҳам уруш кўришимиз керак.

— Айтмоқчи, Қаллибек, — деди Михайлов хаёлчан ўтиришида давом этиб. — Сен юрган йўлларингни чизиб, қоғозга туширишни, озроқ сурат ишлашни ўргангандан эдинг, кейинги вақтларда менга кўрсатмай кўйдингми?

— Шу вақтгача қилган ишларимнинг ҳаммаси машқ эди-ку, оға. Ўз юртимга эсон-омон этиб олсан, ҳаммасини бошқатдан, Эрназар оғамга кўрсатиб ишлайман.

— Босиб ўтган йўлларимиз ёдингда қолганми?

— Қолган. Айниқса, портлатиладиган кўприклар кўп.

— Шундай бўлса ҳам қайтишингда ҳамма босиб ўтадиган йўлларингни қоғозга чизиб, ёзиб кет.

— Григорий оға, — деди Тенгел бирдан жаҳли чиқиб. — Биз мусулмонларнинг душманига қарши урушга ўз ҳиссамизни қўшмай қайтмаймиз.

— Ўзингизнинг хабарингиз бор, боболаримиз отаортни душмандан қўриқлаш йўлида ҳалок бўлиш — савоб иш деб ҳисоблашган, — деди Қаллибек.

Михайлов ўрнидан туриб келиб, уларни икки кўлтиғига олиб қучоқлади-да, кейин бошларини силади.

— Оз сонли ҳалқнинг болалари бўлганингиз учун урушдан четроқда бўлгандаринг маъқул эди. Энди нима тилакларинг бўлса, андавалаб аскарбошига айтиб қўраман.

Унинг ваъдасини чиндан ҳам амалга ошира олишига кўзи етмаётгани овозидан шундоққина сезилиб турар эди. Йигитлар қайтиб уни қисташмади.

Бу 1853 йилнинг кузи эди...

6

Ўз эшигидан қулф айирмайдиган одам ўзгалар эшигининг очиқ қолишини истайди, ўзи қоқилган одам бошқаларнинг йиқилганини кўргиси келади.

Мовлон сариқ ўз ўйида узоқ ўйга чўмиб ўтириб шундай деб тўнгиллади-да, буни олдин бирордан эшигтаганини ҳам, ҳозир ўзиннинг хаёлига келганини ҳам ажратолмади, аммо ўзиннинг юраги орқасига тортиб кетди. «Ишқилиб, бундай гапни мен тўгримда ҳеч ким айтмасин, ҳеч кимнинг хаёлига келмасин-да».

Бирон одам уйига келиб қолиб, ёқасидан ушлаб: «Сен ўзинг ҳозирги ўйлаган одамингнинг ўзгинасисан», дейдигандай туюлиб, апил-тапил кийинди-да, ташқарига чиқди. От бўйнига азонда илиб қўйилган тўрвани туширолмай, икки оёғининг орасига қисиб, унналиб ётган экан. Укаси Рустам эсига тушиб кетди. «Ҳеч бўлмагандা ўша кунимга ярармиди?»

Тўрвани олиб қўранинг устунига илди-да, Гулзебонинг уйига қараб кетди. Гулзебо ҳалигача ҳам боласини одамларнинг қўзидан эҳтиётлаб, Эрназарга ўхшашлигини билдиримаслик учун кўз тегади, деган баҳона билан юзига коракуя суртиб қўйгучи эди.

Мовлон сариқ Гулзебонинг уйига яқинлашганда қадамини секинлатиб, эски одатини қилиб, ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан Гулзебонинг зорланган овози эшитилди. «Эй, худо, нима гуноҳим бор эди сенинг олдингда, а? Бечора ўғлим, мана, олтига кирди. Ҳали ҳам

ҳақиқий отаси ким, билмайди, ўз тенглари билан ўйнолмайди. Ўйнатгани чиқарай десам, тили аччиқ одамларнинг «ҳароми» дейишидан кўрқаман. Эй худо, ҳеч бўлмаса унинг отасининг кўнглига раҳм сол. Энди борганимда аччиқ гап билан олдига солиб қувмасин... Ҳар кимга ўз фарзанди ширин, бечора нима қилсин, ўғлини мен баҳти қаро баҳтсиз қилишимдан кўрқади. Севган кишимни баҳтсиз қилишни истармидим менинг ўзим ҳам. Унинг номига доғ тушмасин, дейман. Азалдан пешанамга ёзилгани шу бўлса керак, энди нима бўлсан ҳам ўзим бўла қолай...»

Гулзебонинг овози ўчиши билан Мовлон сариқ оёқларини турсиллатиб, йўталиб, келаётганини унга маълум қилди.

Гулзебо ойнага қараб соchlарини тараб, гапириб ўтирган экан, бошига рўмолини ўраб олди-да, кўзёшларини енги билан сидириб ўрнидан турди.

— Келинг.

Мовлон сариқ ён-верига аланглаб, сандиқнинг ёнида ухлаб ётган болага назар ташлади. Бола бети юқорига қилиб ётқизилган экан, тепасига бориб энгашиб қарашга уялди. Гулзебо ундан хавфсираб, ташқарига ўтин олиб келгани ҳам чиқмади. Дастурхон ёзиг, заранг косага қатиқ қуйиб олдига қўйди. Мовлон, ёш келинчакнинг сири босдими, ўзини йўқотиб қўяёзди.

— Овулдош бўлатуриб ҳам вақтида келолмаймиз...

— Бу замонда одамларнинг иши бошидан ошиб-тошиб ётибди. Бирордан гина қиладиган замонмас.

— Рост, бўш вақтнинг ўзи йўқ. Одамлар ҳам тулкига айланиб кетяпти. Ановинисини тушунай, бунисини билай, дебоқ ўтиб кетяпти умримиз. Қалай, тоғамдан қолган ёлғиз туёқ соғ-саломат ўсяптими?

— Худога шукур.

— Қани, бетини оч-чи, бир тоғамни кўргандай бўлай.

— Ҳозиргина ухлаган эди.

Мовлон сариқ афсусланиб бошини чайқади.

— Э, Гулзебо, ҳеч бўлмаса тоғангдан қолган есирга эгалик қил, деб айтсанг-ку, сени ўзим олиб, бундай беваликда хор қилиб қўймаган бўлардим.

— Аёл кишининг албатта эри бўлиши шарт, деб ўйлайсизми? — деди Гулзебо жаҳли чиқиб. — Асло ундан эмас! Ҳамма нарса ишқ-муҳаббатда. Аёл суйган эркагининг кўланкасидан ҳам, овозидан ҳам лаззат олади.

— Майли, Гулзебо, буларнинг ҳаммасини бир чеккага қўй, айт-чи, Рустам тўғрисида нима биласан?

— Ёлғизгина жигаринг олти йилдан бери энди эсинг-га тушдими?

Мовлон жавоб тополмай, нафаси ичига тушиб кетди.

— Рустам ўша йилиёқ ўлдирилган, қари тоганг мени қизғаниб ўлдириган.

Мовлон бирдан бўшашиб, йиглаб юборишига оз қолди, дами ичига тушиб кетди.

— Ундан бўлса, бир нарсани келишиб олайлик.

Гулзебо унга савол назари билан тикилди. Ҳасрат тўла йирик-йирик кўзларга Мовлоннинг ўғри кўзлари бардош беролмади. У ерга қаради.

— Мен ҳозир ташқарида туриб сенинг олло таолога нолиш қилганингни эшишиб қолдим. Сен Рустамнинг қандай ўлганини оғзингдан чиқармасанг мен ҳам оғзимга қулф соламан.

Ташқаридан от дупури эшитилди. Мовлон ит қувлаган гадойдай дарров ўрнидан туриб кетмади. Кутуб ўти-раверди. Келган юзбоши Мұхаммадкарим экан. Оқишдан келган қиррабурун, қадди-қомати келишган бу йигит қийиқ кўзлари билан кулиб, қувноқлик билан салом бериб кириб келди.

Гулзебо иргиб туриб унинг қўлидан қамчисини, бошидан телпагини олиб, қозиққа илди-да олов ёқиб юбориши учун ўtingга ташқарига чиқиб кетди.

Мовлон Гулзебонинг Мұхаммадкаримга кўрсатган илтифотига фаши келганини сездирмасликка ҳаракат қилиб, пастки лабини тишлаб, бир кўзини қисди.

— Чаққонлигингга қараганда қотирганга ўхшайсан.

Ташқи кўринишидан ёқимли бўлгани билан енгилтабиат Мұхаммадкарим шарақлаб кулди.

— Топдимми? — деди Мовлон сариқ яна ижикилаб.— Оғзимдан чиқарсам ит бўлай.

— Сизга ишонаман. Бироқ бу жуда маҳкам аёл экан. Мадрайим бий гапига сира кўндирилмай, ахир ҳафсаласи пир бўлиб кетди. Менинг биринчи келишим.

— Ҳа, алдамай қўя қол. Бўлмаса, нега менга шундай ҳурмат кўрсатмади?

— Мен билан сирдош эмас-да.

Гулзебо кирди.

Мұхаммадкарим кенг ягринини кўтариб, томогини қириб, мағтанишга ўтди:

— Мовлон сариқ, товуқдай ахлат титиш билан овора бўлиб, юртимизда қандай ажойиб янгиликлар юз берганидан бехабар қолибсиз. Олақўз зўр бир иш бошлади.

Мовлоннинг оғзи очилиб қолгани учун Мұҳаммад-карим овозини яна ҳам күтарди.

— Худо хоҳласа, Олакўз билан тенг аскарбоши бўламан.

— Нима гап ўзи, нима? — деб сўради Мовлон сариқ.

— Ҳозирча бу гап Хива учун сир. Лекин сиз билан манови Гулзебога айтса бўлади. «Олтмиш бийнинг аҳдномаси» деган «Аҳднома» ёзилди. Олакўз «Аҳднома»-нинг тагига бийларнинг қўлларини қўйдирив, муҳрларини бостириб юрибди.

— Бу янгилигингиз қуруқ гап бўлмасин тағин, — деди Гулзебо.

— Биз бўлар-бўлмас гапни гап деб кўтариб юрмаймиз, — деб гердайди Мұҳаммадкарим. — Бундан ташқари Даشت қипчоқ ҳукмдорларига хат ёзилиб, уни Оренбургга олиб бориш учун Зарлик билан Кенжамурот жўнаб кетишиди. Чиндан ҳам бу сир. Қани, мен ҳаммасидан хабардор эканманми ё йўқми?

Гулзебо ўчиқа кумғон қўйиб туриб, энсаси қотиб, бурнини жийирди.

— Мақтанчоқ кўринасизми, юзбоши?

Мовлон Мұҳаммадкаримнинг Гулзебодан дакки эшиттанига хурсанд бўлиб кулиб юборди.

— Тур, кетдик.

Мұҳаммадкарим сувга бўккан нондай ўрнидан зўрга турди. Ташқарига чиқишигандан кейин Мовлон уйига шошли, аммо дам ўтмай ўйланив қолди. «Энди бу ёғи қандоқ бўлди? Хива учун бу зўр янгилик бўлди. Агар шу хабарни етказсам, бутун хон саройи менга раҳмат дейди. Ҳа, бетамиз қорақалпоқлар-а. Мовлоннинг қадрига етмай юраверинглар. Агар шу сафар Хивадан «Мовлон бий, Мовлон бий» бўлиб келмасамми!» Шундай хаёллар билан у қўйнига бир жуфт зогорани тиқди-да, йўлга тушди. Овулдан чиқиб кетаётганида яна бир нарса хаёлига келди. «Мақтанчоқ юзбоши мени алдаган бўлмасин тағин. Гап-боши тайинлироқ Сойибназардан бориб анигини суриштириб кўрай-чи».

Мовлон Сойибназарнинг қўрасига боғлоғлик Шўнгқининг отини таниди-да, ичкарига кирмади.

— Сойибназар бий, бу ёққа қара-чи!

Сойибназар ташқаридан туриб чақириган одамга чиқиб учрашишни ўзига ор деб билгучи эди. Мовлон сариқнинг овозини таниб: «Туя ҳар қанча ориқ бўлмасин, териси битта эшакка юқ бўлади. Бу лаънатининг қўлидан ҳеч нарса келмагани билан, Хивага бориб ёмонласа, бир зара-

ри тегиши мумкин», деб бийлик чопонини елкасига ташлаб, ташқарига чиқди. Бу чопонини у алоҳида ҳолларда, Хивадан одамлар келгандагина, хон ишига содик эканлигини кўрсатиш учун кияр эди.

— Ҳа, Мовлон қандақди, нима гап?

— «Олтмиш бийнинг аҳдномаси»га қўл қўйибсан-ку?

Олакўз ҳали Сойибназарнигига қўл қўйдириб, муҳр бостириш учун келиб ултурганича йўқ эди. Сойибназар унинг қора ниятини сезиб, бирдан кўнглини қолдиргиси келди.

— Ўзинг ҳам ҳақиқий оқ байталсан-да!

Мовлон сариқ жаҳли чиққанидан бўғилиб, тили қалимага келмай, бетидаги чандифи тортишиб, отидан қулаг тушишига сал қолди.

Сойибназар жаҳл устида дилидагини тилига чиқариб юборганига ўкиниб, сал юмшади.

— Қани, отдан туш, чой ич.

— Ўйига эшак киргизган одамнинг хонадонига кирмайман.

Сойибназар уни кўранинг биқинига етаклаб, шивирлади:

— Нима демоқчи эдинг?

— «Олтмиш бийнинг аҳдномаси» тузилибди. Зарлик, Кенжамуротлар Оренбургга кетишибди. Файридинлар ҳузурига боришади, шекилли.

— ЁпираЙ-а? — деди Сойибназар ҳам жўрттага.

— Эрназар олакўзнинг боши катта бўлгани билан ичи бўш, аммо унинг онаси ёмон, онаси...

— ЁпираЙ-а?

— Эрназар болани илгарилари сен эргаштириб юрар эдинг, «Оға бий» йифинимизга ҳам сен бошлаб борган эдинг. — Мовлоннинг рангпар сариқ юзидаги тириғи яна тортишиб кетди. — Қарғани ҳар қанча сийлама фоз бўлмас экан-да.

— Чироқ пули қимматлашгани билан сўқир учун бир пул, дейишиади. Мовлон, мен улардан қўрқмайман.

— Ифлос ерга тош отсанг, сачраб уст-бошингни кирқилади. Ўйингдаги Шўнгқидан эҳтиёт бўл. У Олакўзнинг айғоқчиси. Обрўйингни тўқади.

— Биламан, Эрназар олакўз афсонавий Маман бийга ўхшаб «қорақалпоқнинг барча аёллари туғиши керак», деб аҳднома ёзиб, барчага имзо чектиради ҳали.

— Ҳа, шундай...

Шўнгқининг эшикдан чиқиб келаётганини кўриб, Мовлон отининг жиловини тортди.

— Ётишингдан олдин қандай туришингни ҳам ўйла, — деб қолди Сойибназар.

Мовлон сариқ Сойибназарнига нимага келганини ҳам унугиб, у билан сұхбатдан нимани тушунганини фаҳмлай ҳам олмай, кейинги гапидан димоги күйиб, түнгиллаб қетарди. «Вой номард-ей, ётаримда қандай туришимни билмаганимда шундай юрармидим, сени ҳам бир бопламасам бўлмас экан...»

У «Аҳднома»га қўл қўйган биронтаси билан гаплашиб, кейин Хивага бормаса, вазир нега чала хабар олиб келдинг, деб қуруқ қайтарадигандай туюлиб, яна битта бийга учрашмоқчи бўлди. «Мамит бийга учрасаммикан? Йўқ, унинг феъли совуқ, тушуниб бўлмайди уни... Ҳеч кимга тушуниб бўлмайди. Ҳа, Мадрайимга учраганим маъқул. Феъли ҳам феълимга яқин...» У узоқ ўйлаб ўтирасдан отини Мадрайимнинг овулуга қараб бурди. Овулда катта тўполоннинг устидан чиқиб қолди. Овулнинг ўртасида одамлар уймалашади. Тўпланғанларнинг тепасига яқин бормай, сал нарида тўхтади. Кетига қайтиб кетай деса, қўрқоқ деб ўйлашларидан қўрқди. Разм солиб қараса, Мадрайим отдан афдарилиб ётиби, атрофида ўнга яқин йигит девор бўлиб, устига ёпирилаётган одамларнинг йўлини тўсиб туришибди. Мовлон наридан туриб салом бериб, ҳамманинг диққатини ўзига тортди.

Уруғларда баъзан ўзаро келишмовчилик чиқиб, бир-бирлари билан тепалашиб туришса ҳам одатда уруғнинг обрёси кетмасин учун бирорвга буни билдиришмайди. Ҳозир ҳам одамлар фийбатчи Мовлон сариқни таниб қолишиб, ҳаммалари дарров бир ёқадан бош чиқаришди-да, Мадрайимни даст кўтариб, яна отига мингизиб қўйишиди.

Мадрайим ҳам гўё ҳеч нарса бўлмагандай, узун сариқ тишлирини кўрсатиб илжайиб, Мовлон билан от устида қўл олишиб, уйига таклиф қилди.

— Мовлон, ҳозирги талатўполонни кўриб қолдинг, обрўйимни кеткиза кўрма, жўра, — деди у уйига киришгандан кейин. — Азонда Олакўз келиб, «Олтмиш бийнинг аҳдномаси» деган бир балони олдимга ёзиб: «Муҳрингни бос, қўлингни қўй», деди. Мен рози бўлмадим. Негаки, «Аҳднома»да ҳар бир йигит мерган, ҳар бир от мерганники деган сўзлар бор. Бармоқ боссан, уни Хива хони эшитса, ҳолимиз хароб-да. Ўзинг биласан, бизга бийликни Хива хони берган. Олакўз мени зўрлаб қўл қўйдирмоқчи бўлган эди, рози бўлмадим. Зўрлик қилишга овул йигитларидан кўрқса керак, иложини то-

полмаганидан кейин «мени кузатиб қўй», деди. Кузатиб ҳам чиқмадим. Ўзинг биласан, хўкиздай кучлилигини. Нарироққа олиб бориб уришдан ҳам тоймайди. Охири ош пишмаслигини билиб: «Йигитларинг билан маслаҳатлаш, қайтишимда кириб ўтаман, жавобини таҳт қилиб қўй, албатта имзо чекасан», деб кетди. У кетганидан кейин таваккал деб ҳалқни маслаҳатга чақирдим-да, «Аҳднома»сини ҳам, Олакўзнинг ўзини ҳам ёмонладим. Фаросатсиз ҳалқ бўлса, уларни яхши кўришимни ҳам, кечаю қундуз ғамлари билан юришимни ҳам юз-хотир қилмай, тўполон кўтариб, мени отдан йикитди. Яхшиямки ораларида ўз одамларим ҳам бор эди. Бўлмаса, бир ёқлик қилиб қўйишлари ҳеч гап эмасди. Шунда ҳам шовқин кўтаришиб: «Эрназар Олакўзни ёмонлама, унинг иши тўғри, у барчамизнинг фахримиз, улуғ Хоразмнинг фахри, «Аҳднома»га қўл қўй леса, қўл қўй, ҳаммамиз мерган бўламиз...» дейишаётган эди, сен келиб қолдинг.

— Астогфирулло, — деб Мовлон сариқ сийрак соқолли иягини сийпалади, сувга ботган қўй терисидай узун жунли қора телпагини олиб, бошини қашиди. — Олакўз қайтиб келса, нима қиласан?

— Ҳалқнинг бунақалигини билганимда «Аҳднома»га қўл қўйиб, ғайридинларга хат олиб кетганларнинг бири бўлардим.

Мовлон сариқ илон чақдан одамдай, ўтирган ерида ирғиб тушди.

— Ҳой, ўзинг ҳам ўтакетган айёрсан-да!

Мадрайим «иё, ие» деганича қолаверди. Мовлон керакли гапни билиб олганидан кейин ортиқ тўхташни лозим топмади, бошқалар чақонлик қилиб қолишидан қўрқиб, йўлга тушди. Ҳивага кетаётганини сездирмаслик мақсадида овулдан чиққунича орқага қараб юрди. Тўқайга кирганидан кейингина қалин-қалин қамишзор билан жинғилзор орасида отини оч қашқирдай елдириб, уста ўғри каби қиблага қараб бурилди. Ўзидан-ўзи жаҳли чиқиб, тўнғиллаб кетяпти: «Вой қалтафаҳм Мадрайим-еъ, чумчуқнинг миясичалик мия йўқ сенда. Агар шу сафар ҳам вазир гапимни хонга етказиб, мени сизларга Мовлон оға дегизадиган амал олиб бермаса, Мовлон отим йўқ бўлсин, йўқ бўлсин, шундан кейин устларингдан қулмасам, Мовлон, бетингта туф-е, деб биринчи бўлиб ўзим тупурганим бўлсин...»

Мовлон шу шаштидан қайтмай тунги салқин шамол билан чирт-чирт узилиб тушаётган тўранғил япроқларини, жинғилларнинг тугунчаларини отининг түёғига

янчдириб, тинмай елиб кетаверди. Эртасига тушда Хиванинг минораларини кўзи илғагандан кейингина отининг юришини секинлатди. Отни шаҳарга шиддат билан ҳайдаб кириб бўлмайди. Сарой хизматкорларидан биронтаси кўрса ё биронта оғзига қучи етмаган хон ясовулларидан бирига им қоқса, тамом-да, додингни худога айтасан, жуда бўлмаганида отингдан айрилиб қайтасан...

Мовлон бундай атрофга разм солган эди, кўзи олдинроқда эшакда кетаётган одамга тушди. Афт-ангорига қараганда, эшагини ҳадеб ниқталаб кетаётган одам кўзига танишдек кўриниб кетди. Намунча шошилмаса! Ким экан-а? Ким бўлса ҳам нияти яхши одам эмас, деб кўнглидан ўтказди Мовлон ва унга етиб олди.

Қараса, Шариф мулла. Мулла ошқовоқнинг гули рангидаги салласини кўзига тушириб олибди. Кетига қарай ҳам демайди.

Мовлон сариқ: «Омадсизни туюнинг устида ит қопар. Бу фалокатнинг дуч келиб қолганини қара», деб ўтиб кетавермоқчи ҳам бўлди, кейин билиб қолса ёмон бўлади, деб таваккал қилиб сўрашишга қарор қилди.

— Ҳа, мулла!

Мулла унга ялт этиб қаради, шошиб қолганидан у ёқ бу ёғига аланглаб қочмоқчи бўлгандек ҳаракат қилди. Капкatta одамнинг ёш боладек қилифи Мовлоннинг кулгисини қистатиб юборди. Мулла унинг кулгисига эътибор бермай, йўлига кетавермоқчи эди, Мовлон шанғиллаб гапга солди:

— Ҳа, мулла, тишингиз оғрияптими ё ичингиз оғриб қолдими? Хивада ичингиз оғриб қолмасин. Ҳой, мулла, тўхтанг, бирор Хивада сизга ош пишириб ўтирибдими? Эшитгандирсиз, бир сафар Хивага келганида Ойдус бобо, «ўз элимизда бургутмизу Хивага келсак чумчуқмиз», деб кетган экан. Овулимиизда атоқли мулла бўлсангиз ҳам Хивада битта талабачалик бўлолмайсиз. — Мовлон шундай деб туриб унинг йўлини тўсди. — Сиз мулла одамсиз, тўғрисини айтинг, Хивага сизни нима қувиб келяпти?

Қорақум эшон юртларига бориб ката тикиши билан Шариф мулла унга муридликка кўл бериб, уруглар билан бийлар орасида қандай янгиликлар бор, ким ким билан дўст ё душман эканини етказиб турадиган яширин айгоқчисига айланган эди. «Олтмиш бийнинг аҳномаси» тўғрисидаги гапни эшитиши билан Қорақум эшонга ҳабар қилмоқчи эди, у Хивага кетган экан. Янгиликни тезроқ етказиш учун энди кетидан шошилинч Хивага келаётган эди.

Ичиқора, бир қоп гўштдай семиз мулланинг саволларига дабдурустдан жавоб бера олмай, кўзлари бежо бўлиб довдираб қолгани Мовлоннинг шубҳасини баттар ошириди.

— Мадрайимни овулдошлари тутволиб савалаганини Хивага етказгани ошиқъпсизми?

— Мовлон, сен нега қаёқдаги йўқ гапни топиб, менга туҳмат қиляпсан? Мен бозорга келяпман.

— Эшагингизнинг устида юк йўқ, ё халтангизда пул кўпми? Ростини айтаверинг, овулдан қачон чиқкан эдингиз? Агар Мадрайим таёқ еганидан кейин чиқкан бўлсангиз, мендан ошиб кетган бўлишингиз мумкин эмас эди ё эшагингизнинг қаноти борми?

Шариф мулла доим ёшланиб турадиган қўзини кўк эшагининг ёлидан олмай, бурнини тортиб қўйди.

— Агар билсанг, Мовлон, эшак отдан яхши бўлади. Кийналмайсан, занғар тинмай йўртаверади. От бунақа юришга чидамайди.

— Одамларнинг қанақаси яхши бўлади?

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа, Мовлон, ўзингдан доно одам бор эканми? Одамларнинг ҳам менинг эшагим қабилидагиси яхши бўлади.

«Бу ярамас менга шама қилмаяптимикан?» — деган шубҳа келди Мовлоннинг кўнглига. Мовлон шубҳасини аниқлаб олиш мақсадида муллани яна айлантира бошлади.

— Аммо ўхшатишни ҳам қотирдингиз. Эшагингизнинг айили узилиб кетди, бошқатдан эгарлаб минмасангиз, аҳволингиз чатоқ бўлади.

Мулла эшагидан тушди.

«Нима десам хўп деб турган бу нотавон мулла билан очиқласига гаплашсаммикан ё йўқми? Агар очиғини айтсан, иккаламизнинг ҳам бир иш билан келаётганимиз маълум бўлади-қўяди. Хива кўп нарсаларни дарров қаёқдан билиб олади, десам, шу одам етказиб турар эканда. Саройга бу билан бирга борадиган бўлсанм, яна ошиғим олчи турмайди. Мени бу шум мулла бошлаб келган бўлади. Бордию у бошлаб келгандай бўлмаса ҳам олинадиган инъомни иккига бўлишинг нима кераги бор?» Мовлон шундай фикрга келди-да, жаҳли чиқиб ўшқирди.

— Қани, мулла, айилни тортиб бўлганингдан кейин эшагингга мин-да, овулингта қараб туёғингни шиқиллат.

— Нега?

— Шундай. Эл бирлигини бузиш сиздай мулла одамга ярашмайди.

Шариф мулла Мовлонни бундай қиласи, деб сира ўйламаган эди. Ҳайрон бўлиб қолди. Ҳалтасидан бирон нарса чиқариб берай деса, кўзи қиймади. Гапига қулоқ солмай кетаверай деса, эртага юртига қайтишини ўйлади. То у қайтиб боргунича Мовлон ёмон гап тарқатиб юборса обрўйи икки пул бўлиб қолиши ҳеч гап эмас.

— Битта одамга етган нарса икки кишига ҳам бўлавермайдими?

Мовлоннинг баттар зардаси қайнаб кетди. «Ёлғиз ўзимга тегиши керак бўлган нарсага шерик бўлмоқчи бўлаётганини кўрдингми? Битта нарсани юзга бўлиб, тўқсон тўққиз бўлагини берсанг, қолган бир бўлагига ҳам шерик бўлишни кўзлайди. Вой бетамиз, беканоат инсон-ей».

Орқа томонда чанг қўтарилганини кўриб, иккалалари ҳам ўша томонга қарашди.

— Шўнгқининг оти эмасми? — деб сўради Мовлон.

— Кўзим илгамаяпти, — деб мулла қуриган тарашадай билаклари билан кўзларини ишқаб турди-да, худди ердан олтин топган одамдай, хурсанд бўлиб Мовлоннинг тахминини тасдиқлади. — Ҳа, ўша экан, Мовлон. Садағанг кетай, кўзинг жуда ўткир экан.

— Ана энди учга бўлайлик, ҳали бунга ҳам қаноат қилмайсиз.

— Нимани бўламиз?

— Жим...

Отниng устида тебраниб, яйраб келаётган Шўнгқи Мовлон билан муллани кўриб отидан ағдарилиб тушибшига сал қолди.

— Ҳа, Шўнгқи, йўл бўлсин?

— Ҳа, Мовлон, сенмисан ё бироннинг соясими? — деб Шўнгқи Мовлоннинг саволига савол билан жавоб берди.

Уни кўриши билан айтадиган гапини тайёрлаб турган Мовлон ҳам бўш келмади.

— Камситишини қаранг! Тағин ўзинг бироннинг сояси бўлмагин? Биласанми, биринчи оқ байтал Сойибна-зар бўлса, иккинчиси сен бўласан, бориб шундай де унга. Йўлингни пойлаб турибман. Ҳозирнинг ўзида кетингта қайт, эл бирлигини бузма, зангар.

Шўнгқи бундай бўлади деб ўйламаган эди, нима дейишини билмай қолди.

— Учаламиз ҳам қайтамиз, — деди Мовлон кўзларини айёrona чақнатиб. — Биласанми, товуфингни бошқа

ёқнинг ити еб кетса ҳам ўз итинг айбдор бўлади. Агар ҳозир қайси бирларинг кетларингга қайтмасаларинг, ўшани эл бирлигини бузди, деб овоза қиласан. Қани, мулла, олдимга туш.

— Отли билан эшакли йўлдош бўлолмайди, сизлар кетаверинглар.

— Алдайдиган боланг энди туғилади, — деб Мовлон оти устидан энгалиб мулланинг қўлидан эшагининг жиловини тортиб олди. — Шўнгқи, ур эшакни.

Сойибназарнинг топшириғи билан янгиликларни Хивага тезроқ етказиш учун шошиб келаётган Шўнгқи қаёққа кетаётганини сездирмаслик учун овулдан чиқишида у ҳам Мовлон сариққа ўхшаб, орқадаги овал томонга юрган, кейин тўқайнинг ичи билан Хиванинг йўлига чиқиб олган эди.

Мана энди шунча ҳаракати бекор кетиб ўтирибди. Қайсарлик қиласай деса, Мовлон сариқдан ёш бўлгани билан гапга чечанмас, ҳам қўрқоқроқ. Шунинг учун ҳам Мовлоннинг буйрутини эшитиб кўзи ола-кула бўлиб, Шариф мулланинг эшаги сафрисига қамчиурди.

Шундай қилиб, учалалари ҳам вазирдан оладиган инъомларининг бўлинишидан қўрқиб, қовоқ-тумшуқлари солинниб, уйга қайтишиди.

Овулга етгунча бир-бирларини алдаб кетишга баҳона тополмай, ҳар ерда бир тўхтаб мунозара қилиш билан улар тўрт кун йўл юришиди. Шунда ҳам Хивага нима мақсадда кетаётганини биттаси ҳам оғзидан гулламади.

Овулга етишларига бир манзиллик йўл қолганида кетларидан Қорақум эшон етиб келиб қолди. Эшонни кўриши билан мулланинг кўзлари ўйнаб кетди-ю, аммо шерикларидан ажралишнинг йўлини қилолмади. Қорақум эшон ҳам мулланинг жавдираб турган кўзларидан айтадиган гапи борлигини пайқади-ю, ёнидаги шерикларининг нобоплиги эсига тушиб, муллага ҳам эътибор бермасдан ўтиб кетаётган эди, бир яланглиқда аскарий машқ қилаётган отлиқни томоша қилиб ўтирган аёлларни кўриб қолди-да, тўнғиллади:

— Ановилар ким?

Учалалари ҳам от устидан икки ёқлаб қилич силтаб, тикка санчилган ходаларнинг биттасини қолдирмай чопиб, йиқитиб кетаётган ёш отлиқнинг ҳаракатини томоша қилиб қараб қолишиди.

— От ўйнатиб юрган йигитча Олакўзнинг катта ўғли

— Хўжаназар бўлади, — деди Шариф мулла. — Қараб ўтирганларнинг оқ рўмоллиси Олакўзнинг онаси. Ўелини ўйнатишга Эрназарнинг қўли тегмаса, уни кампирнинг ўзи машқ қилдиради. Ёнидагилар келини билан қизлари бўлса керак.

— Келини келмайди, — деди Шўнгқи чидамай.

— Хо-хо-хо-хо! Бу бадбаҳт келинини ҳам, кичкина невараларини ҳам мерғанликка ўргатмоқчими? — деб эшон отини ўша томонга бурди.

Келини деб ўйлашгани Гулзебо экан. Гулзебо танҳо, одамлардан сирини яшириб чарчади, у нима бўлганда ҳам Хумор она Нурназаримни кўрсин, таниса бирон нарса дер, танимаса, ўслим отга мингандарни кўриб, ботирликни ўрганар деб Хумор отиннинг олдига чиқиб, «она, мени ҳам ола кет», деб ўтинди. Гулзебо Эрназарнинг севгилисисдан туғилган боласи ўз боласидан кам тарбия олмаслиги керак, деган қарорга келган эди. Бошидан беваликнинг барча азоб-уқубатини ўтказган она бир оз ўйланниб турди-да, қаршилик қўрсатмай қўя қолди.

— Сен бу ёқда нима қилиб юрибсан? — деб сўради Мовлон Хумор отин билан бирга Қоракум эшонга қўл қовуштириб, таъзим қилиб турган Гулзебони хушламай. — Эшоним, манови ёш келинчак марҳум Сержонбойнинг беваси бўлади.

— Қўлидаги бола кимники?

— Сержонбойдан қолган ёлғиз тирноқ, — деди Мовлон.

Шўнгқи бир нарса демоқчи бўлди-ю, кейин лабини тишлади.

Эшон индамай келиб Хумор отиннинг рўпарасида тўхтади.

— Тўрғай сайрашни онасидан ўрганади, деганлари шу бўлса керак-да!

Хумор отиннинг гаплашмоқчи бўлаётганини кўриб, эшон уни эсанкиратиб қўймоқчи бўлди.

— Хотин кишининг иши қозон-товоқ, эркакка қилич...

— Эшонимиз, барча одамзоднинг ахир бир кун бориб минадиган битта оти бор, у ҳам бўлса тобут. Ундан ҳеч ким қочиб қутулоғмайди. Бу замонда барчанинг бошига тушадиган мусибат бор, бу уруш. Ундан қутулиш учун ҳеч бўлмаганда сақланишни, ўзини ўзи ҳимоя қилишни ўрганиб қўйиш керак.

Эшон гапдан ютқазганини сездиргиси келмади.

— Олакўзни зиндандан озод қилишда ўртага тушганимда бургутни қутқаришга кетяпман, деб ўйлаган эдим. Энди кўрсам, бургутнинг ўрнига чумчуқ учиб, фил ўрнига маймунлар томошага келишибди.

— Эшон, онанинг кўнгли бамисоли дарё бўлади, деб ўйлаб, унга хас-чўпларни улоқтираверманг, агар дарё тошса, ҳаммаларингни чўктириб юбориши ҳеч гапмас.

— Аҳмоқ хотинга сулув экансан деса, ноз-карашма қила бошлайди, — деди-да, эшон отининг сағрисига қамчи босди. Шериклари ҳам унинг гапидан кулиб, кетидан эргашишди.

— Сиртинг саройга, ичинг товуқнинг катагига ўхшайди, эшон...

Хумор отиннинг сўнгти сўзларини Шариф мулла чала эшишиб, эшоннинг қулоғига ҳам кирмадимикан унинг гапи, деб ўйлаб, ялтоқланиб етиб олди.

— Эшонимиз, сигир семирса сути кўпаяди, илон семирса заҳари ортади. Хумор азалдан илон аёл.

— Зарари йўқ, итсиз овул бўлмайди.

Эшоннинг босиқлигига бошқалар ичларида қойил қолишган бўлса ҳам Шариф мулла тинчий олмади.

— Бу аёл ўғлининг машҳурлигига керилади. Ҳайронман, Олакўзга ҳеч кимнинг кучи етмасмикан-а?

Олдига қараб чурқ этмай келаётган эшон бутун гавдаси билан унга ўгирилди.

— Сичқонга мушук ҳам арслон, шу нақлни биласанми? Ўйлаб кўр, ким сичқону, ким мушук!

Шариф мулла хотинларга ўхшаб оғзини ёпиб, пик этиб кулди. Мовлон сариқ хатоларини энди тушунгандай, лабини тишлаб қолди. Эшон қайтиб гапирмай, яна ўз хаёлларига гарқ бўлиб кетаверди. Мовлоннинг ичи тошиб кетди.

— Эшоним, — деди унга яқинроқ келиб. — Сизга йўлдош бўлганимдан ниҳоятда баҳтлиман. Кўпдан бери бир жумбоқни ечолмай, бошим қотиб юради, шуни сизга айтсаммикан?

— Марҳамат.

— Қорақалпоқлардан қайси бийни энг ақлли, элсуяр деб ҳисоблайсиз?

— Қизиқ йигитсан-да, — деб эшон мийигида кули. — Фозил бий билан яқинмисан?

— Сал-пал.

— Агар кўпроқ яқин бўлсанг, буни сўрамас эдинг.

— Эрназар олакўз-чи?

— У ўйламай иш тутади. Пишмаган ақд бамисоли баҳордаги муз бўлади.

— Эшоним, сиз шоирларга қандай қарайсиз? — деб сўради Шўнгқи Мовлондан қолишгиси келмай.

— Ким исломни куйласа, ўша шоир. Хўш, сен буни нимага сўрадинг?

— Хотинининг қалинига қовун қоқи берган Қарғабой деган овулдош оғайнимиз бор эди, ўшанинг ўғли Бердақ шоир бўлибди.

— У ўлардек дангаса, ҳавоий бола эди, мактабдан ҳайдаб юборганман. У энди нима қилибди?

— «Солик» деган қўшиқ тўқибди. Одамлар айтиб юришибди, — деди мулла чаққонлик қилиб.

Эшон ўзи тўғрисида ёмон қўшиқ тўқилишидан кўрқар эди. Қўшиқ бошқа нарса тўғрисида эканини билганидан кейин ҳозир гапни кавлаштиргиси келмади, индамади. Яна савол беришга ёнидагилар ортиқ журъат қилишолмади.

Учалалари эшонни овулларидан ўтгунча қузатиб, уй-уйларига тарқашди. Мовлон ўтган сафар Шўнгқи билан бирга вазирга балиқ овлайдиган тўр олиб бориб, унинг иноятига сазовор бўламан, деб ўйлаганида барча ниятларини пучга чиқариб юборган Фозилни ёмон кўриб юрар эди. Эшоннинг Фозилга берган баҳоси унга ёқмади, Хивага бу сафар ҳам бекордан-бекорга бориб келганига юраги туздай ачий бошлади. Эгар устида тўлганиб, ўти-ролмай қолди. «Вой ёлғончи дунё! Бунча алдамчи бўлмасанг! Ўзим ҳам ўлардек тили аччиқ одамман-да! Бу замонда шу ҳам керак. Мингта чивиндан битта ари афзал, дейди юрт.

Мен ари — қуруқдан-қуруқ қаёққа бориб, қаёқдан қайтдим? Кимга соя солиб, кимнинг соясида юрибман? Товонга тикан кирса, игна билан олинади, бордию игнанинг ўзи тикан бўлиб кирса-чи? Мен ҳам бир игна эдим-ку. Бирлиги йўқ, деб доим пастга ураман ўз элимни. Қандай қилиб бирлик бўлсин унда? Ким бирлаштиради уни. Агар бу икки қарғиши ургурни йўлдан қайтариб олиб келмаганимда нима бўлар эди? Яна бирлик бузилар эди. Ўзим ҳам ўша қарғиши ургурлардан қолишмайман. Рустамга ош бермадим-а, мен лаънати...»

Мовлон елка томирлари тортишиб, аламдан кўзларига ёш келиб, уйига аранг етиб келди, отини боғлашга ҳам мадори келмай, қўрага ҳайдаб киргизиб юборди-да, чиптанинг устига тўшалган кигизга ўзини таппа ташлади.

* * *

Қоракум эшоннинг гапларидан дили ранжиган Хумор эгар устида энгашиб, бармоқлари билан отининг ёлларини тараётган Хўжаназарга ҳеч нарсани сездирмасликка ҳаракат қилди, унга мулойимлик билан қаради.

— Машқни давом эттири, болам. Энди анови қалин қамишзор билан дарё оралиғидан у томонга чопиб бораёттиб, уч марта эгардан сакраб тушиб, яна миниб ол. Бу томонга қайтишингда ҳам шундай қил.

Хўжаназар чопиб кетди.

Хумор отин бугунги хосиятсиз тўқнашувнинг сабаби Гулзебо бўлди, деб ўйладими, унга қаттиқ назар билан тикилди. Гулзебо Хўжаназарнинг от чопишини томоша қилиб турганида боласининг юзи Хумор отин томонга ўтирилиб қолган эди. Хумор отин болага узоқ тикилиб қолди, кейин бошини чайқаб, оғир хўрсинди.

— Ҳа, бадбахт, хотин кишини нега ақлсиз дейишади-я? Бор ақдини қора бошидаги сирини яширишга ишлатгани учун шундай дейишади. Дунёда ёмон кўрганим ичи сирга тўла аёл эди...

Гулзебо унинг бу гапига жавобан чурқ этмади, узангисини аста қисиб, отини сал нари ҳайдади...

7

Ҳар қандай ишни тезлатган яхши-ю, аммо шошма-шошарлик ёмон.

Гулзебо баъзи кечалари бевалик аламига бардош бералмай қаттиқ қисилса ҳам муҳаббатини эслаб, ўзига-ўзи таскин беради. Келажакда турмуши яхши бўлиб кетишига умид боғлайди.

Куз оёқлаб, кунлар ҳали унча совиб улгурмаган бўлса ҳам Гулзебо ўелини Хумор отинга қўрсатганидан бери асабийлашиб қолган. Ўзидан ўзи уялиб, юраги сиқилиб юргани юрган. Эрназар ҳар келганида дилидагини айтмоқчи бўлади-ю, айттолмайди.

Тонготарга яқин қалин қор ёғди. Аммо чошгоҳга яқин қуёш чиқиб, қор ярқираб эрий бошлади. Ҳавонинг шунақалигига қарамай овга чиққан шерикларидан орқада қолган Эрназар Гулзебонинг уйи олдидан ўтар экан, «Чўх!» деб отини қистаб ўтиб кетди. Бу унинг Гулзебога Ўрис деворда учрашайлик, дегани эди.

Гулзебо ўзида йўқ хурсанд бўлиб, ўғилчасини қўшни-синикида қолдирди-да, Ўрис деворга бориб, Эрназарни кун ботгунча кутди. Аммо у келмади.

Гулзебо қоронгилатиб қайтаётганида овулнинг қибла томонидаги қамишзорга яқин йўлнинг чорраҳасида Эрназарнинг аллаким билан гаплашаётган йўғон овозини эшитиб қолди.

— ...Иккисизламачиликнинг белгиси шуки, ўзидан мартабаси юқори одамнинг оёқларига осилиб, бармоқларини ўпади, товонини ялади.

— Ундан бўлса, нега Хивага солиқ олиб борасан? Хон хизматкорининг қўли қора бўлгани билан хизмати оқ бўлиши даркор. Эҳтиёт бўл, хон қаҳри бамисоли денгиз тўлқини, қаҳри келса ёлғиз ўзингнингина эмас, бутун элингни гарқ қиласди. Яна билиб қўй, улуф хон менга Олакўзга бориб айтинг, «ақлсизга келган баҳт тешик қоп эканини ёдида тутсин», деди. Менинг сенга охирги дўстона маслаҳатим шуки, ювош бузоқ икки сигирни эмади, нега сен ҳам элинг, ҳам Хива хонини эма билмайсан?

— Эшон, гапнинг пўскалласи шуки, Марв урушига боролмайман.

— Менинг сенга бўлган ихлосимни бир пул қилдинг-а! Марҳум хон сени зиндандан озод қилмайдиган бўлганида, мен унга битта айбсизни зинданда тутгандан кўра ўн айбдорни озод қилган афзал, деган эдим. Бироқ зиндандан ўзинг қочдинг. Шунда ҳам хонни гапимга қулоқ солдириб, ўзинггаям, кўпчилик шерикларингга ҳам бийлик, юзбошилик амалини олиб берган эдим.

— Агар сиз аралашмаганингизда бундан ҳам яхшироқ бўлар эди.

— Гапингни қара. Мачит кўрмаган одамга минора замбуруғ бўлиб кўринади.

— Мен ўшанда сиздан озод қилинг, деб ёрдам сўрамаган эдим.

— Сен сўрамаган бўлсанг, ҳалқинг сўраган. Эсингда бўлсин, ким ўзини яхши кўрса, уни эл ёмон кўради. Сен ёлғиз ўзингни яхши кўрасан. Яна бир нарса эсингда бўлсин, киши ўз тақдиридан қочиб қутула олмайди.

Эшоннинг отига шилт этиб қамчи босгани эшитилди. Эрназарнинг ёнида яна аллаким бор эди. Эрназар бирон одам билан олишса, эл тақдири хусусида ўйлаганлари амалга ошмай сиқилса, ўртанса, қаерда бўлмасин, туннинг қай вақти бўлмасин, Гулзебонинг олдига келади, юрагидаги дардини тўкиб солади, маслаҳатлашади.

Гулзебо уни кўп сарсон қилгиси келмай, уларга этиб олди-да, кетларидан эргашиб кетаверди. Овулга яқинлашганда Эрназарнинг шериги билан хайрлашганини кўриб, ўзидан белги берди.

Чарчаган, дили оғриган Эрназарга бирдан куч кириб, хурсанд бўлиб тўхтади.

— Х-ў-ў, Гулзебом, бунча ақллисан-а, бирон нарсадан хафа бўлсам, доим ёнимда ҳозирсан-а!

— Эрназар, ҳозир Қорақум эшоннинг сенга айтган гапларини эшишиб туриб, уни овозидан бундан кўп йиллар муқаддам овулларни айланиб юрган бир сайёҳ девонага ўхшатдим.

Эрназар кулди.

— Одам бирорвни ёмон кўрса, унинг овозини девона тутул, итга ҳам ўхшатади. Қани, менинг олдимга ўт, уйингача олдимга мингаштириб олиб борай.

— Нурназар ҳали ётмаган бўлса керак, эртароқ бориб уни ухлатай, сен сал кечроқ бор.

Эрназар от устида туриб Гулзебони бўйнидан қучоқлади, пешанасини юлдузларга тутиб туриб, кўзларидан ўпиб-ўпиб олди.

Гулзебо учун ҳар қандай шароитда ҳам Эрназар билан ўтказган кечалари, агар байрам деса, тенги йўқ байрам, умр деса, бутун бир умр бўлиб туюлар эди. Гулзебо уйига келди-да, аzonда сўйдириб, патини юлиб кетган товуғини қовурди, ўғлига қанотларини едирди-да, тезроқ ухлатиб қўйишга ҳаракат қилди.

Аксига олиб бола ухлайвермади.

Гулзебо ўғлини ёмон қўзлардан эҳтиёт қилиб ўстиргани билан жуда зийрак, ҳамма нарсага қизиқадиган бола бўлиб чиқди. Тили чиққанидан бери айниқса сергап бўлиб кетган. Кўзи уйқуга кетгунча онасидан уни-буни сўрайвериб, ҳоли-жонига қўймайди. Гулзебо ҳам эринмай жавоб беради. Аксинча, боласи эсидан чиқарган нарсани ўзи эсига солиб, гангир-гунгур гаплашиб ўтиради. Баъзи оқшомлари унинг барча савол-жавобларини унуттириб, ўзи қизиқ-қизиқ нарсаларни гапириб бераб, эркалаб ётади. Ўғилчasi бугун ётарда бирдан отаси қаёқдалигини, кимлигини, қаёққа кетганини суриштириб қолди. Гулзебо бир оз ноқулай аҳволга тушган бўлса ҳам ўзини йўқотиб қўймади.

— Отанг келади, болам.

Нурназар онасининг кўнглини кўтармоқчи бўлиб отасининг афт-ангори қанақа бўлганини сўради.

Гулзебо ўғлининг ахир бир куни отаси ҳақидаги бор гапни билиб олишига ишонади, ҳатто ўғли вояга етиб, турмушнинг баланд-пастини тушунадиган катта йигит бўлганида, бор гапни унга ўзиёқ айтиб беришни кўнглига тутиб қўйган. Унгача эса, буни сир тутиши

зарур, бўлмаса ёш норасида бола тирик отани кўриб, унинг онасидан бошқа ерда яшашининг сабабига ақли етмай, дилида ё онасига, отасига қарши бир умрлик кек пайдо бўлиши мумкин.

— Ўғлим, сен шундоққина отангга ўхшайсан, — деб ўғлининг саволига узоқ ўйлаб ўтирасдан Эрназарни таърифлай бошлади: — Отанг жуда-жуда ақли одам эди, сен ҳам ақли бўлиб ўсяпсан. Отанг кенг ягринили, кучли эди, сенинг ҳам ягрининг кенгайиб ўсиб, кучли йигит бўласан. Унинг кўзлари катта, шаҳло эди, узун мўйловлари бор эди, қараганида унинг ўткир назарига унча-мунча одам бардош беролмасди. Катта бўлиб, мўйловинг чиққанида сен ҳам худди ўшанақа бўласан.

— Мўйловлари жуда-жуда узунмиди?

Гулзебо мўйлов ўрнига бармоқларини бурни тагидан кулоги орқасига ўтказиб кўрсатди.

— Мана мундай қилиб, икки мўйловининг учини кулогига осиб қўяр эди.

Бола хурсанд бўлиб жажки бармоқларини қаричлаб, бурни билан қулогининг орасини қайта-қайта ўлчади.

Ўрнига ёта туриб, негадир яна катта одамлардай сўради:

— Она, унда менинг отам Хўжаканинг отасига ўхшайдими?

— Хўжакангнинг отаси ёш, сенинг отанг қарироқ эди.

Эрназар ҳар кўрганида Нурназарни эркалаб, бошидаги дўпписини босиб, кўзига тушириб кетар эди. Бола ўшани эсладими ё бошқа нарсалар тўғрисида сўрамоқчи бўлдими, бу номаълум қолди, кейинги саволига онаси сал кескинроқ жавоб қилганига жим бўлиб ётди-да, куни билан ўйнаб чарчагани учунми, бир зумда ухлаб қолди.

Худди шу пайт шуни кутиб тургандай, уйнинг эшиги тақиллади.

Қаттиқ уйқудаги норасида онасининг ўриндан илондай сирғалиб чиқиб, эшикни шиқирлатмай очиб, Эрназарни кирғазиб олганини сезмай, марҳум отасини тушида кўриб ётган эди.

... Эмиш, отаси худди онаси таърифлаб берган одамнинг ўзгинаси эмиш. Битта фарқи шуки, ҳамма нарсаси — кийимлари ҳам, қулогига осилган мўйлови ҳам, тагидаги оти ҳам қордай оппоқ эмиш. Ҳатто оппоқ қанотлари ҳам бормиши. Отаси Нурназарга: «Ўғлим, сени осмонга учириси олиб кетайми?» — дермиш. Нурназар хурсанд бўлиб, отасининг отига мингашиб олибди-да, бирдан осмонга учуб кетибди. Бутун овул одамлари,

барча жўралари ҳайрон бўлишиб, бири қалпогини, бири рўмолини, бири қуруқ қўлини силкитиб, пастда қолаве-ришибди. Нурназар эгарнинг қошига маҳкам осилиб, бошқа болаларнинг чақноқ кўзларини кўриб, кулиб кетаверибди. Отаси унинг яна ҳам қаттикроқ кулишини истабми, битта бармоги билан биқинидан қитиқлармиш. Нурназар ўзининг қаттиқ кулгисидан уйғониб кетди.

— Она! — деди у қувончини онаси билан тезроқ бўлашмоқчи бўлиб. Онаси овоз бермади.

Баланд кўтарилган ой туйнукдан тушиб, хонанинг ичини ёритиб турарди. Онасининг дарров овоз беришига ўрганганд бола унинг уйғонмаганига ҳайрон бўлиб, бошини кўтариб қараган эди, худди тушининг давомидек воқеага дуч келди: онасининг ёнида тушидаги отасига ўхшаш мўйловдор бир одам ухлаб ётибди. Иккаласи ҳам кўрпани очиб ташлабди. Ҳозиргина оппоқ кийимда юрган отаси бир нафаснинг ўзида қандай отдан тушиб, ечиниб улгурди экан-а? Мен ҳали ҳам уйқудаманми ё уйғонгандамни? Нурназар шундай хаёл билан бошини сарак-сарак қилиб, хушини йигиб олди. Онасининг ёнида ётган отаси эмас, Хўжакасининг отаси Эрназар олакўз. Унинг ўнг кўли онасининг бўйнида ёстиқ бўлиб, онасининг чап қўли Олакўзнинг кўкрак жунига ботиб ётибди...

Отаси ўлган баъзи болаларнинг оналари бошқа эрга тегиб, ўтай отадан азоб чекиб, йиғлаб юришларидан Нурназарнинг озроқ хабари бор эди. Шунинг учун ўз онаси ни бошқа оналардан анча ақлли, меҳрибон деб билар эди. Баъзан ўз тенгқурлари билан кўчада ўйнаб, эртак айтишганда, онаси ўтай оталик қимлаганини айтиб мақтаниб юради. Бу манзарани кўриб, аъзойи бадани ларзага келди, юрагида аллақандай рашк туйғуси уйғонди... Ўрнидан аста турди-да, сира ўйланиб ўтирасдан кучининг борича Эрназарни бир урди.

Душман қўлига тушишдан хавфсираб юрадиган Олакўз тепамга душман келиб қолибди, деган ўй билан устидаги кўрпани улоқтириб юбориб, қоронгида тепасида ўтирган одамнинг кимлигини билмай, кучли қўллари билан миясига бир туширди. Бола йиғлаб ҳам улгурмади, боши эшикка бориб тегди. Эшик шарақлаб қулаб кетди. Гулзебо сесканиб кўзини очди-да, Эрназарнинг хатти-ҳаракатидан хавфли бир иш бўлганини тушуниб, келган бало-қазодан ёлғиз ўғлини омон сақлаб қолишга шошилди. Шошиб-пишиб бориб ўрнини пайпаслаган эди, боласи ўрнида йўқ. Гулзебо аччиқ устида чинқириб юборди:

— Вой шўрим, Нурназар йўқ, душман ўғирлаб кетибди!

Эрназар қаттиқ силтаганида муштининг оғриганидан аллақачон уйгониб, ўзига келиб бўлган эди. Эшикнинг тагида ётган болани таниди-да, учиб бориб қўлига олди. Оғзига пуфлади. Бола нафас олмасди, аллақачон жон таслим қилиб бўлибди. Аёл Эрназарнинг қўлидаги болани кўриб, «вой пешанам қурсин!» — деди-да, чўккалаб ўтириб қолди. Эрназар шоша-пиша кийинди ва Гулзебонинг қўлидан боласини олиб ётқизди, ўзини ҳам тез-тез кийинтириди. Гулзебо нафаси қисилиб, ҳушидан айрилган бўлса ҳам Эрназарни базўр эшикка қараб итарди.

— Кет, Эрназар, бирор билиб қолади, кет... Балки бечора боланинг нафаси қисилиб қолгандир ё бўлмаса онанг қарғагандир, кет. Мен бадбахтнинг қорам юқмасидан кет, жоним... кеене...т...т...

Аллақандай қўрқинч туйфусими ё ўзини сақлаб қолишга интилишми, ҳушини йўқотиб қўйганиданми ё ақли тўлалигиданми, ишқилиб, Эрназар гандирақлаб уйдан чиқиб кетди.

Бошидаги яраси яна кўчиб қонаганини энди сезди-да, қонни кафти билан сидириб, уйига қараб югурди.

Эрназар уйига келиб, ҳали қаттиқ уйқуда ётган Робия бибининг кўрпасини аста кўтарди-да, ётди, аммо Гулзебонинг ўзини ўзи юлиб, тўқмоқдай икки ўрим сочини ёйиб, фарёд уриб йиғлаётган овози қулогига элас-элас эшитилиб турди:

— Ёлғизим... суюнчигим... кўзимнинг қорачифи!..

Одамзоднинг ҳаётида қувончли кунлар ҳам, ғам-ҳасратга тўла кунлар ҳам кўп бўлар экан. Эрназар учун Гулзебо билан ўтказган кечалар энг бахти кунлари эди. Бугунги мусибат ҳаммасини йўқقا чиқарди. Зинданда азоб чекиб ётган пайлари бугунги бошига тушган мусибат олдида қушнинг битта қанот қоқишичалик ҳам қўринмай, юраги эзилди, зардоб бўлиб оқди, у Гулзебонинг овозини эшитмай, деб бошини ёстиқнинг тагига тикиди...

Зийрак Хумор отин овлу чеккасидан келаётган Гулзебонинг йиғи овозини таниди, ўрнидан тура Робия бибина ташқаридан уйғотиб ўтди-да, бечорага нима бўлди экан, деб келини билан бирга ўша ёқقا қараб кетди.

Эрназар ҳам ўрнидан туриб, Гулзебонинг уйига қайтиб бормоқчи бўлди, аммо фарёд уриб қолган онага қандай таскин беришини билолмади. Аъзойи баданини ғам-ҳасрат занжири ўраб, кишанлаб олгандай, қимир

этолмайди, оёқлари ҳам зил. Гулзебони йиглатиб қолдирб, номардлик қилиб қочгани учун номусига чидолмай, бирдан ўлгиси келди. Ўрнидан тура солиб керагада илиғлиқ турган қиличига қўлини чўзди, филофидан сугуриб, энди бўйнига солиб юбормоқчи бўлиб турган эди, эшикдан шип этиб онаси кирди-да, қўлидан ушлаб, қиличини олди.

— Ҳой нодон! Ишқа берилган мушук боласини ўлдиради. Билиб қўй, гар эркакнинг ичи сирхонага айланниши керак.

Эрназарнинг узун киприклари орасидан кетма-кет икки томчи узилиб, икки бетидан оқиб тушди-да, мўйловини ювиб, оғзига оқиб тушди. Бу унинг умрида иккинчи марта кўзёшини кўрсатиши эди.

— Э, йиглама! — деди она жаҳлидан тушмай. — Фарликнинг таги хўрлик, деб ана шуни айтади. Яқингинада боласини кўриб, ҳаммасини фаҳмлаган эдим... Халқда эрингнинг ё хотинингнинг кўзига чўп солма, деган гап бор. Бу гап қаердан пайдо бўлганини биласанми? Қадимги замонда эр-хотиндан қайси бири жуфтига хиёнат қилиб фарлик қўлса, бир кўзини чўп билан тешиб, оқизилар экан, агар бу иш иккинчи марта такрорланса, иккинчи соғ кўзи ҳам оқизилар экан. Ҳозир сени тошбўрон қилиш лозим эди. Афуски, бечора онанг сени бу сафарча кечиради. Бордию халқинг билиб қолса, нима деган одам бўласан? Шунча довруғ солган аҳднома шамолга учиб кетаверадими? Ҳой гар Олакўз, ўчоққа бир назар ташла, унда нима ётибди? Кул! У кул бўлмасидан олдин ловиллаган чўф эди, одамларга ҳарорат берган эди, мана энди чиқарип ташланади. Сен-чи? Ҳали ёнмай туриб кулга айланяпсан. Кўнглингдаги андишалар, элим-халқим, деб шунча марта зиндан азобларига чида, кўрсатган мардликларинг қаерда қолди? Сени деб кетингдан эргашган одамларга ким жавоб беради? Энди ҳаммасидан ўзингни ўзинг ўлдириб қутулмоқчи бўлдингми, кўрқоқ? Ўйлаб кўр: қашқир тўрга илинса, кўёнлар устида сакраб ўйнайди. Яна бир нарсага ақлингни югуртир: айиқ кучли бўлса ҳам мушукни йўлбарснинг душмани, деб ўйлаб, унга бош эгар экан. Ма, энди қиличини ушла!

Хумор отин ўтовдан чиқиб кетди.

Эрназар ҳар қанча кучли, ақли, тадбиркор бўлмасин, онасининг олдида ўзини ночор ҳис қиласр эди. Онаси, чиқиб кетиши билан юраги яна алғов-далғов бўлиб, ўртаниб кетди. «Эй шўрлик бошим, нималар қилиб қўйдим-а?» — деди-да, нордай чўкиб, бошини икки кафти

орасига олиб қисди, пастки лабини тишлаганча хаёлга чўмди...

Бир маҳал Хумор отин яна қайтиб кирди...

— Ўрнингдан тур, бошингнинг қонини юв! Болани ювиб-тараб, кафанга ўзим ўрадим, шунда боланинг қандай нобуд бўлганини тушундим. Бечора Гулзебонинг юраги ўт бўлиб ловиллаб ёниб ётган бўлса ҳам, боласининг ўлими сабабини айтаётгани йўқ. Яхши одам итининг ўлимига ҳам ачинади. Ҳеч бўлмаганда овул оғаси сифатида ўликни дафн этишга бор!

Эрназар керагага осилиб, ўрнидан турди...

8

Аллақаёқдан қайтиб келаётган Шўнгқи Қозоқдарё-нинг бўйидаги қалин қамишзорнинг орасидан ўтиб кетаётги ерда ётган қамиш япроқларини оёғи билан титиб ўтлай бошлаган отини ҳайдаб кетишга кўзи қиймай тўхтади-да, Мовлон сариқнинг дўқидан қўрқиб, Хивага етган жойида кетига қайтганига юраги ачишиб, қўш мушти билан ўз пешанасига бир урди.

— Ҳ-ў, давлати қайттан, нима қўлиб қўйдинг?

Муштига пешанасини тираб, тўнгиллади: «Агар ана шундан кейин ҳам у билан йўлдош бўлсан кўзим чиқсан, оёқларим шол бўлсин, тилим калимага келмасин... Йўқ, Шўнгқи, ўйлаб кўр... У аллақачон Эрназар олакўзга бориб, мен фалон қилдим, писмадон қилдим, жодугар мула билан ёлғончи Шўнгқини Хивага етган ерида кетига қайтариб, қувиб келдим, деб мақтантган бўлса ҳам керак. Лаънатининг ўзини қоралаш керак. Аммо нимасини айтиб қоралайман? У зангар бировга думини тутқизмайди. Қаеридан ушлайсан? Бирон ножоя ишини билмасанг ё амали бўлмаса... Вазирга тўр олиб борганини айтсаммикан? Ҳой шўрпешона! — Шўнгқи пешанасига яна бир гурсиллатиб туширди. — Тўрнинг бир чеккасидан ўзинг ҳам кўтаргансанку, энди уни қандай исботлайсан?..»

Тепасида Мовлон сариқ хахолаб кулгандай бўлиб, Шўнгқи бир чўчиб тушган эди, оти ҳуркиб, йиқилиб тушишига сал қолди. Қараса, ҳеч ким йўқ. Қийшик тўранғилнинг устида битта қарға қағиллаб ўтирибди.

— Ҳой, лаънати, Мовлон сариққа ўхшаб мени қўрқитгунча, Мовлон сариқни менга ўхшатиб қўрқит.

— Ҳа, Шўнгқи, ким билан гаплашиб турибсан?

Шўнгқи ялт этиб овоз келган томонга ўгирилди.

Шундоққина тумшуғининг тагида ёш шоир Бердақ кулиб турарди.

— Анови лаънати қарға отимни чўчитиб юборди, — деди Шўнгқи бурнини енгига артиб.

— Тоға-жиян бир-бирлари билан шундай ҳазил қилишади-да!

Шўнгқи Бердақ билан бир-икки рўпара келган бўлса ҳам у билан сира гаплашмаган эди, шунинг учун ўзини унинг гапини тушунмаганга олди.

— Қаёқдан келяпсан, иним?

— «Бўзатов» тарафдан, тўйдан.

— Бугун кечаси Гулзебонинг боласи ўлиб қолибди.

— Нима дединг, нима дединг?!

— Кечаси борган бир ўйнаши уриб ўлдирган бўлса керак, фотиҳага киргандар шундай дейишяпти.

— Жуда бераҳм одамсан-да!

Шўнгқи оти судраб кетаётган арқонни оёғи билан босиб:

— Тўғрисини гапирсанг ҳам бераҳмлик бўладими, шоир? — деди.

— Овулингдан ўлик чиққан бўлса, ўридай қамишзорнинг орасида нима қилиб юрибсан?

— Бердақ, жуда қизиқ экансан-ку! Ўлган бола Сержонбойнинг боласи, деб ҳисоблангани билан, аслида, кимнинг боласи эканини қайси ит билади дейсан? Гулзебони Хивага олиб қочган Рўзматнинг боласими ё уйига тоға-тоға деб келиб-кетиб юрадиган сариқнинг боласими, ким билади дейсан.

— Қийшиқ тўранғилга қўнган қарға билан тиллашганингча ҳам бор экан.

Бердақ ўз йўлига қараб кетаверди.

Шўнгқи отини ушлаб миниб, уни қувиб етиб олди.

— Бердақ, нега жаҳлинг чиқади? Шу овулда бола ўлмаган кун борми? Қайси бирига аза тутиб, фотиҳасига чиқамиз?

— Аза тут демайман. Одам боласи тўғрисида одамга ўхшаб гапириш керак!

— Эрназар олакўз билан Бердақ шоир қўлдовлиният икки қўли, икки оёғи, икки кўзи!

— Қани, сенинг нимага муҳтожлигинг бор? Мана, тагингда отинг. Мен бўлсам эшакда келяпман, — деди Бердақ.

— Гап унда эмас.

— Амал керакми? Ундай бўлса хонга бор.

— Сен нега бормайсан?

— Менинг амалим мана! — деб Бердақ дуторини кўрсатди.

Шўнгқи хир этиб кулди.

— Амалинг тўплаб келса, бир қисим ўтин.

— Кулма, Шўнгқи, дутор ўтин эмас, аммо кўтариб отиш қўлидан келади. Қўшиғимга қўшиб айтадиган сўзларим найза эмас, аммо ўлдиради.

Шўнгқининг кўзлари ола-кула бўлиб кетди, у ҳадеб бурнини чимчилаб-чимчилаб кўярди. Бу унинг обдан довдираб қолганининг белгиси эди.

— Амал керак бўлса, хонга бормай ҳам олишинг мумкин.

Шўнгқи худди уйқудан уйғониб кетгандай, жонланди.

— Қандай қилиб?

— Агар дилингда амалга оширолмай юрган орзула-ринг бўлса, Эрназар оғага бор. У барча учун тенг аҳднома тузиб, бийларга имзо чекдириб, қўл қўйдириб юрибди. Унга бу ишида ёрдам бер. Ниятлари амалга ошса, сенга ҳам битта амал тегиб қолса ажаб эмас.

— Ўзи амалга ошадиган ишми?

— Агар сенга ўхшаганлар бузмаса, амалга ошади.

— Мен бузмайман. Бердақ, сенга битта саволим бор, айт-чи, мени ўзинг биладиганлар ичидаги кимга ўхшатсан?

Бердақ эшагининг бошини тортиб, отининг устида энкайиб ўтиган Шўнгқига истеҳзоли кулиб қаради.

— Пилиги калта чироққа, шохлари ёниб бўлган дарахтга ўхшайсан.

Овулга киргандан кейин Бердақ Гулзебонинг уйига қараб бурилди. Шўнгқи тўппа-тўғри Эрназарникига йўл олди. Эрназарни ўз уйидан эмас, Гулзебоникига келиб фотиҳа ўқиб ўтирганлар орасидан топди. У билан учрашиши билан овулдоши Бердақ билан суҳбатлашганини мақтаниб, миясида пайдо бўлган мулоҳазаларини ўртоқлашмоқчи эди. Эрназарнинг дарғазаб, юраги ўт бўлиб ёниб ўтирганини кўриб, ҳеч нарса деёлмади. Унинг нега бунчалик хафа эканлигини билишга роса бош қотирди-ю, аммо тагига етолмади. Ўзини ўта сабрли, диёнатли тутиб, Эрназарнинг ёнида юраверди. Эрназар кечга томон уйига қайтганида кетидан кучукдай эргашиб, пайтини топиб, гапини бошлади:

— Сизга битта илтимосим бор эди, оға.

Эрназар гаплашишга хоҳиши бўлмаса ҳам, «қулоғим сенда», дегандай мулойим назар ташлаб, йўлида кетаверди.

— Ўзингиз биласиз, кимнинг иши ёмон бўлса, душманига ёрдам бергани бўлади. Жиловдорингиз Тенгел жуда ақали бола, у Оренбургдан қайтгунича ўрнига мени олинг, демайман. Лекин менга ҳам ишониб, унда-мунда иш топшириб туринг, Эрназар оға.

— Ақлинг кира бошлабдими?!

— Мен ҳеч ким билан ақлимни солиштироқчи эмасман, бордию битта-яримтадан ақлим ортиқроқ чиқиб қолса, аямоқчи эмасман. Бирлик ана шунда.

— Мовлон сариқ ақлим кўп, деб мақтанади.

— Шунинг учун ҳам уни ҳеч ким ёқтиромайди, дўст тутмайди-да!

Эрназар қадамини секинлатиб, Шўнгқининг танқа бурнига, чуқур кўзларига бир зум тикилиб турди-да:

— Майли, хабарлашиб тур, — деди.

— Менинг шу кунгача адашган, хатога йўл кўйганларимни юзимга солмайсиз-а?

— Отинг бу ёғига қоқилмаса бас!

— Менга топширифингиз йўқми?

— Иложини топсанг, Хивага бориб, янгиликларни билиб кел.

— Хўп бўлади.

9

Қиши одатдагидан қаттиқ келган бўлса ҳам баҳор эрта белги берди. Орол денгизининг ёқаларида ҳавонинг феъли ёш келинчакларнинг ноз-карашмасига ўхшайди: дам қовоғини уяди, дам чароғон бўлиб очилиб кетади, бир қарасанг, ёмғир томчилаб, бир қарасанг, ҳаво тоза тортиб, нафас олишинг енгиллашиб кетади. Яна бир қарасанг, Қорақум томондан чанг кўтарилиб, кўз очиргани кўймайди.

Ҳар қайсиниси ўзича бир хонликнинг удумини қилиб, бир-биридан алоҳида ҳукм юритиш ниятида алоҳида-алоҳида ўрнашган огулларнинг ўжар, такаббур бийлари билан гаплашиш, уларни бир нарсага кўндириш ҳам дengiz ёқасининг ҳавосига ўхшайди. Бийларнинг баъзилари Олакўзни очиқ чехра билан кутиб олиб, «Аҳднома»га сира қийнамай бармоқ босиб, муҳр тушириб берса, баъзилари қовоғини уйиб қарши олиб, обдан қийнайди.

Эрназар «Олтмиш бийнинг аҳдномаси»га бийларнинг қўл кўйиб, муҳр босиб беришларини сал кунда битказаман, деб ўйлаган эди, ундан бўлиб чиқмади. Гулзебонинг

барча бошига тушган қайғу уни ҳам қаттиқ изтиробга солиб, қўли ишга бормай, кўл қўйдириш ҳам орқага сурилиб кетди.

Оренбургга кетган Зарлик билан Кенжамуротнинг қайтиб келишлари Эрназар олакўзни хурсанд ҳам қилмади. Олди қиши бўлгани учун Даشت қипчоқ далаларида бир қанча кун бўронда қолиб кетиб, отлари ҳолдан то-йиб, роса қийналишибди. Ўшанда ҳам кетларига қайтмай, бир камбағал қозоқнинг уйида ҳаво бир оз ёришгунча кутиб ётиб, яна пиёда бўлса ҳам йўлга тушишибди. Оренбургга яқинлашганда Рус подшолигининг Сирдарё қаноти бўйича аскарбошиларидан бири қозоқ Илекей султонга дуч келишибди.

Эрназар Илекей султон ҳақида илгарилари сал-пал эшитган эди, шунинг учун унинг тўғрисида суриштириб ўтиrmади, аммо ўз элчиларидан норозилигини ҳам яширмади.

— Илекей султон бизнинг Оренбургга боришимизнинг ҳозирча бефойдалигини айтди, — деди Кенжамурот. — Чунки бизга мумомала қиладиган бошлиқлари ҳам урушга кетибди.

— Жуда бўлмаса Михайловни, ўзимизнинг иккала йигитимизни излаб топардиларинг, — деди машқи паст Олакўз.

— Илекей султон уларни яхши билар экан. Михайлов иккала йигитчамизни ўзи билан бирга урушга олиб кетибди, — деди Зарлик.

— Йигитчаларимизнинг ўзлари илтимос қилишгандан кейин бирга олиб кетибди, — деб унинг гапини тўғрилади Кенжамурот. — Улар мусулмонларни ҳимоя қилишади.

Эрназар олакўзнинг чехрасида фахр туйғуси намоён бўлди, йигитчалардан миннатдорлигини билдириди.

— Элимизнинг келажаги шу етимлар эканига яна бир карра ишонч ҳосил қилдим. Жуда яхши қилишибди. Бизга эргашадиган мерғанларимизни бошлаб биз ҳам мусулмонларнинг душманларига қарши урушга жўнаганимизда эди.

— Илекей султон билан бу хусусда ҳам гаплашдик, — деди Зарлик энди ўзини бир оз эркин ҳис қилиб. Кенжамурот ҳам енгил нафас олди. — Бироқ Илекей султон бизнинг ўз элимиздаги амалга ошираётган ишимизни маъқуллади. «Орадаги масофа узоқ, таваккал қилманглар», деди. Оренбургда бизнинг элимизга ёрдам бериш учун тайёрланган отряднинг урушга кетганини айтиб,

«улар ғалаба билан қайтишади, ана ўшангача ўз элингизни тайёрлайверинглар», деди.

Эрназар дўстларига ишонса ҳам суянадиган ҳассаси тубсиз денгизга тушиб кетган одамдай ўзини йўқотиб қўйди.

— Нима қилмайлик, шамолимиз доим тескари эсадида.

— Афсусланган билан фойдаси йўқ, дўстим, — деди Зарлик. — Ҳар қалай, қозонда бўлса, чўмичга чиқади. «Аҳднома»га қўл қўйдиришни тезлатиб, ишни мустаҳкамлайвериш керак.

— Илекей сultonнинг маслаҳати шунаقا, — деди Кенжамурот.

Эрназар ўзини босиқликка олиб ҳар қанча «Аҳднома»ни тезлатишга уринмасин, бийлар турли баҳона билан, айримлари эса ҳатто: «Олакўз келяпти», деган гапни эшитишлари билан уйдан қочиб, бу ишни анча орқага суришди. Бу орада куз ҳам кириб қолди.

Бугун ҳаво очиқ келди. Эрназар қуёш чараклаб чиққанидан кўнгли анча равshan тортиб, денгиз бўйидаги овулларга қараб кетаётган эди, дуторини бўйнига милтиқ мисоли осиб олган эшакли Бердақча дуч келди.

«Аҳднома»га қўл қўйиш ҳалигача чўзилиб келаётганидан ранжиб юрган Эрназар, қолган тескари ниятли бийларга қандай чора қўллаб, қўл қўйдириб олар эканман, деб хаёл суриб келаётган эди. Бердақни учраттанидан хурсанд бўлиб кетди.

— Бердақ шоир, қани, жавоб бер-чи, пастлик яхими, дўнглик яхими, бий дурустми, хонми?

Бердақ садафдай оппоқ тишларини кўрсатиб, мийигида кулди-да, ўйлаб ўтирасдан халқ орасида кенг тарқалган қўшиқ термасини қайтарди:

Ўтлоқли бўлса, уй яхши,
Баҳаво бўлса, дўнг яхши,
Тўрали бўлса, бий яхши,
Оид бўлса, хон яхши.

— Энди сен сўра.

— Тош танламайдиган қандай тарозини биласиз, Эрназар оға?

— Қанча солсанг ҳам, нима солсанг ҳам тош танламайдиган тарози одамнинг тили. Энди сенга савол. Одам баҳтининг қалити қаерда бўлади деб ўйлайсан?

— Одам баҳтининг қалити ҳақиқатгўйлигига.

Бердақ Эрназарнинг юраги сиқилиб келаётганини фаҳмлаб, қизикроқ бир ҳикоя айтиб бермоқчи бўлди.

— Эрназар оға, сиз Фозил бийнинг марҳум отаси айтган бир гапни эшитганмисиз?

— Қанақа гап экан?

— Бир тўйда кўкнори ичиб ўтириб, ўнтача одамга: «Уйга келинглар!» — деб мулозамат қилган экан. Оғайнилари эртасигаёқ меҳмон бўлиб боришибди. Ўғли Фозил меҳмонларнинг отини қозиққа боғлаётган экан, отаси унга: «Ҳой бола, қозиққа боғлама, меҳмонлар отларини менинг тилимга боғлашсин», дебди.

Эрназар йўғон овози билан дўриллаб кулди-да, юрагини ғаш қилиб турган нарсаларни гўё эсидан чиқаргандай бўлди.

— Ҳозир Фозил ҳам отасига ўхшаб кетяпти, — деди Эрназар. — Майли, уни қўйиб тур. Сенга яна битта савол: очилмас сандиқ бўлади, дейишади. У нима?

Бердақ ўйланиб турди-да, бир баҳшидан эшитган термаларини эслади, халқнинг ҳар хил доно гапларини кўнглидан ўтказди.

— Очилмас сандиқ, — деди у бир оздан кейин, — одамнинг кўнгли бўлса керак, Эрназар оға.

— Одам қандай шароитда кўпроқ афсусланади?

— Ким ўзгага қанча ёмонлик қилса, шунча ўқинади.

— Одамнинг кўнгли қандай вақтда қоронги тортади?

— Ҳақиқат йўқ ерда, Эрназар оға. Энди мен сиздан бир нарсани сўрай: ҳақиқат айтилмайдиган вақт ҳам бўладими?

Ойдўс бобонинг ўлими ҳақида ҳақиқатни сўраганда унинг жиловдори Дўспаннинг: «Бу замонда айтиладиган ҳам, айтилмайдиган ҳам ҳақиқат бор», деганини эслади.

— Агар ҳақиқат ёлғонга ўхшаса, айтимаган тузук, қадрдоним. Энди ўзингга битта савол. Сен қандай одамни ва қандай ишни ёмон деб биласан?

— Қайси ишга шумлик аралашса, ўша ёмон бўлади. Айтимоқчи, яқинда «Бўзатов» овулидаги тўйда Ажиниёз шоир билан учрашиб, озроқ айтишиб қолдик. Шу тортишувда қай биримиз ҳақ бўлганимизни сиз билан бир маслаҳатлашмоқчи эдим.

— Қани, эшитай-чи?

— Биз тил хусусида тортишиб қолдик. Гап қандай қилиб болалаб кетганини ўзим ҳам билмайман. Бир маҳал Ажиниёз оға: «Бердақ, — деди ҳамманинг диққатини ўзига қаратиб. — Сенинг қўшиқларингни эшитиб юрибман, сўзларинг унча жарангламайди. Куйга

тushmanaydi. Tilni Navoiydan, Fuzuliydan, Boborachim Mashrabdan, Maqtumkulidan urganiш kerak», dedi. Nima boulganda ham u Xivadagi madrasada ўқиган, shuning учун кечирим сўрадим. У биттасини айтиб берди. Mana, siz ham эшитиб кўринг:

«А» алифким, оқ юзингдир айни олам анвари,
«Бе» белинг хипча дилбар, кўзларинг шаҳлою олий,
«Те» тишингдир дона-дона, лабларингни боллари,
«Се» сўриб ширин лабларинг, ёрадурман, эй пари!..

— Ана, Эрназар оға, шунақа алиф билан бошланадиган шеър Фузулийда борлиги тўғри. Бироқ, Ажиниёз оға қўшиқларининг ҳар қаторида икки-уч сўзни қорақалпоқча келтиргани демаса, бошқасини ким тушунарди?

«Оқ юзингдир, айни олам анвари...»
«Кўзларинг шаҳлою олий...» —

деб юрган ошиқлар борми ҳозир? Низомийда «Одам бамисоли чироқ, умрининг охиригача бошқалар учун ёнади» деган ҳикмат бор. Тўғри, шоир ҳам одам. У халқи учун чироқ бўлиб ёниб, халқининг тақдирига мослаб, тушунарли қўшиқ ёзиши керак эмасми?

Бердақнинг гаплари, гарчи Эрназар шоирлар мунозарасига аралашмайман, деган қарорга келган бўлса ҳам, унинг ўйларини ағдар-тўнтар қилиб юборди.

— Мен Ажиниёзни бир марта кўриб, қўшиғига бир оз мулоҳаза билдирган эдим.

— Ёш бўлганим учун, мен одоб сақлашим керак эди, бироқ ўзимни кўлга ололмадим. Чунки у менга: «Шоир тушунарсиз бўлгани сайин халқ яхши кўрадиган бўлишини билмасанг керак», деди. Менинг жаҳлим чиқиб: «Хива мадрасасида олган билимингни халқдан баланд кўйма», деб эътиroz билдиридим унга. У яна ўз фикрини олдига суриб, тилни Navoiydan, Fuzuliydan, Maqtumkulidan urganiш kerak, деб ўжарлик қилиб туриб олди. Мен унга, Navoiyни, Fuzuliyни, Maqtumkulini urganiш — уларнинг tilларини сал бузиб қабул қилиш ҳам, ўз тилимизга тушунарсиз сўзларни қўшиш ҳам эмас, қўшиқни қандай ёзишни, нима ҳақида ёзишни urganiш, тил бойлигидан қандай fойдаланишни urganiш, ҳар сўзга вазифа юклашни urganiш бўлса керак, дедим.

Улар гап билан бўлишиб, денгиз ёқасидаги овулга

келиб қолишибди. Балиқчилар қирғоқда ўт ёқиб, балиқ тозалаб ўтиришган экан, Бердақни таниб, хурсанд бўлиб кетишиди, балиқхўрликка таклиф қилишиди.

— Бора қол, иним, — деб Эрназар отининг жиловини тортди-да, ўнг томондаги бир тўп уйларни кўздан кечирди. Бир вақт нигоҳи оқ ўтовга тушди. Бу уруғ бийи Сойибназарнинг ўтови эди. Эрназар уникига уч марта келиб, ўзини учратолмай кетган эди. Оти ташқарида боғлоғлиқ турганини кўриб, индамай бориб отидан тушди.

Мезбон Олакўзнинг келишидан унча хурсанд бўлмаганига қарамай, сир бой бермади.

Чойдан олдин Эрназар унга «Олтмиш бийнинг аҳдномаси» тўғрисида гап очди. Сойибназар гёё бу гапни энди эшитаётган одамдай ҳайрон бўлиб, тор пешанасини тириштириди, кўзларини чақчайтириди.

— Элнинг ҳар бир йигити мерган, элдаги ҳар бир от мерганини, шундайми?

Эрназар ҳозир насиҳат қилган билан унинг тушун-маслигини уқди.

— Маъқулмасми? — деди-да, керагага илинган қамчи-си билан телпагини олди. — Мени Ортиқ бийнинг ову-лига кузатиб кўй.

Меҳмоннинг илтимосини бажармаслик беадаблик бўлади.

Қалин жинғилзор ва тўранғилзор орасидан илонизи бўлиб кетган сўқмоқдан кела туриб, Эрназар узангига оёқларини тираб у ёқ-бу ёққа аланглаб олди-да, Сойибназар билан қаторлашиб олиб, елкасига панжа урди.

Бургутнинг тирноғидай қаттиқ бармоқлар Сойибназарнинг бўйини узиб юборишига сал қолди. Сойибназар ялинишга тушди:

- Гуноҳим нима, Эрназар?
- Жонинг борида айт, «Аҳднома» маъқулми?
- Маъқул.
- Бармоғингни босасанми?
- Бўйнимни узиб юбормасанг, босаман.
- Отингнинг жиловини менга бер, ўзинг ерга туш. Сойибназар эгардан аста сирғалиб тушди.
- Эрназар тепасида қамчи кўтарди.
- Бу гапни ҳеч кимга оғзимдан чиқармайман, деб уч марта қасам ич!
- Бу ишни ҳеч кимга оғзимдан чиқармайман... чиқармайман... чиқармайман!.. чиқарсан онам...

Эрназар хуржунининг оғзини очиб, ичидан «Аҳдо-

ма»ни олиб ёзди-да, айтганини қилиб Сойибназарга қўл қўйдириб, муҳр бостириб олди. Кейин «Аҳднома»ни яна хуржунига жойлаб, у ёғига отини бир ўзи елдириб кетди.

Ортиқ бий камгап, ўтиришларда зўрларнинг тарафини олиб гапиришга ўргантан одам эди. Эрназар олакўз «Олтмиш бий аҳдномаси» тўғрисида гап очганида бир муддат ўлланиб турди-да:

— Таваккал қиласиз-да, — деб бармоғини сиёҳга теккизди.

— «Таваккал қиласиз», деганинг нима деганинг?

Ортиқ бий индамади.

Эрназар ўша уйидан чиққанича анча кунгача юртини айланиб, бирини пўписа билан, бирини тушунтириш йўли билан, яна бирини ишонтириб, барча бийларга қўл қўйдириб чиқди.

Учратмагани ёлғизгина Фозил бий қолди. Эрназарнинг уни энг охирига қолдиришининг сабаби, Фозил бий ўлардек ўжар, айтган еридан кесадиган бийлардан эди. У ҳамма бийларнинг қўл қўйишганини кўрса, рози бўлармикан, деб ўйлаган эди.

Эрназар Фозилнинг овулига бурила туриб, қуёшнинг қизарib ботишини бирпас томоша қилиб туриб қолди...

Фозил бий бундан бир кун олдин Қорақум эшонни уйига таклиф қилиб, ҳеч нарсасини аямай, роса меҳмон қилган, аzonда унинг отини ўзи етаклаб уйигача кузатиб олиб бориб қўйган эди. Ўша қайтиб келиб, катта ўтовга ўринни ҳалин солдириб ётганича ҳалигача тургиси келмай, ўртанча хотинига оёқларини уқалатиб, кичик хотинининг уградай юмшоқ бармоқларини соқоли кўпдан бери пардозланмаган ияигига босиб, эркаланиб гапириб ётари:

— Қорақалпоқ элида бирон бий ё бойнинг остонасига қадам қўймайдиган Қорақум эшондай улуғ бир зотнинг менинг уйимга, кутлуг бўлсин қилиб келиши қандай баҳт-а! Буларнинг ҳаммаси сен туфайли! — Фозил кичкина хотинининг кигизгача тушиб турган кокилларини қўлига олиб кўксига сочди. — Ҳой сулувлар, тағин сизларнинг кўнглиларингга келмасин, ҳақингизни емайман, — деб иккала оёғини кўтариб, хотинларининг бўйнига ташлади. — Сиз хотинларим, Хивадаги хон саройини кўрмагансизлар. Кўрмаганларинг ҳам маъкул. Хон бўлгандан кўра хоннинг ишонган бийи бўлишга ҳеч нарса тенг келмайди. Айбинг бўлса ёлғиз хоннинг ўзи қарғайди, хонни эса бутун ҳалқ қарғайди. Менга факат сизлар тотув бўлсаларинг бўлди, қўл остимдагилар билан

ўзим тил топишаман... Битта мени хурсанд қилган гап шуки, Қорақум эшон бир вақтини топиб хон билан гаплашиб, уни уйимга меҳмон қилиб олиб келишга ваъда берди. Ана ўшандан кейин кўринг эрингиз Фозилни. Сизлар жуда-жуда баҳтли аёллар экансизлар, ота-оналаринг ҳам, қариндошларинг ҳам жуда баҳтли одамлар экан. Мен ҳаммаларингни ҳам шундай яхши кўраманки... Қани, ўзларинг айтинглар-чи, сизларни сира бекорга хафа қиласманми?

Хотинлари ҳали жавоб бериб улгурмасларидан, ташқарида молқўрани тозалаб юрган катта хотини билан ҳол-аҳвол сўрашаётган таниш овозни эшишиб, Фозил эринибгина қаддини кўтарди.

— Учалантиз ҳам жой-жойингизга бориб, дамларингни олинглар, хизматни катта бойвучча қиласди, — деб Фозил ташқарига овоз берди, — Эрназар, мен уйдаман, отингни боғлаб, ичкарига киравер

Эрназар у-бу деб ўтирмастан отидан тушиб, жиловни Фозилнинг ўтин ёриб юрган хизматкорига узатаётган эди, Фозил чиқиб салом берди-да, қўлидан жиловни олиб, отни ўзи боғлади. Фозилнинг бундай муносабати Эрназарни хурсанд қилди.

— Бизнинг баҳтимизга қарши ўрис-турк уруши бошланиб қолганини қара, Фозил. Уруш ҳали-бери тамом бўладиганга ўхшамайди, бўлмаса аллақачон кучли бўлиб олардик.

— Бари бир мусулмонлар енгади, Эрназар.

— Борди-ю енголмаса-чи?

— Ўрисларсиз ҳам кучимиз етарли. Бироқ менга ҳаммадан кейин келганингга сендан кўнглим ранжиб турибди. Фозил ҳамиша ҳам тайёр-ку, деб ўйлаган бўлсанг керакда. Қани, «Аҳднома»нгни чиқар, қўл қўйиб, муҳр босиб бермасам, кечаси ётиб уйқунг келмаса керак.

Ўчоқда ёниб ётган бир тутам жинғилнинг тафтидан Эрназарнинг юзи қизарди.

— «Оға бий» зиёфатида мен сени бекорга қози қилмаганман, — деб у хуржунидан сиёҳ, қалам билан бирга «Аҳднома»ни олди.

Фозил «Аҳднома»ни оловнинг шуъласига тутиб қараб турди-да кейин тўсатдан ёниб ётган оловга ташлаб юборди.

Унга ишониб беларво ўтирган Эрназар бунинг олдини олиб қололмади. У ловуллаб ёнаётган «Аҳднома»ни ўчоқдан жонҳолатда олди-ю, кейин кул бўлиб улгурган қоғозни ерга улоқтирди.

Эрназар жаҳл устида Фозилнинг пешанасига бир мушт туширган эди, у боши керагага шилқ этиб тегиб, ерга қулади. Ўт ёқувчи қўрққанидан ҳовлига қочиб чиқиб кетди.

Фозил чурқ этмай ўрнидан туриб, керагага осиғлиқ турган милтиқни олмоқчи бўлаётган эди, Эрназар уни яна бир уриб йиқитиб, биратўла отиб ҳам ташламоқчи бўлди-ю, Фозилнинг катта хотини кириб қўлидан ушлади.

— Ўзингни бос, Олакўз!

Эрназар чақонлик билан милтиқни бўйнига осиб, эшик ёнидаги керагада осилиб турган чилвирни олди-да, Фозилнинг оёқ-қўлинини чандиб боғлади, кейин ёш болани кўтаргандай ташқарига олиб чиқди.

Бошидаги соchlари орасидан қон томчилётган Фозилнинг бор кучи тилига кўчди.

— Олакўз, агар мени ҳозир ташлаб кетмасанг, кейин аттанд қиласан.

Фозилнинг хотини, бола-чақалари тўпланиб, бир зумда қий-чув кўтариб юбориши. Эрназар уларнинг додвойларига қулоқ солмай Фозилни отининг устига кўндаланг ташлади-да, эгарига сакраб миниб, оч қашқирдай тун қоронгилигини қоқ ёриб, отининг жиловини бўшатди.

— Олакўз, нодонсан! — деди Фозил инқиллаб келаётган бўлса ҳам ўжарлигини қўймай. — Менинг оёқ-қўлимни боғлашдан олдин ўзингнинг оёқ-қўлингни ўйласанг бўларди.

Эрназар йўлакай Кенжамуротнинг уйига қайрилиб, уни ташқарига чақирди, бўлган воқеани шивирлаб айтиб берди-да, тайнинлади:

— Сабабини айтмай, барча бийларни Ўрис деворга чақир.

Эрназар шуни тайнинлаб, яна йўлга тушди. Озгина юрганидан кейин ўлиб қолмасин, деб Фозилнинг оёқ-қўлинин бўшатиб олдига мингаштириб олди.

— Элини суйган одамга ўлим қўрқинчли бўлмайди, — деди Фозил энди бир оз ўзига келиб. — Сен доим қоронғи эртани ўйлайсан. Халқقا бугуни керак. Мен бугунги куннинг тарафдориман.

Эрназар у билан гаплашмай, диққинафас қилиш нијатида эди, чидолмади.

— Агар ҳақиқатан ҳам элини севадиган мард бўлсанг, айт, шундай қилишни сенга ким топширди?

— Вой нодон-ей, ақлым ўзимга етарли. «Оға бий» зиёфатида сен қози эмас эдинг-ку.

Эрназар қайтиб гапирмади. Ичи тошиб кетган Фозил қўзларини ола-кула қилиб, яна тўнғиллади:

— Менга эмас, ўзингга раҳминг келсин, Олакўз! Эртага мени огоҳлантирмадинг, дема.:

Эрназар индамасдан уни Ўрис деворынг устига ўтқазди-да, у бети билан бу бетига шапалоқ қўйиб юборди, кейин ёнидаги қалин чангизор ичидаги ўсиб ётган йўғон тўранғилга чандиб боғлаб ташлади...

10

Устидан одами кетса, ер сонини йўқотади, еридан айрilsа, эл сонини йўқотади.

Эрназар олакўзниң нима учун Ўрис девордаги ташландиқ қўшга чақиртиргани бийларга жумбоқ бўлиб, ҳаммаси уни ечишга ошиқди.

Қўшга қайтадан жон кирди. Кузнинг совуғига чидами-ли ўт ажриқ, худди ернинг ўзидан тўқилган палос янглиғ келганларга кўрпача бўлди. Бийларнинг эпчилроғи тагларига отларининг ёлигини олиб ёзиб, ўз шериклари билан бўлак-бўлак бўлиб ўтиришди.

Хабар қилингандар тўпланиб бўлганидан кейин Эрназар Кенжамуротга дастурхон ёзишни буюорди-да, ўзи муддаога ўтди.

— Қадрдон бийлар, ҳаммаларинг «Аҳднома»га қўл қўйиб, муҳр босдиларинг. Ҳамма иш элимиздан нарироқда бўлсин, деб сизларни шу қўрага чақиртирганим учун узр. Энди хон сайлашимиз керак.

Бири ўз ихтиёри билан, бири зўрлик билан «Аҳднома»га қўл қўйиб муҳр босган бийлар унинг натижаси нимага олиб келганидан ҳайрон қолишиб, оғизлари очилиб қолди. Ҳатто ўтирган ерларида қилт этмай қолишибди.

Баъзан ўртага ечилиши қийин бир жумбоқ ташланганда, шартаки биттасининг луқмаси билан ҳамма уни ечишга киришиб кетар эди. Бу сафар шартаки одам топилиши у ёқда турсин, бутун оламда ҳаракат тўхтаб қолгандай ҳамма жим эди.

Ҳар ким ўз яқинига кўз қирини ташлаб, «фалончи хон бўлсин», деб ўзининг номи айтилишини сабрсизлик билан кута бошлади.

Эрназар олакўз ҳам жим.

Кечикиб келгани учун отларининг жиловини эгарларининг қошига қантариб, кўпчиликка қўшилган бийлар отларининг пишқириб, депсинаётганига ҳам эътибор беришмайди.

Қоқ тепаларидан чирқиллашиб, талай қушлар қиблага қараб учиб ўтишди. Бунга ҳам ҳеч ким эътибор бермади. Тўқай қушлари тинмай ҳар мақомда дўндириб сайрашади, аммо бу қўшиқларни нашъя билан эшигадиганларнинг қулоғи битгандай. Ҳаммаси гунг. Бийларнинг ўтасига ёзилган дастурхонга кузги капалаклар тўпи билан келиб қўниб, ўрталарида гуриллаб уча бошлади, аммо ҳеч қайсилари қимирлашмайди. Бетларига қўнган сур пашшаларни ҳам сезишмайди, ҳамма гёё тизза буккан жойида ёғоч бўлиб қотиб қолганга ўхшайди.

Қорақалпоқ бийларининг бирон ўтириши, ёшларнинг интизоми қаттиқ Оға бий ўтиришлари ҳам бунаقا жимжитликни, бундай хаёлчанликни, ё бу қадар мулоҳазаликни кўрмаган эди. Ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам очиқ чехра, меҳрибон дўст кўринади. Аммо ҳар бири ҳам битта орзунинг қули: «Хонликка мен муносибман!»

Бийларнинг ҳеч бўлмаса ўзларига энг яқин биронтасининг отини айтишга ҳам тиллари келмади. Сукунат узоқ чўзилгани сари ҳар бирининг ичига файирлик чўғи тушиб, ўртаниб, ранглари ўзгара бошлади.

Эрназар олакўзнинг жимлиги бийларнинг ички туғёнларини томоша қилиш эмас. У халқининг бу яқин орадаги тарихда биринчи хон бўладиган муносиб одамни шу ўтирган бийларнинг орасидан топишга ҳаракат қилиб, уларнинг ҳаммаларини хаёл элагидан ўтказиб ўтиради.

«Асқар бий... Сойибназар... Эрназар бола... Кенжамурот... Мамит... Раҳмонберди... Ортиқбой... Буларнинг ҳаммасининг ҳам ўзларига яраша камчиликлари бор: бири қариб, мияси айниб қолган, иккинчиси оғмачироқ, учинчиси ақыли бўлгани билан мулоҳазалимас, ўخار, тўртинчиси иродали бўлгани билан шошқалоқроқ, бешинчиси гирром, олтинчиси анқов, еттинчиси тутуриқсиз... Қарғиш уриб кўплаб уруғларга бўлинниб кетган элда буларнинг биронтасини ҳам хон қилиб кўтариб бўлмайди. Ҳозирнинг ўзида ҳар бири ўз кумочига кул тортиб ўтиришини кўрмайсизми? Хон ҳаммага ўртоқ, барчага бир кўз билан қарайдиган бўлиши лозим. Хонликка ўзим муносибман, аттанг, ўзимни таклиф қилолмайман, кейин, бундан ташқари, эртаги кунда бар-

чага одил кўз билан қарай олишимга буларни ишонти-ролмайман. Хўш, энди ким бор?» Эрназар рўпарасида ўтирганлардан ташқари қаерда атоқли, уруғи ҳамда бошқалар олдида обрўли одам бўлса, ҳаммасини бир-бир кўз олдидан ўтказди... Биронтасини ҳам маъқул кўрмади.

«Айтмоқчи, Бердақ тўғри келади, — деди бир хаёли.
— Шоир. Бурунги подшоларнинг кўплари шоир бўлишган... Йўқ, уни булар муносиб кўришмайди. Менинг уругимдан бўлгани учун кўпчилиги қарши чиқади... Тенгел қандай бўларди? Жиловдорлар авлоди. Агар у хон бўлса, ҳамманинг кўнглини топади. Камбағал етим хон бўлди, деб ҳамма қувватлаши мумкин... аттанг, ҳозир ўзи шу ерда бўлганида эди. Орқаворатдан қувватлашмайди-да».

Эрназарнинг кўзи Зарликка тушди: «Айтмоқчи, Зарлик тўра-чи? Жуда ақлли, кўп фикрлари менинг фикрларим билан бир ердан чиқади. Битта гапимни икки қўлмай бажаради... Хўш, нега Зарлик хон бўлар экан? У мен билан ҳамфикр бўлгани учунми?.. Йўқ, нега ундей деялпман? Балки Зарлик хон бўлиши керакдир. Бордию одамлар унинг миллатини ўртага солиб қолишса-чи? Халқ тақдирида биринчи марта хон тайин қилинаётганда, хон бошқа миллатдан бўлса, бирлашиш ниятидагилар чирт-пирт қилиб, тарқалиб кетмасмикан? — Эрназар бошини қашиб узоқ ўйлади. — Йўқ! — деб яна лабларини чўччайтириди. — Зарликка ҳеч ким қарши чиқмайди, асло қарши чиқмайди. Сабаби, унинг ҳеч қайси қорақалпоқ уруғига алоқаси йўқ, шунинг учун у барчага бир кўз билан қараши мумкин. Кейин, бу ўтирганлар биладиган даврда ҳеч ким хон мустақил халқ бўлмаган. Қадимги дастурга қараганда хон Чингиз авлодидан, тўралар уруғидан бўлиши шарт. Зарлик тўралардан, агар шу томонини таъкидласам, бирор қаршилик қилолмайди».

Эрназар шу фикрида тўхтаб, бошини кўтарди.

— Халқимизнинг қаймоқлари, қадрдонлари, менинг билишимча ҳозир ҳар бирингиз ўтмишимизга, бугунгимизга, эртанги кунимизга ақл югуртириб, биринчи хонимиз ким бўлиши кераклиги тўгрисида ўйлаб, ҳақиқий инсонпарвар, одамгарчилиги жойида одил одамнинг хон бўлишини орзу қилиб ўтирибсизлар. Мен ана ўшандай одамни топдим.

Баъзилар битта-яримтанинг «Эрназар олакўз хон бўлсин!» — деб қолишидан қўрқиб ўтиришган эди. Энди

унинг ўзи хон бўлмаслигига кўзлари етгандан кейин шу ўтирган одамлар: «Менинг номимни айтиб қолмасми-кан?» -- деган умид билан Эрназарнинг оғзига тикилишиди.

Эрназар шошилмай ўрнидан турди, икки қўлини қўксига қовуштириди.

— Менимча, бирдам олтмиш бий бошлаган зарур ва савобли иш бўйича, Қорақалпоқ элига улуф хон бўладиган одамнинг исми Зарлик тўра!

Яна бошбошдоқлик бошланди.

— Кап-катта одамлар бўла туриб, болаларнинг ўйини-ни қиляпмизми? — деб бирдан Эрназар боланинг лаб-лунжи осилиб кетди.

— Ўйиндан чарчадик, — деди Сойибназар.

— Нега ўзингиз хон бўла қолмайсиз? — деб сўради Мадрайим.

Эрназар қараса, бошқаларнинг ҳам гапиришга майли йўқ эмас, бошлаган иши чаппасига айланиб кетмаслиги учун, дарров олдини олишга ҳаракат қилди.

— Сабр қилинглар, эл оғалари. Ҳонлик менга ҳам, сизларга ҳам муносиб эмас. Хон хонлар тухумидан, тўралардан қўйилиши шартлигини сизлардай ақли баркамол одамларга тушунтириб ўтиришнинг зарурияти бўлмаса керак.

Орага яна сукунат чўкди.

— Ақлли эл оғалари, — деди Эрназар олакўз йигил-ганларга мурожаат қилиб. — Мерганлар, мен Зарлик тўрани қорақалпоқ элининг улуф хони деб, унинг олдида баш эгаман. — У икки қўлини қўксига қўйиб бориб, чордана қуриб ўтирган Зарликнинг олдида камондек эгилиб, унинг узун қора чакмони этагини пешанасига суртди.

Эрназар жойига бориб ўтириши билан Кенжамурот ўрнидан туриб, Олакўзнинг хатти-ҳаракатларини такрорлади.

Орада узилиш бўлиб қолишидан қўрқиб, Эрназар олакўз маросимни тезлаштириди.

— Ўтинаман, иним! — деди Эрназар болага. Эрназар бола истар-истамас ўрнидан турди-да, ортиқча шавқсиз Зарлик тўранинг олдига бориб, чакмонининг этагини пешанасига суртиб келди.

— Қани, Мадрайим, — деди яна Эрназар олакўз. Мадрайим ўрнидан зўрга турган бўлса ҳам Зарликнинг

олдига борганда астайдил эгилди, қайтишида уни масхаралагандай тилини чиқариб кулиб қайтди.

Энди Эрназар олакўз ҳаммани номи билан бир-бир айтиб чақириб турғаза бошлади.

— Қани, Раҳмонберди бий...

— Қани, Ортиқ бий...

— Қани, Мамит...

Ҳаммадан кейин ўрнидан турган Сойибназар энсаси қотиб бурнини жийирганича, хонга таъзим қилиб жойига келиб ўтирганида ҳам ўша ҳолатини ўзгартирмади.

Кимнинг ичидаги қандай илон уя қурганидан қатъий назар, ҳозирча Зарлик тўранинг қаршиликсиз хон деб қабул қилиниши Эрназар олакўзниң кўнглини ўстириб, ҳаракатларини яна ҳам чақонлаштириб юборди.

— Жуда яхши иш қилдиларинг, биродарлар, отабоболаримиз сочган уруғнинг ҳосилини кўтарадиган вақт келди.

Кўрпанинг тагида бўғриқиб қолгандай нафаслари қисилиб ўтирган бийларга Эрназарнинг кейинги гапи ортиқча кўриндими, бир тўда одамга бир кишилик овқат кўйилгандай, кўзлари ола-кула бўлиб, унга ўқрайиб қарашибди.

— Юртимизда хўroz кўпайиб, тонгимиз баравар отмай юрган эди, — деди Кенжамурот бийлардаги бу ўзгаришни сезиб. — Бу жуда яхши иш бўлди. Боболаримиз арвоҳлари бирлашишганини билишса, ётган ерларида бошларини бир-бир кўтариб қарайдиган бўлишди.

— Ҳи-ҳи-ҳи, — деб Эрназар бола мийигида кулди. — Кенжака, бундан кейин ҳам бийларнинг сони камаймайди.

— Соядаги сариқ дарахтдан мева тугул дурустроқ шоҳ чиқмаслигини бу ерда ўтирган қора кўзлар яхши билишса керак, — деди чумчуқбош Қодирмуҳаммад.

Бийларнинг хон олдида бемалол, бир-бирлари билан тортишиб, бепарво гаплашишлари Олақўзга эриш туюлди. У дастурхондан бир бурда нонни қўлига олди.

— Мана, қадрдонларим, агар қорақалпоқ элининг улуг хони Зарлик тўранинг амрига қарши иш тутадиган бўлсан, мени нон урсин, нон урсин! — У нонни қўшқуллаб пешанасига босди.

— Нон билан қасам ичиш сал оғирроқ, — деди Мадрайим.

— Айтмоқчи, бир нарсани унугибман, — деди Олакўз

қўлидаги нонни Зарлик тўрага узатиб. — Биз янги хонлиkmиз, балки бошқа элатлардагидан бўлакча хонлиkdirмиз. Бироқ бизнинг олдимизда, улуғ хонимиз, сизнинг ўзингиз ҳам қасамёд қилинг. Манави нонни ушланг. Нима деб қасамёд қилишингизни ўргатишга биз ожизлик қиласмиз.

Зарлик бир дақиқа ҳам иккиланмасдан нонни олдида:

— Туғишганларим, ҳурматли бийлар! — деб овозини баландлатди, аммо хонларга хос босиқлик билан ўрнидан турмади, ўтираверди. — Халқимизнинг икки киши сени жинни деса, ишонгин-да, ёта қол, икки киши сени хонимиз деса, ўрнингни билиб хонлик қил, деган доно гапи бор. Сизлар нима десаларинг мен ишонаман. Күш учса қаноти мадор, қўнса думи мадор. Мени осмонга кўтарадиган ҳам, ерга беозор қўндирадиган ҳам ўзларинг бўласизлар. Бунинг устига мен катта, синган дарахтнинг шохи эканимни сизлардан яширмайман. Синган шохлигимни билдирамай ерга санчиб, томир оттириб, шохлата-диган боғбоним ҳам ўзларинг бўласизлар. Агар мен ўз амалимдан фойдаланиб сизларга, халқимизга ноўрин жазо қўлласам, бемаслаҳат фармон берсам, халқимизнинг номига доғ туширадиган иш қилсан, баҳтига тўғаноқ бўлсан, мени нон урсин! Нон урсин! — Зарлик нонни пешанасига уч марта босиб, бир тишламини оғзига солди-да, қолганини дастурхонга қайтариб қўйди.

Бийлар гўё ёқимли шамол эсгандай, енгил нафас олишди.

Олакўз яна ўрнидан туриб, хонга таъзим қиласми.

— Улуғ хонимиз, бошингизга олтин жигали тож кийгизолмаганимиз учун бизни авф этинг, лекин қорақалпоқ эли сизнинг олтин бошингизни пўлат қалқони бўлади.

— Сизларнинг ҳурматингиз мен учун ҳар қандай олтин тождан аъло, халқим, — деб хон салмоқ билан бош эгиб миннатдорлик билдириди.

Эрназар олакўз нонни яна қўлига олди.

— Қорақалпоқ элининг улуғ хони Зарлик тўранинг амрига қарши чиқсан, мени нон урсин! — деди-да, нонни Эрназар болага узатди.

Эрназар бола ўйланиб ўтиравади.

— Қорақалпоқ элининг улуғ хони Зарлик тўранинг амрларига қарши чиқсан, мени нон урсин!

— Айналайин Эрназар, энди Раҳмонбердига бер.
Қани, Раҳмонберди!

Раҳмонберди иккиланиб кўзларини юмди ва кетига тисарилиб Эрназар бола билан Сойибназарга қаради. Уларнинг ўрнига назари Эрназарнинг ўқрайиб тикилиб турган ўткир кўзларига тушди, қўрққанидан нонни кўлига олиб, бир тишламини оғзига солди-да:

— Қорақалпоқ элининг хони Зарлик тўранинг... — деб олдингиларнинг гапларини айнан такрорлади.

— Қани, Мамит бий, навбат сизга!

Шу тариқа бир бурда нон яна қўлдан қўлга ўтди...

Бийлар нон ушлаган пайтларида ноннинг ҳурматиданми, ё онтни ютишнинг оғирлигини ўйлабми, сал иккилангандарни демаса, биронтаси ҳам қаршилик кўрсатишмади.

— Улуг хонимиз, — деб Эрназар бола қўл қовуштириб ўрнидан турди. — Бизнинг элимиз ҳам бошбошдоқ, ҳам мўмин, ҳам димоғдор, андак ўжарлиги ҳамда жафокашлиги ҳам бор. Шунинг учун ҳам, бир кун туз ичган жойига қирқ кун салом беради, бирордан иғнанинг учича фойда кўрса, ўла-ўлгунча миннатдор бўлиб юради. Агар сизга малол келмаса, дастлабки қадамингиз қанақа бўлишини манови қоракўзларга бир баён қилиб берсангиз.

Зарлик тўра ҳақиқий таҳт эгаларига ўхшаб икки томонига бир-бир қараб олди. Ўнг томонида Эрназар олакўз, чап томонида Эрназар бола ўтиради. Эрназар боланинг хон олдига қўйган талаби Олакўзга маъқул тушди, ёш бўлса ҳам ўзига тенг кўриб янглишмаганидан хурсанд бўлди ва хоннинг ўзига қараганининг маъносини тушуниб, ўрнидан тура бошини эгиб, қўлини қовуштириди.

— Улуг хонимиз. «Аҳднома»ни ёзаётганимизда «Ҳақиқий фарзанд ота-бобоси эккан ниҳолчадан мева етиштирадиган бўлиб туғилади», деган доно гапни сиз айтган эдингиз. Ўзингизга маълум, бизнинг ота-боболаримизнинг икки ниҳолчаси улуф миллати билан дўстлик-биродарлик алоқасини боғлаш учун замин ҳозирлагани кетишган.

Мадрайим бий орага гап қўшди:

— Мен эсимни таниганимдан бери битта одат борлигини биламан. Хивада хон ўзгарса, «давр кимнинг даври фалончи хоннинг даври», деб бутун юрга жар солдири-

шади. Биз ҳам тўрт тарафга жарчи юбориб, «давр кимнинг даври, Зарлик хоннинг даври», деб жар солдиришимиз керак эмасмикан-а?

Зарлик тўра бу сафар икки ёнига қарамади, ўйлаб ҳам ўтирумай, тушунтириди:

— Ҳурматли бийлар, шошган қиз эрга ёлчимайди, дейди халқимиз. Шуҳрастпараст эса бир пасда обрўйидан айрилади, дейди яна халқ донолиги. Ҳозирча қорақалпоқ хони ҳақида жар солдиришнинг кераги йўқ. Хон аввал ўзини кўрсатсан. Ана ўшанда юртнинг ўзи жар солади. Мендан биринчи қадамимни нима билан бошламоқчи эканлигимни сўрадинглар. «Олтмиш бийнинг аҳдномаси»да «хон энг аввало Амударёдан тикка йўл оладиган ариқни қаздиришдан бошлайди ишини», дейилган эди. Албатта шундай қиласиз. Аммо ўзларингта маълумки, бир қинга икки пичоқ сифмайди. Хоразмга иккинчи хоннинг сифиши ҳам шу тариқа гап.

Шунинг учун биринчи навбатда «Аҳднома»га бармоқ босиб, муҳр қўйган бий бутундан бошлаб ваъдасининг устидан чиқсин, яъни ҳар бир бий ўзининг қўли остидаги барча йигитларини отга миндириб, шу ерга олиб келсин.

— Зарлик хон, хон саройини қаерга солиш ниятида-сиз? — деб сўради Сойибназар.

— Ҳозирча хон саройи отларимизнинг эгари, — деди хон.

Бийлар бир нарса деб оғиз очишолмади.

— Улуғ хонимиз, бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтадиган гапим бор эди, — деди Олакўз қайгули бир овоз билан. — «Олтмиш бийнинг аҳдномаси»да қўл қўйдирив, муҳр бостириш вазифаси менга топширилган эди. Топширилган вазифани тўла адо этиб, шу ўтирган қадрдонларга тўлиғи билан муҳр бостириб, қўл қўйдирдим. Тўғрими, бийлар?

— Тўғри, — деди ҳамма бир овоздан.

— Аттанг, битта лекини чиқиб қолди. Энг охирида қўл қўймаганлардан битта Фозилнинг ўзи қолган эди. Уйига борсам, у мени жуда яхши қабул қилди, «Аҳднома»ни қўл қўяман, деб қўлимдан олиб, ўтга ташлаб юборди.

— «Аҳднома»ни ўтга ташлади?!

— Ҳа, «Аҳднома»ни ўтга ташлади!

Хонга, бийларга қўшилиб бутун жонли маҳлукот,

тўқай, дарё, олисдаги денгиз: «Аҳднома»ни ўтга ташла-ди?! — деб ҳайқиргандай бўлди.

— Ўзи қаерда? — деб сўради Зарлик қаҳри келиб.

— Олиб келиб, анови ерга боғлаб қўйибман. — Олакўз ўрнидан туриб, Фозил боғлаб қўйилган чангальзорга қараб юрди. Хон, бийлар тўплари билан унга эргашишди. Фозил тўранғилнинг ўзагига ўхшаб ҳаракатсиз, ўлар ҳолатига етиб қолган эди.

Тўқай ичида ёлғиз от түёғининг дупури эшитилиб, бийларнинг юрагида безовталик уйғонди.

Чопиб келган отлиқ Мовлон сариқ эди. Унинг бирон янгилик топиб келганини тушуниб, ҳамма жим бўлди. Мовлон бутун қорақалпоқ бийларининг назари ўзига қадалганини кўриб кўрқиб кетди, дарҳол отидан тушиб, чеккадаги бир бийга ўзи айланиб юрганини, тўғрироғи, битта сигири йўқолиб, ўшани қидириб юрганини айтди. Унга ҳеч ким эътибор бермади, ҳамма Фозилга қаради. Фозил бийларнинг орасида ўзининг тарафдорларини кўриб, сир бой бермаслик учун қаддини тиклаброқ туриб олди-да, сариқ сўйлоқ тишларини кўрсатиб тиржайди. Унинг бу қилифи баъзи бийларни довдиратиб қўйди; Сойибназар ҳатто унинг кўзига тушиб қолмаслик учун ўзини орқага олди.

— Қани, Фозил, — деди Зарлик улуғворлик билан. — Ростини айт-чи, «Олтмиш бийнинг аҳдномаси» қани?

— Сенинг у билан нима ишинг бор? — деди Фозил орқасида суячичи борлигига ишониб.

— Улуғ қорақалпоқ хонига «сен»лаб гапирма! — деб жеркиб берди уни Олакўз.

Фозил бўш келмади.

— Тфу сенга, сотқин Олакўз! Онанг сени Ойдўс билан ўйнашиб туқсан, дейишарди одамлар, ростлигига энди ишондим. Ҳой бийлар, элизимзинг ихтиёрини манови одамга берганларинг ростми? Кенагаслик иним Эрназар, халқимиз сенда битмас-туганмас ақл булоғини кўрар эди-ку?

— Ростини айт, «Олтмиш бийнинг аҳдномаси» қани? — деб Эрназар бола ҳам Зарликнинг саволини қайтарди.

— Ўтга ташладим, — деб Фозил бирдан жиддий тусга кирди. — Халқни алдайдиган ундей «Аҳднома»нинг кераги йўқ. Хоразмда фақат битта хон бўлади. Оз сонли халқимизни алдаб, бошига оғат солманлар.

Ҳаммадан орқада турган Мовлон бу ерда нима бўлганини энди тушуниб, олдида турган бийларни қўли билан иккига айириб Фозилнинг ёнига борди-да, кўпчиликка қаради.

— Халойик, бу жуда ёмон одам! Ҳов бирда Эрназарни кутқариш учун пул тўплаб олиб борганимиизда, вазирга, «бу пулни халқ тўплаб, Эрназар олакўзни ўлдиришни илтимос қилди», деб айтган.

Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди.

Мамит билан Сойибназар кўзга тушиб қолмаслик учун бўйларини пастилатишди.

— Лаънати Мовлон, — деди Фозил тишлигини гириҳ қилиб. — Мен сенинг ахлатдан тўп қиласидан кўнғиз эканингни билар эдим, афсуски бу одат барча қорақалпоқ бийларига хос бўлгани учун сенга эътибор бермаган эканман.

— Барча элбошиларнинг бошига тұхмат ёғдирма! — деди Зарлик қаҳр билан.

Мамит Сойибназарнинг енгидан тортиб аста шивирлади:

— Мовлонни қувватлайлик. Ўшанда Фозил бизни огоҳлантириб қўймай, сал бўлмаса, ўлдиртириб юбораёзуви-ку!

— Индама! Фозилнинг одати шунаقا, сени ўзи ниқитса ҳам тагинѓта момиқ тўшашни унутмайди.

— Мамит, Сойибназар, нега пусиб қолдиларинг, гапиринглар! — деб бақирди Фозил.

— Мовлон тўғри айтди, — деб юборди Мамит.

Зарлик Сойибназарнинг нима дейишини кутиб ўтирамай, атрофидагиларга кўз юргутиб чиқди, одамларнинг иккиланишаётганини кўриб, қовоғини солиб гапирди.

— Ҳурматли бийлар, биринчи амримнинг қайгули бўлишидан афсусланаман. Бироқ начора? Халқимизнинг улуг мақсад билан бир хонликка бирлашиши, ўзича мустақил хонлик тузишига душманлик қилган Фозил бийга ўлим жазосини буюраман. Ана шу тўранғилнинг анови қийшиқ шохига осилсин! Амримни иккала Эрназар билан Кенжамурот амалга оширишсин.

Ҳеч ким индамади.

Фозилнинг ўлими олдидан «Қосимга етказ», деб топшириқ бериб, сир очиб қўйишидан қўрқиб, Сойибназар одамларнинг орқасидан ўтиб, Олакўзнинг ёнига келиб шивирлади:

— Бу ярамасни кўп гапиртирмай, гум қилиш керак!

Олакўз Эрназар болага қараб унинг маъқуллаётганини кўрди-да, ишга кириши:

— Хон амри — худо амри! — У бора солиб Фозилни тўранғилга боғлаган арқонини ечиб, бир учини ҳалқа қилиб, Фозилнинг бўйнига ташлади, иккинчи учини Зарлик ияги билан ишора қилган йўғон шоҳдан ошириб ташлаб, тортмоқчи бўлиб турганида кетига ўтирилди-да, бийларга қаради. Уларнинг юзларида қўрқув аломатини кўриб: — қани, охирги гапингни гапир! — деди.

— Биринчидан, мендай элсуяр, ҳалқнинг тинчи, бахтини ўйлайдиган инсонни ўлим билан қўрқитиш ўрдакни сув билан қўрқитишдек гап, Олакўз! Иккинчидан, менинг бўйнимга сиртмоқ ташлашдан олдин ўз бўйнингни ўйла! Олакўз! Бийлар, бу адолатсизликка қарши чиқинглар. Қорақалпоқларда битта бийнинг ўлими жазосиз қолмайди. Ҳазил қилмай, бўшатинглар мени!

Эрназар бола билан Кенжамурот олдинга ўтиб, тўранғилнинг қийшиқ шохидан ошириб ташланган арқоннинг учини тортишди.

Фозил бор кучи билан бўйнидаги арқонга қўшқўллаб осилиб, сўкинди:

— Аҳмоқлар! Мен туфайли Хива хони ҳаммаларингни дорга ос-а-а...

Фозил оёқлари ердан узилгунча ҳам ўлишига ишонмай, овози ўчди.

Иккала Эрназар билан Кенжамурот Фозилни осган арқоннинг иккинчи учини тўранғилнинг тагига тортиб боғлашди-да, Зарлик хоннинг олдига боришли.

— Амрингизни бажо келтирдик, хонимиз!

Бийлар, кўзларининг пахтаси чиқиб, тўранғилда шалвираб осилиб ётган ўликка қарашга юраклари дов бермай, эндиғи амри қанақа бўлар экан, деб хонга тикилиши.

— Улуғ хонимиз, «Олтмиш бийнинг аҳдномаси»ни бошқатдан ёзишимиз керак бўладими энди?

Хон бир оз ўлланиб, бийларнинг барчасини бир-бир назаридан ўтказди-да, деди:

— Мен бу ҳурматли бийларга ишонаман. — У хонларга хос салобатли овоз билан гапирди. — Туғишганлар, ҳурматли бийлар, яна бир амримга қулоқ солинглар!

Бийларнинг баъзиларида ҳали ҳам қорақалпоқ хони

пайдо бўлганига ишонч унчалик йўқ эди, шундай бўлса ҳам улар бир-бирлариға қарашиб, чурқ этмасдан Зарлик-нинг оғзидан чиқадиган буйруққа қулоқ тутишди.

— Ҳурматли бийлар, барчангизга маълумки, элимизда барча йигит мерган, элда барча от мерганнинг оти, деб «Аҳднома»га қўл қўйиб муҳр босгансизлар. Ҳозир ўша сўзларни уч марта қайтарамиз.

Бийларнинг овозлари тенг чиқмагани билан Эрназар олакўзининг дўриллаган йўғон овозига жўр бўлишиб, қасамёдни уч марта қайтаришди.

— Элимизда барча йигит мерган! Элимиздаги барча от мерганларимизнинг оти! Элимиздаги барча йигитлар мерган!..

— Ҳурматли бийлар! — деб Зарлик хон яна бийларга қараб мурожаат қилди. — Ўзларингизга маълум, Хива хони ўзининг хазинасини тўлдириб турадиган қобил ва жафокаш қорақалпоқ халқидан осонгина воз кечмайди. Шунинг учун бир ой муҳлат ичидаги қўл остингиздаги барча йигитларни отга миндириб, шу ерга бошлаб келасиз. Аскарбошимиз Эрназар олакўз, Эрназар бола менга бош маслаҳатчи бўлади, қолганларнинг «Олтмиш бийнинг аҳднома»сига кўра ўз уруғларингдан, ўз овулларингдан бошлаб келадиган мерганларингга аскарбоисизлар. Хонликка доир бошқа амалларни кейин бўламиз.

— Элга сизни хон бўлди, деб эълон қилсан бўладими? — деб сўради бир овоз.

— Ҳозирча сабр қилинглар, — деди Зарлик.

— Нимадан кўрқамиз?

— Даставвал, элни тўйдирishiшнинг йўлини ўйлаб тошишимиз даркор.

Бу фикр ҳаммага маъқул тушгандек бўлди.

— Қорақалпоқ хонлигининг бошқа хонликлардан фарқи бўладими? — деб сўради бийлардан яна бири.

— Албатта, — деб Олакўз жавоб берди. — Фарқи қанақа бўлишини хонлик тўла амалга ошгандан кейин маслаҳатлашамиз. — Олакўз шундай деб кўз қирини дастурхонга ташлади-да, катта бир олмани қўлига олди.— Улуғ хонимиз, бирлигимиз манови олмадай бутун бўлиши учун шу олмани олтмиш бийга теппа-тенг бўлиб едиришга рухсат этсангиз!

— Ўзингиз улашинг.

Олакўз усталик билан олмани майдалаб олтмишга бўлгунча Зарлик тўранғилга осиғлиқ ўликка қараб туриб:

— Ҳурматли олтмиш бий, — деди овозини баландроқ кўтариб. — Барча мерғанларимиз тўпланиб бўлмагунча уни туширмаймиз, кўммаймиз ҳам!..

— Маъкул, — деди Эрназар бола. — Душманни енгишдан олдин ўзимизни ўзимиз енгиб олишимиз керак.

Улар бир олмани бўлишиб еб, энди тарқалмоқчи бўлиб туришганда тўқай ичидан гурсиллаб чопиб келаётган ёлғиз от овозини эшитиб қолишиди. Келаётган Шўнгқи экан.

Шўнгқи буларни кўриши билан узоқдан қичқириб кела бошлади.

— Суюнчи беринглар, суюнчи, янги гап топиб келяпман! Хиванинг хони ўлибди! Марв урушида ўлибди! — У Эрназар олақўзнинг олдига келиб, қора терга ботган отидан иргиб тушди. — Топшириғингизга мувофиқ Хивага бориб келдим, Эрназар оға... Хон ўлибди... Марв урушида ўлибди. Бутун Хива халқи мотамда.

Хабар ҳаммани хурсанд қилиб, кўнглини кўтариб юборди.

— Менга эмас, элимизнинг биринчи хони Зарлик хонга бош эг! — деди Олакўз унга.

Шўнгқи ишонишини ҳам, юртчилик унинг кўрқоқлигини билиб, кулги қилиб айтаётганини ҳам ажратолмай, аввал Зарлик тўрага, кейин бошқа бийларга қараб олиб:

— Эрназар оға, ҳазиллашманг! — деди эркаланиб. — Агар «Аҳднома»га биноан хон тайинланадиган бўлса, биринчи хонимиз ўзингиз-ку!

— Аввал бош эг, кейин гаплашамиз.

Шўнгқи бийларнинг кайфиятидан бу ерда қандайдир катта иш ечилганини сезди, бироқ анифини билолмади.

Бийлардан бири уни биқининг туртди.

— Ановига қара!

Шўнгқи тўранғилга осилган Фозилнинг кийимидан таниб юраги чиқиб кетаёзди. Келганидаги илдамлик билан бориб Зарлик хоннинг олдига бош эгди.

— Ҳурматли олтмиш бий, — деди Зарлик. — Агар Шўнгқининг олиб келган хабари рост бўлса, янги хон биз билан муросага келишнинг йўлини излаб кўриши ҳам мумкин. Шунинг учун йигитларингиз қурол-яроғга кўшиб бел, болта ҳам ола келишсин. Амударёдан баҳра олиб, шу атрофларни суғорадиган ариқ қазишни бошлаймиз. Бу ҳаёт суви бўлади.

— Жуда ҳам яхши фикр, — деди қувониб Олакўз. — Янги ариқнинг икки томонидан бийларнинг боғ-роби учун ер ажратамиз.

— Ҳар бийга ариқ қазиш ишига қўшган ҳиссасига қараб берамиз ерни, — деди хон.

Бийлар мийигларида кулишди.

* * *

Очлик ота эмас — қўл ёздиради, онт она эмас — жазоласа ерга тортиради.

Элнинг тўйиши учун ариқ қазиб, ер очиш ҳақидаги чақириққами ё бўлмаса «Олтмиш бийнинг «аҳднома»сининг кучими, ишқилиб, бир ойнинг ичидаги барча қорақалпоқ овулларига жон кириб, обиҳаёт ариғини қазишга хоҳиш билдирувчилар кўпайди.

Зарлик бошчилигига иккала Эрназар қазилиши лозим бўлган ариқнинг бошини қаердан олишни ўйлаб, бир неча кун дарё ёқалаб юришди, охири Хўжайлидан сал юқоридаги Тошлоқнинг пастини мўлжаллаб, нукус овуллининг устидан олиб ўтишга, давомини Қизкетган ариғига улаб, Қозоқдарёга қўйиб юборишга қарор қилишди. Бу оралиқни бир йилда қазиб битказиш қийин, агар қазилса ҳам овулларни бир-бири билан бирлаштирадиган асосий томири бўлади. Шунинг учун ҳам ҳамма — Зарлик хоннинг эл келажагини узоқдан кўра билганига хурсанд бўлишиб, ҳавонинг оз-оздан совуқ тортиб, қиши кириб қолганига қарамасдан, ўз йигитларини бошлаган отлиқ бийлар ваъдалашган маконга йиғилаверишди.

Хон уларни жуда мулоҳимлик билан қабул қилиб, очилиб таплашиб, шошмай ҳол-аҳвол сўрашиб, қайси бирини қандай иш кутиб турганини билиш учун Эрназарларга учрашишга жўнатаверди.

Иккала Эрназар эса, бамисоли оға-ини. Бирининг айтганини иккинчиси маъқуллаб, тўдалашиб келганларга келажакда турар жой ва экин қиласиган ерни қаердан олишни исташларини сўраб, ариқ қазийдиганларга чек бўлиб беришади.

Худди бийларга ўхшаб кетида беш йигитни эргаштириб Мовлон сариқ пайдо бўлди. Кўзларини мўлтайтириб бориб иккала Эрназарга салом берди-да, дардини айтди.

— Ёруғ дунёга келиб ўзимни таниганимдан бери би-

ровнинг кувончига иккинчи одамнинг чин кўнгилдан кувонганини кўрмаган эдим, энди кўриб, ишондим.

Уруги учун яхши экин майдони ва қазув чекини белгилашни сўраб, Мадрайим бий келиб турган эди. Олакўзга илтимос қилди.

— Кучимиз озроқ эди. Мовлон бизларга қўшила қолсин.

— Йўқ, Мадрайим, ҳали кўп тескари оёқлар чиқади. Ўшаларни жазолайдиганлар ҳам керак. Мовлон, қазувда бош даррачи бўласан.

— Эрназар, сен нима иш буюрсанг, қуллуқ дейман, — деди Мовлон хурсанд бўлиб.

— Аввало, ўзимизни ўзимиз қаттиқ тутмасак, бирлик бўладими?

— Маъқул, Эрназар.

Тўқайдан дугорини қучоқлаб келаётган Бердақ шоир кўринганда Олакўз жуда хурсанд бўлиб кетди.

— Ана, ҳалқа кувонч, ҳалқа байроқ келяпти!

Бердақ сийраккина қора ипак мўйловини силаб қўйиб, ҳаммага салом берди, кейин иккала Эрназарнинг олдидаги тўхтаб, эл бирлиги йўлида ҳар қандай топшириқни бажаришга ҳозир бўлиб келганини айтди. Олакўз унинг елкасига қоқди.

— Айланайин! Керак десанг, қўшиғингга руҳ бағишлиймиз.

— Шоир ҳалқига нима кераклигини ўзи тушуниши керак, оға, — деди Бердақ.

Худди шу пайт кутилмаган бир воқеа юз бериб, ҳамма бир томонга ўгирилиб, ивир-шивир қила бошлади.

— Вой-бўй, уни бунчалик сулув деб ўйламаган эдим-ку!

— Оллои таоло шунчалик ҳам сулув қилиб яратадими?

Битта отни миниб, икки отни етакка олиб келаётган Гулзебо ҳеч кимдан тортинмай, тўғри Олакўзининг олдига келиб тўхтаб, оппоқ маржондай тишларини кўрсатиб жилмайди.

— Бийлар, — деди кўкрагини кўтариб. — Орамизда аёл пайдо бўлди, деб ҳурпайманлар. Мен битта хатола-рингни эсларингга соглани келдим. «Олтмиш бийнинг аҳдномаси»га мувофиқ элдаги ҳар бир от мерганники ҳисобланади. Шундай экан, нега ҳеч ким мендан от сўрамади? Қари бийнинг беваси йиғламасин, дедила-

рингми? Олинглар манови отларни! Эркаги йўқ аёл эр-
как бўлиб хизмат қилиши керак, деб мен ҳам қазувга
келдим. Агар қазишга ҳолим келмаса, қазувчиларга ош-
паз бўлгани келдим. Курашга тушсаларинг, отдан
иيқилтганларингни суюшга, кир бўлган кийимларингни
ювишга келдим.

Гапга чечан, довюрак келинчакка бир нарса демоқчи
бўлиб турган Бердақ шоирнинг ҳам тили танглайига
ёпишиб қолди.

— Ҳой, пиёда шоир! — деди Гулзебо овозига боягидан
ҳам мулоийимлик бериб. — Менга яқинроқ кел! Манови
икки отнинг яхшироғини танлаб мин!

— Барака топ, Гулзебо, — деди аллаким.

Эрназар олакўз елкасини қашиб ўйланиб туриб, ер
тагидан Гулзебога қаради, унинг гул-гул ёнган юзи
сўлий бошлаганини пайқади.

— Бечора беванинг ёлғизигина боласи ҳам ўлган эди,
шунга юраги сиқилиб, уйига сифмаганидан келгандир-
да, — деди аста ёнидагиларга. Бердақнинг қўшиқ мисра-
ларини тўқиб, лабларини қимирлатиб турганини кўриб,
унинг ёнига шошилди. — Шоир, тортинма, Гулзебо ян-
ганг олиб келган отлардан хоҳлаган биттасини танлаб ол,
сенга совфа.

Бердақ дуторини қўлига олди-да:

— Раҳмат, Гулзебо! Эл обод бўлсин! Барча кўнгил-
ларга яхшилик инсин... — деб Гулзебо олиб келган от-
лардан оқ туёқли туркман отини танлади.

— Иккинчи от хон амри билан берилади, — деди
Эрназар олакўз.

Орадан сал фурсат ўтиб, ҳеч ким кутмаган Қўнғирот
шаҳри тарафдан келаётган бир тўда отлик кўринди.
Қараб турганлар таҳликага тушиб, ивир-шивир қилиш-
ди.

— Жонғози тўра, Жонғози тўра!

Олакўз билан Зарликнинг дадил кўринишлари
бошқаларни ҳам бир оз хотиржам қилди.

Жонғози тўра қоратўридан келган, қорасоқол, истара-
си иссиқ, бошига сарбозлар қалпогини кийган одам эди.
У эллик қадам нарида отидан тушиб, бу ёғига пиёда
келаверди.

Унинг бу ҳаракати ҳаммани ҳайрон қолдирди. Олакўз
ўз хонига нимадир деб имлади-да, отидан тушиб,
Жонғозининг истиқболига юрди.

Жонғози тўра икки қўлини кўксига қовуштириб гапиди:

— Улуф баҳодир Зарлик хон ҳамда ақли расо вазир Олакўз, қорақалпоклар ҳам биз қозоқларга ўхшаб бирлиги оз, серуруғ эл эди. Уруғларни бирлаштирганларингни эшишиб, қутлуғ бўлсинга келяпман. Энди кучайибсизлар, ўша кучларингта мен ҳам бир куч бўлиб қўшилишга дўстона таклиф билан келяпман.

Кутимаганда Жонғозининг ташрифи яхшиликка қаратилганини билиб, ҳамманинг дили равшан тортиб кетди.

Зарлик хоннинг қайфиятини қузатиб турган Эрназар бола йигитларига имлаб, меҳмонларнинг отларини жиловидан ушлаб, боғлаш учун етаклаб кетиши. Зарлик билан Олакўз меҳмонларни бошлаб қўшга кириши.

— Барча яхши ишларинг қутлуғ бўлсин, — деди Жонғози тўра кўрпачага ўтириб, фотиҳа ўқир экан. — Бизлар бир вақтлари сизларнинг овулларингта ҳам зарар келтирган эдик, бизни энди кечиравсизлар, деб ўйлайман.

— Эгилган бошни қилич кесмайди, — деди Олакўз.

— Ундан бўлса, мени ўз одамимиз деб ҳисобланглар, улуф баҳодир Зарлик хон, ақли ботир вазир Эрназар олакўз.

— Очиқ юз билан келган одамни биз ҳам очиқ чехра билан қабул қиласиз, — деди Зарлик. — Мана, биз биринчи ишни Хива хони билан қаршилашмай, элимизнинг фамини еб, ариқ қазишдан бошладик.

— Жуда яхши қилгансиз, улуф баҳодир хон, — деб Жонғози тўра катта қўзларини юмиб, қалпоқли бошини эгди. — Менинг йигитларим сизларга ҳам мададкор, ҳам навкар бўлгани келиши. Менинг яна бир маслаҳатим бор эди. Шу маслаҳатимни ўртага ташласам, айбга қўшмайсизларми?

— Кенг кийим тўзмас, маслаҳатли хон озмас, дейди халқ.

— Хоразм вилоятида ўзингча иш бошлаш, Хива хонининг кўзга кўринмайдиган қиличига бўйин тутиш билан тенг. Шунинг учун барча ишнинг олдини олиб, бизга қайишадиган, ёрдам берадиган Илекей сultonга хат ёзиш керак, деб ўйлайман.

— Яхши маслаҳат ерда қолмайди, Жонғози тўра, — деди Зарлик.

- Улуг хонимиз түғри айтди, — деди Олакўз.
— Үндай бўлса, менинг йигитларимга ариқ қазиш учун чек белгилаб беринглар.
Улар ташқарига чиқиши.
Огуллар тарафдан бийларнинг бошчилигига келаётган яна бир тўда мерганлар кўринди.
Яна...

11

Қорақалпоқ бийларининг бир-бирини ғажиб юришига қулоғи ҳам, кўзи ҳам ўрганиб кетган Қорақум эшон уларнинг Ўрис девор ёнида Фозилни тўранғилга осиб, Зарлик тўрани хон қилиб кўтаришганини эшитганида кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди.

- Мумкин эмас!!!
Хабарчи муридларнинг олдида енгилтаклик қилиб кўйганини сезиб, яна ўзини босди.
— Ҳеч гап эмас, пашшанинг асалга тумшуғини ботиргани — ўлгани.

Эшоннинг ҳар бир ишга муносиб ўхшатиш қила билишига ўргангандан муридлар:

- Зарлик тўра ҳам пашша, — дейишиди.
— Эрназар олакўз ҳам пашша, — деб чуғурлашиши.
Эшон учун энг ҳавфлиси Хоразмда икки хоннинг тенг пайдо бўлиши эмас («Майли, мингга бўлинсин!»), қорақалпоқларнинг икки бошли бургут қаноти остига бутунлай ўтиб кетиш ҳаракатида юришгани. Агар шундай бўладиган бўлса, бутун Хоразм воҳаси файридинлар тарафга бўлади, деяверинг. «Туркияга кетган хон элчиси ҳам қайтиб келмай, жуда интизор қилиб юборди-да! Руслар билан уруш кетаётгани учун Султон элчини қабул қилолмаётган бўлса керак... Ҳозирги шароитда биздан ёрдам кутгандан кўра, мени нимага ёрдам бермаяпти, деб сўкиб ўтирган бўлса ҳам ажаб эмас...» — деб кўнглидан ўтказиб қора соқолини тишлади эшон.

Узоқ йўлдан елдай учиб, чарчаб келаётган отнинг эшиги тагига келиб тўхтаб, оғир-оғир нафас олишини эшитган эшоннинг яна юраги орқасига тортиб кетди, ҳали ўзига келиб улгурмасидан чопар эшикни очиб ичкарига кирди-да, Хива хонининг Марв урушида ҳалок бўлганини хабар қилди. Эшон юраги дук-дук уриб, хоннинг ўлимига эмас, рус подшолигига ўтиб кетмоқчи

бўлаётган қорақалпоқ хонлигининг тузилиши унга қарши лашкар юборадиган хоннинг ўлими билан бир вақтга тўғри келганига чидолмай, хушидан кетди. Эшон бу томонларга келганидан бери биринчи марта бундай аҳволга тушиши эди. Муридлари ҳам юраклари чиқиб, уни елпишга тутинищди, жонҳолатда башарасига совуқ сув сепиб юборишидди. Эшон шунда ҳам бундай ноқулай аҳволга тушишининг сабабини яширишга уринди.

— Садағанг кетай хон жуда ҳам ажойиб инсон эди-да.

Эшон ўзини ҳар қанча хоннинг ўлимига ачинган қилиб кўрсатмасин, намозга чиққиси келмай, ўзини ка-салга солиб қўя қолди. Чунки марҳумга ачингани билан янги бўладиган хонга ёқадими, ёқмайдими, билмас эди.

Кечга томон икки муридини иккала Эрназарнигига жўнатиб, ёлғиз ўзи қорақалпоқ бийларининг бошбош-доқлик ўчоқларига қандай қилиб осонгина мой қуиши-ни ўйлаб ўтирган эди, бутунлай ёввойилашиб, афт-баша-расини соқол босиб кетган ўғри Қосим кириб келди. Эшон бошини қўтариб, қизарган кўзларини олайтирди.

— Кўринишдан зўр бургутсану, учишинг қарғани эслатади.

— Нега эшоним?

— Дунёда сенинг кунингга етолмаганлар сон мингта. Сен бўлсанг, бир карвон йўлининг эгасисан, бундай қараганда, бир йўлнинг жавобгарлигини бўйнига олган подшосисан. Нима гуноҳ қилсанг авф этиш аввало худонинг, қолаверса, менинг қўлимда. Аммо Зарлик, Кенжамуротларнинг Оренбург сафаридан омон-эсон қайтиши сени «подшолигинг» тугул, ҳаётингдан жудо қилай деб турибди.

— Мен ўрисларга қарши фикрдаги қозоқ бийлари билан юрганимда ўтиб кетишибди. Азберган бий, Аста бий деганлар ўрис амалдорларига қарши олиб бораётган ишимизни қўллаб-куватлашяпти, — деб эшон тушунсин учун аниқлаштириди. — Улар Кенесари тарафдорларидан.

— Ўрис Михайлов эргаштириб кетган Тенгел, Қаллибек етимлар тўғрисида қандай хабар топиб келдинг?

Қосимнинг япалоқ бурнининг усти терлаб кетди.

— Майли, хафа бўлма. Қарға ер юзини тўрт айланиб учса ҳам қарғалигича қолади. Қани, нима олиб келдинг?

— Икки савдо карвонидан бир хуржун олтин тушири-дик.

— Дамингни ол!

— Айтмоқчи, тўқайда битта ўтингини тутиб кўзларини боғлаб кўйиб, элдаги янгиликларни сурештирган эдим, барча бийлар тўпланишиб, Зарлик тўрани хон кўтаришган эмишми?

— Кўп сўқир бир ерга тўпланса, битта қийшиқни хон деб ҳисоблайди-да.

Қосим елкаларини силкитиб, овоз чиқармай кулди.

— Кетганим маъкулдир, эшоним.

— Худо хоҳласа, янаги келишингга Зарлик, Олакўзлар бу дунёда бўлмайди.

— Ўзимоқ бир кечаси келиб ўлдириб кетсаммикан-а?

— Улар ҳали ўзларини ўзлари ўлдиришади, сен ўз «подшолигинг»га эҳтиёт бўлсанг бас.

— Кўришгунимизча хайр!

Эшон Қосим қолдирган хуржуннинг оғзини ечиб, олтинларни сийпалади, ўзини қушдай енгил ҳис қилди.

Эшон эртаси куни икки муриднинг қайтишини ҳам кутмасдан Хивага қараб йўл олди.

Марҳум хоннинг иниси тахтга ўтириши саройда қарама-қаршиликлар кучайган вақтга тўғри келди. Олдинги вазир сирдош эшонни кўриб, ҳасратга тушиб кетди:

— Ўзаги аччиқ дараҳтнинг ҳам меваси мазали бўлгучи эди, янги хонимизнинг ўзаги ҳам аччиқ, меваси ҳам йўқ.

— Бунақа дараҳтни кесиш қийинми?

— Кучим етмай турибди.

— Бўлмаса мени таништириб қўй.

Хон эшонни илгаридан яхши билар эди. Вазир эшонга хоннинг ҳузурига кирганда оз ва соз гапириши лозимлигини тайинлади. Эшон ҳамма гапларини олдиндан ўйлаб, пишишиб келгани учун шошиб қолмади.

— Қадрли хонимиз, — деди у янги хонни унчалик менсимай. — Ўзингизга маълум, битта пешанага икки кўз ярашади. Аммо улар умр бўйи бир-бирларини кўролмай яшаради. Хоразмда пайдо бўлган иккинчи хон ярашади, деб ўйлаганингиз билан сизни кўролмайди. Ўнгиз биласиз, ким кимни тўйдирса, у ўшанинг ити, ўшани қўриқлади. Қорақалпоқ хони элини тўйдириш учун янги ариқ қазишни бошлади.

— Ҳаммасини эшитганман, қисқароқ гапиринг.

— Ўзингизга маълум, күшга пар оғирлик қилмайди. Сиз Хоразмнинг семурғ қушисиз, қорақалпоқлар ҳам патингиз, агар улар юлиниб, файридинларнинг паноҳига ўтиб кетишса, патингиз сийраклашибина қолмай,

Амударёning нарёғига учиб ўта олмайдиган ҳам бўласиз, бора-бора кулчадай Хива шаҳрининг ҳам осмонига кўтарила олмай қоласиз.

Тахтга ўтирганидан бери саройдаги келишмовчиликлардан мияси ғовлаб кетган хон пешанасини тириштириди.

— Жумбоқсиз, жумбоқсиз гапиринг.

— Қадрли хонимиз, қорақалпоқ элида амалга оширилган қўғирчоқ хонликни тугатсангиз! — деди эшон шартта. — Улар ўрис подшолигига элчи юборишган эди, бориб келди. Агар Қрим уруши тамом бўлса, ўрислар кучли лашкарини бу томонга — қорақалпоқ элига жўнатади. Ана ундан кейин сизни енгиб, Эрон, Афгон, Ҳиндистонга ўтади. Ёдингизда бўлсин, даставвал сизни йўқ қилади. Эшигансиз, ўрислар ҳозир турклар билан урушяпти, сиз бўлсангиз туркий тилдаги элатсиз, шунинг учун ҳам сизни йўқ қилади. Ўрислар ислом динидагилар билан уруш олиб боряпти, сиз бўлсангиз исломнинг шарқдаги энг катта ўчофи — Хива хонлигини бошқарасиз, шунинг учун ҳам у биринчи галда сизни йўқ қилади. Саройингиз ўрнида вайронна қолади, холос. Бунинг учун келгуси авлод сизни айблайди, сизнинг гўрингизга тош отади.

— Эшоним, битта тамтамдан мингта шамшам яхшироқ менга.

Қоракум эшон иргиб ўрнидан туриб, гапга тушунмайдиган хонни сўкиб юборищдан ўзини зўрға тутиб қолди.

— Сиз шундай хотиржам ўтирганингизда Зарлик хон Олакўзни бош қилиб, мерғанлари билан устингизга юриш қилмайди, деб ўйлайсизми? Эшигингизми, у Зарлик тўрани хон қилиб кўтараётганида сизга содик Фозил бийни тўранғилга осиб ўлдирди.

— Эшон, биласизми, — деди хон. — Туя шундай катта маҳлуқ. Бироқ уни муштдай одам минади. Биз сарой лашкарини четга юборгунча йўлини топиб, Олакўзнинг ўзини йўқ қилиб қўя қолмаймизми?

— Олакўз туя эмас, қопқонга тушиб чиққан тулки. Энди уни қопқонга илинтириш қийин.

— Марв уруши чоғида хазина бир оз бўшаб, ҳамма оғирчилик менинг бошимга тушиб турганини билмайсизда.

Эшон ўгри Қосим олиб келган олтинни, ортиқча

зарурият туғилиб қолмаса, ҳеч кимга қўрсатмаслик учун ҳатто содиқ муридларига ҳам билдирмай, кўмиб кетган эди. Ҳозир у кучи камайиб, боши қотиб турган хонга ўша олтинни олиб келиб топширмасам бўлмас экан, деган қарорга келди ва олтин ёрдам беражагини айтди.

Олтинни эшитиб хоннинг чехраси ёришди.

— Мана бу бошқа гап.

Эшон енгил нафас олди.

12

Подшонинг мақсади билан халқнинг олдига қўйган мақсади ўртасидаги тафовут ўт билан сувдай бўлишига қарамасдан, уруш уларни бир ёқадан бош чиқаришга мажбур қиласди. Подшога тахти азиз, халқа туғилиб ўсган макони. Ана шу нарсалар рус подшолиги билан халқини бирлаштириб, ёлғиз Туркиягагина эмас, бу урушга бирга тайёргарлик кўрган Туркия-Англия-Франция ўюшмасининг кучига қарши шиддатли уруш олиб бормоқда эди.

Уруш ҳар тарафлама энига кенгайиб, Дунайдаги генерал Горчаковнинг 84 минглик лашкарига қарши Туркиянинг Умарпошша бошчилигидаги 150 минглик лашкари қўйилди.

Бу вақтда доғистонлик имом Шомил бошчилигидаги кўзғолонга қарши Кавказда қизғин уруш кетаётган эди. Туркиянинг Абдилошша бошчилигидаги 100 минглик лашкари Кавказга юриш қилиб, Акальциха ва Александрополдаги оз сонли лашкарига ҳужум қилди. Бу ерда рус подшолигининг кучи заифлик қилиб, Кримдан 16 минг лашкар дengiz орқали Кавказга олиб келинди. Худди шу вақтда Закавказъеда арман-грузин ополчениеси тузилиб, уларнинг сони ўн мингга етган эди. Шундай қилиб, Туркиянинг юз минглик лашкарига қарши генерал Бебутов бошчилигига уруш олиб борилди.

Оренбургдан келган казаклардан иборат отлиқ лашкарнинг бир бўлаги ўша генерал Бебутовнинг қўли остида эди. Улар Тифлисга бостириб кирмоқчи бўлган Туркия лашкарига зарба берища қатнашиди.

Рус лашкарларининг ҳамма ерда ҳам қўли баланд келавермасди. Бунинг сабаби, рус лашкарларининг бир қисми фарбий чегарада банд эди — бу томондан Австрия.

Пруссия, Швециянинг ҳужум қилиб қолиш хавфи кутилмоқда эди.

Шундай бўлса ҳам рус лашкарларининг ҳамма ерда бирдамлик билан олиб борган уруши душманга анча ташвиш келтирди. Вице-адмирал Нахимовнинг эскадрилияси Туркиянинг Қора денгиз флотилиясини ҳалокатга учратди. Бу ҳол Англия-Франция флотини ҳам урушга киришишга мажбур этди. Душманнинг кучи ошди.

Кучи ҳар томонга бўлинган рус армияси шошиб қолди. Закавказъедаги 120 минглик турк лашкари сон жиҳатидан уч ҳисса кам рус лашкарига қарши шиддатли ҳужум бошлади. Бу аҳвол баъзи аскарбошилар, солдатлар ўртасида келишмовчиликларни келтириб чиқаришига қарамасдан, марказий куч туркларга қарши қаттиқ уруш олиб борди.

Михайлов Оренбург губернаторининг ёрдами билан юзбоши лавозимиға эришган эди. У Тенгел билан Қаллибекни ўз ихтиёрига деншчик қилиб олиб кетган эди. Михайлов бошчилигидаги солдатларнинг душманга қарши қаҳрамонона кураши икки қорақалпоқ йигитини ҳам руҳлантириб, улар баъзан урушда ҳам қатнашишди...

Мана, ҳозир Михайловнинг юз отлиғи Закавказъе тоғларининг бир ковагида яшириниб, душманни қутиб ётибди.

Бу тор дарага ҳужум қилиб, бостириб келишга душманнинг юраги дов бермаётганга ўхшарди. Негаки, уруш тўхтаб қолганига бир неча кун бўлиб қолди.

Ерли ҳалқлардан ва узоқдаги Кавказ ҳалқларидан ўз ихтиёри билан ҳалқ отряди тузганларнинг бир гуруҳи буларга келиб қўшилди, фурсатдан фойдаланиб, улар бир-бирлари билан таниша кетдilar.

Солдатлар дам олишга ётган пайтларида отларга қорувулиқ қилиб турдиган Тенгел билан Қаллибек галмагал солдатларнинг ичига боришиб, улар билан танишиб келишди. Сўнгги кунларда тинчлик бўлиб турганидан фойдаланиб, улар ҳам баланд жойга чиқиб олишиб, отлардан кўзларини узмай, гаплашиб ўтиришарди.

— Тенгел, мен бир қалмиқ йигит билан танишган эдим. Унга бизнинг ҳалқ достонларимизда бош душманимиз қалмиқлар, деб тасвирланади, сизларда-чи, деб сўрасам, бизнинг достонларимизда дунёда қорақалпоқ деган ҳалқ борлиги тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган, дейди. Буни эшитиб, орим келиб кетди.

— Халқининг номини ботирлари, доно одамлари таратади-да оламга. Бундан чиқадики, бизда ботирлар, доно одамлар кам ўтишган. Мени ҳайрон қолдирадиган нарса шуки, балқарлар билан қорачойлар бизга ўхшаб гаплашишар экан. Ўзлари биздан ҳам оз халқ экан.

— Қалмиқлар ҳам биздан кўп эмас. Мен бир осетин йигит билан ҳам гаплашдим. Улар илгари мусулмон бўлишган экан. Афсонавий Маман бий Петербургга борган йиллари уларнинг ҳам элчилари Петербургга ёрдам сўраб бориб, ўрисларнинг динини ҳам қабул қилиб қайтган экан. Ҳозир барча шимолий осетин халқи насроний динида экан.

— Бизнинг Маман бий христиан динини қабул қилмагани учуноқ оқ подшо қатъий ваъда бермаганми, дейманда.

Пастда ўт ёқишиб, атрофида солдатлар, халқ кўнгилларни йигилишиб, ўйин-кулги қила бошлишди. Чидамай, йигитлар ҳам ўша ерга тушишди. Бир неча кунлик сукунатдан зериккан йигитлар навбатма-навбат қўшиқ айтишиб, ўйин бошлишди. Шунинг орасида офицерлардан бири йигитларга қараб, ҳар халқнинг вакили ўз ҳунарини кўрсатишини илтимос қилди. Бу ҳаммани қизиқтириб қўйди.

Оёқ ўйини бўлаётганида икки қорақалпоқ йигит томошабин бўлиб туришди. Аммо қўшиқ навбати келганида улар ҳам қараб туришмади. Тенгел кекирдагини чертди. Қаллибек қўшиқ айтди, кейин Қаллибек кекирдагини чертди, Тенгел қўшиқ айтди.

Қаллибекнинг қўшиғида кўпроқ ҳаётдан нолиш бўлса, Тенгелнинг қўшиғида ҳаёт шавқ-завқи барқ уриб турарди. Даврага тўпланган йигитлар уларни қарсаклар билан олқишлишди.

Душман баъзан кечга томон, кутилмаганда ҳужум қилиб қоларди. Кунботарда ўйин-кулги тўхтатилиб, ҳамма жой-жойига тарқалди.

Қаллибек билан Тенгел яна отларнинг олдига кетишиди. Уларнинг куроллари ҳам бор эди. Қуролларини душман келадиган томонга тўғрилаб, тайёр бўлиб туришди.

Михайлов солдатларга баланд овоз билан соғлиқ тилади, ухламай, олдиларига кўз тикиб ётишларини тайинлади.

Душман йўлини пойлаб, жимгина ётган Тенгелнинг елкасига Қаллибек аста қўлини қўйди-да, сўради:

- Тенгел, шу урушда сен нимани пайқадинг?
- Ватан деганда ўрисларнинг жонини аямайдиган бирлигини пайқадим. Ўзинг-чи?
- Мен кўп адолатсизликларни сездим. Эшитдингми, Кримнинг талайгина қисмини руслар босиб олибди.
- Бу билан нима демоқчисан?
- Душманнинг қўли баланд келаётганинг сабаби, уларнинг милтиқлари узоққа отади. Денгиз флоти ҳам кучли. Биз бўлсак оз сонли, кучсиз элнинг йигитларимиз. Агар узоққа отадиган милтифимиз бўлганида эди, унча-мунча кўп сонли элларга бўш келмаган бўлардик. Эрназар оға бизларни Михайловга қўшиб жўнатганида, ана шуни назарда тутган эди. Эсингдами, бизларни кузатиб келаётиб, «дунёдаги энг аъло илмдан ўрганиб келинглар», дегани? Мен ҳозир кучли турклардан ўрганиш керак экан, деган фикрга келдим.
- Узоққа отадиган милтиқ, буг билан юрадиган кемалар уларники эмас, инглизлар билан французларники.
- Бари бир ҳозир туркларга хизмат қиляпти-ку!?
- Урушаётган мамлакатдан қандай ўрганиш мумкин?
- Менинг турклар тарафига ўтиб кетгим келиб юрибди.
- Жинни бўлиб қолганинг йўқми, ишқилиб?
- Бир ўйлаб кўр, Тенгел, юртимизни ташлаб келиб нима билдик, нима ўргандик?
- Михайловнинг Ломоносов деган олим тўғрисида гапириб берганлари эсингдами? Миянг бўлса, сен ҳам ўшанақа бўл. Мана, ўрисларнинг уришиш усулини кўриб турибмиз. Оз куч билан катта кучга зарба бера билиш биз учун ўрганса бўладиган илм эмасми?
- Мен кетсан, ёлғиз қоламан, деб қўрқма. Биронтамиз фойдали илм ўргансак, халқимиз учун фойда. Халқни ўша машҳур қиласди.
- Сен душман томонига ўтиб кетсанг, «қорақалпоқлар бетайин, сотқин бўлар экан», деган ном олмаймизми?
- Оч ит ўғирлик қиласди, Тенгел... Сен билан мен оч итлармиз, элимиз ҳам оч.
- Рост, очмиз, ялангочмиз. Бироқ яланг оёқ юриб ўрганганд одамга этик кийгизсанг ҳам ерга тушган изи яланг оёқни бўлиб қолмаслиги керак-ку. Бегона юртда ҳеч бўлмаса иккаламиз бирликни сақлайлик, кетма.
- Кучсиз, илмсиз бирлик бўлмайди. Мен ўша бир-

ликни амалга ошириш учун, келажагимиз учун кетаман. Калитинг олтинданд бўлса, ҳамма эшик очилаверади. Илм ҳақиқатнинг олтин калити, мен шуни излаб кетяпман.

— Эрназар оға, мерғанларини яна тўплай олса, бизнинг кетимииздан келади. Сен кетсанг, улуғ подшонинг олдида юзиқора бўлиб қолади. Сотқинларнинг бошлиғи деган ном олади. Кулогингда бўлсин, агар ростдан ҳам кетадиган бўлсанг, орқангдан отаман.

— Унақа аҳмоқ бўлма. Эсингдами, элимиздаги Қоракум эшонни турк дейишгучи эди. У бутун элни, Хива хонини айтган йўлидан юргазади. Бу турк илмида каромат борлигидан эмасми?

— Ўйлаб кўр, Қаллибек. Қийшиқ йўлга тушган одам узоқни кўра олмайди. Сенинг кўзларинг қамашиб қолганга ўхшайди.

Қаллибек қайтиб индамади.

Душман томондан ярим кечагача ҳам овоз чиқмади. Тонгга яқин ҳаммани уйқу босди. Тенгел Қаллибекдан гумонсираб, белидаги белбоғини ечди-да, унинг билагини ўзининг билагига чандиб боғлаб ётди. Аммо бунинг фойдаси бўлмади. Унинг ухлашини кутиб, жўрттага хуррак отиб ётган Қаллибек кўзини очди-да, астагина халтасидан пичоини олиб, белбоғини кесди, ўрнидан туриб, билинтирмай пастга тушди-да, орқадошлар томонга югуриб кетди.

* * *

Тенгел тонг гира-шира бўлиб келаётганида кўзини очиб, қандай воқеа юз берганини тушунди. Шунда у пешанасига муштлади, нима бўлганини ҳеч кимга билдирамай, белбоғнинг билагида қолган ярмини ечиб, битта тошнинг тагига яширди.

Кийимлари тунги шабнамда нам тортиб, гижим бўлган Михайлоп чарчаганига қарамай, жилмайиб келиб, Тенгелнинг олдида тўхтади.

— Тенгел, қувончли хабар олиб келдим: бош қўмондонни топиб учрашдим, сизларнинг тўғриларингда гаплашдим. Уруш тўхтаса, сизларга ёрдам беради, балки Петербургга ўзи бирга олиб кетар.

— Қўмондон ким?

— Катта аскарбошилардан бири, дала штаби бошлиғи. Эшитмаганмидинг, Карс шаҳрини олишнинг шартлари

тўғрисида инглиз генерали Ульямс билан мунозара олиб борган одам?!

Тенгел чиндан ҳам Карс шаҳрига алоқадор воқеаларни эшитган эди: Карс шаҳрини турклар босиб олишган эди, кейин руслар беш ой қамал қилиб, яна ўз қўлларига киритиши. Унинг қадимги тарихи ҳақида ҳам, яъни бундан 8—9 юз йил бурун Арманистоннинг Карс ҳоңлигининг маркази бўлгани тўғрисида ҳам бир афсона тарқалган. Карс шаҳри ҳаммага ёд бўлиб қолган эди, бироқ бу янгилик Тенгелни хурсанд қилмай, кайфи тушиб ўтириди, буни кўриб Михайлов ҳайрон бўлди.

— Танинг соғми? Қаллибек қани?

— Қаллибек туркларнинг томонига ўтиб кетди, — деб минғирлади Тенгел.

Михайловнинг туси худди ўқ егандай ўзгариб кетди, ғазаб билан сўкинди.

— Онт урган ит! Биламан, дарахтнинг илдизи лат еса, ҳамма шохига таъсир қилади.

Тенгелнинг мияси яшин ургандай, гангиб қолди, на ўзини, на элини оқладиган бирон далил тополмади.

Михайлов солдатларига жойларини ўзгартиришларни буюрди.

Аммо бу чора фойда бермади. Яқин орада пусиб ётган мусулмонлар уларнинг шошилинч жой алмаштироқчи бўлишганидан фойдаланиб, уларни нишонга олди. Бирпаслик отишмадан кейин Михайловга ўқ тегиб, дарада отдан йиқилди. Солдатлар чекиниб, бояги пистирмаларига тиқилиши. Тенгел йиғлаганича Михайловнинг тепасида ўтириб қолди...

13

Келажак ҳаётлари, ризқ-рўзлари ана шу ариққа боғлиқ эканини билган дехқонлар ҳар қандай қийинчиликка бўш келишмасди. Тонг отгандан кун ботгунга қадар тиним билмай ишлашарди. Қишининг энг совук кунларида, ер музлаб қолгачгина бир неча кунга ҳаммага рухсат берилди-да, кун ярқ этиши билан яна иш қайнаб кетди. Бийларнинг ҳам, бойларнинг ҳам янги қазилаётган ариқдан умидлари катта.

Баҳор кириб, кунлар исий бошлади, қазув ишлари жонланиб кетган. Экиш мавсуми яқинлашгани сайин бошлиқлар ўта раҳмсиз бўлиб кетяпти.

Зарлик хон иккала Эрназарни ёнига олиб ариқни гоҳ юқори томонига, гоҳ қуий томонига қараб сабаб-бесабаб айлангани айланган.

Жонғози тўра кўпинча уларнинг ёnlарида юргучи эди, яқиндан бери кўшдан кўпда чиқавермайдиган бўлди.

Бошчиларнинг тинимсиз айланиб юришлари оғир меҳнатдан чарчаб, озиб-тўзиб кетган қазувчиларга анча далда эди. Қазувчиларнинг баъзилари уларнинг сиймоларида бугунги қийин меҳнатларининг сабабчисини кўришса, баъзилари аллақандай яхшилик элчиларини кўришиб, жилмайиб, кузатиб қолишарди. Ариқ ёқасига қоқилган қозиклардай, ҳар ерда гердайиб, қўли остидаги қазувчиларга дўйқ қилиб турган бийлар, уруғ бошлиқлари Зарлик билан иккала Эрназарга ёкиш учунми, ё ишга астойдил берилганликлариданми, бақиришгани бақиришган.

— Ҳой танбал, нега ярим бел отасан?.. Ҳой яланғоч, белга суюнма... Давлатбой, дарров ўрнингдан турмасанг, тўранғилга боғлатаман...

Зарлик хон иккала Эрназарни ёнига олиб, одатдаги-дек қазувчиларни оралаб юрибди. Қора терга тушиб, ер қазиётган одамларидан хурсанд. Уларнинг ёnlаридан ўтиб кета туриб, мақтаб қўяди:

— Ҳа, баракалла, азаматлар!

Зарлик Мадрайимнинг ёнида турган Мовлон сариқقا қаради.

— Кайфиятлар қалай?

— Жуда яхши, хонимиз, — деди Мадрайим. — Менда қазувчилар оз эди. Мовлон бизга яхши ёрдам қиляпти.

— Нечадим қазиди?

— Хонимиз, ўзингиз биласиз, чучук этга аччиқ қамчи тегиб турмаса, оз қимиirlайди. Мовлон одамларни калтаклашга уста экан.

Хон билан иккала Эрназар ҳаҳолаб кулишди. Мовлон сариқ хурсанд бўлиб, уларнинг олдиларига яқинроқ борди. Ер қазиётган йигитнинг ишига разм солди.

— Ҳозир қазувчилар чарчашган. Уришга одамнинг қўли бормайди. Дангасаларни савалаб турибмиз. Баъзан бу ишни бийларнинг ўз ихтиёрларига ташлайман.

Бурни от босган бақадай ёйилиб кетганидан башара-си теп-текис бўлиб, жуда бадбашара кўринадиган бир

пучук киши ёпинчиқقا бурканган аёлни қўлидан етак-лаб келиб, буларнинг олдиларида тўхтади-да, салом берди.

— Ҳа, тинчликми? — деб сўради Зарлик тўхтаб.

— Арзим бор эди, — деди пучук бурнини шилқ этиб тортиб. — Мана бу менинг хотиним эди. Кунимиз бинойидек ўтиб турувди. Бироқ бу мени хоҳламай юрибди.

— Қачон олгансан?

— Бултур. Етим эди, қорни энди тўйиб, димоғ пайдо қилди.

— Қани, бетини оч! — деди Олакўз.

Ой юзли, қирра бурун, оғзининг сал катталиги демаса, шаҳло кўз, ҳар киприги ёйдай, қошлари қалам келинчак жилмайиб бошини эгди.

— Гапир, келин! — деди Эрназар бола.

— Айтадиган гапим йўқ.

Зарлик бир унинг эрига, бир ўзига қараб, нима қилишини билмай, иккала Эрназарга қаради.

— Эрингнинг гапи тўғрими? — деб сўради Эрназар олакўз келинчакка яқинроқ келиб.

Жавоб ўрнига келинчакнинг киприклари орасидан икки томчи ёш думалаб тушди.

— Мендан кетмоқчи бўлаётганингни бўйнингга ол! — деди эри унга дағдаға билан.

Келинчак маъқуллаш белгисини бериб, бошини лиқиллатди.

Зарлик Эрназар боланинг елкасига қўлини қўйиб туриб, келинчакни сал четга олиб, аниқ гапини олишни сўради. Эрназар бола чаққонлик билан келинчакни эрининг олдидан нари олиб кетиб бир оз гаплашди-да, хонга аҳволни баён қилди:

— Чиндан ҳам хоҳламас эмиш. Гапига қараганда, эри бурнининг пучуқлигига қарамай, ўзини ифлос тутармиш. Овқат устида кўзим тушса, қусгим келади, дейди.

— Бундай буруннинг олдила овқат ичиш ўзимизга ҳам осон эмас, — деб Зарлик тиржайиб Олакўзга ўтирилди. — Нима бўлганда ҳам оила бузилмаслигининг йўлини топишимиз керак.

— Ёлғиз йўл — хотиннинг бурни эрникига тенглаштирилади.

— Мовлон! — деб чақирди Зарлик. Сал нарида,

қазувнинг тепасида қўлини чўнтағига солиб турган Мовлон этиги билан тупроқни чангитиб, югуриб келди.— Анови келинчакнинг бурнини эриники билан тенглаштириб юбор.

— Вой, шундай сулув келинчакни-я! — деб Мовлон юраги туздай ачишиб, қўлларига қалтироқ туриб кетса ҳам хонга эътиroz билди.

Зарлик иккала Эрназарни ёнига олиб, яна йўлида давом этди.

Салдан кейин орқаларидан энтикиб етиб келган Мовлон хон амрини бажо келтирганини маълум қилди.

— Энди эрининг кайфияти қалай?

— Қаттиқ хафа бўлиб, тўнғиллаб кетди, — деди Мовлон.

Олакўзнинг кайфи бузилиб, қовоғи уйилди, энди бир нарса дейман, деб оғиз жуфтлаётган эди, кўзи юзга яқин отлиқни бошлаб келаётган Аннамурот билан Абдураҳмонга тушди-да, таққа тўхтади.

Зарлик яна ўзининг хон эканлигини унутиб, қирғоқдан тушиб, уларнинг олдиларидан чиқди, икки Эрназар дарров пастда ишлаётган қазувчиларни бармоқлари билан имлаб чақириб, меҳмонларнинг отларини ушлатишиди.

Эрназар олакўзнинг Абдураҳмонни кўрмаганига анча бўлган эди, яна Грушин эсига тушиб кетди, аммо у ҳақда гаплашишмади. Меҳмонлар Зарликни хон бўлгани билан муборакбод этишди, иккала Эрназарга кутлуғ бўлсин қилишиди.

— Ёрдамга келдик, дўстлар! — деди Аннамурот ҳолаҳвол сўрашиб бўлганларидан кейин.

— Ҳорманглар! — деди Абдураҳмон одатига кўра кўзлари билан кулимсираб. — Дўстларимиз катта иш бошлашганини эшитиб, қараб туролмадик, қани, бизнинг йигитларимизга ҳам чек ажратиб беринглар.

Аннамурот йигитлари билан ҳали битта-битта танишиб улгурмасларидан, орқа тарафдан ўттизга яқин қозоқ сарбозлари келиб салом беришли.

— Эрназар олакўз ким бўлади? — деб сўради уларнинг ичидан катта қалпоқ кийган бошлиқлари. — Мен Азберген бий бўламан. Бизларни сизнинг ҳузурингизга Илекей султон юборди, ёрдамлашгани келдик.

Кўшдан эндиғина чиқиб келаётган Жонгози тўра бу воқеадан жуда хурсанд бўлиб кетди.

— Ана, Олакўз, хатимизнинг дастлабки натижаси!

Апоқ-чапоқ кўришиб, танишиб олишгандан кейин, Олакўз меҳмонларни ҳаммага кўрсатиш мақсадида уларни қазувнинг тепасига олиб чиқди.

— Халойик, — деди янгигина келган қозоқ отлиқларидан бири. — Бизнинг орамизда машҳур қозоқ бийи Азберген бор. Унга салом беринглар.

Кенжамурот бий чуқурнинг ичидаги йигитлари билан бирга бел уриб, ариқ қазиётган эди, янгиликни эшишиб, хурсанд қичқирди:

— Ассалому алайкум, Азберген бий, хуш келибсиз!

Унинг бу иши хонга ҳам, иккала Эрназарга ҳам жуда маъқул тушди. Бунинг устига, Кенжамуротлар ўзларига белгиланган чекни ҳаммадан олдин қазиб бўлиб, энг сўнгги тараашлашишларини олиб боришаётган эди.

— Йигитлар, бизга жуда ҳам катта ёрдам келди! — деди Олакўз хурсанд бўлиб. — Кенжамурот, йигитларингнинг илфорликларини барча қазувчиларга маълум қилиб, ўрнак олинглар, деймиз!

Зарлик Олакўзниң ҳовлиқмалик қилиб, маслаҳатлашмай, халқа фақат ўзи ёқмоқчи бўлиб фикрини айтиб юборганидан сал жаҳли чиқинқираб, унга ялт этиб қараган бўлса ҳам, унинг бу фикрини бекор қилгудай бир далил тополмади. Эрназар бола бепарвогина иккаласига бир-бир қараб олди-да, меҳмонларнинг олдида одобсизлик бўлмасин, деб биронтасининг гапиришини кутди.

Эрназар олакўз қазувнинг ичидаги чумолидай тиришиб ишлаб ётган оломонга кўз югуртириб, Мовлонга бир нарса демоқчи бўлди-ю, яна индамади.

— Хонимиз, Кенжамуротларнинг ташаббусини бошқаларга намуна қилиб кўрсатиш тўғрисида сиз нима дейсиз?

— Қани Кенжамуротнинг ўзи нима дейди?

Чуқурнинг ичидаги пешанасининг терини артиб турган Кенжамурот бий мийигида кулиб қичқирди:

— Хонимиз, бизларнинг номимиздан барча қазувчилар ярим кун дам олишсин!

— Майли, дам олишсин!

— Хонимиз, — деди Олакўз. — Ҳозир эмас, кейинроқ рухсат берилсан, меҳмонларимизнинг ҳурмати учун Бердақ шоир баҳшилик қиссан.

Зарлик сал тундлик билан розилик берди ва маъқуллаб бош иргади.

Иккала Эрназар келган ёрдамчиларни қазувнинг тенасига бошлаб кетиб, уларга ҳам иш жойларини ажратиб беришди. Кенжамуротларга ва бошқа бийларнинг қазувчиларига ҳам жой ажратиб беришда давом этишди.

Экин-тикин вақти яқинлашгани сайин иш кундан-кунга қизғин тус олди. Аммо ишнинг шундай қизғинлигига қарамай хоннинг ваъдаси ерда қолмади, қўёш чараклаб турган кунларнинг бирида, тушда ярим кунлик дам берилиб, қазувнинг у боши билан бу бошига жарчилар юборилди.

Қазув бошланганидан бери вақтихушликлар орқага сурилиб, баъзи кечаларигина ёшлар озгина хурсандчилик қилиб ўтиришарди. Бугунги томошанинг тушга белгиланиши ҳаммани қувонтириб юборди, энг калондимоғ, гердайган бийлар ҳам узоқ куттирмай, кўрпачаларини кўтариб келишди. Энг судралганлар ҳам етиб келиб, жой эгаллашлари билан Бердақ доторини қўлига олди: У шундай маъракани соғиниб юрган эканми, миясидан қўёш қиздираётганига қарамай, тинимсиз қўшиқ айтди, кайфи ниҳоятда чоғ эди. Аввал термалардан, насиҳат қўшиқлардан айтиб берди, барча қазувчиларнинг тўпланиб бўлишганига ишонч ҳосил қилганидан кейин эса, мавзуни бирдан ўзгартирди, янги қўшигини бошлади:

Тиззантни оғритиб, белинг қақшатиб,
Топган бир зогоранг болдан яхшироқ...

Қазувчилар қўшигини маъқуллашиб, бош чайқаб, жимгина ўтиришарди.

Бийларнинг даврасида ўтирган Зарликни қўшиқ элитдими, хон эканлиги ҳам ёдидан кўтарилиб, ҳар сафар «ҳа, тилингдан», деб хушомад қилиб қўярди. Аннамурот билан Абдураҳмонлар аввалига сипо ўтиришган эди, халқнинг кайфияти уларга ҳам таъсир қилдими, бир оздан кейин улар ҳам қўшиқнинг мақомига чайқала бошладилар. Жонғози тўралар ҳам худди ўзларининг баҳшилари куйлаётгандай, жуда хушнуд ўтиришарди.

Бердақ қора терга тушиб «яхшироқ» радифли қўшигини тамомлаганида Гулзебо даврага кириб, бошидаги оқ ипак рўмолини ечиб, шоирнинг белига боғлаб қўйди.

Аёл кишининг ўргага тушиши, яна бунинг устига устак, бош яланг қолиши баъзиларни ҳайрон қолдирди,

у ер-бу ердан уни сўккан овозлар эшишилди. Шунда бир ёши каттароқ дехқон ўрнидан туриб:

— Халойиқ, Гулзебони изза қилманглар! Шоирнинг ҳозирги қўшиғи учун ҳар қандай ҳурмат озлик қиласди. Ҳой, Гулзебо, — деди кейин жувонга қараб. — Барака топ! Йигит кишига аёлнинг ўзи ҳам белбоғ, сўзи ҳам белбоғ, рўмоли ҳам белбоғ!

Дехқоннинг бу самимий гаплари Гулзебони юзсизликда айблаб, ҳақорат қилишга тутинган овозларни бир зумда ўчирди-кўйди.

Ҳаяжонланиб турган Бердақ шоир Гулзебога қараб, уни қизларга қиёслаб қўшиқ айтди.

Худди шу пайт Эрназарнинг ўғли Хўжаназар бошига боғлаб юрадиган чорсисини ечди-да, олиб бориб Гулзебонинг бошига ёпиб қўйди.

Шоирнинг Гулзебога тўқиган қўшигини сел бўлиб эшитиб ўтирган қазувчилар Хўжаназарнинг бу ишига эътибор беришмаган бўлса ҳам Эрназар олакўзнинг юрагини шубҳа кемира бошлади. У бир ўғлига, бир Гулзебога қаради, бироқ иккалаларининг ҳам чеҳраларидан ўзининг гумонини тасдиқлайдиган нишона топмади.

— Қани энди Ажиниёз шоир ҳам келганида! — деб афсус билдири бир овоз. Унга ялт этиб ўтирилганлар қибла томондаги қамишзорни қоқ иккига айириб тўдаси билан чиқиб келаётган қуролли отлиқларни кўриб,чувиллашга тушишди.

— Навкарлар!!!

— Душман!

Қазувчилар ўрниларидан гурра-гурра туриб кетишиди. Баъзи шошиб қолганлар отларига қараб югуришди. Зарлик жонҳолатда Эрназар олакўзга ёпишди. Эрназар бола кўзлари ола-кула бўлиб ўзини босса ҳам кўзини тартибсиз бостириб келаётган отлиқлардан узмай, Эрназар олакўзнинг ёнига ўтди. Абдураҳмон Эрназар олакўзнинг ёнига келиб шивирлади:

— Бу Хиванинг лашкари!

— Бийлар! — деди Олакўз бостириб келаётган душмандан кўзини узмай. — Интиқом куни келди. Бемаврид қичқирган хўрозвининг калласи узиб ташланиши керак! Энг муҳими, ишимиз бузилмасин, она-Еримизни энди душман эгалламасин! Бўлиниб-бўлиниб йигитларинг билан отланинглар!

Олакўзнинг баъзан маслаҳатлашмай, ўзбошимчалик

билин буйруқ беришини ёқтирмайдиган бўлиб юрган Зарлик яна ичидан зил кетган бўлса ҳам, ҳозирги дақиқада унинг буйругини маъқуллаши кераклигини тушуниб, хонларга хос сабот билан бошини кўттарди.

— Эрназар, айт, дўстларимизнинг йигитлари нима қилишсин?

Олакўз тезлик билан буйруқ бера бошлади:

— Аннамурот, сенинг йигитларинг анча малакали, отларинг ҳам чопқир, сизлар ўнг қанотни эгалланглар! Жонгози тўра, сиз йигитларингиз билан Аннамуротларга қўшилиб ҳаракат қиласиз. Абдураҳмон, сен Кенжамуротлар билан қўшил, ўғлим Ҳўжаназар ҳам сизлар билан бўлади. Душманни орқасидан ўраб келишнинг иложини топинглар. Азберген бийнинг сарбозлари биз билан бўлади. Эрназар бола, ўзинг биласан, хон йўқолса — бош йўқолгани бўлади. Олатасирнинг ичидаги хонимизни ўғирлаб кетишимасин тағин! Сенинг асосий вазифанг, эллик йигит билан хоннинг чодирини қўриқлаб туриш.— У четроқда турган бийларга ишора қилди. — Мадрайим, Ортиқ, Раҳмонберди, Асан, чап қанотга маҳкам бўлинглар.

Эрназарнинг буйруғига ҳеч ким қаршилик кўрсатмади. Бир нафаснинг ўзида ҳар бий аскарбошига, ҳар қазувчи мерганга айланди. Ўзбек, туркман, қозоқ йигитлари Эрназар олакўзнинг буйругини сўзсиз қабул қилиб, ўз ўринларини эгаллашди.

Эрназар олакўзнинг олдига Мовлон сариқ югуриб келди.

— Мен Кенжамуротларга қўшилай.
— Улар жуда қийин ишга кетиша янти.
— Қийинчиликдан қўрқдан йигит йигитми?
— Раҳмат, Мовлон, илойим сендақа юртини севадиганлар кўп бўлсин!

— Эрназар, — деди Мовлон сал тўхтаб. — Нега сен мендан Фозил тўғрисида ҳеч нарса сўрамайсан?

— Кераги йўқ, Мовлон, сенинг элсуяр, оққўнгил йигитлигингга илгаридан ишонаман!

Олакўз отига иргиб минди-да, чопиб кетаётган ўғлини олдига чақирди.

— Арслоним, сен Эрназар олакўзнинг ўғли бўласан. Душмандан ҳайиқиш — ўлим.Faflat босиб, қўлга тушиб қолсанг, шафқат сўрама. Қани, пешанангни тут, бир ўпай... Энди бора қол, болам, худо омадингни берсин!

Хўжаназар отини ўйноқлатиб, чопиб, зумда Кенжамурот бийга етиб олди.

Аскарбошининг олдини Бердақ шоир кесиб чиқди.

— Эрназар оға, мен сира милтиқ ушлаган эмасман.

— Сенинг дуторинг билан қўшифинг мингта милтиқча тенг, иним. Мерганларнинг олдига туш-да, «Халқ учун» қўшифингни айт.

Шоир аскарбошининг вақтини олавермай, олға юриб кетди, мерганларнинг орасига кириб, дуторини қўлига олди-да, қўшигини баралла қўйди:

«Йигит бўлсанг арслондай туғилгин,
Хизмат қилгин сен ҳамиша халқ учун...»

Олакўз олға бораётиб, тўриқ отининг айилини қаттиқроқ тортиб олаётган Гулзебога дуч келди.

— Нима қилмоқчисан?

— Аёл мерган бўлолмайдими?

— Ха-ха-ха... «Қирқ қиз»нинг Гулойими бўлмоқчимисан? Бўл, бўл!

Йўғон овозли Олакўзнинг шарақлаб кулишини эшишибми, ё бўлмаса устига бостириб келаётган минглаб қазувчи-мерганларнинг ваҳимаси босдими, ишқилиб, душман навкарлари ҳар ер-ҳар ердан «пақ-пақ» милтиқ отди-да, кетларига қочишиди.

Довюрак ёш мерганлар уларни қувишга шайланиб, отларига қамчи кўтараётганларида Олакўз қийқирди:

— Тўхтанглар!

Олдинда кетаётганлар эшитмай, эшитганлари ҳали отларининг жиловларини тортиб улгурмаёқ баъзилари отдан қулашди.

Эрназар олакўзнинг зардаси қайнаб, ёнидаги бийларга, аскарбошиларга овозининг борича қичқирди:

— Йигитлар, ёппасига олға!

Ҳамма олдинга елиб кетди.

Муҳаммадкарим юзбоши, Асан, Ортиқ, Раҳмонберди бийларнинг ўлимни ўйламай душман устига мисоли қуёнга интилган қора қушдай бостириб боришлари Олакўз учун янгилик бўлди.

Ҳеч кимга аралашмай юрадиган Бекжон юзбоши олдиди ўлим турганини писанд қилмай, қиличини ўнг қўлида ярқиратиб ушлаб, олдинга қараб чопди. Душман саросимага тушиб қолди.

— Қадрдонларим! — деди Олакўз. — Шу шижоатимиз бўлса, душманни сўзсиз енгамиз!

Бекжон юзбошининг қийқиригини эшитибми, хон навкарлари тўпларидан шоша-пиша ажралиб, шаталоғ отишиди.

Душманнинг биринчи чекинишидан сабоқ олган мерганлар энди шошишмади.

Ўққа учганларни тўплашга одамлардан қолдириб, қолганлар душманни таъқиб қилиб кетаверишиди.

Отдан қулаганларнинг бошини суяб, ярасини тангиб юрган Гулзебони кўрганлар, ҳаттоқи уни илгарилар унча ёқтиргмаганлар ҳам: «Баракалла, Гулзебо!» — деб ўтиб кетишарди.

Душман лашкарининг қоқ орқасидан ҳужум қилишга кетган йигитлардан икки отлиқ, битта душман навкарини ҳайдаб, Эрназарнинг олдига олиб келди.

— Банди, Эрназар оға, — деди бири хурсанд бўлиб.— Кенжамурот оғанинг ўзи тутиб, сизнинг ихтиёрингизга жўнатди.

— Кенжамуротга раҳмат айтинглар! — деди-да, Олакўз уларни қайтариб юбориб, бандини сўроққа тутди.

— Кимсан?

Банди куннинг иссиқлигига қарамай, бошига қундуз телпак кийган, уст кийимлари ҳам башанг, қора қош, истараликкина одам экан. Қизил этигининг тумшуғига қараб туриб, бурнини тортиб йиғламсиради.

— Бир-биrimизга қўрғошиндан ўқ узиб турганимизда кўз ёши ёрдам бермайди, гапир, кимсан? Мен Эрназар олакўз бўламан!

Банди гапирмоқчи бўлса ҳам бошини кўтаролмай, ерга қараб минфирлади:

— Қанақа жазо бермоқчисиз?

— Хонимиз орқароқда келяпти, жазони ўзи белгилайди.

— Мени хонингизнинг ҳузурига жўнатмай, жонимни омон сақлаб қолсангиз, гапираман.

— Гапир!

— Хонимиз ўлдирилиб, ўрнига тахтга ўтирган хон энг биринчи навбат қорақалпоқ хонлигини йўқотишга буйруқ берди. Сизнинг каллангизни икки минг тиллага баҳолади.

— Ха-ха-ха, менинг калламни-я? Хон Марв урушида ўлдирилмаганмиди?

— Унинг иниси хон бўлган эди, сарой ичи зиддиятдан тинчимай, у ҳам ўлдирилди.

Зарликни хон кўтариб, янги ариқ қазишни бошланларида Хива нечук тинч қўйиб қўйибди, деб ҳайрон бўлган эди. Эрназар сабабини энди тушунди.

— Неча йилдан бери навкарсан?

— Мен Хивага яқин овланинг бийи эдим. Навкарлик яроғини умримда биринчи тақишим.

— Агар сен менинг калламни олиш имкониятига эга бўлганингда нима қиласр эдинг?

— Қизиқ савол бердингиз, Олакўз, — деб банди бошини юқори кўтариб, узун қора мўйловини силади.

— Тўғрисини айтавер.

Банди ёқаларини тузатиб, қаддини ростлади.

— Ростини айтсам, каллангизни найзага илиб, хоннинг икки минг тилласини чўнтакка урадим, амалда кўтарилиб олар эдим.

Эрназар бандининг нурсиз кўзларига тикилиброқ қаради.

— Рост гап айтганинг учун озодсан!

— Хонингизга рўпара қилмайсизми?

— Хонга ўзим жавоб қиласман.

Эрназар икки йигитни тўхтатиб, бандини Амударёдан тирик ўтказиб қўйишни тайинлади-да, ўзи Бердақ-қа етиб олди.

— Бердақ, азизим, қани айт-чи, сенингча қандай мерган яхши?

— Ақлсиз мергандан ақлли душман яхши. Эрназар оға, «ўламан», дейдиганидан «ўлдираман» деган қирон дуруст.

— Раҳмат, — деди-да, Олакўз отини чоптириб кетди.

У мерганларининг олдига ўтиб, хон лашкарининг шаталоқ отиб қочишини кўриб ҳам ҳаракатни тезлаштирамади, бир хил юришда давом этди. Амударёга етгандан кейин эса афсусланди. Хон лашкари дарёдан тўла-тўқис ўтиб бўлибди.

Зарлик хонни кўриқловчи Эрназар боланинг тўдаси етиб келди. Олакўз хонга хивалик банди тўғрисида ҳисоб берди. Зарлик унинг қилмишини маъқулламай, бошини чайқади.

— Hera? — деб сўради Эрназар бола унинг кайфиятини билмоқчи бўлиб.

Зарлик иккала Эрназарнинг ҳам ақлли эканликлари ни биларди, шунинг учун ҳам дилидагини очиқ айтди:

— Ҳондан берухсат иш қилинмаслиги керак, йигитлар.

— Йўқ, хонимиз, — деди Олакўз. — Ҳозир уруш пайти. Аскарбоши хон фармонини кутадиган бўлса, вақтдан ютқазиб қўйиши мумкин.

— Сен озод қилиб юборган бандингга озод қилиш тўгрисидаги фармонни мен берганимда, ҳеч нарсада ютқазмас эдик.

— Қорақалпоқ мерғанларининг ёвуз эмасликларини, мардликларини, ақлли гапни тушунишга қодир эканликларини Хивага бориб айтиб берсин, дедим.

Эрназар бола хонга ҳам, Олакўзга ҳам ичида қўшилмади-ю, бироқ гапларига аралашмай, индамай қўя қолди. Зарликда такаббурлик одати пайдо бўлганини Олакўз ҳозир пайқади, шунда ҳам «бошчилик, буйруқ бир оғиздан чиқса бирлик бўлади, деяётган бўлса керак», деган фикрга бориб, бунга унча эътибор бермади.

Зарлик уларнинг кўнгилларида пайдо бўлган гумонни тезроқ тарқатишга шошилди.

— Энди нарёқقا ўтишнинг йўли қандай бўларкин? Амударё ҳайқириб оқиб турганида дushman томонга ўтиш ҳақиқатан ҳам қийин.

— Иложини топамиз, — деб Олакўз ҳали гапини тутатиб ҳам улгурмаган эдикси, Шўнгқи келиб қолди. Унинг афт-ангоридан совуқ хабар олиб келгани кўриниб турарди. Шунда ҳам Эрназар олакўз ўзини босиқликка олиб, унга савол назари билан қаради. Хон шошқалоқлик қилди:

— Гапир!

Шўнгқи овози қалтираб, олиб келган хабарини маълум қилди.

— Кенжамурот бийлар қўлга тушибди. Уларнинг орасида ўғлинг Ҳўжаназар ҳам бор эмиш.

Хоннинг қовоғи уйилди. Эрназар боланинг юрагига гулгула тушди, шундай бўлса ҳам ўғли банди бўлган отанинг кайфиятини билиш учун ер остидан унга қаради. Олакўзнинг ўткир қўзларига ўша дамнинг ўзидаёқ мунг чўкди.

— Абдураҳмон қаерда?

Олакўз ўзини ҳар қанча дадил тутмасин, яқинлашиб келаётган Абдураҳмонни пайқамаган эди, унинг ўзи овоз берди:

- Мен бу ердаман.
- Кенжамуротлар банди қилинибди.
- Эшитдим, таваккал қилиб, уларни қутқаришга борайми?
- Худо омадингни берсин.

Абдураҳмон вақтни ўтказмай, йигитлари билан кетига қайтиб кетди.

Олакўз мерғанларга буйруқ берди.

— Эндиги вазифа, туни билан дарёдан ўтиб олиш! Хонимизни кўриқлаб, Жонфози тўралар билан бирга юқорироқдан ўтасиз. Биз Аннамуротлар билан Мадрайим, Раҳмонбердиларнинг йигитларини бошлаб шу ердан, душман ерининг қоқ белидан ўтамиз, қолганлар пастроқдан ўтади. Бомдод намозига аzon айтилиши билан душман устига ҳужум бошлаймиз.

Амударёдан ўтиш осон бўлмади. Кучли-кучли отларнинг думига унча суза олмайдиганларни осилтириб, бир қисм отлар билан кучли йигитлар ўзлари сузиб ўтадиган бўлишди.

Ҳамманинг ёппасига сувга тушиб бўлишини кутиб турган Олакўз энди отини ҳайдамоқчи бўлиб турган эди, орқада келаётган ёлғиз отлик — Гулзебони кўриб қолди.

- Яна нега келяпсан?
- Ҳа, сизлар энди тўйга кетяпсизларми?
- Унда отингни ўз ихтиёрига қўйиб юбориб, менинг отимнинг думига осилиб ўт.
- Ўзинг-чи?
- Сузаман.
- Мен ҳам сузаман.

Эрназар Гулзебони гапига кўндириш учун зўрлаб кўрган эди, у ўжарлик қилиб ечинаверди. Эрназар иккала отни қўшалоқ қилиб сувга туширди-да, бирининг думидан ўзи ушлаб, иккинчисининг думини Гулзебога ушлатди.

Отлар сузиб кетди. Ўзидан орқада қолмай сузиб келаётган мард аёлга Эрназар ўқтин-ўқтин қараб қўярди. Оқими қаттиқроқ ерга келиб қолишганида баҳона билан тўшидан кўтариб қўярди.

Дарёning қоқ ўртасида анча саёз жой бор экан. Эрназар отларни тўхтатиб, чарчаган Гулзебони жундор кўкрагига босиб, қучоқлаб дам олдириди.

— Қандай мард аёлсан-а, Гулзебо!

— Мени фақат сув бўйида ё сув ичида мақтайсан нукул.

Эрназар уялганидан тиржайиб, унинг сув бўлган сочларидан силаб туриб, бошидан ўпди.

— Кўйсанг-чи, Эрназар, — деб Гулзебо олдинга интилиб қулоч ёзиб сузиб кетди.

— Гулзебо, мен сени чиндан ҳам яхши қўраман, — деди Эрназар унга етиб олиб.

— Ҳақиқий ишқ-муҳаббат чин инсонларда бўлади.

— Мен ҳақиқий одам эмасманми?

— Фойдаси йўқ. Мен баҳтиқаро бўлиб туғилганман. Ўзимга ўхшаган бир аёлнинг никоҳига хилоф қилганим учун худо мени жазолади.

Эрназар Гулзебони чарчатиб қўймаслик учун қайтиб гапирмай, битта кафтини унинг тўшига қўйиб кўтариб, ёнламасига сузиб кетди.

Бахтларига қирғоқ текисгина экан.

— Гулзебо, ростимни айтсам, Хўжаназар биринчи қувончим эди, сен иккинчиси эдинг. Ҳозир сен биринчиси, ўғлим иккинчиси бўлиб қолганга ўхшаяпти. Сен Хўжаназарни ўз ўғлингдай севасан-а?

— Мен ҳозир ўғлингни ёмон кўриб қолганман, сабаби, у йигит бўлди, онаси учун бир кун эмас, бир кун менга ёмонлик қилиши мумкин. Ҳозир мен ўзимни ҳам ёмон қўраман. Хотини бор бир одамни яхши кўриб, муҳаббатнинг икки томони борлигини сезиб юрибман, Эрназар. Бир томони кўз очиб-юмгунчалик роҳат, иккинчи томони охири йўқ ҳасрат.

— Оҳ, Гулзебо!..

Гулзебо индамади.

Хон лашкари буларни қоқ ярим кечада дарёдан ўтиб келишини кутмаган бўлса керак, сўфининг аzon айтган овози эшитилди.

Эрназар олакўз тезда кийиниб, дарёдан ўтишда чарчаб қолганларнинг ёнида Гулзебони қолдирди, отларнинг ҳаммасини пастқамроқ жойга боғлатди, сўнг аскарларига хон лашкарининг пистирмаларига яширин бостириб боришни буюрди.

Фафлатда қолган хон лашкари довдираб, бири ярогига ёпишди, бири таҳорат олаётган қумғони билан урушга чиқди.

Кун чиқиши билан икки томон аралашиб, найза

санчиш, ур-йиқит бошланди. Кимнинг қўлида қумғон, кимнинг қўлида бел, кимда таёқ бор, ҳаммаси қуролга айланиб, уруш пешингача чўзилди.

Кўрқоқ деб ҳисобланганлар ҳам қўрқувни унутиб, ўзини ҳимоя қилиш учун ботир бўлиб кетди.

Азберген бий, Жонгози тўралар ҳам душманга астойдил ҳамла қилиб, қилич силтаб юришибди.

Олакўз бир томондаги дўнгликка қўтарилиб, ўз мерганларига разм солди. Баъзилар ёнидаги шеригининг йиқилганини кўrsa, унга ёрдам бераман, деб энгалиб, душманнинг найзасига дучор бўляпти. Баъзилари эса, нуқул орқасига қарайди. Ана, қора отли Муҳаммадкарим юзбоши. У ола отли бир душманнинг орқасидан қувиб етиб олди-да, найза санчди. Найзасини суғуриб, яна биттасини қувиб кетди. Хоннинг кўп навкарлари ўртасида Мадрайим билан Раҳмонберди алоҳида бир қаҳрамонлик кўрсатиб қилич ўйнатиб, ҳар қайсиниси биттадан душманни отдан қулатди. Бироқ душман лашкари уларни ўртадан чиқармаяпти. Ана, тандирбош Жонибек бий биттасини отининг олдига ўнгариб кетяпти... Мадрайим қуршовдан чиқди, Раҳмонберди ҳам қутулди... «Азаматлар, азаматлар!» — деди Олакўз қувониб.

У бир маҳал Мадрайим билан Раҳмонбердиларнинг яна қуршовга тушиб қолишганини кўриб, ўзини жадаллик билан яна жангтоҳга урди. Уруш яна қизиб кетди.

Эрназар олакўз душманлар орасида Абдураҳмонни, Мовлонни кўриб қолиб, ўша томонга қараб юрди. Мовлон у етиб келмасидан, битта душман отлигини қувиб етиб, энсасига қилич санчиб қулатди. Абдураҳмон жуда чаққон эди, уч навкарга сўз бермай, икки қўллаб қилич силтаб юрибди. Эрназар унга ёрдамга бориб, бир душманни орқасидан қилич уриб қулатди. Қолганлари тумтарақай қочди.

— Кенжамуротларни топдиларингми? — деб сўради Олакўз пешанасининг терини сидира туриб.

— Топдик, елкасидан қилич ебди. Бир чеккага ётқизиб қўйдик.

Эрназар ўғли тўғрисида сўрамади. Абдураҳмон уни хафа қилмай дедими, индамай бир ёнида қилич солишаётгандар томонга бурилиб кетди.

Олакўз аҳволга тушунди-да, қўлидаги қиличининг

дастасини қаттиқроқ қисиб, «ҳа, олға, мерганлар!» — деб ҳайқирди.

Юқорига кетгандар ҳам, қуи томондан ўтмоқчи бўлганлар ҳам етиб келишди. Мерганларнинг яроғлари камлигига қарамасдан, сон жиҳатдан қўпайиши Хива лашкарларини довдиратиб, юракларига фулгула солиб қўйди. Уч томонидан сиқиб келаётган мерганларга чидаш беролмай, тушга бориб улар аста-аста чекинишга мажбур бўлдилар.

Бу ҳодиса Олакўзни шод этган бўлса ҳам, қочаётган душманнинг кетидан эргашиб қуваётган йигитларини тұхтатди.

— Чегарадан бир одим ҳам ўтманлар!

Ўлимни кўриб қони қайнаб кетган йигитлар шовқин кўтаришди.

— «Мойли чангаль»гача ҳали анча бор!

— Секин-аста борамиз, йигитлар, — деди Олакўз босиқлик билан ва яқинлашиб қолган Мадрайим томонга қаради. — Қалайсизлар?

— Жуда яхшимиз, худо хоҳласа, енгамиз, Эрназар. Халқимизнинг шуҳратини бутун Хоразмга ёямиз.

— Эй, бир чиқиб қолгансан-да, — деди Мовлон Мадрайимнинг шартта жавоб бериб, аскарбошига ёқишига уринганидан энсаси қотиб. — Халқнинг шуҳратини ёямиз, дейишга қандай тилинг борди? Қамчининг дастасидай ориқ навкарнинг олдида чираниб юрганинг баҳона эмасми?

— Мовлон, қиличинг иш бердими? — деди Эрназар бола.

— Мени урушолмайди, деб ўйлайсанми? Озмунча ёвингни қийратдимми!

— Кўрдим, Мовлон, ҳақиқатан ҳам ўз юртини севган азамат йигит экансан, — деди Олакўз мамнуният билан ва одамлардан орқароқда алланимадан кулиб, оғзини босиб турган Шўнгқини чақирди: — Ҳа, уйқучи?

— Уйқучи эмасман, Эрназар оға.

Улар шундай гурунглашиб туришганда отлиқ душманнинг бир гуруҳи орқа томондан келиб қолди. Энди уруш олдингисидан ҳам шиддатлироқ тус олди.

Мовлонга Эрназар боланинг охирги саволи ёқмаган эди.

— Эрназар бола, бу ёқقا! — деб бақириб югуриб

кетди. Эрназар бола бирдан қизишиб унинг орқасидан от солди.

Энди Зарлик хон ҳам қизишиб, қамчисини силкитиб, мерганларни оралаб чопди.

— Баракалла, азamatлар! Юртини суйғанни олам суюди!

Душман отлиқлари бир муддат урушгандан кейин бирдан кунчиқар томонга қараб тартибсиз қоча бошлади.

— Мерганлар, ёрдамга келган дўстлар, ботир аскарбошилар! — деб бақирди Зарлик. — Душман бутунлай қочди. Барчангизга уч кунлик ҳордик!

— Воҳ, — деди Олакўз. — Мановилар муғамбирлик қилиб, аввалги қочганларнинг Хўжайлига яшириниб олишига имкон туғдириб берди.

— Ҳечқиси йўқ! — деди хон. — Мерганлар чарчашибди. Энди Хўжайлини олишнинг йўлини маслаҳатлашайлик.

Аскарбошига хон амри ножӯя туюлган бўлса ҳам буни очиқ айттолмади, бийларнинг тезда тўпланишларига бўйруқ берди. Тўранғизор орасидаги пастқамроқ яланглиқда ҳамма жам бўлди.

Бир кеча ухламай жўшқин мунозарада ўтган маслаҳатнинг натижаси шу бўлдики, энг ақлли, тажрибали, ишончли аскарбошилар билан мерганлар оддий деҳқон кийимида жуфт-жуфт бўлишиб, дарвозалардан шаҳарга кириб олишади. Ташқаридан ҳужум бошлангунча улар душман пистирмаларини аниқлаб, шаҳар халқи билан тил бириктириб улгуришлари лозим бўлади.

Бу маслаҳат ҳаммага маъқул тушиб, шаҳарга юбориладиганлар ажратила бошлади.

Фақат елкасини қилич кесган Кенжамурот бий гапга аралашмай, бир чеккада ётган эди. Эрназар унга қараган эди, ўғлини сўрамоқчи бўлаётганини тушунди.

— Хўжаназар жуда довюрак бола экан, ҳеч нарсадан қўрқмай, оти учқур биттасини қувиб кетган эди, душман қуршовида қолди.

— Тирикми?

— Кутқара олмадим, Абдураҳмонлар етиб боришмаганда, биз ҳам қуршовда қолиб кетардик.

— Бизга қарши урушганларнинг ичидаги уни кўрмадим, — деди Абдураҳмон.

— Унда душман томонга қочиб ўтган бўлмасин? — деди аллаким.

- Хўжаназар унақа бола эмас, — деди хон.
- Хўп, энди уни қўйиб турайлик, — деди Олакўз.—
Хўжайлига борадиганларни ким бошлаб боради?
- Мен, — деди Эрназар бола.
- Мен, — деди Абдураҳмон.
- Майли, иккалаларинг бошлаб бора қолинглар, —
деди Олакўз. — Биз яқин қунлар ичида ойсиз тунда
хўжум қиласиз. Сизлар шунга тайёр бўлиб туринглар.

Улар шунга келишишиб, ойсиз тунларнинг бирида шаҳарга ҳужум қилишди. Мерғанларнинг сафи бузилмай қисиб борганида аъло ўйлаб пиширилган режа яхши натижа берди. Ичкарига киргизилган Эрназар бола билан Абдураҳмон бошлилигидаги мерғанлар Хива лашкарларига қарши «шаҳар ҳалқи» бўлиб ҳужум қилди.

Душман яна шаҳарни ташлаб қочди. Олакўзниңг кўнгли тоғдек кўтарилиб, энг эпчил, кучли, чаққон мерғанларига душманни «Мойли чангаль»гача қувиб боришни топширди-да, қорақалпоқ тупроғида уруш тамом бўлгани ҳақида шаҳарга жар солдирди.

Хушхабар етказиб юрган жарчиларнинг шовқини остида Олакўз у ёқ-бу ёқда чопиб, шаҳардаги энг атоқли усталарни тўплатиб, шаҳарнинг орқа тарафидаги бир ялангликка хон учун вақтинча кўк чодир тиклатди, икки тарафига айвон солдирди. Шуларнинг ҳаммаси тайёр бўлганидан кейин усталарни Зарлик хоннинг ҳузурига бошлаб келди.

— Улуғ хонимиз, манови усталарга буюринг, қандай тахтда ўтиришни хоҳлайсиз?

— Қорақалпоқ хонининг тахти бошқа хонларнинг тахтига ўхшамаслиги керак, — деди хон ўйлаб ўтирасдан. — Агар тахт оддий курсига ўхшаса, жуда яхши бўларди. Бу биринчидан, қорақалпоқ хонинингини эмас, бутун қорақалпоқ ҳалқининг камтарлигини англатса, иккинчидан, хоннинг кўзларини ёғ бостирамайди, хоннинг кечаги йилқичидан чиққанини эсга солиб турди.

Хоннинг камтаринлиги кўпчиликка хуш ёқсан бўлса ҳам баъзилар унинг хонлик салтанатини оёқости қилаётганидан, очиқкўнгиллигидан хафа бўлишиб, бурнларини жийиришди ва ўзаро ивир-шивир қилишиди.

Эрназар уларга эътибор бермай, усталарга хон амрини тезроқ бажо келтиришни тайинлади-да, шаҳар

ҳокимини излаб кетди. Мақсади, унга хоннинг чодири ва айвонларига бир неча гилам ва шолча топтирмоқчи эди.

14

Баъзи кимсаларга ўз қайғуси ўзига теккан ўқ бўлиб, бирорнинг қайғуси эса сувга ташланган кесакчалик таъсир қўлмайди, баъзи кимсалар эса бирорнинг баҳти ке-тишидан баҳт излайди.

Хивада хон саройи фисқ-фасод, ёлғон, чақма-чақарлик, мишмишларнинг уясига айлангани қачон эди.

1827 йилдаги Оидўс бобо бошчилигидаги қўзғлондан кейин бошини кўтаролмайдиган ҳолга тушган қорақалпоқларнинг янги авлоди пайдо бўлиб, қайтадан бош кўтарганида хон саройида ички қарама-қаршилик авжига чиққан бир пайт эди. Бунга бош сабабларнинг бири, бир йилда икки марта хон алмашганигини эмас, сўнгги учинчи хоннинг ҳам ўта майшатпараст бўлиб чиққани эди. У шундай ҳам қуриб битаёзган хонлик хазинасини ўз майшатига сарфлаб, хонликнинг тақдирини ўйлаш у ёқда турсин, ҳар қайсиси ўзини сарой устуниман, деб ҳисоблайдиган сарой хизматчиларнинг тақдири билан ҳам қизиқмади. Ҳар ким нима қилса, ўзича қилди. Натижада сўнгти хон таҳтда икки ой ўтирас-ўтирас хонликнинг барча устунлари қийшайиб, хонликнинг биноси қулаб тушишига оз қолди. Кўплаб урушларда синалган отлиқ, ўқ-яроғлик лашкарларнинг тажрибасиз, ўқ-яроғи кам қорақалпоқ мергандаридан енгилишининг сабаби ҳам шунда эди.

Қорақум эшонни ўзи яшаб турган қорақалпоқ элининг янги ҳаракатлари, бирлиги, эртанги тақдири ҳам, ҳамма томондан заифлашиб, емирилишига яқинлашиб қолган Хива хонлигининг тақдири ҳам ташвишга солар эди. Эшон Хивага қараб йўл олди. Мақсади қийшайган устунларни суюб, йиқилаёзганларини тиклаш йўли билан хоннинг атрофини мустаҳкамлаб олишига ёрдам бериш эди. Унинг бундан фойда чиқишига кўзи етмади, сабаби, ўз майшати билан банд хон уни қабул қилиб, гаплашишга вақт топмади. Энди бирдан-бир йўл хонни таҳтдан афдариш эди. Аммо бу иш қандай амалга оширилади? Бу ишга кимнинг юраги дов беради? Эшон бунинг ҳам йўлини топди. Олдинги марҳум хонлардан

бири Муҳаммад Аминнинг Сайдмуҳаммад исмли феъли оғир бўлса ҳам анча кўркам, ақдли, хонликка муносиб ўғли ҳозир ўттиз уч-ўттиз тўртларга кириб қолган эди. Отаси ўлгандан бери хон бўлишни орзу қилиб юрган бўлса ҳам йўлини тополмасди. Эшон ўша Сайдмуҳаммаднинг олдига бориб, очиқдан-очиқ гаплашди.

— Жуда кўп замонлардан бери Хива хонлигининг шохи синмаган эди, ҳозир қандай аҳволга тушиб қолаётганини сезиб юрган бўлсангиз керак.

Синчковликда Сайдмуҳаммад эшондан қолишмас эди, эшоннинг кўзларига диққат билан қараб ўтирида, унинг чин юрақдан айтаётганини тушуниб, мийиғида кулди:

— Сиз менга қандай ёрдам беришингиз мумкин?

— Ёрдам берадиганлар ўша қўзғолончиларнинг ичида ҳам бор. Азберген бий ҳали Эрназар олакўзнинг ниятини пучга чиқаради.

— Қисқароқ гапиринг.

— Хива хонлигини тиклаш учун мен жонимни ҳам аямайман, чунки Хива улуф исломнинг шарқдаги энг кучли ўчоги бўлади. Мен исломнинг фидойисиман.

— Ундай бўлса, менинг тарафдорларим бор, ўшаларнинг қандай ҳаракат қилишларига маслаҳат берасиз.

Сайдмуҳаммаднинг тарафдорлари саройдаги муҳим вазифаларда ишлайдиганлардан эди. Эшон уларга ўзини кўрсатмоқчи бўлиб, икки кун муҳлат сўраган эди, унинг баҳтига қарши биринчи куннинг ўзидаёқ Хива лашкари Xўжайлидан қорақалпоқларнинг сикувига бардош беролмай, қочиб келди. Бундан жаҳли чиққан хон ўйлаб ўтирасдан аскарбошиларни туттириб, бир чеккандан жазолашни буюрди, бу лашкар орасидаги қарама-қаршиликни яна ҳам авж олдириб юборди. Саройнинг ичидан ҳам, сиртидан ҳам барака қочди. Қорақум эшон зудлик билан Сайдмуҳаммадни қидириб топди.

— Бирон одамингизга буюринг, хоннинг бошини ухлаб ётганида танасидан жудо қилсин. Бу ишни бугундан кечикитирманг.

Қорақум эшон жавоб кутмасдан кетиб қолди.

Эртасига бомлод намозига айтилган аzonга қулоқ тутган эди, Хивага Муҳаммад Аминнинг ўғли Сайдмуҳаммад тахтга ўтиргани маълум қилинди.

Ҳар келганида хон мадрасасида тўхтайдиган Қорақум эшон чошгоҳда Сайдмуҳаммад хоннинг иш бошлаб, бар-

ча аскарбошилар билан хонликка алоқадор ёши улуғларни саройга таклиф қилаётганини эшилди, ўзи ҳам ўшандай одамлардан бири сифатида таклифнома олди.

15

Хивада хон саройи алғов-далғов бўлиб, ҳамма «устунлар» юрак ўйноғи бўлиб ўтирган бир пайтда қорақалпоқ элида уруш тамом бўлгани ҳақида қувончли ҳабар тарқалиб, Хўжайлидаги барча бийлар, аскарбошилар Эрназар олакўзнинг бошчилигида Зарлик тўрани тантанали вазиятда тахтга ўтқазиш учун тўпланишаётган эди.

Эрназар олакўз хон чодирини ушбу салтанатта тайёрлаб, мерганлар орасидан меҳнатда чиниқсан, мушаклари қайнаб чиқсан икки йигитни чодирининг олдига қоровул қилиб турғизиб, бирининг қўлига найза билан қилич тутқазди, иккинчисининг иккала кафтини ёздириб, афсонавий Маман бийнинг замонидан қолган қорақалпоқни тутқазиб, унинг устига бир жуфт кулча қўйдирди. Тўплангандар қилич билан найза тутган мерганни кўриб ҳайрон қолишмаган бўлишса ҳам, иккинчи мерганни кўриб таажкубга тушишди. Ҳатто Зарлик хон ҳам бунинг маъносини тушунмай, Олакўзга савол назари билан қаради.

— Улуғ хонимиз, қадрдон бийлар, ботир аскарбошилар, — деди Олакўз кўпчиликка мурожаат қилиб. — Барча хонларнинг эшигини найзали мерганлар қўриқлади, шунинг учун мановиларнинг найза ушлаганидан эмас, эски қорақалпоқ устига бир жуфт нон қўйиб қўтариб тургани сизларни ажаблантираётган бўлса керак.

— Ҳар қандай жумбоқ ечишни талаб қиласи, — деди Мұхаммалкарим.

— Улуғ хонимиз, қадрдон бийлар, ботир аскарбошилар, Ўрис девордаги қўрамизда дастлаб хон сайлаётган кунимиз орамиздан кимdir «қорақалпоқ хонлигининг бошқа хонликлардан ажralиб турадиган белгиси бўладими?» — деб сўраган эди. Ўшандан бери ўйлай-ўйлай топганим шу бўлди.

— Бу демак, қорақалпоқ хонлигининг халқи четдан келган меҳмонни нон билан кутиб олиб, дастурхон ўрнига бош кийимини олдига қўяди, деган гапни англатса керак, — деб ўз тахминини айтди Зарлик хон.

— Тўғри тушундингиз, улуғ хонимиз, — деди Олакўз унга яна бош эгиб. — Агар сизга маъқул бўлса, келажақда шахримизнинг тўрттала дарвозасига ҳам ана шундай кафтига бош кийимини дастурхон қилиб қўйиб, устида бир жуфт нон кўтариб турган мерганлар қўйсак, ёмон бўлмас эди. Барча хонликлар ҳам ўзича меҳмондўст, аммо бизнинг улардан ўзгачалигимиз ана шундай кўринса, деган эдим. Хоннинг ишини ўз овулида ҳам жорий қилиш хоннинг қўли остидагилар учун ҳам фарз, ҳам қарз. Шунинг учун қадрдон бийларимиз ўз овлуларига кирадиган йўлга, кунда битта одамни шу тахлитда чиқариб қўйишса, аъло иш бўлар эди.

— Ҳар овулда азондан кечгача шундай турадиган йигит топиладими? — деди бийлардан бири.

— Овулга келган меҳмон шундай кутиб олинса ҳам катта гап.

— Улуғ хонимиз, — деди Кенжамурот чакмонини ярадор елкасига тортиброқ қўяр экан. — Ёдингиздами, бир вақтлар Туркистон шаҳарларида бир-биридан ажратиб турадиган ўз белгиси бўлади, деб эшигтан эдик. Агар сиз элимизнинг қаландар эшони Қорақум эшон билан гаплашиб, одамнинг ўзини бўлмаса ҳам, қўлини ишлатиб, қўрошиндан қўйдиришга имкон топтиролсангиз яхши бўлар эди. Ана ўшанда ўша қўрошин қўлга қалпоқни кўтартириб, устидаги бир жуфт нонни ҳар куни алмаштириб турган бўлар эдик.

— Қорақум эшон бизга яхшиликнираво қўрмаса керак, — деди аллаким.

Ҳамма нима қиласини билмай дам хонга, дам бирбирига қаради.

— Баъзи хонликларда, подшоликларда бургут ё бўлмаса баҳайбат қушлар тимсолида белги қўйилади, деб эшитар эдик, — деди Муҳаммадкарим юзбоши. — Бизлар элимизнинг мўминлигини билдириш учун қирғовулни белги қилиб ола қолсак бўлмайдими?

— Муҳаммадкарим тўғри айтди, — деди Мамит бий. — Анови қорақалпоқнинг кераги йўқ. У ғам-қайғу белгиси, бизлар бўлсак хурсанд бўлиб ўтирибмиз. Қирғовул ёлгиз мўминлигимизнингина англатиб қўймай, шуни сўйиб, манови нон билан бирга сизга едирамиз, деганини ҳам билдиради.

Бийлар, аскарбошиларга қўшилиб Мовлон сариқ ҳам келган эди, гапирмай тураверай деса, чидолмади.

— Ундаи бўлса, анови мерган қирғовулнинг ўрнига қўй ушлаб тура қолсин.

Жамоат дув этиб кулиб юборди.

— Унақа ҳазилингни қўйсанг-чи, — деб бақирди орқадан бирор.

Хон бир оз ўйланиб, Эрназар олакўзни ёнига тортиб, унинг кенг елкасига ўзини кичкинагина кафтини қўйиб тўплангандарга қараб ўрнидан турди.

— Эл оғалари, бу ерда ортиқча тортишадиган ҳеч нарса йўқ, оға Эрназар танлаган бу белги жуда маъқул. Агар чуқурроқ ўйлаб кўрсангиз, меҳнаткаш қўш кафт, кишининг энг қадрли бош кийимининг устига бир жуфт нон қўйиб меҳмонни кутиб турибди. Шу таклифни қабул қиласлийлик.

— Маъқул, — деган овозлар эшишилди.

— Улуф хонимиз, — деди кўнгли кўтарилган Олакўз, — Қорақалпоқ хонлигига ҳеч бир бийга уруфининг оти қўшиб айтилмайдиган бўлсин. Келажакда ҳар бий ўша овланинг ёши улуглари маслаҳати билан, хоннинг фармонига биноан тайинланадиган бўлсин.

Энди ҳар кимнинг айтадиган гапи ичидаги қолиб, ҳеч ким очиқ фикр билдирамди. Олакўз чаққонлик билан олдинга ўтиб, Эрназар бола кўтариб турган катта гиламнинг четидан ушлашиб, ерга ёйишди-да, иккалалари баравар Зарликка қўл қовуштириб, гиламнинг устига чиқишига ишора қилишди. Зарлик бир дақиқа ҳам иккимасдан, бир оз кибр ва дабдаба билан гиламнинг устига чиқиб чордона курди. Иккала Эрназар гиламни икки томонидан кўтармоқчи бўлишаётган эди, тўплангандар атрофларига ёпирилиб келишиб, ҳаммалари баравар кўтаришди. Хон тантанали равишда янги ясалган таҳтига ўтказилди. Шундан кейин ҳеч кимнинг эслатини кутмай, тўплангандарнинг ҳаммаси хонга бирмабир таъзим қилиб ўта бошлади...

Олакўз энди шошилинч суратда чап томондаги айвонга кўтарилиб, овозининг борича қичқирди:

— Ҳой, бонгчилару жарчилар! Бу ёққа келинглар!.. Бонгчилар, бонг уриб дўмбира қоқинглар! Улуф Хоразм ўлкасида янги хонлик — Қорақалпоқ хонлиги пайдо бўлди... Қаттиқ-қаттиқ бонг уринглар, олам эшиксин, Хоразм воҳасида биринчи Қорақалпоқ хонлиги пайдо бўлди. Жарчилар, от қамчилаб, жар солинглар, бутун қорақалпоқ ерини айланиб, мана бундай деб жар солинг-

лар: «Давр кимнинг даври, Зарлик хоннинг даври! Давр кимнинг даври, Зарлик хоннинг даври!»

Ҳар бир шаҳарлик билан ҳар бир мерган у ёқда турсин, қибла-қунботар томондан эсган иссиқ шамол фувиллаб, Эрназарнинг овозини узоқ-узоқларга олиб кетди. Аллақәёқлардан: «Яша, қорақалпоқ!», «Яша, Зарлик хон!», «Яша, Эрназар олакўз!» — деган овозлар узлуксиз эшитилиб турди.

— Қадрдан бийлар, — деди хурсанд Олакўз. — Ҳар бирингиз овулингизга битта-биттадан мерганларингни жўнатинглар! Бу янгилик тез орада барчага етказилсин. Овулларга отланаётгандар, элга мана бундай леб довруқ солинглар: «Энди ерсиз, сувсиз хонадон қолмайди, барча қулларга эрк берилади, қорақалпоқ хонлиги оламга намуна бўладиган хонлик бўлади. Дориламон замон бўлади...»

Бийларининг буйруқ беришини кутиб ҳам ўтирмаи, бир неча мерган тўпдан ажралиб, ҳар томонга қараб чопиб кетишиди. Ҳаммалари қувончли хабарни жар солиб кетишияпти:

— Эшитмадим демантлар... Қорақалпоқ хонлиги пайдо бўляпти... Оламга намуна... дориламон замон бўлади...

Ҳозирги бўлаётган воқеалардан кўнгли тоғдек кўтарилиб кетган Эрназар олакўз ёрдамга келган барча меҳмонларни бўлак-бўлак чодирга ўтқазиб, уларга хизмат қиласидаган йигитларни тайин қилди-да, ўзи элининг бийларини бошлаб хон ҳузурига жўнади. Хон чодирининг олдидаги ўзи қўйган мерганларга одоб билан яқинлашиб, ичкарига кириш учун бийлар тўпланиб келиб туришганини улуф хонга маълум қилишни сўради. Ичкарида буларнинг ғала-ғовурларини эшитиб ўтирган Зарлик хоннинг ўзи эшикка келди.

— Кираверинглар, хурматли эл оғалари!

Бийлар, аскарбошилар ўзларининг ёшлари, тутган ўринларига қараб жойлашганларидан кейин Эрназар олакўз яна ўрнидан туриб, Зарликка қўл қовуштириди.

— Улуф хонимиз, манови қадрдан бийларингиз билан ботир аскарбошиларингиз сизнинг энди бу ёғига қандай ниятингиз борлигини билмоқчи бўлиб тўпланишган эди.

Зарлик бу сафар ҳақиқий хонларга хос салмоқ билан бошини кўтарди-да, мулоҳимлик билан гапирди:

— Хурматли эл оғалари, бундай бирликка эриши-

шимиизда ҳаммаларинг ҳам катта ҳисса қўшдиларинг, сизларга мингдан-минг раҳмат, элимиз обод бўлсин, омин!

— Омин! — дейиши ҳаммалари.

— Ҳурматли эл оғалари, мен сизларга «Олтмиш бийнинг аҳдномаси»ни бузмай иш тутишни маслаҳат бераман. Гапим шу. Агар янгилик бўлса, ўзларингдан эшитай, менинг гапирадиган тилим ҳам, узатадиган қўлим ҳам, суннадиган ҳассам ҳам ўзларингсизлар.

Кечагина гапирадиган гапини топиб айттолмайди, деб юришган йилқичи йигитнинг ақл-идроқи ўсиб бораёттани барчани ҳайрон қолдириб, ҳаммалари бир-бирларига қарашди, гапиришга ҳеч қайсилари ботини-шолмади. Орага жимлик чўкди.

— Оға Эрназар, сиз гапиринг, — деди хон тинчликни узоққа чўзмай.

— Куллук, улуғ хонимиз, — деб Олакўз яна иргиб ўрнидан турди. — «Олтмиш бийнинг аҳднома»сида афсонавий Маман бийнинг ва Ойдўс боболарнинг ўз ҳалқи баҳти йўлида амалга оширган энг яхши ишларини давом эттиришга аҳд қилган эди. Ўзингиз ҳам эшитгансиз, афсонавий Маман бий тинимсиз уруш, босқинчиликлар орқасида камайиб кетаётган ҳалқини қандай қўпайтиришнинг иложини тополмаганидан кейин, элдаги барча аёллар туфиши шарт, деб буйруқ берган. Улуғ хонимиз, сиз ҳам ўша буйруққа бир оз ўзгартиш киритиб, давом эттирсангиз, яъни элимизда ўттиздан ошган эркак, йигирмадан ошган аёлнинг оиласиз бўйдоқ юришини ман этадиган буйруқ берсангиз. Бунинг учун ҳар бийга ўз қўли остидаги бўйдоқ эркакни, турмушга чиқмаган аёлни аниқлаб чиқиши ва сизга маълум қилишни топширсангиз.

— Ҳурматли эл оғалари, сизлар нима дейсиз?

Яна ҳеч ким индамади.

— Улуғ хонимиз, балки бу иш аввалига қийин бўлиб кўриниши ҳам мумкин, — деб яна Олакўзнинг ўзи давом этди: — Фақат шу иш билан, яъни бўйдоқларни оиласа қовуштириш иши билан шугулланадиган битта нозир тайин қилсангиз.

Бу янгиликларни ёқтирамай, ғаши келиб ўтирган бийлардан бири ахир чидолмади.

— Ойдўс бобо қандай ибратли иш қилган экан?

Ойдўс бобо деса баъзи бировларнинг тепа сочи тикка бўлиб кетишини яхши биладиган Олакўз қизишмасдан,

савол берган бийнинг кимлигига ҳам эътибор бермай, салмоқлаб тушунтиришга ҳаракат қилди:

— Улуғ хонимиз, барчага маълумки, Ойдўс бобо «Муруват куни»ни белгилашга ҳаракат қилган. Ўша «Муруват куни»ни қайта тикласангиз. Ўша куни биронта ҳам бий отга минмай, пиёда овулини оралаб, касаллар, қариялар, майбларни кириб кўриб, аҳволини сўрашини, етим-есирларнинг бошларини силашини буюринг. Яна ўша «Муруват куни»да барча қарздорлар қарзини тўлаши кераклигини, хон хазинасига солиқ тўлайдиганлар ҳеч кимга айттирасдан солиғини бийига олиб келиб топшириши лозимлигини эслатиб қўйсангиз.

Ҳанг-манг бўлиб қолган бийлар ўтирган ерларида қимирашиб, таклифни маъқул қилганлик ишорасини билдирилар.

— Ҳар ойнинг боши «Муруват куни» деб эълон қилинсин, — деб луқма ташлади Эрназар бола.

Зарлик яна ҳаммани назаридан ўтказди-да, ўтирган ерида бир қимирашиб қўйди.

— Ҳурматли эл оғалари, оға Эрназарнинг фикрлари маъқул кўриняпти.

— Сизга маъқул тушган бўлса, бизга ҳам маъқул бўлгани, —деди кўпчилик.

Хон тўпланганларнинг ҳаммаси жавоб бериб ўтиришини кутмади.

— Ундай бўлса, юртимиздаги барча бўйдоқларни келишириб, уйлик қилиб қўйиш ишини ақдли, тадбиркор Эрназар болага топшираман.

— Қуллук, — деди Эрназар бола ўрнидан туриб таъзим бажо келтирап экан.

— Агар барчага маъқул бўлса, ҳар ойнинг боши «Муруват куни» бўлсин. Оға Эрназар, бу янгиликларни барча қўл остимиздаги фуқарога етказиш учун овулларга жарчиларни жўнатсангиз.

Олакўз хон амрини бажо келтириш учун ташқарига чиқиб кетди.

— Улуғ хонимиз, — деди Эрназар бола ўрнидан туриб. — Элимизда ва элимиздан ташқарида ўқитиш учун ўн-ўн беш болани синовда танлаб олишимиз керак. Ўша синовни ҳам кечиктирмасак.

— Маъқул гап, — деди хон. — Лекин синовни ҳар бий ўз овулида ўтказиб, болаларининг энг яхши деб топилганини бизнинг ҳузуримизга олиб келишсин. Ана ўшанда

уларнинг тақдири хусусида ҳаммамиз биргалашив маслаҳатлашамиз.

— Улуғ хонимиз, — деди тили йўқдай боядан бери индамай ўтирган Сойибназар бий қимиirlаб. — Халқимиз «Мурувват куни»га ўрганмаган. Шунинг учун ўша куннинг яхши ўтишига кўз-қулоқ бўлиб турадиган битта нозир керак хонга.

— Қадрли эл оғалари, — деди хон. — Бу ишни кузатишга назоратчининг ҳожати бўлмаса керак, деб ўйлайман. Чунки бутун мамлакатда «Мурувват куни» нишонланиб турган бир вақтда мен ҳам таҳтда ўтиравермайман, юртни оралайман, етим-есирларнинг бошини силашга ҳаракат қиласман, элга кўп хизмати сингтан, эндиликда қариб қолган эътиборли кишиларимизни кириб кўриб чиқаман.

— Улуғ хонимиз, — деди Муҳаммадкарим. — Кўпчилик халқ бозор қилиши учун Хўжайли, Кўнғирот узоқчилик қиласди, энди хон истиқомат қиласидиган шаҳар қаерга қурилади?

— Ҳозирча Шоҳомон ҳамда Чимбойнинг юқорисини бозор ўрни деб жар солдирамиз, шаҳарнинг эса сувга яқин бўлиши яхши. Хон саройи бўладиган шаҳарни эса ариқ қазиб бўлганимиздан кейин қурамиз.

— Ҳали ҳал қилиниши лозим бўлган қанчадан-қанча муҳим ишларимиз турибди, — деди Муҳаммадкарим бoshини чайқаб.

— Хонимизнинг ноchorларга ёрдам бергани хазиналарида бир тийин ҳам пуллари йўқ, — деб унинг гапига қўшилди яна бирор.

Олакўз эшикдан гапириб кириб келди:

— Қадрдонлар, бекордан-бекорга ташвишга тушаверманглар! Энг қийини хон сайлаш эди. Кўриб турибсиз, сайладик. Хива хонининг лашқарларини тупроғимиздан улоқтириб ташладик. Хоннинг хазинасини тўлатиш ҳам қийин бўлмайди. Сабаби, кўпчилигингизда Хивага олиб бориб топшириш учун тўпланган жамгарма бор, шуни олиб келасиз.

Хон Эрназарнинг ташқаридан кира солиб рухсатсиз гапира бошлаганидан яна хафа бўлган бўлса ҳам гапларининг ўринлигини эшишиб, юзи ёришди.

— Хивага олиб борадиган солиқни бу ерга олиб келадиган бўлсак, унда биз янги хонлик бўлиб нима ютдик? — деди орқадан аллаким.

— Қадрдонлар, — деди Олақўз иккиланмай. — Биз биринчи навбатда номимизни ютдик, яъни қорақалпоқ деган сўзни ютдик. Бу ютуғимизни мустаҳкамлаш учун бир иш қиласиз, улуғ хонимиз.

— Айтинг, — деди хон.

— Улуғ хонимиз, ўзингизга ҳам, манови ўтирган ақл соҳибларига ҳам маълумки, биз янгигина тикланган ўтвомиз. Шунинг учун ҳам «Олтмиш бийнинг аҳднома»сига биноан теварак-атрофдаги хонликларга элчилар орқали мактублар йўллаб, оламда янги бир хонлик — Қорақалпоқ хонлиги пайдо бўлганини хабар қиласиз, уларнинг бизга дўстлик қўлларини чўзишларини, зарурат туғилса ёрдам қилишларини сўрасак.

— Биз учун энг хавфли ва яқин ердаги душман Хива хонлиги, — деди Эрназар бола.

— Жуда тўғри, — деди хон. — Шунинг учун ҳам биринчи элчи Хивага жўнатилсан. Хивага элчи бўлиб Эрназар бола бориб келсин. Ундан кейинги хатар қўшни Бухоро амирлигидан келса керак. — Хон шундай дея тўпланган бий ва аскарбошиларни бир-бир кўздан ўтказа бошлади, кўзи бепарвогина ўтирган Сойибназар бийда тўхтади. — Бухорога элчиликни Сойибназар бий дўндиради.

— Улуғ хонимиз, — деди Олақўз бирдан ўрнидан туриб. — Муносиб одамни жуда тўғри топдингиз. Аммо унинг ёнида Кенжамурот ҳам бирга борса яхши бўлар эди.

— Кенжамурот бий, сизни йўл уринтириб қўядими, деб ўйловдим, қалайсиз?

— Бир иложини қилиб бораман, улуғ хонимиз.

— Энди қозоқ хонлигига элчиликни, — деб хон бир оз ўйланиб қолди, — аскарбошиларимиздан Муҳаммадкарим дўндиrsa керак.

— Хон буйруғи — ота буйруғи. Бизнинг орамизда хон буйругини Муҳаммадкаримчалик қулоқ қоқмай бажара-дигани бўлмаса керак, — деди Олақўз.

Муҳаммадкарим оғзининг таноби қочиб ўрнидан турди-да, хонга таъзим бажо келтириб, яна жойига ўтириди.

— Ҳурматли эл оғалари, — деб хон маслаҳатида давом этди. — Жонгози тўра Илекей сultonни яхши билади. У Муҳаммадкарим билан бирга борсин. Аммо тўғри ўрис подшолигига борадиганлар номзодини биргалашиб ҳал қиласиз. Сабаби йўл узоқ, бу сафарга ниҳоятда бақувват йигитлар керак бўлади. Элчилар, бу сафар Оренбург-

дан қайтмай, афсонавий Маман бий кирган ўрис подшолигининг саройига кириб гаплашади, қорақалпоқ хони номидан музокара олиб боради. Бу ишга Кенжамурот жуда муносиб эди-ю, афсуски, ярадор-да.

Кенжамурот ҳам афсусланиб бошини чайқади.

Хон билан Эрназар олакўз худди бу гапларнинг ҳаммасини олдиндан келишиб олгандай, бир-бирларининг гапларини тўлатиб гапиришларига ҳайрон қолиб ўтирган бийлар, аскарбошилар улар нима дейишса, қарши чиқмай маъкуллаб ўтиришган бўлишса ҳам айримларининг юзларидан норозилик ифодасини уқиб олиш ҳам қийин эмас эди. Аммо уларга ҳеч ким эътибор бермади, муҳими янги туғилаётган фикрларни ўртага ташлаб, пишишиб олиш бўлди уларнинг ниятлари.

Эрназар олакўзнинг фикрича, Даشتни қипчоққа ёш, гапга чечан Эрназар болани бош қилиб жўнатишгани маъқул эди. Аммо у хоннинг таклифиға ўзгартириш киритолмади, Хива хонлигининг ашаддий душманлигини ўйлаб, лабини тишлаганича қолди. Руз подшолигига ўзининг ҳам боргиси бор эди. Агар шу фикрини ўртага ташлайдиган бўлса, ҳаммаларининг маъкуллашларига ҳам кўзи етади, бироқ у кетгудек бўлса, бу ерда қоладиганларнинг ҳозиргидай бирлик сақлаб туришларига унчалик кўзи етмасди.

Бийлар билан аскарбошиларнинг йигинидан қолмай юрган Мовлон сариқ орага тушган жимликтан фойдаланди:

— Ўрис — Туркия урушидан қандай хабар бор?
— Ўрисларнинг енгиши аниқку-я, — деди Олакўз. — Бу сафар улуғ хонимизнинг муҳри босилган мактубнома борса, подшо сўзсиз бизни кўз остига олиб, элчиларимизни катта қурол-аслаҳа билан қайтаради.

— Улуғ хонимиз, ҳалойик, — деб Кенжамурот елкасини ушлаб, бошини кўтарди. — Мен борар эдиму, афсуски, тан соғлигим туфайли мактубномани вақтида етказа олмай қоламанми, деб кўрқаман. Ўзларинг биласизлар, ўрис подшолиги бутун оламга маълум кучли, катта мамлакат. Бундай катта подшоликнинг подшоси ҳузурига оддийроқ одамни элчи қилиб юборгандан кўра, улуғ хонимиз Зарлик тўранинг ўзи бориб, юзма-юз учрашиб, гаплашиб келгани маъқул. Эҳтимол, шартнома тузилар...

Барча бийлар, аскарбошилар Зарликка ер тагидан қараб, жим ўтиришди. Орага нокулай сукунат чўқди. Бу

гап Олакўзга ҳам ёқди. Маъқуллаб гап қўшай деса, хоннинг ўйланиб қолганини кўриб, ўзи кўпчиликка маъқул бўладиган бир гап айтар, деб индамади.

Зарлик бошини қуии соганича анчагача кўтармади, турли-туман хаёлларга берилди, аммо ички бир овоз: «Тахтни бир ташлаб кетсанг, қайтиб олишинг қийин...» дерди унга.

— Ҳурматли эл оғалари! — деб у ниҳоят тилга кирди. — Кўп ўйладим. Ўтмишга ҳам назар солиб кўрдим. Биронта хоннинг ўзи элчи бўлиб юрганини эслай олмадим. Қайси элга ким элчи бўлиб борса, ўша элчи ўз элининг хони бўлиб гапираверади. Афсонавий Маман бий хон бўлмаса ҳам ўрис подшолигига кетганида, бошлиқсиз қолган элни Абулхайрхон талаган, қийратган. Шунинг учун элчиликка мендан бошқа одам бориши керак. «Олтмиш бийнинг аҳдномаси»да хонликни қўриқлаб сақлаб турадиган куч унинг лашкари, деб таъкидланган. Хива хони ярим хонлигидан айрилиб, қараб туравермаслигини ҳисобга олиб, аскарбошимиз Эрназар оғани ҳам юборлмаймиз.

Баъзиларга хоннинг фикри дуруст кўринди. Олакўз ҳам бирон дурустроқ далил тополмади.

— Айтмоқчи, Бердақ қаерда? — деди хон.

— Дарёдан ўтаётганда шамоллаб қолибди. Ярадорлар билан уйга қайтариб юбордик.

— Шоирлар, бахшилар рамақижон халқ бўлади-да, — деб кулди биттаси.

— Ўрис подшоси қорақалпоқчага тушунармикан? — деди Мадрайим.

— Улуғ подшоликнинг иши ҳам катта бўлади, — деди Кенжамурот. — Дунёнинг қайси бурчагидан элчи келса, подшо ўша тилни биладиган тилмоч тутади, деб эшигтан эдим.

— Ундай бўлса, мен бораман, — деди Мадрайим.

Ивир-шивир, жонланиш пайдо бўлди ўтирганлар орасида.

— Илтимосингизни қабул қиласиз, Мадрайимжон, — деди Зарлик хон узоқ ўйлаб ўтирасдан.

Олакўз Мадрайимнинг юзига тикилиб қаради, унинг чин кўнгилдан хоҳиш билдирганини сезди-да, хонни қувватлаб бошини эгди.

Мовлон сариқ ҳеч нарсага аралашмаслик ниятида эди, ўзидаи бир одамнинг дунёдаги энг катта подшоликка

элчи бўлишга ҳоҳиш билдиргани, буни хон билан Олакўзниң маъқуллагани аъзойи баданини ларзага келтириб, у ҳам ўрнидан туриб кетди.

— Улуғ Зарлик хон, оға Эрназар, менга ҳам рухсат беринглар, Мадрайим билан бирга борай.

Зарлик Мовлоннинг сариши ориқ юзида аллақандай салобат кўриб, унинг бу гапидан хурсанд бўлгандай жилмайди. Олакўз ҳам ҳайрон бўлиб, унга тикилиб қолди. Мовлон сариқ унинг бирон нарса деб эътиroz билдириб қолишидан қўрқиб, оддини олиш ҳаракатига тушди.

— Улуғ аскарбоши Эрназар, одамнинг ёши улғайгани сари ақли ҳам тўлишар экан, одам ёши улғайгани сайин бу дунёниң қадр-қимматини тушунадиган бўлар экан, одам ёши улғайгани сайин ўз юртини кўпроқ қадрлайдиган бўлар экан. Буни сиз мендан яшироқ биласиз. Мен ўз юртимнинг донғини ёйиш учун етти иқлимни кезиб келишга ҳам тайёрман. Ватанимга, халқимга хиёнатни онамга хиёнат деб тушунаман.

Оғзига толқон согландай жим ўтирган Эрназар боланинг Мовлон сариқда раҳми келди.

— Менимча, Мовлон қасамёд қиляпти...

— Ёлғон гапирганмисан? — деб сўради Эрназар олакўз.

— Ёлғон бўлмаса рост гапнинг баҳоси камайиб кетади, деб ўйлаган вақтларим ҳам бўлган.

Унинг ҳақиқат олдида бош эгиши Олакўзга ёқди.

— Баракалла, кечаги урушда чиндан ҳам мардлик кўрсатганини ўз кўзим билан кўрган эдим, ўзи ҳам анча доногина йигиттга ўҳшайди. Агар Оренбургда Тенгел билан Қалибекни учратсаларинг, Петербургга бирга олиб кетасизлар. Ҳеч бўлмаганда тилмочларинг бўлишади.

— Уларни албатта ола кетамиз.

Кенжамуротнинг бояги таклифидан кейин бошига таёқ еган бузоқдай, ҳалигача ҳам ўзига келолмай гарангсиб ўтирган Зарлик хон кейингиларнинг нима дейишганини тушунолмай, ҳаммага олазарак қараб ўтирида, бир вақт ўзини қўлга олиб, тилга кирди.

— Ҳурматли эл оғалари, хонликнинг бошқа амалларини элчиларимиз қайтиб келишгандан кейин бўлишамиз. Энди элчиларимиз олиб кетишадиган номаларни ёзишга киришайлик.

— Жуда маъқул, улуғ хонимиз, — деди Олакўз.

Худди шу пайт эшикдаги қоровул ташқарида Анна-

муротнинг келиб, кутиб турганини хабар қилди. Энг содиқ дўстларидан бирининг меҳмон бўлиб ўтираверишга сабри чидамай, бу ерга келиши ҳаммалари учун ҳам жумбоқ бўлиб, эсанкираб қолишиди. Хон унинг ичкарига киришига рухсат этди.

Ташки қиёфасидан бу ерда бўлаётган барча ишлардан мамнунлиги кўриниб турган Аннамурот бийларнинг орасидан ўтиб бориб Зарлик хоннинг олдида тўхтади ва иккала қўлини қўксига қовуштириди.

— Улуғ қорақалпоқ хони, сизнинг бошчилигингизда ташкил топган янги Қорақалпоқ хонлигига кўпгина яхши ишлар амалга ошириляпти, кўп яхшиликларнинг иси анқиб турибди. Шунинг учун Кўҳна Урганч элатини Хива хонлигидан ажратиб, Қорақалпоқ хонлигига қўшиб олсангиз, келажакда аччиқни ҳам, чучукни ҳам бирга тотисак. Шунда Даشت қипчоққа қўшилиш хусусидаги бизнинг орзуйимиз ҳам тезроқ амалга ошган бўлур эди.

Кутилмаган бу янгиликни эшитиб, бу ерда ҳозир бўлғанларнинг ҳаммасининг ҳам оғзи очилиб қолди. Хон бу гапни эшитиб, шошиб қолмади, хурсанд бўлғанлигини билдириб, мийифида кулди.

— Маъқул, Аннамуротжон, — деди-да, Олакўзга ўтирилди. — Сиз борасиз.

— Дўстларга ёрдам учун бошимизни қурбон қилишга ҳам тайёрмиз, улуғ хонимиз, — деб Олакўз ўрнидан туриб таъзим қилди-да, яна жойига ўтириди.

— Ундей бўлса, бизга рухсат берсангиз, — деди Аннамурот хонга қайтадан бош эгиб. — Сиздан куч етиб боргунча, мен ўз уруғларимни тайёрлаб тураман.

— Маъқул, Аннамуротжон. Оға Эрназар, қора ҳалқ қилич-найза кўрмаса, унча-мунчага кўна қолмайди. Шунинг учун Аннамуротга элликта мерган қўшиб жўнат. Ёрдамга Абдураҳмонлар боришса яхши бўлар эди.

— У билан ўзимиз ҳам маслаҳатни пишириб қўйганимиз, — деди Аннамурот. — Сиз рухсат этсангиз, бирга жўнайди.

— Майли, рухсат. Азберген бийлар нима қилишмоқчи?

— Улар билан гаплашиб кўришимиз керак, — деди Олакўз.

Хон гапни ортиқча чўзмай, ҳозирча Аннамуротларга рухсат бериб, Абдураҳмонни чақиртирган эди, Аннамуротнинг гапи тўғри чиқди.

Уларни отлантиргандан кейин Зарлик ўз бийларини қайтадан тўплаб, тўрт тарафга олиб бориладиган номаларни ёзишга буйруқ берди. Энди ичкарига кириб кетмоқчи бўлиб турган эди, кўзи чакмонини елкасига ташлаб шу томонга келаётган Азберген бийга тушиб, тўхтади.

— Ҳа, ҳурматли меҳмоним?

— Биз сиздан норозимиз, — деди Азберген бий қизиққонлик билан. Қорақалпоқларда меҳмоннинг норозилик билдиришидан оғир хижолатлик бўлмайди. Ҳамма таажжубга тушиб бир-бирига қаради.

— Бизнинг норозилигимизнинг боиси шуки, — деди Азберген бий кўпчиликни писанд қилмай. — Сиз озодликка эришиб бўлиб, энди ўрис подшосига ялиниб хат ёзмоқчига ўхшайсиз.

— Ҳа, шундай, — деди Зарлик. Бошқалар ҳам энди унга ўқрайиб қараб туришарди. Бошқа иложимиз йўқ.

— Ундай бўлса, биз кетдик, — деб Азберган бий кетига кескин ўгирилиб кетар экан, тўнғиллади: — Ким рус тўралари билан дўст бўлса, биз унга душманмиз!

Бийларнинг баъзиларида Азберген бийнинг оғзига уриш нияти борлигини сезиб, Зарлик хон гап тамом, дегандай қўли билан ҳавони кесди.

— Азберген Илекей сultonнинг топшириғи билан келганга ўхшамайди, бизга бунақа ёлғондакам дўстнинг кераги йўқ! Кетаверсин! Қани, ҳурматли эл оғалари, ичкарига киринглар! Эшагимиз лойдан ўтгунча ўрислардан фойдаланамиз.

Олакўзга Зарликнинг вақтида ва қатъий хулоса чиқаргани жуда маъқул тушди, ҳаммани бошлаб, хоннинг кетидан ичкари юрди.

— Ҳурматли эл оғалари, — деди Зарлик ичкарига кирганларидан кейин ўтра босиқлик билан. — Бизнинг режаларимизга қўшилмаганлар бизга дўст бўла олмайди. Уларни унтунглар! Энди гап шуки, хонликлар ўртасида борди-келдини ҳам йўлга қўйишимиз, сарпо кийгизишимиш даркор. Бизда эса, ҳатто элчиларимизга йўл харажатларига бергулик ҳам нарсамиз йўқ.

Хоннинг овозида ўқинч бор эди. Буни эшишиб бийларнинг кўпчилигига раҳм ҳисси уйғонгандай бўлди.

— Улуғ хонимиз, — деди Эрназар бола. — Менда Хива хонига олиб бориб топшириш учун тўпланган маблаф бор эди, битта отлиқни жўнатиб, олдириб кела қолай.

— Жуда маъқул-да.

Эрназар олакўз ўнгача бийнинг отини айтиб чақириб, элчиларга бериб жўнатиладиган нома тайёр бўлгунича, овулларидан пул тўплаб келишларини тайинлади.

... Кечқурун қолган бийлар билан аскарбошилар хон чодирида яна тўпланишиб, мактубларни ёзишга ўтиришганда аллаким яна янгилик топиб келди:

— Хивада яна хон ўзгарибди!

Қўшни хонлиқдан энди хавф йўқлигигами ё бўлмаса Қорақалпоқ хонлигининг келажагига қатъий ишонгандариданми, ишқилиб, тўпланғандарда кўтаринки руҳ пайдо бўлди, улар хонтахта устига қофоз ёзиб, сиёҳу қалам қўйиб, камоли ишонч билан хат ёзишга ўтиришиди.

16

Хивада янги хон Сайдмуҳаммад тахтга ўтириши билан аъёнларини тўплаганида, улардан чиққан маслаҳат мана бундай бўлди:

— Ҳар қандай ёш ниҳолни томир отиб кетмасидан олдин сугуриб ташлаш осон бўлади. Қорақалпоқ хонлиги ана ўшандай ниҳол!

Қорақалпоқ қўзғолончилари тўғрисида хоннинг ўзи ҳам шундай фикрда эди. Шунинг учун ҳам хон уларнинг гапларини тўлалигича маъқуллади. Аммо бу ишни амалга оширишга шошилмади. Бунинг сабаби, сарой аҳли ўртасидаги қарама-қаршиликлар ҳали босилганича йўқ. Ҳар хил мишмишлар худди пахтага тушган учкундай зумда ловиллаб, кунда битта хизматчи биттасини ёмонлаб кириб турганида, сарой лашкарини яна урушга сафарбар қилиш, ўзи ўтирган тахтнинг тагидан чуқур қазишдек гап. Сайдмуҳаммад ўзидан олдинги умри қузги чивиннинг умричалик қисқа бўлган уч хоннинг қандай ўлдирилганини билади, шунинг учун ҳозирча ўзини жуда яқин тутиб келаётганларга ҳам ишониб бўлмайди. Бир оз сабр қилиш, синаш керак, мустаҳкамлигинга ишонч ҳосил қилиш даркор.

Хон худди шу мақсадда аъёнларнинг ўзаро бир-бирлари билан топишиб, тил биритиришларидан қўрқиб, маслаҳатга додхонага чақириб, уларни куттириб қўяди, ҳали ўзи ҳам пишириб улгурмаган фикрларини аниқ айтмай, кечга томон уларни тарқатиб юборади. Қайтарганда ҳам уларни якка-якка қайтаради, «қўчадаги бе-

зорилар қўл кўтариб юрмасин тағин», деб ёнларига ўзининг ишончли пашшопларидан бир-иккитасини қўшиб ҳам юборади.

Бу усул хонга хавфсизликни таъминлагандай бўлди.

Хоннинг отасидан ўрганган бир усули бор. Муҳим масалалар юзасидан маслаҳатлашиш керак бўлса, аъёнлари, маслаҳатчилари билан алоҳида-алоҳида кенгашади, ҳар бир ишда ортиқча гувоҳ бўлишига йўл қўймайди, бирон маҳрамига иш буюрадиган бўлса ҳам бошқаларни чиқариб юборади. Шунда ҳар бир маҳрам, «хон ёлғиз менгагина ишонади», деб ўйлади. Хонни ўзига яқин сезади, шунинг билан бирга биронтаси хоннинг ножёя кирдикорини сезса ҳам бирорвга айтольмайди. Суҳбат устида хон билан иккалаларидан бўлак ҳеч ким бўлмагани учун яланг жойда пусиб ётган ўғри ҳолига тушиб қолишдан қўрқади. Бундан ташқари, хон учун қўли остидагиларнинг бир-бирлари билан чиқишолмай юришлари фойдалироқ. Аъёнларнинг бир-бирларига ишонмасликлари хонликда яхши натижа бериши синовдан жуда кўп ўтган.

Сайдмуҳаммад хон бу усуллардан жуда усталик билан фойдаланмоқда эди.

Хон бугун ҳам аъёнларнинг ўзаро сирлашишларига вақт қолдирмаслик мақсадида маслаҳатни роса чўзиб, уларни гапиртириб, ўз ўйларини пишириб ўтирган эди, додхона қоровулларидан бири эшикдан бошини кўрсатди.

— Улуғ хонимиз, Қорақалпоқ хонлигидан элчи келди.

Аъёнларнинг тагида ер ўпирилиб, тубсиз жарликка кулақ кетаётгандай, кўзларининг паҳтаси чиқиб кетди.

Сайдмуҳаммад хон ҳайрон бўлиб сўради:

- Қорақалпоқ хонидан элчими?
- Шундай, улуғ хонимиз.
- Исли нима экан?
- Эрназар, улуғ хонимиз.
- Ўғли ҳали тирикми?!

Табиатан оғир хоннинг ҳовлиқиб қолганини фаҳм-лаган додхона қоровули жавобини бир оз тўлатди.

— Тутқуннинг ҳали жони бор, аммо элчи бўлиб келган Олакўз эмас, кенегаслик Эрназар, улуғ хонимиз.

Нафаслари ичларига тушиб ўтирган аъёнларга сал жон киргандай бўлди. Ички, ташқи кайфиятини ҳеч кимга

билдирмасликка тиришганидан ўзини серзарда тутадиган хон ҳам бир оз юмшади.

Хоннинг отасидан ўрганган яна битта усули бор эди. Додхонага ким арз билан келмасин, у саройнинг энг эътиборли одамими, четдан келган элчими, бари бир, қабул қилишга бўш вақти бўлишига қарамасдан, ташқарида роса куттиради. Қанча кўп куттирсам, шунча қадрим ошади, деб ҳисобларди. Арзчи эшикдан кириб келаётганида эса хон биринчи навбатда ўй-хаёлларини уқиб олишга ҳаракат қиласди, жуда бўлмаса, бирдан тик қараб довдиратиб қўйишга ҳаракат қиласди. Яна бир одати, хон кўпчилик билан ўтирганида хаёлга толганини билдирмай ўзини ҳар бир сўзини чукур ўйлаб ўтиргандек қилиб кўрсатади.

Ёш хон отасидан ўрганган бу одатларини кундалик ишларига, ҳаракатларига яхши сингдириб олган. Шунинг учун ҳам у аъёнларига ўй суриб қолганини сездирмай, сұхбатлари қаерда тўхтаган бўлса, ўша еридан давом эттириб, уларга кундаги вақтида рухсат берди ва кундагидай кузатди.

Аъёнлари кетиб бўлгач, хон яна додхона қоровулини чақирди.

— Келган қорақалпоқнинг нима гапи бор экан?

— У сиз билан мадрасада бирга ўқиган экан, улуг хонимиз. Тахтга чиққанингизни эшлитиб, боши кўкка етганини айтди, улуг хонимиз.

— Мақсади нима экан?

— Қорақалпоқлар Зарлик тўра деганни хон кўтаришибди. Ўша хоннинг ёрлиги билан келибди. «Қиёматлик қўшнисининг гапларини айтмоқчиман. Хоразмда икки хон эгизак ўғилдай аҳил бўлиб яшашсин, демоқчиман», дейди, улуг хонимиз.

— Икки пашшопга тайинла, қоронги хонага қамаб, қон чиқмайдиган жойига уришсин. Кечқурун овқат берилмасин, эртага эрталаб олдимга нонуштадан кейин олиб киришсин.

Сайдмуҳаммад хон ўзи билан бирга ўқиган биронта ҳам қорақалпоқни эслолмади. Мадрасага ясовул юбориб, қорақалпоқларни кўпроқ биладиган бир мулла орқали ўзининг кимлар билан ўқиганини билиб олганидан кейингина эртасига белгиланган вақтда элчи Эрназарни хузурига чақирилди.

Эрназар бола остона ҳатлаб ичкари кириши билан хон

уни бошидан оёғигача разм солиб чиқди-да, гүё бу учрашувдан хурсанд бўлган одамдек, тахтдан тушиб, унинг иқболига юрди.

— Ие, мен сени Эрназар олакўз деб ўйласам, ўзимизнинг кенагаслик Эрназар экансан-ку!

Эрназар туни билан қоронги хонада тортган азоблари-ни айтмоқчи бўлди-ю, хонларнинг юраги тор бўлишини ўйлаб, ичидা: «Эрназар олакўз билан адаштирган эканда, кенагаслик Эрназарлигимга шукур!» — деб ўзини юпатиб қўя қолди.

— Бирга ўқитганимизга қанча йиллар бўлган бўлса ҳам сира ўзгармабсан, кенагас. Ёшлигинда бунақа бефаросат ит эмас эдинг-ку? — Хон чапак чалди, эшикдан бошини кўрсатган ясовулга мўйловини учирди.

Иккинчи эшикда бошқа бир одам пайдо бўлиб, тўкин дастурхон билан бир чойнак чой қўйиб кетди.

— Юз юракнинг ойнаси, Эрназар кенагас. Дилингда борини кўриб турибман. Яширма, кеча кечқурун овқатланмаганга ўхтайсан-а? Нима бўлди? Туни билан йўл юрдингми? Олакўзни бераҳм, қаттиқўл деб эшитаман, ё қувиб юбордими сени?

Эрназар бола хоннинг додхонасида бирорвга овқат қўйилишини сира эшитмаган эди, бу ғамхўрликка ҳайрон қолди. «Балки элчиларга шундай мулозамат кўрсатилар...»

— Улуғ Хиванинг хони, мен ўз хонимнинг номидан элчи бўлиб келдим.

— Ҳе-ҳе-ҳе-ҳе... — Хоннинг жарангдор кулгиси додхонани ларзага келтириди. Эрназар ҳам кулди. Хон пиёласига чой қуйиб ҳўплади-да, ерга қўйди. Ботинолмай ўтирган Эрназар ҳам пиёласига чой қуйиб, дастурхондаги ёғлиқ патирга қўл узатди. Уни зимдан кузатиб ўтирган хон аста гапирди.

— Эрназар кенагас, биз сизлар билан битта отанинг фарзандидек бўлиб ўстганмиз. Амударё ўссак умуртқамиз, ётсак ёстигимиз, эмсак онамиз эди. Орамизга аллақандай шайтон аралашди. — Хон Эрназарнинг бемалол нон чайнаб ўтиришини кўриб ғаши келаётган бўлса ҳам шошилмади. — Нафсинг ором олгандир, энди гапир.

Эрназар қўлини қўйнига тиқиб, туморга ўхшатиб уч буқланган қофозни чиқарди-да, хоннинг олдига қўйди.

— Улуғ хонимииздан мактуб.

Хон қофознинг букловини очиб, бир кўз югуртириб

чиқди-да, майда-майда қилиб йиртиб ташлади, гердайиб юриб бориб таҳтига ўтирди.

— Ёдингда бўлсин, кенагас, мингта тулки битта арслонга бас келолмайди.

Хоннинг юзида намоён бўлган қаҳрни кўриб, Эрна-зарнинг капалаги учеб кетган бўлса ҳам ўзини қўлга олиб ўрнидан турди ва бошини эгди.

— Улуғ Хиванинг хони, балки худонинг буйруги биланми, замонанинг зayıli биланми, ё бўлмаса ҳалқимизнинг кўзёши, ноласи сабаб бўлдими, хуллас, Қорақалпоқ хонлиги пайдо бўлди. Шартларингиз бўлса айтинг. Зарлик хонга етказаман. Ниятимиз шуки, икки ўргада фақат яхшилик бўлсин, деймиз!

— Ҳе-ҳе-ҳе-ҳе, «икки ўргада фақат яхшилик бўлсин», эмиш! Бу сизларнинг кўлларингдан келмайди. Оғиздай ивиган элатни бузा�ётган сотқинларни йўқ қилиш керак. Биринчи галда Олакўзни, ундан кейин сени... Сезяпсанми, сен элчи эмассан, сен кўланкасан, Олакўзнинг кўланкасисан. Олакўз йўқ бўлса, сенга қўл кўтаришнинг ҳожати йўқ. Ўзинг ҳам биласан, одам йиқилса, кўланкаси ҳам йўқ бўлади.

Эрназар довдираб қолди, кўзлари тинди.

— Улуғ хонимиз, мен Эрназарнинг кўланкаси эмасман, ёш дўстиман.

— Дўстлик ҳам икки хил бўлади, — деди хон ошиқмай. — Эви топилса, осонгина чок-чокидан сўқилади. — Хон Эрназар кенагасининг мияси айланиб йиқилиб тушибига сал қолганини фаҳмлади. — Кенагас, вақтимни кетказиб сен билан гаплашиб ўтирганимга димогинг кўтарилилмасин. Бу охирги сұхбатимиз бўлиб қолмаслиги ўзингга боғлиқ. Қорақалпоқ хонлиги худонинг буйруги билан эмас, замонанинг зayıli билан ҳам эмас, ҳатто ҳалқнинг кўзёши туфайли ҳам эмас, сотқин Олакўзнинг амалпарастлиги туфайли юзага келяпти. Қорақалпоқлар кенг далада ўсган йилқи, Олакўз уларни куч билан қўрага қамаяпти. Бугун-эрта қўрани бузиб ўzlариёқ тарқаб кетишади. Қани, кулфланган сандиқ бўлавермай, очил, йўқса дорга осишни буюраман.

Эрназарга худди тепасидан бир чеълак муздай сув қуийиб юборилгандай, қалтироқ туриб кетди.

— Биз қасамёд қилганмиз, улуғ Хиванинг хони.

— Бийлик амалини олаётганингда биринчи қасамёдни Хивага берганинг эсингдан чиқдими?.. — деб хон унга

ўқрайди. — Сизларнинг қўл қўйиб, муҳр босган «Аҳднома»ларинг ёқиб юборилган. Нодон кенагас, ана шу ёдингда бўлсин! — деди хон ҳар сўзини чертиб гапириб. — Сени яна ўша аввалги Қорақумингга қайтариш учун кўп гапиришга мажбурман. Ўйлаб кўр, ҳозир қорақалпоқ элининг осмонини булут қоплаб турибди. Булут эса бамисоли оғироёқли аёл, нима туфиши номаълум. Балки туғолмай ўлиб ҳам қолар. Ўша ишонган Олақўзингнинг қилифини қара. У сотқин, хотинфуруш, шуҳратпараст, мақтанчоқ одам. Унинг сотқинлигини кўрсатадиган битта далил: биз билан бирга Амударёни она қилиб, тент эмиб юрган эгизакнинг бирини қозоқча сотиб, Зарлик тўрани хон кўтарди. Иккинчи далил: қозоқдан хон қўйганига қаноат қилмай, энди элни арман-ўрис подшо-сига сотмоқчи. Агар фаросатинг етса ундай соткинга элчи бўлгандан ҳафтафаҳмроқ бир бойга отбоқар бўлиб, элингни бузмаганинг афзал эмасми? Қорақалпоқларда «қийшиқ йўлдан тўғри юролмайсан», деган нақл бор. Тушунсанг, хонлик илоннинг изидай бир гап.

— Ундай бўлса...

— Тилинг қичимай қўя қолсин, зангар. Хива хонининг йўли минг йиллик теп-текис йўл, гап Қорақалпоқ хонлиги тўгрисида кетаётгани ёдингда бўлсин. Қани, ўнг ёғингга бир қара-чи.

Хон кўрсатган тарафдаги эшикда қўлларидаги ханжарларини қайраб турган қип-қизил кўйлакли икки жаллоднинг чиқиб келганини кўриб, Эрназарнинг икки кураги ўртасидан муздай тер чиқиб кетди. Хонга қараган эди, хон:

— Энди чап ёғингга қара, — деди.

Эрназар чап томонига қараган эди, кўзи дорнинг арқонини қўлига ўраб ушлаб турган, худди ажалдай қопқора кийинган жаллодларга тушди. Эрназарнинг икки кураги ўртасидан оққан тер кўйлагининг ичи билан илигигача оқиб тушди.

— Қорақалпоқларда йигитнинг tengқури баҳтли бўлмаса, чехрасида табассум кўрмайсан, деган нақл ҳам бор. Гапири!

Эрназар дам қизиб, дам совуқ терга тушиб, ўзини аранг қўлга олиб, тилга кирди:

— Мен сиз билан муштумдайлигидан бирга ўсган давримни яхши биламан, аммо сизни ёдидан чиқариб юборган бўлса керак, деб ўйлаган эдим.

Хон хир этиб кулди-да, ўша заҳоти яна ғазабга келди.

— Дилингдагини гапир!

— Агар... агар... — деб Эрназар тутилиб қолди-да, қалтираб кетди. — Агар озгина шафқат қилсангиз берган отингизни миниб, узатган қамчинингизни тутарман балки...

— Алдамайсанми?

— Қози ўзи ишонтиrolмагани учун гувоҳ чақиради, дейди ҳалқимиз. Мен нима қилай?

— Ҳе-ҳе, ютдинг, кенагас. Мен бутун қорақалпоқ бийларининг устидан ҳукмронлик қиласидан Отабий деган амалга фармон бермоқчи эдим. Балки Отабий амалига биринчи бўлиб сен эришарсан. Хўш, бундан кейин сенинг буюрувчинг, гамхўринг менинг вазирим сенга ҳомийлик қиласиди.

Эрназар қора терга тушиб, хоннинг додхонасидан энди чиққан эди, уни уч ясовул ўраб олди-да, гаплашмасдан бошқа бир ерга олиб кетди.

Бу ерда у бир тогора гўштни олдига олиб, бир ўзи еб ўтирган Азберген бийни кўрди. Азберген бий Эрназарга мулоzамат қилиш ўрнига мўйловларини сийпалади.

— Эрназар кенагас, қўзингизни мой босибди.

Эрназар ундан «нега?» деб сўрамади, ютиниб тескари қаради.

— Ўрис тўралари мусулмон тўраларидан паст, — деди Азберген иккала қўли билан битта иликни ушлаб ғажир экан. — Олакўз билан Зарлик ҳаммаларингни алдаб юришибди.

— Алдаш учун уларнинг ўzlари билишлари керак, аммо уларнинг биронталари ҳам ўрис подшолигини кўришган эмас.

— Аҳмоқлар қулоқча эмас, кўзга ишониши керак-да.

— Боболаримизнинг ўюли...

— Боболар орасида ҳам аҳмоқлар оз бўлган дейсанми?

Эрназар қайтиб индамади. Азберген ҳам унга парво қилмай, яна қўлидаги суягини мухишга тушди.

Пешиндан кейин Эрназар бош вазирнинг ҳузурига чақирилди.

— Эрназар кенагас, улуғ хонимизнинг яхши бир одати бор. У янги икки дўстдан эски битта ошнасини афзал кўради. Сизларнинг бош қўтараётгандарингни эшитганда, улуғ хонимиз сиз билан мадрасада бирга ўқиган

йилларини эслаб: «Ҳов, Эрназар кенагас қаерда юрган экан-а?» — деб суриштириб кўйган эди. Кейин билсам, хон билан хулқ-атворларингда қандайдир ўҳашашлик бор экан. Аввал қайнаб кетасиз, кейин совийсиз. Тўғри йўлга тушиб олганингиз кутлуғ бўлсин. Энди менга қандай маслаҳат берасиз?

Эрназар кенагаснинг пешанасидан тер чиқиб кетди. Хоннинг ҳузурида сиқилганини ёзиш мақсадида кетма-кет чуқур нафас олди.

— Улуг хон барча топшириқни сиздан олишни тайинлаган эди.

— Сизга топшириқ шуки, Эрназар олакўзни ўлдира-сиз.

Эрназар кенагас пешанасининг терини сидирди. Вазир жавобини кутмай, уни эргаштириб, чангл девор билан ўралган беш танобча боғнинг ичкарисига олиб борди. Гир айлантириб турли-туман мевали дараҳтлар билан ўралган боғнинг ҳусн-таровати кўзни оламан дейди. Даҳлизга кирилгач, вазир қатор эшикларинг ҳаммасини бир-бир очиб кўрсатди. Ҳамма уйларга қип-қизил чўёдай гиламлар тўшаб ташланган. Оёқ босгани кўз қиймайди.

— Жиловдорингиз шу ерда ўтирибди, — деб вазир катта ёғоч эшик олдида тўхтади.

Эрназар жиловдорининг қандай аҳволга тушганини кўришга ошиқиб, эшикни очиб юборган эди, кўзларига ишонмай, донг қотиб қолди. Уйнинг тўрида жиловдори билан бирга чой ичиб Сойибназар ҳам ўтирибди.

— Ие, сизмисиз?

Сойибназар ўрнидан қўзгалмай, ҳатто қўлидаги пиёлани ҳам ерга қўймай, тиржайди.

— Нега ҳайрон бўласан? Ўрис тўраларидан кўп дакки еган Азберген бийнинг файридинлар тўғрисидаги гапидан кейин ҳамманинг юрагига фулгула тушиб қолди.

— Тавба, шу ҳам баҳона бўлди-ю, — деди Эрназар кенагас бурнини жийириб.

Вазир эшикни ёпди.

— Азонга яқин келди, дамини олсин.

— Бир ўзи келдими?

— Кенжамурот деган ўжар шериги бор экан, уни ҳам боғлаб олиб келиби.

— Кенжамуротнинг битта қўли майиб эди.

— Бизга бунинг аҳамияти йўқ, қўли зинданда тузалади.

Эрназарнинг ҳуши бошидан учиб, кўзлари ерни кўрмай, алланарсага қоқилиб, кейин эшикнинг тутқи-чини ушлаб қолди.

— Сиз ҳам чарчагансиз, — деди вазир жеркироқ. — Бу хона ҳаммом. Ҳаммомга тушиб олиб, Сойибназар ўтирган хонага боринг. Ётадиган хонангиз алоҳида бўлади.

Амунинг лойقا, дengизнинг шўр сувидан бўлак ҳаммом кўрмаган Эрназар кенагасга алоҳида ҳурмат бўлиб туюлиб, кир-чиридангина эмас, умуман, покланиб чиқса бўлар эди, аммо ҳозир кўнгли бемалол ювениб ўтириши кўтармади, номигагина ювинган бўлди-да, Сойибназарни кўришга шошилди. Борса, Сойибназар билан жиловдорининг ўртасида катта лаганда буғи чиқиб турган палов турибди. Паловни кўриб, Эрназарнинг иштаҳаси карнай бўлиб кетди.

— Бундай паловни бутун қорақалпоқ элининг бирон ерида емагансан, — деди Сойибназар паловга босилган қирғовулнинг гўштини майдалар экан.

Эрназар унга ўқрайиб қаради-да, паловга кўл узатди. Сойибназар гёё ҳеч нарса сезмаган бўлиб, оғзига солган қирғовул гўштини чайнаб ўтириб гапирди.

— Эрназар, сен билан мен омади юришиб, доим ошиғи олчи турадиган йигитлармиз-да. Мана, олдиндан келишиб олган бўлмасак ҳам бир лаган ошнинг устида топишдик.

— Кенжамурот қани?

— Мен сенинг ҳам шундай қилишингни билувдим, Эрназар. Сабаби, ёш бўлсанг ҳам ўзинг минмайдиган отингни етакламайдиган ақдли йигитсан. Йўлда Кенжамуротга шуни айтсам, «иккала Эрназар ҳам бир сўзли йигитлар», дейди. Шундан кейин у билан ади-бади айтишиб ўтирамдимда Туямўйинга яқинлашиб қолганимизда бир уйда тўхтадик. Ана ўша ерда кечаси ухлаб ётганида оёқ-қўлини боғладим. Занғар йўлда кўп қийнади, шундай бўлса ҳам Хивага эплаб олиб келдим.

Эрназар кенагас кичкина кўзларини қисиб, бошини чайқади.

— Эрназар, ўзинг бир ўйлаб кўр, бий бўлиб уруғимизни унутсан, бундан ташқари, бийлигимизни бурунги боболаримизга ўхшаб болаларимизга бериб кета олмасак... Қани, олсанг-чи.

— Олаверинглар...

— Зарликда нима куч бор? Сен билан мен фақат кучлиларга хизмат қилишимиз керак.

— Ўрис подшолигига, қозоқ хонлигига кетганлар нима қилишар экан? — деб сўради анқов жиловдор.

Лаганнинг ўртасига яшин тушгандай, Эрназар кенагаснинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди, жиловдорига еб кўйгудек бўлиб қаради. Унинг бу қарашидан жиловдорининг ҳам капалаги учиб кетди, оғзига соглан оши заҳарга айлангандай, томогидан ўтмай қолди. Худди шу пайт эшик тўсатдан очилиб, икки навкар билан бир аскарбошининг кириб келиши уларни бу оғир шароитдан қутқарди. Эрназар шунда ҳам ўзига келолмай довдираб, иргиб ўрнидан туриб кетди.

— Эрназар кенагас, — деди аскарбоши ўтирумасдан. — Мени танимасангиз керак. Мен Маҳмудниёз бўламан. Келаси оқшомда биз Хўжайлига юриш қилмоқчимиз.

Эрназар унга нима деб жавоб беришини билмай, оёғининг тагига қараганича қолди.

— Ҳа, кенагас, бу қанақаси бўлди?

— Оппа-осонгина бахтли бўлиб олмоқчимидингиз? Осон бахт бурунни осмонга кўтариб юборади. Шунинг учун ҳам ҳали жуда кўп қийинчиликларни кўрасиз.

— Маҳмудниёз, ўтиринглар, — деди Сойибназар. — Бирга овқатланайлик.

Келганларнинг қорни оч экан, лагандаги ошнинг чангини чиқариб юборишиди.

— Ҳурматли аскарбоши, — деди Эрназар овқатланиб бўлиб қўлини юваётган Маҳмудниёзга ялиниш оҳангидиа.— Бизинг юртимиз томондан қандай янгиликлар бор?

— Сизинг юртингиз йўқ, Хиванинг дасти узун. Буни билиб кўйинг. Бехабар қолибсиз, айта қолай. Мен яқингинада Қоракум эшонга учраган эдим. Ёнида Муҳаммадкарим деган аскарбоши ҳам бор экан.

— Муҳаммадкарим? — деб сўради ҳайрон бўлиб Соибназар. — У Жонғози тўра билан бирга қозоқ хонига элчи бўлиб кетган эди-ку?

Маҳмудниёз кулди.

— Ҳўш, нима бўлти?

— Муҳаммадкарим бир сўзли йигит эди.

— Қайдам, ишқилиб, Жонғози тўрани отиби.

Сойибназарнинг чехрасида очиқ қувонч ифодаси кўринди.

— Жонғози тұра Хивага қарши әди. Мұҳаммадкарим ҳозир қаерда?

— Ишонмайсизми? — деб сүради Маҳмудниәз тузи ўзгариб. — Ҳозир у Қорақум эшон билан бирга вазир-нинг ҳузурига кетди.

Эрназар яна бўшашиб кетди, кўzlари тиниб, тагидаги кўрпачага қаради.

— Қани, айтинг-чи, Эрназар кенагас, бизни Ҳўжайлига бошлаб боришта тайёрмисиз?

Эрназар индамади.

— Ҳозирча Эрназарни қийнамай туринглар, — деди Сойибназар. — Мен бораман. Менинг олдинроқ кетганим маъқул бўлса керак. Ўзимга тегишли ургунинг йигитларини тайёрлаб тураман.

— Алдамайсизми?

Сойибназар истеҳзоли кулди.

— Ёшсиз-да, аскарбоши. Сиз менинг Бухорога элчи бўлиб бормай, ўз ихтиёrim билан Хивага келганимни эшитмадингизми? Мановини кўрмагансиз-да, — деб у бўз кўйлагини кўтариб, елкасини кўрсатди. — Бу шунчаки тириқлар эмас, Эрназар олакўз қамчисининг излари. Бу сира эсимдан чиқмайди.

— Эрназар кенагас, сиз нима дейсиз?

Эрназарнинг тили танглайига ёпишиб қолгандай әди.

— Қорақум эшоннинг қозоқ хони ҳузурига кетган элчингиз билан келганига ишонмайсизми? Улар шу бугуноқ Кўхна Урганч қўзғолончиларини бостиришга жўнашмоқчи. Балки жўнаб кетишгунча учрашиб қоларсиз. Сойибназар, сиз ~~шул~~ тайёргарлигини кўраверинг.

— Бир оз мизғиб олсам.

— Майли, мизғиб олинг.

— Сиз-чи, кенагас?

— Мен ҳам дам олай.

17

Инсоннинг ҳаётида шундай кун бўладики, қувончдан тонгга қадар мижжа қоқмаса ҳам эртасига эрталаб ўзини ҳар қачонгидан бардам, кучли сезиб туради ўрнидан. Яна ишларини дадиллик билан давом эттираверади.

Эрназар олакўз учун ҳам кечаги кун ўшандай бўлиб, ҳар тарафга жўнатиладиган элчиларнинг охиргисини ҳам кузатиб бўлиб, хондан рухсат сўради-да, кечқурун Гулзе-

бони олиб шаҳар ташқарисидаги тўранғилзор тўқайдада ухламай тонг оттирди.

Азонда келиб саломга кирганида юзининг ҳар қачонгидан ҳам яшнаб турганини кўриб Зарлик хон хушнуд қўл олишиди.

— Оға Эрназар, мен сени таниганимдан бери бунчалик тиниқиб, дам олиб келганингни эслолмайман.

— Раҳмат, меҳрибон хоним. Назаримда, олам янгилашиб кетганга ўшрайди, қўёш худди бизнинг халқимизга ҳам кулиб боқаётгандай хурсандман.

— Гулзебони иккинчи хотин қилиб олиб берайликми?

— Йўқ, ҳурматли хоним, онамга берган сўзим бор. Гулзебо билан ҳозир шундай ҳам ниҳоятда баҳтиёрман, вақтим ниҳоятда кўнгилли ўтади.

— Соғинишиб учрашганда шундай бўлса керак-да?

— Гулзебо мен учун ўзи алоҳида бир умр.

— Бизнинг ғалаба қозонишимизда унинг ҳам ҳиссаси катта бўлади. Чунки мерғанларнинг орасида отлиқ аёлни кўрган душман довдираб қолса керак.

— Бўлса бордир.

— Кўҳна Урганчга юришни тезлатдингми?

— Ҳурматли хоним, Кўҳна Урганчни ҳужум қилиб босиб олишимиз уларга ёрдам қўлимизни чўзганимиз бўладими ё бўлмаса...

— «Ё бўлмаса»нгни қўй, дўстлик қўлини чўзиш бўлади.

— Эрназар бола Хивадан қайтиб келгунича кутайлик.

— Майли, халқимизнинг тарихини бундай кўз олдимга келтирсан, афсонавий Маман бий, Ойдус боболар халқи билан бир-бирини тушунишолмаганми, дейман-да.

— Менимча, халқни севиш билан халқни тушуниш бошқа-бошқа нарса бўлса керак.

— Биз ана шу икки тушунчани бирлаштирамиз.

Эрназарнинг қуюқ қора мўйловлари остидаги катта оғзи очилиб, йирик оппоқ тишлари ярақлаб кулди.

Чодир хизматкорлари ластурхонда нон билан иккита чойнакда чой олиб келиб қўйишиди.

— Оға Эрназар, — деди хон чойнакни олдига тортиб. — Ҳали олдимизда ҳал қилиниши лозим бўлган ишлар кўп. Уя сололмайдиган каккуга ўшамай, биринчи Қорақалпоқ хонлиги солдирган, дейишга арзигулик бир шаҳарнинг қурилишини бошлаб юборсак қандай бўларкин?

— Қаерни қулай деб ўйлайсиз?

— Ўрисларнинг пароходини кўрганимдан бери тушундимки, энг қулай жой сув йўли экан. Мана шу Хўжайли билан Хиванинг ўртасида борди-келди қилишга қулай Нукус овулининг тепаси қандай бўларкин?

— Ўрис олими Грушиннинг маслаҳатига кўра шаҳарнинг деворига Қоратовнинг тошидан фойдалансак яхши бўларди.

— Қоратовнинг тошини Нукусга қандай олиб кела-миз?

— Шаҳарни Қоратовнинг устига солсак-чи?

— Ў-ў-ў, Эрназар, — деди Зарлик кичкина кўзлари билан кулиб. — Сув қандай чиқишини ўйламадинг-ку?

— Агар ғайридинлар билан тил топишиб олсак борми, эшкаксиз, елканисиз кема юргазган, ҳўқизсиз, отсиз арава юргазган руслар бизга бунинг ҳам иложини топиб беришар, жуда бўлмаса чириқлар қуармиз.

Зарлик бошини қуи солиб ўйланиб қолди. Эрназарнинг фикрини маъқул кўрмадими, гап мавзуини бутунлай бошқа ёққа бурди.

— Эрназар, — деди бир оз ўқинган овозда. — Хўжаназар ҳақида билиб келишни Эрназар болага алоҳида тайинлаган эдим, хон билан гаплашиб, олиб келиб қолармикан, деб умид қилиб турибман.

Ўша сафарги урушда ғалаба қозонишларида қанчадан-қанча мерғанлар қурбон бўлиб кетган эди. Душман тирик олиб кетган ўғлининг ташвиши юрагини туздай ачиштириб ётганига қарамасдан, уни ҳадеб эслайвериш ўша қурбонларнинг руҳига ҳурматсизлик бўлади, деб Эрназар уни тилга олмасликка ҳаракат қиласди. Ҳозир Зарлик ўғлини эслатганида, назарida юрагига ханжар санчилгандай бўлиб, юзидан қон қочди. Шундагина Зарлик ножёя гап қилиб қўйганини фаҳмлаб, хижолат тортиб кетди. Гапни яна бошқа томонга буриб юборай деса, иложини қилолмади ва лабини тишлишдан нарига ўтолмади.

Эрназар анчагача ўзига келолмай, қовоғини уйиб, ўтириб қолди. Бир вақт бир аёлнинг шанғиллаган овози эшитилди. Чодирнинг эшигидан иккалалари ташқарига назар ташлашди.

Уст-боши тартибсиз чол билан кампир хон чодирини кўриқлаб турган мерғанлардан бирига осилиб, юлқий бошлишди.

Олакўз сабри чидамай ташқарига чиқди.

- Қариялар, қандай арзларинг бор эди?
- Бизга Эрназар олакўз ё Зарлик хон керак.
- Эрназар олакўз мен бўламан.
- Илоё, сени ер ютсин! — деди кампир.

Чол кампирини эски бўз қўйлагининг этагидан тортиб тўхтатди-да, Эрназарнинг пешанасига яқин бориб, оёқ учига турди-да, қулогига шивирлади:

- Арзим бор, болам, бизни додхонага бошла.

Эрназар уларни чодирга бошлаб кирди.

— Оғир жабр кўриб ўтирибмиз, болам, — деди қария шивирлаб. — Ўглимиз, келинимиз ўлиб, ёлғизгина неварамиз билан қолган эдик.

- Чўзмай тезроқ гапирсанг-чи, — деди кампир.

— Сабр қил, кампиршо, сабр, — деди чол шошилмай. — Неварамиз бу йил ўн олтига киради. Бир етим жиянимизни ичкуёв қилиб, бугун-эрта уйимизга олиб кирамиз, деб ўтирган эдик, сизнинг икки мерганингиз уйимизга бостириб киришса бўладими!

- Хон, нима дейсиз? — деб Олакўз Зарликка қаради.

Эрназарнинг ёдига бандилиқдаги ўғлини солиб қўйиб, ҳалигача хижолат бўлиб ўтирган хонга Эрназарнинг жаҳл билан гапириши ёқмади, у ҳам ғазаб билан буюрди:

- Учта ёғочдан дор тикланиб, айбдорлар осилсин!

Олакўз гапнинг фарқига бормай, кампир билан чолни ташқарига бошлаб чиқиб, уйларининг қаердалигини сўраб олди-да, дарров бешта мерганини жўнатди.

— Чирогим, ҳаммага билдирамай қўя қолинглар, — деб илтимос қилди чол. — Тағин куёв боламиз эшлитиб қолмасин.

Эрназар олакўз зудлик билан дор тиклатгунича жўнаб кетган беш мерган икки йигитни чакмонларининг иккинчи енгини кийишга ҳам бермай, олдига солиб ҳайдаб келди. Йигитлар Бекжон юзбошининг мергандлари экан. Қўллари боғланиб, ҳаётлари қил устида турганини ўйламай, иссиқданми икки юзлари қип-қизариб, хурсандликларидан оғзилари қулоқларида бўлиб, Эрназар олакўзга салом беришди. Бири дарров ҳасраттга тушди:

— Эрназар оға, манови қизғанчиқ бизларни лаззатдан маҳрум қилиб ҳайдаб келяпти.

- Қандай лаззат?

Шикоят қилаётган мерган бўйинни қийшайтириб,

қүёшга қарай олмай бир кўзини қисиб, оғзини чапилла-тиб, оёги билан ер чизиб туриб, тантиқланиб тушунтириди:

— Қандай лаззат, дейсиз-а, Эрназар оға? Ахир эркакмиз, урушда енгган эркакмиз... Үн олти яшар бир нозанинни топган эдик.

Эрназар дор томонга ўгирилиб, унда осилиб турган сиртмоққа ишора қилди.

— Ана сенга лаззат, ил бўйнингга!

Мерғанлар ҳушёр тортиб, енгларини тузатиб кийиб олишди.

— Нега, Эрназар оға? Шундай қиёмат-қойимга чидаб урушамизу, яна битта қизни деб ўзимизни ўзимиз дорга осамизми?

Гулзебо чодир ёнидаги икки ёғочга тортилган арқонга кир ёётган эди.

— Эрназар, — деди бир оз зардали овоз билан. — Йигитларни кўйиб юбор!

— Овозингни ўчир!

— Айт, янга, — деди ялинган овозда мерғанлардан иккинчиси.

Гулзебо шошилинч келиб, Эрназарни тортиб олиб кетмоқчи бўлган эди, у Гулзебони бир уриб, итариб юборди. Гулзебо гандираклаб бориб, чодирга суюниб қолди. Ичкаридан Зарлик чиқди.

— Эрназар, тўхтат!

— Ҳар мамлакатда хон битта бўлишининг маъноси — буйруқ битта бўлиши керак! — деди Олакўз тисланиб.

— Ҳой, Эрназар, ғолиб мерғанлар бир оз ўйин-кулги қилишмаса, ғалаба қаёқдан келади? Бўшат! — деди Гулзебо яна олдинга интилиб.

Эрназар уларнинг гапларига қулоқ солмай, биринчи мерғаннинг бўйнига сиртмоқни илдириб улгурди.

— Камбағал бечораларнинг қизларига тажовуз қила-диганларнинг жазоси шу!

Зарлик кетига қайтди.

Гулзебо икки қўлини кўзига босиб, Эрназарнинг оёқлари тагига йиқилди.

— Хато қилдинг, Эрназар...

Эрназар унга қарамади. Мерғанларнинг ёнини олиш учун узоқдан шовқин солиб келаётган Бекжон юзбошини ҳам Эрназар хон чодирини қўриқлаб турган мерғанларга тутдирди-да, ёнидан ўтиб кетаётган Одил бийни

тўхтатиб, Бекжоннинг гуноҳини тушунтириди ва берадиган жазосини айтди.

— Одил бий, Бекжон юзбошини яланғочлаб, чивинга талатаман, сен пашшахона қуриб ёнида ухлайсан.

Дор тўғрисидаги хабар худди паҳтага теккан ўтдай ўша заҳоти бутун шаҳарга ёйилди...

Қорақалпоқ мерғанларидан жабр кўрган арзчилар кечга томон ҷодир атрофига тўлиб кетди.

* * *

Ўша куни хуфтонда, одамларнинг олди йўқуга ётган паллада, шаҳарга мисли ўғриқулоқ бўлиб Сойибназар кириб келди. Зарлик билан Олакўзнинг алла-паллагача арзчилар билан машгул бўлишгани унга ўнг келиб, чивинга ем қилиб боғлаб қўйилган Бекжонни топди-да, қулоғига шивирлаб, хоннинг, Эрназар олакўзнинг қаердалигини суриштириди. Бекжон ҳали ҳам жаҳли чиқиб ётган эди.

— Иккаласини ҳам ер ютсин! — деди жеркиб.

Сойибназар омади келганидан хурсанд бўлиб, жуда эҳтиёткорлик билан Хивага элчи бўлиб кетган Эрназар кенагаснинг ўзгарганини, бугун кечаси шаҳарга хон лашкари бостириб киришини яширмай, тез-тез гапириб берди.

— Қўй бундай ёлғонингни! — деди Бекжон чивин чақиб, шишинқираган бўйнини буриб. — Бухордан қандай хабар олиб келдинг?

Сойибназар қўйнидан нон чиқариб, пешанасига босди.

— Ёлғон гапираётган бўлсам, нон урсин!

— Онтимиз-чи? Олтмиш бий бўлиб еган олма-чи?

— Эрназар олакўз қўрқитиб онт ичирмаганмиди?

— Йўқол, лаънати сотқин! — деди Бекжон ғазаб билан. — Мен Олакўздан хафа бўлсам ҳам халқимга хиёнат қилмайман, хў Одил бий...

Сойибназар унинг сўнгги гапини охиригача айттирамай, бойлоқлигидан фойдаланиб, қўйнидан оқ суяқ сопли ханжарини чиқарди-да, кўкрагига урди. Бекжон қулади. Уларнинг шовқинларига Одил бий уйғониб кетди.

Сойибназар унинг устига ўзини ташлади-да, қўлларидан ушлаб, ханжарини кўзи олдига тутди.

— Сен нима дейсан?

Сойибназар бирпасда ҳамма гапни унга қисқа-қисқа қилиб тушунтириди.

Одил бий Сойибназарга осилиб туриб, ўйлади: «Ҳозир кўпчилик мерганлар Олакўздан норози... Зарлик билан Олакўз ўртасидан ҳам бирлик қочганга ўхшайди. Бири буюради, иккинчиси бузади... Бундай ўтдан қочиб қутулган...»

— Бўлсанг-чи!

Одил бий ўрнига ёнбошлаб, Хива лашкари қай маҳал етиб келиши мумкинлигини сўради.

— Ярим кечада.

— Унда ўзинг айт, нима қилай?

Хисобини топиб Зарлик хоннинг чодирига ўт қўй! Ана шундан кейин Хива хонининг эрка ўғлонига айланасан.

— Ёпирай-а?

— Мен энди бошқаларнинг олдига кетдим...

* * *

Зарлик билан Эрназар жабр кўрган шаҳарликларни хуфтонгача қабул қилиб, айбор мерганларни жазолаётганды бири: «Ёмон хулқи учун болани жазолашдан олдин ўзини жазолаган ота ақдли ота бўлади», деб, иккинчиси: «Ота болани тарбиялаганда унинг бошига ўз миясини қўйиб қўёлмайди-ку», деб роса тортишишиб, бир ечимга келиша олмай, эндиғина ширин уйқуга кетишганда, ташқарида отлар кишинаб, теварак-атроф олата-сир бўлиб кетди. Бирдан аллаким:

— Душман!.. Душман бостириб келяпти! — деб қичқирди.

Олакўз сапчиб ўрнидан туриб кетди. Хон отига қараб юурди.

Аксига олиб, кечқурун осмонни булат қоплаб, теварак-атроф қоп-қоронги зимиштон эди. Олакўз ҳовлиқиб отини зўрга миниб: «Ёв, ёв босди!» — деб овози борича қичқириб, от чоптириб кетди.

Бир ерда қизғин уруш кетаётган экан. Кимни ким ураётганини билиб бўлмайди. Ур-ҳа-ур, бос-ҳа-бос, ур-ҳа-ур, бос-ҳа-бос... Эрназар душман навкарларини мўлжалга олиб, бир чеккадан қийрата бошлади.

Олакўз урушга кирса жуда чаққонлашиб, қўллари қилич сермаб чарчамасди. Шунинг учун ҳам у аралашган ерда унча-мунча душман тоб беролмай, кетига чекинади.

Ҳозир ҳам қий-чув солған йўғон, залворли овози душманни ваҳимага солиб, чекинишга мажбур қилди.

— Эрназар оға, хў, Эрназар оға! — деб бир мерган ҳовлиқиб гапира бошлади. — Кеча кечқурун Сойибна-зарни кўрган эдим... Ўшанинг балосимасмикан?

Коронғилик қўйнидан Шўнгқи чиқиб келди.

— Эрназар оға, Бекжонни пичоқлаб кетишибди. Одил бий йўқ.

— Ие! — Эрназар юришдан таққа тўхтади. Аллақаёқда адашиб юрган душман навкарлари биқиниб келиб, Олакўзга орқасидан қилич солмоқчи бўлаётган эди, Шўнгқи чаққонлик қилиб душманнинг қоқ яғринига найза санчиб, отдан қулатди.

Кўз очиб юмгунча атрофни яна кўп отлиқлар ўраб олди. Булар Зарлик хон бошлилигидаги мерганлар эди. Уларнинг бостириб келишларини кўрган душман лашкари орқасига қочди.

Олакўз вақтни кўлдан бой бермай, мерганларига: «ҳайданг!» деб отини қамчилаб, қочган душманни қувиб кетди. Зарлик ҳам отига қамчи босди. Бироқ қоронғида ҳеч кимни учратмай, катта ёнғинни кўриб, тўхтади. От устида энкайиб, ерни пайпаслади, лекин изларни пайқамади...

— Вой, ёнғин, ёнғин!

— Вой, ёнғин!

Эрназар ҳам чодирининг ёнаётганини кўриб, отини кетига бурди, мерганлар ҳам тўдаси билан унинг кетидан чопишиди.

Чодир аллақачон қулаб, шолча-гиламларнинг ловилаб ёниб ётганининг устига келишди улар. Гулзебо билан уч-тўрт мерган чодир атрофида югуришиб, ўтга сув сепиб юришибди. Эрназарлар кела солишиб, ўзларини ўтга уришди.

Югар-югар, чоп-чоп билан тонг отди. Юз берган воқеалар худди тушга ўхшайди. Теварак-атроф жимжит. Ҳар ер-ҳар ерда ўликлар, ёрдам сўраб бақирган ярадорлар ётилти. Хон билан Олакўз ярадорларни тўплаб, ўликларни кўмишни топширишди. Барча аскарбоши, бийларни тўплаб кўздан ўтқазишган эди, баъзилари кўринишмади. Мерганлар ҳам камайтан. Ортиқ билан чумчуқбош кечикиб, душман навкарларидан ярадор бўлиб қолган биттасини банди қилиб, ҳайдаб келишди. Бандини ўртага олиб гапиртириб, Эрназар кенагаснинг ўзгарганини эшитиб, Зарликнинг қони қайнаб кетди.

— Ҳа, ҳароми ит!

— Сотқин!

Уларга содиқ аскарбошилар, мерганлар худди ёғадиган булутдай қашшайишиб, қандай буйруқ бўлишини кутишди.

Ўт ўчираман деб афт-башараси қоп-қора қоракуя бўлиб кетган Олакўз аламини кимдан олишини билмай, пешанасини тириштириб:

— Эй, тушуниб бўлмайдиган дунё! Тушунмайдиган одамлар! — деди-да, чукур хўрсиниб, тўплангандарга ўқрайиб қаради. — Ҳой тушунмагандар, энди оналарингнинг оқ сутини ўртага қўйиб айтинглар-чи, ораларингда яна сотқинлар қолдими?

Ҳеч ким чурқ этмади.

— Тортинманглар, тўгрисини айтаверинглар! — деб Олакўз тишини гижирлатди. — Агар эл номуси сизлар учун бир пул бўлса, уй-уйларингга тарқалинглар, фақат сотқинлик қилмасаларинг, бас! Биласизми, халқига сотқинлик — онага қўл кўтариш билан баробар!

Ҳеч ким жавоб бермади.

Эрназар чидамай барча аскарбоши, бийларнинг кўзига битта-биттадан тикилиб қараб чиқди, ҳеч қайси-нисига: «Сен сотқинлик қиласан!» — деб қўли билан ниқтамаган бўлса ҳам, битта-яримтасининг ичидан зил кетганини пайқагандай бўлди.

— Хонимиз, — деди у Зарликка яқинроқ бориб. — Кўнглим аллақандай ёмонликни сезиб турибди. Сотқинлар Хива лашкарини бошлаб Амударёдан орқага ўтиб, элга ёмонлик қилмаса, дейман.

— Тўғри, — деди хон ва буюрди: — Қани, қолган-кутганларни тўпланглар!

— Ҳурматли хонимиз, — деди Олакўз ҳали ҳам жаҳдан тушмай. — Овулларга яна жарчи юборамиз. Кимда-ким бизни кувватлайдиган бўлса, тезда Қозоқдарё бўйига қўчсин. Душман босиб ололмайдиган шаҳар қурамиз!

— Қани, жарчилар, шошилинглар!

Жарчилар шошилинч жўнаб кетгандан кейин, Олакўз сал юмшагандай бўлди. Аммо қовоғи ҳали ҳам очилмаган эди.

— Қадрдонларим, — деди у атрофидагиларга. — Қасамхўр Эрназар кенагасни ким тутиб олиб келади?

Эрназарнинг уруғ номини қўшиб биринчи айтиши

эди. Буни у жаҳл устида айтгани учун ҳеч ким ажабланмади. Мен бораман, дейдиган одам ҳам топилмади.

— Қадрдоңларим! — Олакўзнинг овози ҳам ўтинали, ҳам газабли янгради. — Бахти қаро одамгина онтини бузади. Агар ўша кенагас ҳозир олдимда пайдо бўлиб қолса, ўлдирмас эдим, ҳар куни битта мучасини кесиб, чайнатаверар эдим. Терисига сомон тиқиб, бутун халқимизнинг туфдонига айлантирас эдим. Барчамизни қон қақшатиб кетганини лъяннатининг! — У Эрназар кенагасни тутиб олиб келадиган айғоқчини кўпчиликка билдириб қўймаслик лозимлигини эслаб, ақлини тўплади. — Хафа бўлманглар! Битта эшик ёпиқ бўлса, мингтаси очик. Элимиздан битта сотқин чиққан бўлса, мингта элсуяримиз бор, ўзларинг борсизлар. Ҳозирча Хива хони устун келиб турган бўлса, ўрис подшолигига, қозоқ хонлигига кетган элчиларимиз ҳам бор, улар қайтиб келишгунча хонлигимизга эҳтиёт бўлайлик, — дедида, мерғанларнинг кайфи бир оз кўтарилганини кўриб, уларга жавоб берди.

Эрназар холи қолиши билан ёнига Шўнгқи келди.

— Эрназар оға, кенагасни мен тутиб келаман.

Олакўз уни абжирлиги, мардлиги учун яхши кўрса ҳам қийиқ кўзларига жиддий тикилди.

— Мақсадинг нима?

— Ойдус бободай, сиздай мард ўғиллари бор қўлдовлининг обрўйи учун бораман.

Эрназар унинг гапини эшитиб серкиллаб қулган бўлса ҳам ичидан ёқтирамай, яна қовоғини уйди.

— Бўлмайди, Шўнгқи. Битта қўлдовли уруғи эмас, бутун қорақалпоқ эли ютқазиб ўтирибди ҳозир.

— Эрназар оға, юрт шаънига айтиладиган яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам кимдир сабабчи бўлади-ку. Ўша одам бирон ургунинг одами бўлиши табиий-ку!

— Ў-хў, мен сендан бундай ақл ва мардлик чиқади, деб ўйламаган эдим.

Шўнгқи худди айбдор одамдай ерга қаради.

— Ким билан борасан?

— Айғоқчининг ёлғиз юргани маъқул.

— Ёмон ниятли одамнинг тирногидан заҳар нарса бўлмайди, ўз ватанингта заҳар сочиб кетма.

— Одамни ана шундай ишончсизлик бузади-да.

Олакўз унинг турқи-тароватидан ёмонликнинг нишонасини сезмаган бўлса ҳам, яна ижикилаб кўрди.

— Икки юзли пичоқдай кесишингга ишонаман, аммо мендақа қўлдовли бўлсанг, алдама!

Шўнгқи Эрназарга ҳайрон бўлиб, ялт этиб қаради.

— Кўлдовли уруғи учун ўл десанг ўлишга тайёрман, оға!

Эрназар уруглар ҳақидаги олдинги фикридан қайтгани учун тилини тишлади ва керак бўлганда ургунинг номини айтса ҳам бўлаверади, деб ўзини ўзи юпатди.

— Бора қол, Шўнгқи, сенга оқ йўл тилайман.

— Хонимиз, — деди Олакўз уни кузатиб бўлиб, Зарлик хоннинг ҳузурига келганида. — Шўнгқига ишонч билдириб тўғри қилдимми?

— Тутиб келса, қойил қоламан!

* * *

Ярадорларни араваларга ортиб, ўзлари барча аскарбoshi, бийлар, мерганларни бошлаб Амударёга етиб келгандарида, кетларида чанг кўринди.

Эрназар Зарликка одамларни бошлаб, шошмай ўтаверишни тайинлаб, таъқиб қилиб келаётган душманни тўхтатиши учун йигирмага яқин мерганни ёнига олиб тўхтади. Чанг кўтариб келаётганлар душман эмас, Абдураҳмонлар экан. Кетида ўз йигитларидан ташқари қозоқ сарбозлари ва туркман йигитлари ҳам бор. Ҳаммаларининг ҳам чарчаганлари кўриниб турибди. Эрназар «улар бизнинг аҳволимизни эшитиб, ёрдамга шошилишган бўлса керак», деб ўйлади-да, отини дарёга қараб бурди.

— Эрназар, — деди Абдураҳмон у билан тенглашгандан кейин. — Бизлар ҳам алдандик.

— Қандай қилиб? Ким алдади?

— Кўҳна Урганчга кўп мулла-охунларни бошлаб Қоракум эшон борди. Уруғ бошлиқларини авраб, Аннамуротни суҳбатга чақиртириб олиб келиб ўлдирибди.

— Сизлар-чи?

— Урушдик, фойдаси бўлмади. Ерли уруғ бошлиқлари Хивадан келганларга ишониб, олдимизга бутун болаларни тўплаб чиқарди. Кетимизга қайтишга мажбур бўлдик.

— Тушунмадим...

— Мен ҳам...

Кичик аскарбоши Маҳмудниёзнинг орзулари оч одамни эслатади: тўйиш, қониқиши нималигини билмайди. Янги хоннинг маҳсус топшириғи билан Ҳўжайлига қилинган юришдан ортиб-тортиб келганидан кейин нафси бир оз ором олгандай бўлди.

Саройдагиларнинг кўпчилиги ўзича мустақил хонлик тузган қорақалпоқларни енгиш қийин бўлади, деган фикр айтишганда, у ўзини баланд тутиб мақтанди.

— Урушда енгиш учун тажриба катта бўлиши керак.

Ўшанда унинг душманлари ҳам гапидан камчилик тополмай, биргалашиб мақташга мажбур бўлишди. Чошгоҳга яқин уни хоннинг ўзи қабул қилиб:

— Эндиғи вазифанг Олакўзни ўлдириб, қўзғолончи қорақалпоқларнинг кўзларини мoshдай очиб қўйиш, — деди ва қулогига аста шивирлади: — Менинг аскарбошим бўлишинг учун мана шу охирги синов.

Хон даргоҳидан кўнгли тоғ бўлиб чиқсан Маҳмудниёзни эшик олдида вазир кутиб олиб, тўғри хазинахонага эргаштириб борди-да, учта чопон олиб берди.

— Мана, Маҳмудниёз, сенга ёрдам берган қорақалпоқлардан истаганингга кийгиз.

Кичик аскарбоши умрида бундай ҳурматга сазовор бўлиш у ёқда турсин, хон билан вазир хазинадан нарса олиб бирорвга инъом қилганини кўрмаган эди. Ишонинқирамай чопонларни кўлига олди-да:

— Балки ўзингиз кийдирарсиз? — деди.

— Йўқ, ўзинг кийгиз, Маҳмудниёз, ўзинг, — деб вазир унинг тирсагидан олиб, Эрназар кенагаслар учун ажратилган жойга у билан бирга келди.

Тарафдорлари билан суҳбат қуриб ўтирган Эрназар кенагас оstonада вазир билан Маҳмудниёз кўринди де-гунча иззат-икром билан иргиб ўрнидан туриб, йигитлари билан бирга таъзим бажо келтиришди.

Маҳмудниёз чопонларни камондай эгилиб турган Эрназар кенагаснинг елкасига қўйди.

— Сизга улуғ хонимизнинг, доно вазиримизнинг сарпоси. Бу чопонларни кимнинг елкасига ташлаш ўзингизнинг ихтиёрингизда.

Вазир Маҳмудниёзнинг топқирилигига қойил қолдида, кўзлари билан қулиб тураверди. Эрназар кенагас чопонларни олиб, бир-бирига солишириб, биттасини узокроқ

ушлаб турди-да, очкўз қўринмай дедими, Сойибназарнинг олдига ташлади. Иккинчисини Одил бийга берди. Учинчисини «олиб қўй, керак бўлади», деб жиловдорига топширди. Сойибназар билан Одил чопонлар учун вазирга, аскарбошига қайта-қайта таъзим қилишди. Вазирга Эрназар кенагаснинг ҳаракатлари ҳам маъқул тушди.

— Битта янгилик, — деди у мийифида кулиб. — Кўхна урганчликлар тор-мор келтирилиб, бошлиқлари Аннамурот ўлдирилди.

— Қандай қилиб? — деб сўради Одил сабри чидамай.

— Бир оздан кейин уни ўлдирган марднинг ўзи билан учрашасизлар.

Бийлар ҳаяжонланиб бир-бирларига қарашди. Тарафдорларининг ваҳимага тушишганини сездирмаслик учун Эрназар кенагас вазирга қўл қовуштириди.

— Кенжамурот билан учрашсак бўладими?

— Албатта.

Бийлар тиржайишиб, Эрназар кенагаснинг ёнига келишди.

Вазир уларни Кенжамурот ётган зиндонга бошлаб боргани одам юборишни ваъда қилди-да, кетишга шайланди.

— Эндиги арз-ҳолларингни Маҳмудниёзга айтасизлар, у менга, мен хонга етказамиз, — деди. — Улуғ хонимизни битта савол қизиқтиради. Айтинглар-чи, сизлар биз томонга қандай мақсадда ўтдиларинг?

Савол ҳаммага қаратилгани билан вазирнинг назари Эрназар кенагасда эди. У эса йўлдошларига: «Қайси бири олдин жавоб берар экан?» — деб қараб турар эди.

— Юртимизнинг ҳавоси бузилди, — деди Сойибназар. — Ҳавони эса Эрназар олакўз бузди. Пастда ётсак, тагимизни сув олди, тепада ётсак, шамол тинчитмади. Шунинг учун мен қора бошим илгаридан ўргангандан Хива хонининг қўли остида бўлишини хоҳладим. Сабаби, Хиванинг ҳавоси тоза, шамоли ёқимли.

— Очлик айиқни ҳам оздиради, ҳам ўйнатади, — деди Одил ҳам фурсатни бой бермай. — Сабаби нимадалигини билмайману, аммо Олакўзнинг қўлида оч айиқ бўлиб қолибман. Ҳалқимизнинг «сувга чўкиб ўлсанг ҳам аҳмоқнинг кўпригидан ўтма», деган доно нақли бор. Ўйлаб қарасам, Олакўзнинг Зарлик хон деб ном кўйган кўпригига тирагиб турган эканман. Ўша аҳмоқнинг кўпригидан ўтмай, деб бу ерга келдим.

— Милтиқ бўлса ҳамма ҳам отаверади, лекин нишонга теккизиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди, — деб якун ясади Эрназар кенагас салмоқлаб туриб. — Чуқурроқ ўйлаб қарасам, Зарлик қўлига милтиқ ушлагани билан нишонга теккиза оладиганлардан эмас экан. Шунинг учун ҳақиқий мерган Хива мени ўзига тортди. Қисқаси, Хоразмга икки хонликнинг кераги йўқ.

Вазир буларни бошлаб бошқа хонада дам олиб ўтирган мерганларнинг олдига олиб кириб, бийларга берган саволини қайтарди.

Хўжайлига тунги юриш чоғида довдираб қолган сотқин бошчиларига эргашиб келиб қолган мерганлар юрак ютиб бир нарса дейиша олмай, ўзларининг бошлиқларига қарашиди.

— Йигитлар, вазир шошиб турибди, тезроқ гапиринглар, — деди Эрназар кенагас.

Ориқдан келган, жағи қиличдай бир йигит олдинга ўтди.

— Улуғ вазир, ёлғон ва тұхмат билан бузилган уйни худо ҳам эпақага келтира олмайди. Халқни алдаб, қўрқитиб тикланган хонни худо ҳам тутиб туролмайди. Олакўз кўтарган Зарлик хон ана ўшандай, худо ҳам тутиб туролмайдиган хон эканлигини тушундик. Шунинг учун ҳам бу томонга қочдик.

— Исмингиз нима?

— Расул.

— Эрназар кенагас, Расулни бирпасдан кейин менинг ҳузуримга олиб боринглар, — деди Маҳмудниёз.

Эрназар кенагас жиловдорини имлаб, бояги чопонни олдириб келиб, Расулнинг елкасига ёпди.

Пойгароқда, ҳаммадан орқада турган пак-пакана, ягриндор бир мерганга вазирнинг ўзи мурожаат қилди:

— Қани, ҳой пакана, сен гапир-чи!

— Мушукни ютгандан арслон ҳам қўрқади, — деди у.

Унинг икки ёқлама жавобини тушунолмаганини ҳеч ким бўйнига олгиси келмади. Вазир ўйлаб ўтирасдан:

— Йигитлар, Олакўзни осонгина банди қилишнинг йўлини ўйлаб топинглар, — деди-да, Маҳмудниёзни ўзи билан бошлаб кетди.

Улар пакана мерганнинг вазирга қайтарган жавобида «мушук ютганинг» ким эканини муҳокама қилишиб, вазирнинг топшириқлари устида ҳали ўйлашиб ҳам улгу-

ришмаган эдики, бир ориқ, иккинчиси хўппасемиз, қопқора икки пашшоп келди-да, барчаларига бир-бир разм солиб чиқди, кейин пакана мерганнинг қўлидан ушлаб четга тортиб олиб кетди. Бу аҳволга ҳайрон бўлиб, оғзилари очилиб туришган эди, худди ернинг тагидан чиққандай қилич, найзали бир навкар пайдо бўлди.

— Қани, банди Кенжамурот билан учрашишни ким хоҳлади?

Кенжамуротни кўриш истаги ҳаммаларида ҳам бор эди. Бироқ Эрназар кенагас Сойибназарни, Одилни, мергандардан Расулнигина ажратиб олди.

— Битта шарт бор, — деди вазирнинг топшириги билан келган навкар уларни тўхтатиб. — Гуноҳкор билан учрашганларингда фақат улуғ хонимизнинг айтганларини гапирасизлар. Кимда-ким шу шартни бажармаса, ўзи ҳам ўша зинданда қолаверади.

Ҳаммалари елкаларини қашиб шартга рози бўлишиди.

Кенжамурот зинданнинг тепасида Эрназар кенагасни кўрганида хонимиз номидан мени озод қилгани келди, деб ўйладими, ориқ, рангсиз юзига қон югурди, тим қора кўзлари қисилиб кулгига мойилланди.

Биринчи бўлиб Сойибназар тилга кирди:

— Кенжамурот, ўзинг тушунасан, кўтарган хонимизни ой деб ўйлаган эдик. Қуёш бор жойда ойга муҳтоҷлик туғилмас экан.

Кенжамурот юзини тескари бурди.

Эрназар кенагас уни тушунмади, деб ўйлади.

— Кенжамурот бий, қуёш деганда у улуғ Хива хонини назарда тутяпти, — деди у ҳоргин овоз билан. — Сотқин Эрназарнинг энди қуражак саройидан Хиванинг тайёр отхонаси афзалроқ кўринади менга.

— Ҳа, бу қанақаси бўлди? — деб сўради Кенжамурот бирдан ўзини ниҳоятда беҳол ҳис қилиб. — Нима бало, мияларинг айниб қолдими?

— Йўқ, — деди Одил. — Менинг фаҳмимча, икки хон — икки қашқир, иккиёқлама таланмайлик, Кенжамурот.

— Чинингизми бу?

— Ўзи ёлғон гапирадиган одамгина бировнинг гапига ишонмайди, — деди Расул.

Кенжамурот уларни эндигига тушунди, бир ўқрайиб қараган эди, унинг ўт чақнаб турган кўзларига ҳеч қайсилари бардош беролмай, кўзларини олиб қочишиди.

— Эрназар кенагас, — деб Кенжамурот унинг исми билан уругининг номини ноилож тилга олди-да, бурни ни жийирди. — Сен қорақалпоқ хонининг элчиси эдинг-ку?

— Ҳа, Кенжамурот-а, — деб Сойибназар Эрназар кенагаснинг ёнига тушди. — Инсон икки нарса билан тирик: биринчиси овқат, иккинчиси яхши гап. Шуни ким биздан аймаса, ўшанинг гапини гапиришимиз керак. — У чопонининг ёқасини тортиб қоёшга тутди. — Бундай қиёмат чопонни бутун қорақалпоқда тика билишадими?

— Кенжамурот, ачиқланмай эшит, — деди Эрназар кенагас салмоқлаб гапириб. — Мен ўйлаб-ўйлаб, халқимизни илгари юрилмаган нотекис ва тиканакли йўлга судрай бошлаганимизни тушундим.

— Эрназар кенагас! — деб жаҳл билан унинг гапини бўлди Кенжамурот. — Ким пуч данак экса, пушаймон олишини унудингми?

— Пуч данакни Эрназар олакўз экиб юрибди, — деди Сойибназар.

— Қийшиқ ўтирсаларинг ҳам рост гапиринглар! — деб жеркиб берди бурнини жийириб Кенжамурот.

Одил йигламсираб эсига солди:

— Ёлғизина ўғлинг бор эди-я, Кенжамурот.

— Фарзанд учун сотқин отанинг тарбиясидан ҳақиқат учун ўлган отанинг руҳи афзалроқ.

Эрназар кенагаснинг елкасидан аллақандай юқ босиб келаётгандай бўлса ҳам Кенжамуротга қойил қолиб ўзини қўлга олди ва овози титраб деди:

— Қоронғида ёнган кичкинагина чироқ қўёш бўлиб кўринар экан, Кенжамурот. Олакўзнинг Зарлик тўрани шундай чироқ қилиб тутиб, бизни адаштирганини эслатиб, мени қийнаб нима қиласан?

Кенжамурот бий жаҳли чиқиб кетиб, Эрназар кенагасни уриб юборай деса, оёқ-қўлидаги кишан халақит бериб, кучи борича қичқириб юборди:

— Беор сотқинлар! Бетларингга тупуар эдим, шабнам томчисидай сидириб кетаверасизлар. Шундай бўлса ҳам тфу, тфу, тфу... юзи қоралар!

Ҳеч қайсилари ҳам Кенжамуротни бундай қиласди, деб ўилашмаган эди, ҳайрон бўлиб қолишибди. Эрназар кенагас уялиб кетди, кўзига қум киргандай, икки қўлини бетига босиб қолди.

— Буларни кўрганимдан кўра, қоронғи зинданда

ётганим афзал, — деб Кенжамурот кетидан пойлоқчи-сининг биқинига туртди.

— Товуқ ўлаётган чоғида ҳам икки қўзини гўнгдан олмас экан, — деди Сойибназар. — Кенжамурот товуқ-нинг ўзгинаси.

Унинг бу ўхшатишини ўринсиз деб топдими, Эрназар кенагас индамади. Бу жимлик Сойибназарнинг тўрт мучасига қадалган ўқ бўлиб, зўрға нафас олиб келяпти. Эрназар кенагас яна айниб қолиб, хоннинг олдида ҳаммамиз шарманда бўлиб қолмасмиканмиз, деган хавфи ҳам бор унинг.

— Эрназар, кўп ўйлайверма, иним, — деди Сойибназар чидамай. — Одамнинг оғзи қопнинг оғзи эмаски, боғлаб қўйилса. Зиндондаги одамнинг ўзи нима-ю, сўзи нима! Анови ёққа қара, бизни ўша қарғамасин! — Сойибназар хон сарой томонга ишора қилди.

Йўлдошлари чуғурлашиб, Сойибназарнинг гапини маъқуллашди.

— Ҳа, ҳа, Эрназар, ўша кароматли сарой қарғамасин бизни.

— Гоҳида тошдан ҳам қаттиқман, гоҳида гулдан ноzikman, — деди Эрназар кенагас бошини кўтара олмай. — Кенжамуротнинг гаплари менга ёмон оғир ботди-да.

— Ота ҳамма нарсага чидайди, — деди Сойибназар. — Ёш бўлсанг ҳам Олакўз йўқ ерда бутун қорақалпоқларга сен отасан, Эрназар.

Кенагаснинг қовоги очилиб, сал юмшади, кўзларини сузуб, Сойибназарга қаради.

— Сен менга жуда меҳрибон дўстсан, шунинг учун мақтаб қўнглимни қўтаришга ҳаракат қиляпсан.

— Камтарин йигитсан, иним, — деди Сойибназар уялган киши бўлиб. — Ўта камтаринсан. Шунинг учун ҳам бутун халқимиз яхши кўради-да.

— Ҳа, шундай, Эрназар иним, — деди ён томонларидан хотинчалиш бир овоз.

Учалалари ҳам ҳайрон бўлишиб, овоз келган томонга қарашди. Бу одам овози демаса, бошқа ҳамма томонидан Эрназар олакўзга ўхшаб кетадиган Муҳаммадкарим юзбоши эди.

— Муҳаммадкарим, гапир, — деди хурсанд бўлиб кетган Сойибназар сабри чидамай.

...Муҳаммадкаримнинг бобоси Абдикарим жунсоқол

бу йил бир юз эллик ёшга қадам қўйганида бирдан ўзгариб қолди.

Мурид бўлишни орзу қилиб қолди. Қорақалпоқ элидаги энг ёши катта, олам ташвишларидан ўзини четда тутиб юрадиган бу одамнинг нияти Қорақум эшоннинг ҳам қулоғига етиб борди. Эшон чолнинг эвараси Муҳаммадкарим Олакўзга мерган бўлиб Хива хонининг лашкарига қарши урушиб юрганида, Абдикарим жунсоқолнинг уйига келиб, қарияни тушида кўрганини айтди-да, муридликка қўл бериши лозимлигини тайинлади. Қорақум эшоннинг тушига кириш ҳеч кимга мусасар бўлмайдиган баҳт бўлиб туюлиб, қария дарров рози бўлди ва мурид бўлиш учун эшонга қўл берди. Мурид бўлгани учун эшон ундан ҳеч нарса олмади, аксинча, ёши улуғлигини сийлаб, янги гилам жойнамоз совға қилиб кетди.

Муҳаммадкарим Қорақалпоқ хонининг элчиси сифатида қозоқ хони ҳузурига кетаётганини бобосига айтиш учун Жонғози тўрадан рухсат олиб, ўзининг овулига қайрилди. Шунда бобоси эндиғина мурид бўлиб ўтирган эди. Эвараси топиб келган янгиликларини эшитиб хурсанд бўлганидан йиғлаб ҳам олди.

— Худо менинг иккала дунёмни ҳам ярлақатиб қўйибди. Бу шу ёшга етганимда мурид бўлганимнинг каромати бўлса керак. Сен ўша ёққа элчи бўлишга тайин қилинибсан. Элчи ҳам хон! Энди Қорақум эшоннинг фотиҳасини олиб кет, чирогим. Агар гапимни олмасанг, дуойи бад бўласан, мени дўзахи қиласан.

Кекса бобосининг насиҳатини ерга ташлаб ўрганмаган Муҳаммадкарим бўйин товлай олмади.

Эшон уларни кўрганда тузофининг дарров иш берганидан қувониб кетди.

— Қадрли муридим, кел, — деди узоқданоқ. — Эваранг ташқи кўринишидан Эрназар олакўзга ўхшайди, ўзи ҳам кучли, деган эдинг, гапинг тўғри экан. Аммо Олакўзга ўхшамасин, у айёр.

Чол ёлғизгина эвараси учун маслаҳат сўраб келганини айтиб, эшоннинг оёғига йиқилди.

Қорақум эшон олдида юзтубан ётган содда чолнинг ипакдай оппоқ соchlарини силаб, раҳмдиллик билан деди:

— Муридларим ичидагина эмас, бутун қорақалпоқ элида энг ёши улуг, сутдай пок ниятли, юзидан беҳишт нури сочилиб турган одам эдинг. Нима қилсам экан-а?

Умри давомида «жунсоқол» деган лақабидан бўлак яхши гап эшитмаган қарияга «юзингдан беҳишт нури сочилиб турибди», деган гап мойдай ёқиб, эварасининг қўлидан маҳкам ушлади.

— Мұҳаммадкаримжон, улуғ эшоннинг этагини ўп.

Мұҳаммадкарим унинг раъйини қайтармай, эшоннинг малла тўнига қўлини чўзаётган эди, эшон:

— Мұҳаммадкаримжон, аввал қўлингни юв, — деди.

Абдикарим жунсоқол дарров эварасини ташқарига бошлаб чиқиб, қўлини ювдириб келди.

— Ҳурматли муридим, жуда ажойиб, меҳрибон, мусулмон эварангиз бор экан, — деди эшон ўтиришини ўзгартирмасдан. — Агар тақдирини менга ишонсангиз, сиздай ёши улуғ одамга ҳурматим юзасидан улуг Хива хонига ишончли хизматкор қиласидан эдим уни.

— Ишонаман, улуғ эшоним.

— Мұҳаммадкаримжон, ўзинг нима дейсан?

Бобосининг ҳаракатларидан боши айланиб ўтирган Мұҳаммадкарим нима дейишини билмади.

— Камсўзлик ҳам ақл, аммо сўз юракнинг ойнаси, деган нақл ҳам бор, — деди эшон жуда бепарволик билан. — Эварангизнинг юрагини ҳали кўра олганимча йўқ.

— Гапир, суянчигим.

— Халқимиз тарихида биринчи марта хонлик тузган эди, мени элчи қилишувди. Энди айнисам, бутун халқим олдидা сотқинлик қилган бўлмайманми?

— Мусулмонни мусулмондан ажратишга ҳаракат қилишнинг ўзи сотқинлик, — деди эшон. — Агар сен Бухоро амирига ё Хива хонига элчи бўлиб борсанг, бошқа гап эди. Сени алдашибди. Шунча ёшдаги бобонгнинг муридлигини кўйдирмоқчи бўлишган.

Кекса мурид яна йифламсираб Мұҳаммадкаримнинг олдига йиқилди.

— Охиратимни кўйдирма, чирофим!

— Ундей бўлса, шеригимга айтиб келай, — деди Мұҳаммадкарим норози оҳангда.

— У отилди, — деди эшон.

Мұҳаммадкаримнинг юзи кўйгандай қоп-қорайиб кетди.

— Тўғрисини айтай, агар шеригимни ўзим отиб ташладим, демасанг, Хива хони сени ҳам оттиради, бобонг дўзахи бўлиб ўлади.

— Бу қандай ёзувлік, а! — деди Мұхаммадкарим, унинг йирик-йирик күзлари қинидан чиқиб кетаёзди.

— Үндай бўлса, ихтиёринг ўзингда! — деди эшон совуққонлик билан.

Кекса мурид эварасининг этагига қўшқўллаб осилиб, эшон нима деса, айтганини қилишини ўтинди. Мұхаммадкарим бир оз ўлланиб ўтириб, ўзининг тузоқقا илинганини тушунди-да, келишишга мажбур бўлди. Эшон узоқ тўхтаб турмай, уларни Хивага бошлаб кетди. Мұхаммадкаримни вазир билан учраштириди. Кейин эшон Кўҳна Урганчдаги қўзғолончиларга насиҳат қилиш тўғрисида топшириқ олиб, қари муридни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Аннамуротни алдаб қўлга туширишгандан кейин, унинг калласини оладиганлардан бири қилиб Мұхаммадкаримни белгилашди.

...Мұхаммадкарим бу ишдан буларнинг хабарлари бор-йўқлигини билолмай, боши қотиб қолди.

— Нимани гапираман? Мен ҳам ўзларингта ўхшаб Хивадаман.

Эрназар кенагаснинг бўйи Мұхаммадкаримнинг бўйи билан баравар эди, аммо ўзи хипча бўлгани учун ундан баландроқман, леб ўйлаб юарди. Ёнига бориб, ингичка қўлини унинг елкасига кўйди.

— Мен илгари ўзимни ўзим тушунмас эдим, энди тушундим. Сиз ёшингиз мендан каттароқ бўлгани учун ўзингизни тезроқ тушунибсиз. Ёки узоқ умр кўрган бобонгиз тушунтирдими? Ҳар қалай, бошқалар назарida тушуниб бўлмайдиган одам бўлиб қолиш ҳам бир баҳт бўлса керак.

— Эрназар иним, — деди Мұхаммадкарим бир оз афсуслангандай бўлиб. — Бизлардан ёшсану, аммо ниҳоятда ақллисан. Сендан ёлғиз ўтинчим шуки, қора-кўзларга ҳамиша тушунарли бўлиб юр.

Эрназар кенагас хир-хир кулиб, оғзини кафтлари билан босди.

— Мұхаммадкарим, Қорақум эшон қаерда? — деди Сойибназар.

— Олакўзнинг ўғли билан гаплашгани кетди.

— Бизлар ҳам кўрсак қандай бўлади? — деди Расул.

— Кўрсатмайди, — деди Мұхаммадкарим. — Қорақум эшон уни отасига қарши гижгижлайди.

Эрназар кенагас билганини ичидаги сақлаб, индамай

бир оз юргандан кейин, Мұҳаммадкаримга яқинроқ келиб, яна аста сүради:

- Хон қабул қилдими?
- Шундай бўлди.
- Энг мұхим гапини айт.

— Қорақалпоқ әли ҳозир тумовланган одамдай бўлиб турибди, мурчли овқат бериб даволамоқчиман, деди. Шу гапини яхши тушунолмадим, шунинг учун юрагимни ваҳима босиб турибди.

Эрназар кенагас ўйланиб қолди.

Ўзларига ажратилган жойга яқинлашганларида олисдан келиб қантариб қўйилган отни кўриб, бир-бирларига қарашибди.

- Ие, Шўнгқининг оти-ку! — деди Расул.

Мұҳаммадкаримнинг сигирнинг кўзидаи йирик кўзлари ола-кула бўлиб, тиззасидан мадор кетди.

- Олакўз гап олгани юборган бўлмасин тағин.

Бу тахмин ҳаммаларини ҳам ваҳимага солиб, юраклари орқага тортиб кетган бўлса ҳам, Эрназар кенагас тўхтамай келаверди.

Офтобрўя томонида кутиб турган Шўнгқи уларга эгилиб салом берган эди, Эрназар кенагас унга эътибор бермай, ёнидан ўтиб кетаверди-да, уйларининг ёнида юрган мерғанлардан иккитасини чақириб, буюрди:

— Мановини иккалаларинг тўққиз даррадан урингларда, боғлаб қўйинглар, чивинга ем бўлсин.

Шўнгқи гапирмоқчи эди, Эрназар шериклари билан бирга ичкарига кириб кетди.

Эрназар кенагас Сайдмуҳаммад хоннинг ўзига қўлланган усулини Шўнгқига қўллаб, уни эртасига бомдод намозидан кейин хузурига чақирирди.

- Гапир, Шўнгқи!

Кечаги дарра зарбидан, кечаси чивинларнинг дастидан афт-башараси кепчикдай шишиб кетган Шўнгқи-ичимдаги гапларимни одам боласи уқиб ололмайди, деб ўйлаган эди. Эрназар кенагаснинг тушуниб қолганини кўриб, бирдан йиглаб юборди.

— Кўзимни бирор очгунча ўзим очай, деб ҳақиқат излаб келсан, бу қандай кўргилик?

— Ҳар қандай тўсиқдан ўтишнинг ўзига яраша қийинчилиги бор, Шўнгқи.

Эрназар кенагаснинг бир оз юмшаган Шўнгқида умид учқунини уйғотди. Тўғрисини айтиб қўя қолди.

— Олакўз мени айгоқчи қилиб жўнатди.

Эрназар кенагаснинг юзи ёришиб кетди.

— Баъзида айгоқчилар тўгрисини айтиб, ҳам айгоқчилигини қиласверади. Бунга қандай ишонтирасан?

— Ўртага нон қўй.

— Йўқ, — деди Эрназар унга ўшшайиб қараб. — Сен очсан, битта тўйиб олгунингча нон ушлайсан. Менга ҳамда Хива хонига содиқлигингни исботлаш учун, ма, товонимни ўп.

Шўнгқи кўзларининг пахтаси чиқиб, Эрназар кенагаснинг тер иси келиб турган оёғини энди ўпаётган эди, эшик очилиб, Сойибназар кириб қолди. Кенагас хижолат бўлиб, ўзини йўқотиб қўйди ва Шўнгқини бошқа хонада ўтириб тургани чиқариб юборди.

Сойибназар бир вақтлари ўзининг қўл остидаги хизматкори эрталаб саломга кирганида қўли ўрнига оёғини чўзгани учун Олакўздан гап эшитиб, дарра еганини эслади. Ўшанда саккиз даррани ачитиб урган ана шу Эрназар кенагаснинг ўзи эди. Бугун эса ўзи ундан ҳам баттарроқ ишни қилиб ўтирибди. «Вой, — деди ичида. — Ёшлигимда қандай ақлли эдим. Бугунги кунга келиб ҳаммаси бир пул бўлди. Энди ким ақлли — Эрназар кенагас ақлли. Сайдмуҳаммад хоннинг шарофати билан ақлли-да...» Шундай гаплар хаёлидан ўтган бўлса ҳам Эрназар кенагас сезиб қолмасин, деб кўрқиб, кулди:

— Шўнгқи жуда ифлос экан-ку.

— Ифлослик барча инсонларга хос хусусият.

Эрназар кенагаснинг рўйхуш бермагани Сойибназарга айилдек ботди, на гапиришга тили келди, на чиқиб кетолди. Унинг ҳолатини тушуниб, Эрназар кенагас бир оз юмшади.

— Бу замонда сассиқни яна ҳам саситиш керак, яхшиликка озгина ифлос ҳам қўшиб туриш керак. Душман шунда енгилади, одамлар ҳам шунда қадрлайди.

Ўзидан ўн беш ёш кичик одамнинг насиҳати Сойибназарга жуда катта донолик бўлиб туюлиб, ичида у ҳам такрорлаб қўйди: «Сассиқни яна ҳам саситиш керак, яхшиликка оз-моз ифлос қўшиб туриш керак...»

— Энди Эрназар олакўзнинг қўли остига айгоқчи бўлиб борасан, — деди Эрназар кенагас унга тик қараб.

Кутилмаганда бирор миясига бир мушт туширгандай, Сойибназар бир иргиб тушди, этлари жимирилашиб,

кўзлари қоронғилашиб кетди. Ҳатто иягиға қалтироқ ҳам турди.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа, Сойибназар бий! Қанчалик қўрқоқсан-а? Қўрқма! Биласанми, эшак керак ерда филинг фойдаси бўлмайди, — деди Эрназар кенагас ва бирдан кулишдан тўхтади. — Сен бормайсан, Шўнгқининг ўзини айғоқчи қилиб жўнатаман. Ҳали қўрасан, Олакўзининг калласини ўз одамига олдирман. Менинг усталигимга улут хоннинг ўзи таҳсин ўқийди.

Чой билан нонга тўйиб, бетлари бўғирсоқдай қизарган Шўнгқи яна Эрназарнинг ҳузурига олиб кирилди.

Эрназар кенагас бу сафар очиқ чехра билан кутиб олди.

— Эрназар, — деди Шўнгқи бир оз кўнгли жойига тушиб. — Улуг Хива хонини ҳеч бўлмаса шикоргами ё сайргами чиқиб кетаётганидами бир кўриш менга насиб қиласмикан?

Кеча таёқдан силласи қуриб, ҳозиргина эса тер ҳиди анқиб турган оёқни ўтиб кетган Шўнгқининг ҳеч нарса кўрмагандай гаплашиши Сойибназарни ҳайрон қолдирди.

— Ҳой бола, — деди Эрназар кенагас мўйловини учириб. — Илгарилари ўчоқбошидаги хотин даражасида фикр юритар эдинг, энди димогинг кўтарилиб, Хиванинг хони даражасида муҳокама юритмоқчимисан?

Оч боланинг нон кўрганида сўлакайи оққанидай, Шўнгқи ҳам катта оғзининг танобини қочириб, тиржайди.

— Тўғри топдингиз.

Эрназар кенагас у билан гапни чўзиб ўтирмай ташқарига чиқди. Отқўшчиси унинг отини яланғочлаб, орқа бўйинини сийпалаб турган экан. Ёнига бориб:

— Шўнгқини менинг олдимга жўнат, — деди.

Шўнгқи оч тозига ўхшаб, жуда мулойим юриб келиб:

— Ҳа, мен ишлай... — деди-да, кенагаснинг қўлтиги тагидан ўтиб, отининг ёлини силай бошлади. Эрназар кенагас ён-верига қараб олиб, яқин атрофда ҳеч кимнинг йўқлигига ишонч ҳосил қилди-да, аста буйруқ оҳангода гапиди:

— Лаянати Шўнгқи, сени жуда яхши биламан, сен ўлардек жигаржонлисан, айёрсан. Сўзимга ишонди, деб ўйламай қўя қол. Огоҳлантирмай ўлдирсан, мусулмончи-

ликдан бўлмас. Бугун кечаси жонинг жаҳаннамга кетади. Билиб қўй, сендақа айғоқчини отиш, чопиш, дорга осдириш камлик қиласди, сени тириклай ерга кўмдираман. Ўшангача Хивада рози-ризолик тилашадиганларинг бўлса, хайрлашиб кел. Кенжамурот муйтен зинданда ётибди, у билан бориб рози-ризолик тилашаётганингда Олакўзнинг яширин топшириғини айтишингта ҳам рухсат бераман.

Шўнгқи, гапиришга сўз тополмай, отнинг ёллари орасига бармоқларини тиққанича қотиб қолди.

— Теварак-атрофингга бир зеҳн сол. Бундан бўлак катта шаҳар кўрганмисан? Бутун қорақалпоқ халқи бола-чақасини сотса ҳам умри давомида бундай шаҳар сола олмайди. Менга бирор ўрисларда тутул бутун оламда шу Хивадан гўзал шаҳар бор деса, эртак дейман. О, дунёда жоним роҳат топсин десанг, оламнинг киндиги Хива билан хайрлашиб қол. Яна бир нарсага эътибор бер: неча минг хонадон бор бу ерда? Биз-чи? Ҳаммамиз ҳар ер-ҳар ерда бўлак-бўлак бўлиб яшаймиз. Қуруқ ер эгаллайвер-гунча, шунақа шаҳар солиб кетмаган ота-боболаримизга лаънат!

— Ҳой, Эрназар, ота-боболаримизга тил тегизма, ораларида кароматлилари ҳам ўтган бўлса керак.

— Ана, айтганимдан чиқдингми? Сен кароматли деб сотқин Ойдўс бобонгни айтмоқчисан. Билиб қўй, қўлдовлилардан баҳт тойди; энди қорақалпоқ халқига кенагас уруги оталик қиласди.

Машқдан қайтиб келаётган хон лашкарининг тумандай чанги кўзга чалинди.

— Анови кучга қара, Шўнгқи.

— Кўриб турибман. Мени ўлдириш ниятингдан қайтсанг, ўрнимга Олакўзнинг калласини олиб келар эдим.

Эрназар кенагаснинг кўнгли жойига тушиб, бир оз юмшаган бўлса ҳам, дағдағасини бўшаштирмади:

— Вазир билан маслаҳатлашиб кўраман!..

— Олакўзнинг ўғли Хўжаназарни суриштирмадила-рингми?

— Билиб кел деб юборганмиди? Олакўзга бориб айт, ўғли ўзига қарши урушга отланса, ажабланмасин!

Шўнгқининг қалт-қалт титраётган қўллари ҳадеб Эрназар кенагаснинг оти бўйини сийпаларди...

Икки бошли бургут ҳузурига йўл олган икки элчининг кайфлари чоғ, узоқ манзиллари яқиндай, бегам кетиб боришарди. Овуллардан узоқлашиб, Устюрга етганларида нима учундир бирдан бўрига емиш қилиб қолдирилган қўзидай ўзларини хатарда ҳис қила бошлашди. Аммо нима бўлганда ҳам орқага қайтиш иккаласининг ҳам хаёлида йўқ. Тезроқ ниятларига етиш мақсадида бир-бирлари билан гаплашмасдан яна бир манзил юришди. Теварак-атроф теп-текис дала. Уйлар у ёқда турсин, бир туп дараҳт кўзга чалинмайди. Ондасонда патирлаб япалоқ-куш учиб ўтади, гоҳида пода-пода кийиклар гуриллаб йўлни кесиб ўтиб кетади. Отлари гўё бир ерда депсиниб тургандай, босган излари орқага кетади.

Мадрайим хаёлга берилиб кетганидан, тўрғайми япалоқкушми тўсатдан пир этиб учиб ўтиб қолса, юраги шир этиб кетади. Унинг бу ҳолатига Мовлоннинг кулгиси қистаб, орқасида индамай кулиб келяпти.

Отининг оёғи остидан қуш учса ҳам Мадрайимнинг бир ирғиб тушишининг сабаби шуки, унинг икки кўзи олдинда бўлгани билан, икки қулоғи, бор диққати орқасида. Назариди Хива хони жўнатган таъқибчилар орқаларидан яқинлашиб қолгандай бўлаверади, кўзига дор кўринаверади. Бундай фикр қачон, қаерда хаёлига келди, билмайди, фақат хаёли алғов-далғов. Эсидан чиқарай, деса, хаёлидан сира нари кетмайди. Аксинча, баттар таъқиб қилгани қилган. «Қўли остидаги мўминқобил бир ҳалқни файриддинларнинг ихтиёрига осонгина бериб қўядиган аҳмоқ хон бор эканми? Кетимиздан қувдиради, албатта қувдиради. Агар ўша қувиб келадиганлар бизга етиб олишса, биринчи навбатда мени дорга остиради, — деб хавфсираб келаётган Мадрайим, чўнтағидаги буқлоғлиқ хатни устидан сийпаб қўйди. — Шу хат ахир менинг бошимга етади. Манови Мовлон сариқнинг ҳеч гапдан хабари йўқ одамдай бепарво келишини қара. Кулиб келяптими, нима бало? Ҳали хон мени дорга остирадиган бўлса, ҳахолаб кулишдан ҳам тоймайди бу имонсиз. Энди бунинг олдини олишим керак, хон дорга осадиган бўлса ҳам уни оссин! Элни бузатгандан ҳа шунинг ўзи... Ҳўш, хатни унга қандай ўтказаман! Лаънати шум, олмаса керак! Зўрласам нима қиласи? Ҳап,

сеними? Саваб олдирсаммикан, а?.. Кимсасиз жойларда икки қорақалпоқ уришсак, бу лаънати кучлироқ чиқиб қолса, ўртага тушиб ажратадиган одам бўлмаса, ундан ёмони бўлмайди. Кўнглини оғритмай, ими-жимидағина хатни унинг қўлига ўтказишнинг йўлини ўйлаб кўрайчи...» Мадрайим ўз хаёлларига фарқ бўлиб келаверди.

Мовлон сариқ ҳам ўз ўйларининг тузогида. Мадрайим қанчалик хаёлга берилса, уни шунчалик ёмон кўриб келяпти. Ичидан сўқади. «Бутун бошли бир ҳалқнинг номидан ёзилган номани ўз чўнтағига солиб, индамай кетиб боришини зангарнинг. Мулла янги бўлгани билан китоби эскилигича қолганидай, элимиз янгиланса ҳам бу ҳамон ўз фами билан. Ақли кимницидан ортиқ? Файридинларнинг саройига етсак, бу ҳали мусулмонлигини унутиши ҳам ҳеч гапмас. Бу ўзи шунаقا пасткаш одам, мияси фақат ифлос фикрларга тўлиб ётган бўлса керак. Подшонинг ҳузурига ўзи кириб, бу менинг жиловдорим бўлади, деб ташқарида қолдириб кириб кетишдан ҳам тоймайди. Ҳали бу бутун қорақалпоқ элидан бир ўзим элчи бўлиб келдим, деб подшо билан апоқ-чапоқ бўлиб олишдан ҳам тоймайди. Вой, ярамаснинг хаёлларини қара. Подшо билан апоқ-чапоқ бўлиб олармиш. Эрназар олакўз мени «донолиқдан қуруққа ўхшамайди», деб бекорга айтгани йўқ. У хатга тушмай қолган гаплар бўлса, вақтида топиб айтади, деб менга ишонгани эмасми? Шунинг учун ҳам хат менда туриши керак. Менинг одамгарчилигимни Мадрайим тушунмаяпти, тушунмайди ҳам. Нома менда бўлса, мен буни, жиловдорим, деб ташқарида қолдириб кетмайман. Бирга олиб кираман. Ҳап сеними, сен ярамаснинг ниятингни юзингга айтиб, ўзингни отлар билан бирга ташқарида қолдириб, улуг подшо саройига бир ўзим кириб кетмасамми? Йўқ! Мовлон, сенга оддий иш эмас, бутун эл тақдирига алоқадор вазифа топширилган. Энди ўзингни қўлга ол, уришма, жанжаллашма. Бу бийдай далада ўртамизга тушадиган одамнинг ўзи йўқ...»

— Мовлон, — деди бир маҳал Мадрайим. Мадрайимнинг оғзини тўлдириб, овозини йўғон қилиб гапириш одати бор эди. Мовлон унинг шу одатини ёмон кўтар, у гапирди дегунча бурнини жийиргувчи эди. Ҳозир иккалари ёлғиз бўлганликларидан, ноилож:

— Қулогум сенда, — деди.

— Ўзинг биласан, бизлар кичикроқ бир элатдан

дунёга машхур бир подшоликка элчи бўлиб кетяпмиз. Қовуштириш ҳам, бузиб кетиш ҳам шу элчига боғлик. Бутун қорақалпоқ элида энг бахтли одамлар иккаламиз эканмиз. Биринчи қорақалпоқ шажарасида ҳам жангномада ҳам иккаламизнинг номимиз қолади. Келгуси авлод номимизни афсонавий Маман бийнинг номи билан бир қаторга қўяди. Қадимги замонда ўтган Мадрайим бий, Мовлон сариқ деган доно боболаримиз доно бўлганликлари сабабли биринчи хоннинг қалдирғоч юборган биринчи элчилари бўлишган экан, деб гапириб юришади. Сен ниҳоятда уддабурон йигитсан. Сенинг кўзингдан ҳеч нарса қочиб кутулмайди. Чечанлигинг олдида бош эгаман.

Мадрайимнинг ўз бошига тушадиган тошни бировнинг бошига оғдириб юбориш одати борлигини Мовлон яхши билар эди. Ҳозир ҳам унинг муддаоси нималигини билиш учун сабр билан кутди.

— Ҳа, Мовлон, — деб гапида давом этди Мадрайим.— Сенинг галга чечанлигинг олдида бош эгиб, кўлимдаги номани сенга берсам, сен олиб борсанг, деган қарорга келдим.

Мовлон елкасини қашиди. «Ёпирай-а? Бу нечук менга бош эгади? Йўқ-йўқ, бу бир шум ниятни кўнглига туккан. Номани олиб юришда бир хатар борга ўхшайди...»

— Ҳа, Мадрайим бий, — деди у охири бетоқатлик билан. — Хат сенга топширилган эди-ку, нега энди ундан воз кечмоқчи бўлдинг?

— Сабабини айтдим-ку, сен гапга чечан йигитсан...

— Мадрайим, — деди Мовлон сал гинали оҳангда. — Ўзини тик тутган одам қўланкасининг қийшиқлигидан қўрқмайди. Шу дақиқага қадар ёмон одатларим қўзиб, номани сендалигига файирлигим келиб келаётган эдим. Сен Хивадан изимиздан қувиб чиққан таъқибчилар етиб келиб, бизни тутиб олишса, хат бошимга бало бўлмасин, деб уни менга бермоқчи бўляпсан. Шундайми?

Мадрайим унинг далилини инкор этгудек гап тополмаганидан, қийиқ кўзларини қисиб, кулди.

— Шунга яқинроқ.

— Менимча, энди иккаламиз ҳам янги одам бўлдик, Мадрайим. Бўлмаса, бир-биrimизга тушунмай, қанча ёмонликлар қиласа эдик. Бундай чуқуроқ ўйлаб кўрсак, бизнинг бир-биrimизга қиладиган ёмонлигимиз халқимиз учун кони зиён экан.

— Буни қаердан биласан?

— Ўзимни ўзим синаб билдим. Мен Эрназар олакўздан хафа бўлиб юриб, унинг қилаётган ишларига қанча зарар етказмадим.

— Энди толеингдан хурсандмисан?

— Бутун халқим тақдирига алоқадор иш билан кетаётганимдан хурсандман.

— Мен ҳам шундайман.

Улар шундай очилишиб, бутунга қадар бошларидан кечирган воқеаларини эслашиб эгизак қўзилардай қувнашиб, боши-кети кўринмайдиган йўлдан чиқиб қолиши. Эгаларининг феъли тузалиб, тотув гаплашиб кетишаётганини сезгандай, тилсиз отлар ҳам бошларини ёнма-ён қилиб, ё ўзиб кетмай, ё орқада қолмай, кенг қозоқ даласини тўшидан босиб, илгарилаб кетишяпти.

Орол денгизини биратўла орқада қолдириб, тўғри орқага буриладиган ерга яқинлашганларида осмонда кўчманчи булат пайдо бўлди-да, бирдан момақалдироқ гумбурлаб, чақмоқ чақа бошлади. Farb томондан сурилиб келаётган ўткинчи қора булутнинг ёғиб ўтишини сезиб, ҳам уст-бошларини ивитмаслик, ҳам отларига дам бериш мақсадида йўлдан четдаги қора чўгирамага ўхшаб ўсган қалин тўранғилнинг тагига олишди ўзларини.

Осмон биратўла остин-устун бўлиб, чатнаб-чатнаб гулдураганидан кейин чепаклаб қўйгандай ёмғир ёғиб, тиниб, тўранғилнинг шохлари орасидан томчилай бошлаганида, улар отларига миниш ҳаракатига тушишли.

— Ие, отликлар! — деб юборди Мадрайим. Иккалала-ри ҳам ҳовлиқишиб, отларини тўранғилнинг тагига тортиши. Отларнинг оёқлари орасидан мўралаб турган Мовлон шивирлади:

— Лъянатилар, олти киши экан. Олдиндагисини та-nidim, Қосим. Бизнинг уйимизда бўлган «Оға бий» зиёфатида қулоги кесилган ўғри эсингдами? Худди ўшанинг ўзи! Қулоги йўқлигидан таниб қолдим. Пайқаяпсанми, бизнинг изимизни кўриб, шу томонга бурилиши. Нима қиласиз?

— Отларимиз дам олди, қочсак етишолмайди.

— Ҳайда унда!

Иккалалари тенгдан отларига иргиб миниб, тўғри орқага йўл олишди-да, қамчига зўр беришди. Уларга энг кучли ва йўрга отлар берилган эди. Қамчи зарбига чи-

долмай, тоғ кийигидай елиб, қувиб келаётганлар: «Ҳов ана!» — дейишгунча, орани анча узоклаштириб қўйишидди.

Қувиб келаётганлардан иккитасининг оти ҳам жуда йўрға, учқур экан. Йўлни яхши билгани учун буларга дарров етиб олди.

— Мадрайим, — деди Мовлон кетидан кўзини узмай.— Тўрттаси анча узоқда қолиб кетди, тўхтаб, мановилар билан олишмаймизми?

— Яна ҳам чарчашсин.

Қувиб келаётганлар уста йилқичилардай, отларининг бўйнига арқон боғлаб, сиртмоқли томонини қўлларида ушлаб, сал яқин қолса, ташлашга тайёр бўлиб келишяпти.

Иккалалари қувиб келаётганларнинг нима қилмоқчи бўлишаёттанини бир-бирларига имо-ишора билан тушунириб, қўлларига пичноқ олишидди. Орани жуда яқинлатиб, келиб, қувиб келаётганлардан бири Мовлоннинг устига арқон ташлади. Худди шуни кутиб, огоҳлик билан келаётган Мовлон арқонни сиртмоқли жойидан илиб ушлади-да, қўйиб юбормай; ўзига тортиб, орадаги масофа бир найза ургулик қолганда, қўлидаги сиртмоқни эгасининг ўзига улоқтириди, қувиб келаётган рақибининг бошига осонгина илди. Душман бундай бўлишини ўйламаган бўлса керак, бўйнига тушган арқонга осиламан, деб найзасини тушириб юборди. Қосим шеригига ёрдам бераман, деб қайрилди. Мовлон арқонни маҳкам ушлаб, отини тўсатдан орқага бурган эди, қувлаб келаётган одам отининг орқасига қулаб тушди. Арқон Мовлоннинг қўлидан чиқиб, отининг ёнида судралиб кетаётган душманга эргашиб кетди.

Улар иккалалари Қосимни ўраб олмоқчи бўлиб туришган эди, орқадан елдай учиб келаётган отлиқларнинг қораси кўринди.

Шерикларига кўзи тушиши билан кучга кириб кетган Қосим мисли бургут бўлиб Мовлонга ташланди-да, пичноқ тутган қўлини ушлаб олди. Мовлон иккинчи қўли билан унинг пичноқли қўлига осилиб, иккаласи қучоқлашиб отдан қулашди.

— Мадрайим, — деб бақирди Мовлон, — сен менга қарама, қоч. Орқадагилар қувиб етишолмайди. Фақат Қосимнинг отини пичноқлаб кетсанг бас.

Мадрайим орқадагиларнинг яқинлашиб қолишганини кўриб, иккиланиб турмай:

— Мовлон, мен кетдим, сенга худо ёр бўлсин, номани иккаламизнинг номимиздан топшираман, — деди-да, Қосимнинг отини етакка олиб, орқага қараб елиб кетди.

Ҳалкумидан бўғаётган Қосимнинг темир панжалари ни зўрга ёзиб, Мовлон Мадрайимнинг кетидан бақирди.

— Рози бўл, сенга худо ёр бўлсин!..

20

Амударёning қўйилиш томонининг ёзи иссиқ, қуёшли бўлади. Шунга қарамай, аҳолисининг кун кўриши бир ҳолатда. Ўзаро низосиз, жанжалсиз ўтган кунлари кам бўлади.

Эрназар кенагаснинг элчи бўлиб бориб, сотқинга айлангани барчанинг юрагига кутқу, бошига қулфат солди. Эл Қозоқдарё кўргонини мўлжалга олиб, кўчидбиди. Эрназар олакўз билан Зарлик элига содик бийларни, аскарбошиларини тўплаб, кўргонни тезроқ битказиш учун тинмай югур-югурда. Абдураҳмон ўз йигитлари билан туркман, қозоқ сарбозларига бошчилик қилиб, куну тун ишни тўхтатмайди.

Бутун юрт елиб-югуради...

Ҳеч нарсага қарамай қурилишни оралаб юрган Олакўзнинг қулогига аллакимнинг «Шўнгқи келяпти», деган овози чалинди. Эрназар шартта овоз келган томонга ўгирилди...

— Яшин урсин у лаънатини, — деб Шўнгқи йиғламсиради... — Олакўз билан оға-инисан, айғоқчи бўлиб келгансан, деб кечасию кундузи оч қўйиб, бир жойга қаматиб, савалатди.

Шўнгқининг ранг-рўйидан йўл қоққани билан оч қолмаганини пайқаган Эрназар бурнини жийирди.

— Энди бу ёгини эшиг, — деди Шўнгқи унинг энсаси қотганига эътибор бермай. — Унга сени жўрттага ёмонладим. Ишонди. Бизга хизмат қиласан, деб қорнимни ҳам тўйғазди.

— Охири нима бўлди?

— Кенагасни ўлдиролмадим. Доим бир тўда одамларнинг ўргасида юради. Аммо энг муҳим янгилик шуки, бундан кейинги душанбада уч мингдан ошикроқ хон лашкари бизнинг устимизга юриш қиласан эмиш.

— Шуни билдириб туриб, сени қандай омон юборди экан?

Шўнгқи мийифида кулди.

— Ростини айтсам уришмассиз, оға. Эрназар кенагас менга бизнинг айгоқчимиз бўл, деди. Аввалига қўнмоқчи эмас эдим. Ўйлаб кўрсам, бу тўғри келмас экан. Айтмоқчи, Мұҳаммадкаримни ҳам ўша ерда кўрдим.

— Уйи куйсин лаънатининг. Умр бўйи кўрсичқон бўлиб яшаган бобоси Жунсоқол аралашиб, йўлдан оздириган бўлса керак-да уни.

— Жунсоқолни ўлдириб келаман.

Эрназар индамай нари кетди-да, Зарликнинг олдига бориб, Шўнгқининг топиб келган хабарига қўра келаси душанбада бўладиган юришни маълум қилди. Шундай бўлишига ҳаммаларининг кўзлари етиб турган бўлса ҳам, барибир одамлар таҳликага тушишди, бор куч-қувватларини ишга солиб, Хиванинг уч минглик лашкарини бу кўргонга киргизмасликка қарор қилишди.

Шундай қилиб, Қозоқдарё қўргонининг кам-каталагига қараб, Зарлик хон билан бирга юзта мерган қолдирдилди-да, қолтганларни бошлаб, Олакўз сал нарида тупроқкўргон қургани кетди.

Душманнинг бостириб келиши тахмин қилинаётган йўлнинг бўйидан белгиланган бу қўргонга «Қир қалья» деб ном берилди. Ҳамма ёпирилиб иш бошлади. Икки томонга ҳам ростини айтиб ишонтиrolган Шўнгқи аллақаёқдан хурсанд чопиб келиб, кўпчиликка қичқирди:

— Сотқин Мұҳаммадкаримнинг бобосини ўлдиридим!

Шўнгқига ҳеч ким эътибор бермади. Шундан сўнг у оёғини узангига тираб, чеккароқдаги уйилган тупроқнинг устига чиқди-да, ўлиб-қутулиб ишлаётгандарга тиржайиб гапирди:

— Одамларга ҳайронман, сира... рост гапирсанг ишонишмайди-я? Энди фақат рост гапираман. Одамлар бу дунёда ҳақиқат йўқ, деб нолишади. Бу тўғримас. Кенагасга Олакўз мени айгоқчи қилиб юборганини айтдим. Олакўздан кенагаснинг айгоқчим бўл, деганини яширмадим. Шу ҳақиқатми? Душанбада Хивадан уч минг кишилик лашкар йўлга чиқиши ҳам ҳақиқатми... Энди қайси томон енгса, мен ўша томонда бўламан. Бу ҳақиқатни ҳам ҳеч кимдан яширмайман.

Катта мис идишда сув олиб келаётган Гулзебо Шўнгқи турган тепаликнинг тагига келиб тўнфиллади:

— Йигит, нималар деб валдираяпсан?

— Э, асти сўрама! — деб Шўнгқи гапни бошқа томонга бурди. — Қозоқдарё қўргонини қора олиб келаётган халқقا зиён етказмаслик учун шу қўргонни бошлаттирган Эрназар оғанинг катта ақлига таҳсиллар ўқиб турибман. Бизда одамларни ўйлаш, ҳурмат қилиш йўқ. Бўлмаса шу қўргонга «Эрназарнинг қир қалъаси» деб ном кўйилса қандай яхши бўлар эди.

— Ҳой, кўп сайрайвермасанг-чи! — деди қазув ёнидан юриб келаётган юзбошилардан бири.

Шўнгқи пастга тушиб, Гулзебонинг орқасидан мис идишни олди-да, жўмрагини оғзига тутиб, узоқ сув ичди.

— Раҳмат, гўзал!

Гулзебо унга ўқрайиб қаради-да, идишини кўтариб йўлига кетди. Чукур қазиётган йигитларни айланиб сув ичирди. Кейин катта чукурнинг тепасида турган Эрназарнинг ёнига борди.

— Олакўз, — деди у атрофдагиларнинг эшитиб қолишидан хавфсираб. — Ҳакка мижозли Шўнгқига кўпам ишонаверма.

— Одамларга тезроқ сув етказ.

— Ҳурган итдан думини ликиллатган ит хавфлироқ.

— Қўй, кўп галираверма!

Унинг гийбатни ёқтираслигини биладиган Гулзебо қайтиб индамади, сув идишини кўтариб йўлига кетаверди.

Душанба яқинлашган сайин «Қир қалъа» қўргонида иш қизигандан қизиб кетди. Мўлжалланган ишлар ҳали битиб ултурмай, чивинли кечаларнинг бирида, айни хуфтон пайтида атрофни душман лашкари эгаллади, устустига милтиқлар отилди.

Одамлар шошиб қолди, ҳамма у ёқдан-бу ёққа югуриб, олатасир бўлиб кетди.

Икки томон ҳам бир-бирининг кучини аниқ билмагани учун салдан кейин милтиқ овози тўхтаб, туннинг иккинчи ярми бир-бирини пойлаш билан тинч ўтди. Аzonда ҳам бир-бирини кутиш давом этди.

Бундай ҳолатнинг хавфлилиги шундаки, ҳужумни кута-кута чарчаб, энди дам олишга ётганда, иккинчи тараф ҳужумга ўтиб қолади.

Олакўз бир нафас ҳам тинмай, хандақ бўйлаб мерганларни айланиб, галириб юрибди:

— Мерганлар, биродарлар, бахтсизликдан қўрқсан баҳтили бўлолмайди, қўрқманлар... соғ бўлинглар! Кин-

дик қонимиз тўкилган тупроғимизни душман босиб ол-
масин!

Раҳмонберди билан ёнма-ён пистирмада ётган
Шўнгқи уни мақтанчоқлик билан чақирди:

— Эрназар оға, олиб келган хабаримга қойил қол-
дингми?

Олакўз таққа тўхтаб, унга гумонсираб ўтирилиб қара-
ди. Шўнгқи тортинмай, сўррайган бурнининг учини
қисиб туриб жилмайди.

— Ҳовлиқма, Эрназар оға, енгамиз.

Олакўз иккита мерганини душманинг кучини билиб
келишга жўнатган эди. Уларнинг чуқурдан ошиб ўтиб
келишаётганини кўриб, олдиларини кесиб чиқди.

— Эрназар оға, — деб шивирлади биттаси. — Душман
лашқари иккига бўлинди. Бир тўпи кенагас билан Сойиб-
назар бошчилигига Қозоқдарё қўргонига қараб кетди.

Олакўз ўйлаб кўришга ҳам вақтини кетказиб ўтир-
май, кетига бурилиб, ўзига тикилиб турган митти
кўзларни кўрди-да, уни имлаб ёнига чақирди. Шўнгқи
устининг чангини ҳам қоқмасдан югуриб келди.

— Абди бий, — деди Эрназар кетидан қолмай эрга-
шиб юрган ориқ аскарбошига. — Шўнгқини,
Раҳмонбердини ёнингга олиб, қўргонга югар. Зарлик
хонга айт, эҳтиёт бўлсин, овулдаги бор эркак зотини
душманга қарши қўйсин.

— Яхши, — деди-да, Шўнгқи кетига ўтирилиб, ово-
зининг борича Раҳмонбердининг отини айтиб чақирди.

У қўргоннинг орқа дарвозасидан чиқиши билан қибла
томондан душман лашқари ҳужумга ўтди.

Бир нафасда қасир-қусур отишма, шақ-شاқ найзала-
шиш авжига минди. Ўқдан учганларни, найза тегиб ё
қилич кесиб қулаганларни йигиб олишга имкон бўлмай,
икки томондан дод-вой қылганларнинг ҳисоби бўлмади.

Абдураҳмон бошчилигидаги йигитлар аҳвол жиддий-
лашганини фаҳмлаб, ўлар-қоларига қарамай, душманинг
устига шиддат билан ташланиши. Душман улар-
нинг шиддатли ҳамлаларига бардош беролмай, пистирмалари-
дан гурра-гурра чиқиб, орқага қараб чекина бошла-
ди. Бундан руҳланган мерганлар уларнинг яна сал нари
бориб, яширин ҳужум режасини тузиб олишларига им-
кон бермай, қувиб кетавериши. Ҳали урушга аралаш-
май, аскарбошисини қўриқлаб турган душманинг сара
отлиқлари бирдан олға интилиб, уруш яна қизиди, мисли

кўрилмаган даражада кескинлашиб, от устидан йиқитиш, қиличлашиш, найза уриш, ҳатто муштлашиш, юлишиш бошланиб кетди...

Гоҳ Абдураҳмоннинг, гоҳ Эрназарнинг қий-чув кўтариб, мадад берганлари эшитилади. Абдураҳмонда ғайри-табиий бир куч пайдо бўлиб, дам ўнгдан, дам чапдан қилич сермаб, душманни тўхтовсиз қулатиб турганига ҳамма қойил қолди. Бошқалар ҳам ундан ўрнак олиб, бор кучи билан олишмоқда. Душман яна чекина бошлаганида уларга беш юз навкар келиб қўшилди. Ҳозиргина қочишга ковак қидириб турган душман навкарларига жон кириб, яна ҳужумга ўтди. Мерғанлари ваҳимага тушиб қолмаслиги учун Эрназар уларни оралаб чопиб, қий-чув солади.

— Дўстлар, жигарларим, душманнинг энг сўнгги кучи келиб қўшилди. Яна бир шиддат билан ҳужум қилсаларинг, душман енгилади, қочиш пайига тушади.

Эрназар чопиб кетаётиб Абдураҳмоннинг тўрт-беш отлиқ қуршовида қолганини кўрди. Жон-жаҳди билан унга ёрдамга шошилди. Эрназар яқинлашганда, қараса, уни кўриб қочадиган душман навкарлари қиличларини ўқталиб, унга ҳамла қилиб келишяпти. Қиличбозлик, найзабозлик кезларида илондай буралиб чопиб, эгасининг икки ёқлаб қилич сермашига имкон тудириб бериб турдиган оқ бўз оти яна ўшандай эпчилик билан душман отликлари орасидан уни олиб ўтди. Эрназарнинг икки ёнида душманнинг икки отлиги отдан қулади. Аммо Эрназар Абдураҳмонни қутқариб улгурмади. Унинг оёқлари узангода қолиб, отининг судровида кетди. Бир маҳал Эрназар орқасидан қувиб етди, аммо фойдаси бўлмади. Абдураҳмон аллақачон жон таслим қилиб бўлган экан. Унинг жасадини душман ичидаги қолдиргиси келмай, оддига ўнгариб келаётган эди, мерғанларнинг гурра-гурра «Қир қалъага» чекинаётганини кўриб қолди.

Аммо душман ҳам энди бостириб келишга журъат қилмади.

Кун ботди.

Эрназар барча аскарбошиларини тўплаб, Абдураҳмонни «Қир қалъа»га кўмганидан кейин ўз тарафдорлари ўртасида саросима ҳали босилмаганини сездими, туни билан кетларига юриб, Қозоқдарё қўргонида қолган Зарликларга бориб қўшилишни буюрди.

Бу бўйруқ саросимани яна ҳам кучайтирди, низо

пайдо бўлди. Баъзи бирорлар «Қир қалъа»ни ташлаб чекиниш, бутунлай таслим бўлиш билан баробар бўлади, ҳамманинг руҳи тушиб кетади, деб исбот қилишга ҳаракат қилса, Абдураҳмондай содик дўстларидан айрилиб, юраги туздай ачишиб ётган Эрназарнинг гапини ҳозир қайтариш душманлик бўлади, деган фикрни илгари суриб, чекиниш тарафига ўтдилар. Жаҳли чиқиб турган Эрназар гапига кирмаганларнинг айримларини ҳатто қамчилаб ҳам ташлади. Аммо бу билан низо босилмади, қайтага ўзаро бос-ҳа-бос кўтарилиб, аскарбошиларнинг кўпчилиги норозиликка қарамай, «Қир қалъа»ни ташлаб чиқиб кетишга шошилишди.

Тонгга яқин «Қир қалъа» қўргони бутунлай бўшади.

Душман лашкари ҳали уйқудами ё бўлмаса буларнинг сирларидан воқиф бўлиб қолиб, Қозоқдарё қўргони томонга булардан олдин кетиб қолишганми, милтиқ овози мутлақо эшитилмади.

Ўртадаги талатўполоннинг ичидаги отларга озиқ-овқатларни юклаб, мерганлар билан бирга келаётган Гулзебо Олакўзниң ёнига келди.

— Эл оғаси, юрагим дукиллаб, қандайдир ёмон нарсани сезиб туриби.

— Қисқа қил, нима демоқчисан?

— Ҳозирги шароитдан фойдаланиб, ёнингга содик йигитларингдан ол-да, тўппа-тўғри Даشت қипчоқ томонга юр. Ёрдам олиб кел, бўлмаса...

— Ҳой, ақли қисқа! Агар Олакўз элни ташлаб кетса, парокандалик бошланишини билмайсанми? Кимни хоҳласанг тег, қаршилик қўлмайман.

— Сезяпсанми, аскарбошиларинг орасидан ҳам, мерганларинг орасидан ҳам бирлик қочди.

Жаҳли чиқиб турган Эрназар Гулзебонинг ачинганидан гапираётганини тушунмай, тепасига ўдағайлаб бориб, яғринига икки марта қамчи тортиб юборди.

Гулзебо бўйинин силаб, ўзини ҳимоя қилар экан, яна ёлборди:

— Сўзимга кир, Олакўзим.

Эрназар унинг гапига қулоқ солмай, отини елдай учириб олдинга ўтиб кетаётган эди, кунчиқар томондан қўлини силкитиб келаётган якка отлиқни кўриб қолди. Отини жиловидан тортди.

Бу отлиқ унинг орқа томондан пойлаб турган мергани эди. У ҳали етиб келар-келмас ҳовлиқиб хабар қилди:

Бўрчи тоғининг усти билан рус савдогарлари ўтиб кетаётган экан.

— Қрим уруши тамом бўлибдими, суриштириб кўрдингми? — деб сўради ундан Эрназар.

— Тамом бўлибди.

— Кимлар енгибди?

— Билмадим, — деди хабарчи.

Эрназар мерганини сўкиб, отининг боши демай, кўзи демай қамчилаб, Бўрчи тоғига қараб елиб кетди. Шу кешида тонг палласида уларнинг тўхтаган жойларига етиб олиб, ўзини тез-тез таништириди-да, мақсадини айтди.

— Албатта бизнинг солдатларимиз енгади-да! — деди рус савдогар гердайиб. — Фақат беш юз минг нафар аскаримиздан жудо бўлдик, холос.

Бу хабар Эрназарни хурсанд қилган бўлса ҳам, жавобнинг ноаниқлиги унча қаноатлантирилди. Аникроқ жавоб беришни илтимос қилган эди, савдогар бирон қўшимча гап айттолмади.

Эрназар кайфи тушиброқ қайтиб, Қозоқдарё қўргонига яқинлашиб қолганида Шўнгқи яна йўлини кесиб чиқди.

— Тамом бўлдик, тамом!

Олакўз унинг кўкрагига найзасини қадаб сўради:

— Тезроқ гапира қолсанг-чи!

— Тамом бўлдик, Эрназар оға, тамом бўлдик! — Шўнгқининг пешанасини қават-қават ажин босиб, йифлаб юборди.

— Эрназар оға, Зарлик хонни асир олишди. Муҳаммадкарим юзбоши тутиб олиб кетди.

Эрназарнинг кўзлари косасидан чиқиб кетай деди.

— Нима дединг?!

— Топшириғингни Зарлик хонга ўша заҳоти етказдим. Зарлик хон чидамаганидан ёнига Абди бийни олиб, душманга қарши отланди. Шунинг орасида аллаким: «Эрназар олакўз қочди, бошини омон сақлаб қолиш учун тўғри ўрисларнинг тарафига қочди!» — деб қичқириб қолди. Бир вақт қарасам, Муҳаммадкарим хонга яқинлашиб қолди. Унга Абди бийнинг кўзи тушиши билан жонланиб, ёнидағи бехабар қолган Зарлик хоннинг қоқ елкасига найзасини санчди-да, отидан қийшайтириди...

Эрназар миясидан яшин ургандай, аъзойи бадани ловиллаб, Шўнгқининг улардан қандай ажралиб қолганини ҳам сўрамай:

— Мерганлар! — деб қиличини баланд күтариб, шовқин күтарди. — Олға! Кримда уруш тўхтабди! Энди бизга ёрдам келади.

Унга содик қолган аскарбошилар, бийлар, мерганлар тўдаси унинг кетидан эргашди.

«Қозоқдарё» қўргонига ҳар тарафдан икки мингдан ортиқ хонадон кўчиб келган эди. Душманнинг довруги ҳаммани оёққа турғизди. Жафокаш инсон борки, қўлига яроғ олиб, тўп-тўп бўлиб, қўргоннинг ичидаги айланиб юрибди.

Эрназар халқнинг душманга қарши бундай газаб билан бирлашганини ҳали кўрмаган эди.

— Халойиқ, қадрдонларим! — деди у йўғон овоз билан гулдураб. — Ишингизга, файратингизга баракалла! Бахтимизни поймол қилиш учун келган душманга қарши яроғ кўтариш — она тупроғимизнинг буйруғи, ота-боболаримиз руҳининг буйруғи!

Эрназар бир ерда турмай, тинмай от қамчилаб юрибди. Чаққон оқ бўз аргумоқ одатдагидай дам отлиқларнинг, дам пиёдаларнинг орасидан илондай буралиб ўтиб, чопиб юрибди. Унинг халққа қаратса мурожаати борган сари баландроқ, ишончлироқ жаранглай бошлади.

— Халойиқ, қадрдонларим! Душманга қарши мардона туринглар, уринглар, ўлдиринглар! Буни биздан она тупроғимиз талаб қилмоқда, ота-боболаримиз руҳи талаб қилмоқда...

Буни эшитган одамлар ҳам унга жавобан:

— Олакўз, биз сен билан ҳамдаммиз!

— Киндик қонимиз томган азиз тупроғимизни душманга бериб қўймаймиз, — деб қичқириб қолишарди.

Душман лашкари қора туман бўлиб қоплаб келса ҳам халқнинг газабда бардамлигини кўриб, ўринисиз хужум қилишга қўрқди, қўргонни қамал қилиб ўраб олди. Қамал эртасига ҳам давом этди...

Икки кун, уч кун, тўрт кун, беш кун... Ўн кун... ўн беш кун ўтди... Қамал давом этаверди...

21

Бахти тойғаннинг аталага тиши синади. Исиниш учун ёққан ўти ўзининг уст-бошини куйдиради, этагига қўғирмоч солсанг, тўкиб юборади...

Қорақалпоқларда ҳам шундай ҳолат юз берди. Улар

кatta умид боғлаган мададкорлар лашкари, қурол-яроғи озиқ-овқати, пул харажати уруш туфайли камайиб қолғанлиги ҳамда подшо саройидаги бошбошдоқлик сабабли, бунинг устига устак дәхқонлар ўртасида норозиликнинг кучайиши, подшоликни қўлламаслиги туфайли Крим урушида анча-мунча нарсаларда ютқазиб қўйди Натижада Қора денгизда ҳарбий флотини сақламайдига Турсияга Бессарабиянинг бир қисмини берадиган, Аланд ороллари шаҳар солиш ҳуқуқидан воз кечишга имз чекди. Молдавия, Валахия ҳамда Сербия устидан катта давлатларнинг ҳукмронлигини сақлаб қолинишига розилик берди.

Бундай аҳвол подшо саройидаги казо-казоларини ҳайрон қолдирди, мияларини ғовлатиб юборди. Бунини устига-устак Швеция, Пруссия, Австрия мамлакатларининг рус подшолигига душманлиги авж олиб, янги уруш бошланиши хавфи яна ҳам кучайди. Шунинг учун ҳам подшо саройида аввалги илтимосларини қўзғаш у ёқда турсин, янгиларини ўйлаб кўришга имконият қолмади. Бундан ташқари, Кавказда имом Шомил бошчилигига тоғ ҳалқларининг қўзғолони ҳали ҳам давом этмоқда эди.

Қорақалпоқларнинг арз-ҳолини подшо саройига етказиши лозим бўлган Оренбург губернаторининг ташвиши бошидан ошиб ётишининг сабабларидан бири ҳам шу эди...

Ё қўмондонга қайта эслатиб, ё бўлмаса Оренбург генерал-губернаторининг қулай вақтини топиб, уни қўзғатиб турадиган Михайлов бўлса Закавказье тоғларида сўнгги ўққа учган ерида жон таслим қилди. Ҳар қандай шароитда ҳам Михайловга танишлигига умиди катта Тенгел уйнинг бошида ўтириб, худога ҳар қанча илтижо қилгани билан бир иш чиқара олмай, уни дафн этганидан кейин ўз тўдасига қўшилиш имкониятидан ҳам маҳрум бўлиб қолди. Михайловнинг ўрнига тайинланган офицер Тенгелни илгариги ўрнига қайтариб олиш у ёқда турсин, кейинги муваффақиятсизликларининг барчасига уни сабабчи билиб, ўлдириб юбормоқчи бўлди. Лекин унинг баҳтига Тенгелни яхши биладиганлар ўртага тушиб, жонини омон сақлаб қолишиди. У боши-охири қўринмайдиган тоғлар орасида отсиз, озиқсиз ёлғиз қолиб кетаверди.

Инсон боласига хос бир одат — у ҳамиша орзу билан яшайди, битта орзусига эришса, янги бир орзуси пайдо бўлади...

Қаллибек учун кейинги вақтларда турклар орзу бўлиб қолган эди. У Тенгелни ухлатиб қочганида, дара ва ўнгирлар билан юриб, қашқирдан кўрқдан ҳайвондай теварак-атрофига олазарак аланглаб юриб-юриб оқ мўйлов, кепчикдай қизил юзли, оғзи катта аскарбошига дуч келиб қолди. Лашкарбоши унинг бошидан оёғигача бир разм солди-да, тепасида қилич ўқталиб турган қоп-қора, ўроқ бурун навкарига қирғий қараш қилди:

— Догистонликмикан? Шомилнинг муридларидан эмасмикан?

Қаллибек унинг сал бузилган туркий тилига тушуниб, жавоб қайтарди.

— Мен қорақалпоқман.

Лашкарбоши елкасини қисди. Ўроқ бурунли навкар бир кўли билан Қаллибекнинг елкасидан туртиб, тепасида ўқталиб турган қиличига ишора қилди.

— Манови нима?

— Қилич, — деди Қаллибек ўзини қўлга олиб.

Ўроқ бурун навкар лашкарбошига қараб туржайди, лашкарбоши Қаллибекнинг тилига қийинчилик билан тушунса ҳам заҳар сочиб, ўйнаб турган кўзларига тик қаради.

— Тўгрисини гапир, оққулоқларнинг айгоқчисимисан? Бўлмаса улардан қандай янгилик олиб келдинг?

Қаллибек уруш қоидасини яхши билса ҳам бу томонга ўз ихтиёри билан ўтгани, тилларига тушунадиган бўлгани учун бундай терғовга тушаман, деб ўйламаган эди.

— Ўзим келдим, — деди бир оз хижолат тортиб. — Барча эшикларни очишга ярагудек олтин калит излаб келдим. Яъни, сизлардан хунар, билим ўрганай деб келдим.

Лашкарбошининг малла юзи тундлашди, ёнидагиларга қараб иржайди. Аммо унинг чехрасидан ҳамон заҳар ёғилиб турарди.

— Ўрислар ҳам бало, тилимизни ўргатиб, биз билмаган халқнинг номини қўйиб юборишади жосусларини бу томонга.

Бу гап Қаллибекнинг иззат-нафсига тегиб кетди, шунинг учун ҳам уларга қўйиб-пишиб ўз халқи тўғрисида гапириб берди ва келишдан муддаосини яна қайтарди.

Лашкарбоши гарчи унинг гапини бўлмай тинглаган бўлса ҳам кўзларини чақчайтириб, ўроқ бурунли шеригига:

— Сен гаплашиб кўр-чи, — деди.

Лашкарбошининг хулқ-авторини, имо-ишорасини яхши тушунадиган ўроқ бурун Қаллибекнинг елкасига бургутдай панжа уриб, орқасига тепиб юборди-да, кейин чалқанчасига йиқитиб, ифлос товони билан бурнини босди.

— Ростингни айт, ўрисларнинг жосусимисан?

— Жосус эмасман!

Ўроқ бурун ўша туришини ўзгартирмай, лашкарбоншига қаради. Лашкарбоши эса унга эътибор бермади, ҳозиргина ёнига келган инглиз маслаҳатчиси билан қаёққадир кета туриб, бепарволик билан:

— Нима қилсанг, ихтиёр ўзингда, — деди.

Ихтиёр тўлалигича ўз қўлига ўтган ўроқ бурун товонини Қаллибекнинг бурнига қаттикроқ босди.

— Охирги марта огоҳлантираман, ўрисларнинг жосусимисан, де!

— Жосус эмасман! Мусулмонман — ла илаҳа...

Ўроқ бурун оёгини силтаб юборди, Қаллибекнинг гўштдор бурни сидирилиб, афт-башараси қора қонга беланди. Лашкарбошининг ёнида ўроқ буруннинг оёғидан кўзини узмай бораётган инглиз маслаҳатчиси йўлидан таққа тўхтади.

— Бу қанақаси бўлди? — деди-да, югуриб келиб, Қаллибекнинг сидирилиб кетган бурнини ўрнига сурис кўйди. — Одамларни бир-биридан бурнига қараб ажратилиди, шуни биласизларми? Бу йигит энди бутунлай бошқача бўлиб қолди. — У Қаллибекнинг бурнини яна сал тўғрилаган бўлди-да, халтасидан дорили шиша чиқариб, бурнининг атрофига томизди. — Сира ажабланадиган ери йўқ. Масалан, менинг бурнимни сенга, сенинг бурнингни менга қўндирилса, биз ҳам ўзгарамиз-кўяшимиз. — Шундай деб маслаҳатчи интичка қўлини ўроқ буруннинг кенг елкасига кўйди. — Мирзам, энди сен буни ўлдирмай, менга бер.

— Нима қиласан?

— Қайтишда юкимни кўтарадиган ҳаммол қиласан.

Ўроқ бурун «пулини тўла» ишорасини қилди. Шу

пайт уларнинг олдиларидан худди ер тагидан чиққандай француз маслаҳатчиси пайдо бўлди.

— Мана сизга пул, — деб ўроқ буруннинг кафтига иккита кумуш танга ташлади. Бу одам турк тилини яхши билгучи эди; инглизнинг тушунмаслигидан фойдаланиб, йигитчани унга берма, — деди. — Агар берсанг, ютқазасан. Тилларингни билгани учун бу йигитни ўз юртига олиб бориб, яна бурнини ўзгартиради, кейин яна ўзларингга жосус қилиб жўнатади.

Инглиз гарчи унинг гапирганларини тушунмаган бўлса ҳам менга қарши бирон гап бўляпти, дёб гумон қилди ва чўнтағидан иккита олтин танга чиқарди:

— Мана, энди менга сотасан!

Ўроқ бурун французнинг яна чўнтағига қўл солаётганини кўриб иккиланиб турарди.

Бурнининг ачишиб оғришининг, устига устак, ўроқ буруннинг оёғи зилдай бўлиб босиб ётишига аранг чидаётган Қаллибек базўр нафас олиб, инграб ётарди. У шундоққина тепасида баҳоси кесилаётганидан бехабар. Кўзлари юмуқ, пастки лабини оғриқ зарбидан қаттиқ тишлаб олган...

22

Кун кўришнинг оғирлигига кўнишиб, етишмовчиликларга ўрганиб кетган қорақалпоқ халқи иккита бойлигидан хурсанд бўлиб юргувчи эди. Биринчиси, бошикети кўринмайдиган кенг далалари, иккинчиси, Амударёда ҳайқириб оқиб ётган чучук суви. Халқ Қозоқдарё Қўрғонига қамалиб қолганидан бери ўзини зиндонга тушгандай ҳис қиласлошлади. Кўралар, қора уйларга тутилган чий, чипталар қуёшнинг аёвсиз қиздиришига дош беролмай,чувриндиси чиқиб, тўкилиб кета бошлади. Чунки кун исигандан исиб, дўзах ўтидай мияларни ҳам қиздира бошлаган эди. Агар бирон шум ниятли одам битта гугурт чақиб ташласа борми, гур этиб бутун қўрғонни ўт олиб кетгудек.

Қамал ҳолати ҳамон давом этади.

Одамлар моллар билан аралашиб, бир тутам тоза ҳавога зор.

Кўпчилик от, моллар қуёшнинг тафтига чидолмай ташналиқ, очликдан тўп-тўпи билан ўла бошлади. Аммо қамал ҳолатининг тугашидан дарак йўқ.

Жазирама иссиқда тоза ҳаво етишмай, тоза сув бўлмай, қўргонда ичбуруқ касали авж олди. Кунига биринки одам бу касалдан кўз юмиб турди, аммо қамал ҳали-бери тугайдиганмас.

Бу аҳвол Эрназар олакўзниң юрак-бағрини ўртайди, аммо иложи йўқ. Назарида яна озгина сабр қилинса, душман ноилож чекинишга мажбур бўладигандай ё бўлмаса, олис сафарга кетган элчилари фаҳм-фаросатли Тенгел ҳамда Қаллибеклар билан бирга бир тўп мададкорлари бошлаб ёрдамга келиб, уларни қутқариб қоладигандай бўлиб туюлаверарди. Эрназар бундай яхшиликдан умидини узолмай гоҳ отлиқ, гоҳ пиёда худди чигирга кўшилган отдай, қўргон ичини айлангани айланган. Халқни руҳлантириш мақсадида қанча ишонарли гапларни топиб, уларда эртаги кунга ишонч уйғотишга ҳаракат қўлмасин, одамлар ҳаммасидан тўйди, ҳаммасидан чарчади. Аскарбошиларнинг кўпчилиги иш топмай, чекка-чеккада кийимларини ечиб, бит боқиб ўтирадиган одат чиқаришиди.

Бора-бора Эрназарнинг руҳлантирувчи сўзларига кулоқлар ўрганиб, ҳеч ким эътибор бермайдиган бўлиб қолди.

Бу кайфиятни тушунгандай, қўргоннинг дарё томонидан Бердақ шоир келиб, элга, одамларга аталган қўшиқлари, янги термалари билан халқда янгича руҳ, кайфият пайдо қилди.

Қамал ҳолати давом этаверди.

Отларнинг еми, молларнинг ўти биратўла соб бўлиб, уйларнинг чийларини, бетоб ётганларнинг кийимларини юлқиб, тирикни тирик талашга ўтганлар ҳам пайдо бўлди.

Қамал ҳолати ҳамон давом этарди...

Сабр-тоқати тугаган аскарбошилар, бийлар ҳар ердан Эрназарга дўқ уриб қўргонни очиб беришни талаб қила бошлашди. Эрназар уларни тинччишиб ҳар қанча уринмасин, қамал ҳали-бери тугамайдиганга ўшарди. Бетобларнинг сони борган сари кўпая бошлади, ўлик чиқариш кўпайди. Шунда ҳам қамал очилмади. Душман лашкари кунига бир-икки хуруж қилиб қўради-да, кейин яна орқасига қайтади. Сабр-тоқати тугаган душман бутун-эрта ҳафасаласи пир бўлиб кетиб қолса ажаб эмас, деган умид пайдо бўлган кунларнинг бирида дарвозанинг қоровуллари Эрназарнинг олдига югуриб келишиб, узоқда икки отлиқ қора ялов қўтариб келаётганини хабар

қилишди. Эрназарнинг ҳорғин кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Бутун вужудига қалтироқ туриб кетди. «Бири Хўжаназар бўлса-я», деган ҳаяжон тушди унинг юрагига.

Бахтсизликнинг ҳасратли яловини кўтариб келган «элчи»лар ҳузурига бориб гаплашиш у ёқда турсин, ҳатто кўргиси ҳам келмай, қоровулларнинг ёнига икки мерганни қўшиб, уларни отиб ташлашни буюрди. Шундай буйруқни бергач, кўрғон ичини айланиб, одатдагидек, одамларга тасалли беришга тутинди.

— Биродарлар, яна озгина чиданглар, ё душман чекинади, ё Даشت қипчоқдан ёрдам келади.

Эрназар довруқ солиб юргани билан қулоғи дарвоза томонда эди. Бир вақт ўқ овозини эшилди, юраги шув этиб кетди. «Хўжаназарим отилган бўлса-я?!»

Эрназар қоровуллардан бирининг яна ҳовлиқиб югуриб келаётганини кўриб, олдига етиб келгунича оёқ ташлашига разм солди. Чиндан ҳам Эрназарнинг қўрққанича борга ўхшайди: қоровул ёмон хабар олиб келаётганга ўхшаб туюлди.

— Эрназар оға, — деди мерган яқинлашар-яқинлашмас. — Дарвозага келганлар Мовлон билан Мадрайим экан. Биттасининг отини отган эдим, иккинчиси-ники хуркиб кетди. Шунда иккаласи ҳам отдан қулади. Бориб қарасак, иккаласи ҳам ўлик, аллақачон жон берган экан. Эгарга омонатгина боғлаб ўтқазиб қўйишган экан.

Эрназарга бу гап «ўғлинг Хўжаназарни отиб қўйдик» деган хабардан минг чандон оғир туюлди, йўқ, миясига яшин урилгандай бўлди. Кўзлари тиниб, бир дам нима қилишини билмай қолди.

Худди шу пайтда Сойибназар ташқарида қалъани гиргир айланниб, овози борича бақириб юради.

— Халойиқ, қамални ёриб чиқинглар! Эрназар олақўз ҳаммаларингни қириб юборади бунақада! Ҳозиргина у ўз элчилари Мовлон билан Мадрайимни оттириб ташлади!

Бу гапни эшигнлар ҳанг-манг бўлишиб, дарвозага қараб югуришди. Эрназар олақўз бир маҳал ўзига келиб халқда қандай кайфият пайдо бўлганини сезди-да, уларнинг йўлларини тўсди.

— Халойиқ, сотқинларга ишонманглар! Мовлон билан Мадрайимни ўzlари ўлдиришиб, эгарга боғлаб жўнатишибди!..

Эрназар уларни ҳар қанча ишонтиришга ҳаракат қил-

масин, ишонтириш қийин бўлди. Ноиложлигидан ўзига содик мерганлардан бошлаб дарвозанинг ёнига келди.

— Қадрдонларим, энди ўзимиз очамиз, аммо душманга қўл қовустирмаймиз!

— Душманга таслим бўлмаймиз! — деб шовқин кўтаришди мерганлар.

Қаҳри қаттиқ Хива хонининг аскарбошиси Эрназар кенагас ва Сойибназар бошчилигидаги барча қорақалпоқларни олдинга чиқариб қўйган эди.

Эрназар кенагас, Сойибназар ниятимиз амалга ошди, энди босинглар, дейиши билан икки тараф ҳам олдинга интилиб, дарвозанинг олдида кескин кураш бошланиб кетди. Бу сафар қўзғолончи қорақалпоқлар билан Хива хонининг лашкари эмас, Эрназар олакўз бир вақтлар бош бўлиб тузган «қорақалпоқ мерганлари»нинг икки Эрна-зарининг томонига бўлинган икки тўдасининг бир-бирига қарши уруши бошланди.

Қамал даврида димиқиб қолган халқ худди қўрадан чиқарилган молдай олдинга интилса ҳам бошсиз-оёқсиз кетди.

Гулзебо отлик мерганларнинг орасига кириб, душманга қарши ҳамла қилиб юрган бўлса ҳам иккала қўзи Шўнгқида. Унинг ўша охирги гапини эшитганидан бери унга ишонмайди. Шўнгқи бўлса худди Олакўзнинг қўланкасидай, унинг кетида изма-из юрибди. Олакўз қайси томонга отини сурса, бу ҳам отини ўша томонга суради. Унинг ҳаракатлари аста-секин гумонини ошириб, Гулзебо унга етиб олди.

— Ҳой Шўнгқи, отингни бу ёққа бур!

— Ҳой хотин, йўлимга кўндалант бўлма! — деб қичқириб, Шўнгқи яна Эрназарнинг кетидан елиб кетди.

Бир маҳал, кутилмагандан, иккала Эрназар бир-бирларига рўпарама-рўпара келиб қолишли. Улар бир-бирларига дуч келиб қолиб, қилич солишиб кетишгани ҳамманинг қўлини боғлаб, томошагўйга айлантириди-қўиди. Қорақалпоқ элини иккига бўлган эл оғалари халқнинг тақдири учун эмас, эртаклардаги каби икки ботирдек курашаётганга ўхашарди. Улар дам қўчқордай сузишади, дам хўроздай чўқилашишади, дам отларидан сакраб тушишиб ёқалашадиган бўлишади-да, кейин отга миниб, яна бир-бирларини қувиб кетишади...

Гўё урушнинг тақдирини шу иккаласи ҳал қиласидай, бошқалар тўхтаб қолишли.

Уларнинг отлари худди қучоқлашаёттандай, олдинги оёқларини кўтаришиб, яна тишлаша бошлашди. Эрназарлар қиличларини шақ-шақ уриштириб, бир-бирларини қўйвормай, тишларини фижирлатишади. Шу пайт Эрназар олакўз тисарилиб, тўнгиллади:

— Ҳой, уяти йўқ сотқин кенагас, сенга мерганликни ўргатганимда ўзимга қарши курашга отланишингни сира ўйламаган эканман-да!

Эрназар кенагас қиличини унинг қиличига тираб, мийифида кулиб жавоб қилди:

— Ақлсизлигингни энди тушунибсан, Олакўз! Ташла қиличингни! Ўғлинг Хўжаназар тутқундалиги ёдинга бўлсин. Ўз фарзандига меҳри йўқ одамнинг бошқаларга меҳр-оқибатли бўлолмаслигини халқ тушуниши ҳам ёдинга бўлсин. Осони шуки, менга яхшиликча бўйин эг. Хон олдида обрўйим бўлса, сени яна тирик олиб қоламан. Тушун, Олакўз!

Эрназар олакўз жаҳл билан яна қиличини сермаб юборди, энди мўлжаллаб туриб, бошига соламан, деб турган эди, Эрназар кенагас бирдан орқасига тисланди. Олакўз у нимага чекинганини билмоқчи бўлиб қараса, орқасидан қиличини юқори кўтариб Гулзебо яқинлашаётган экан.

Олакўз бир нарса деб улгурмасидан, Гулзебо кенагасни қувиб кетди.

Кенагаснинг оти асов кийикдай олдинга юлқиниб, Гулзебони орқада қолдириб бадар кетди. Орқада кузатиб турган Хива лашкари қора булуғдай сурилиб, олдинга юрди.

Ёлғиз аёлни кўриб қизиқиб қолган бир навқар тўпидан олдинга ажralиб чиқиб, ваҳоҳлаб кулиб, Гулзебони от устидан қучоқлаб олиб қочмоқчи бўлди. У Гулзебога энди қўл узатган эди ҳамки, Гулзебо жаҳл билан орқасига қайрилиб, қиличини ишга солди, душман навкарининг калласи тап этиб ерга тушди.

Энди Гулзебо ўзининг нима иш қилиб қўйганини ўйламай, жаҳл билан каллани қиличининг учига илиб олди-да, югуриб кетига қайтди. Унинг хатти-ҳаракатларини хурсанд бўлиб кузатиб турган Олакўз буни бошқа мерганлар ҳам кўрсин, уларга ибрат бўлсин деб овозининг борича қичқирди.

— Баракалла, Гулзебо! Баракалла!

Эрназар олакўз ҳали оғзини ёпиб ҳам улгурмаган эдики, душман тўдасидан тўрт-беш отлиқ олдинга чиқиб,

бараварига ўқ узди. Елдай учиб келаётган Гулзебо отидан юзтубан йиқилди.

Эрназарнинг кўзлари ҳеч нарсани кўрмай қолди, ўлар ҳолатда унинг тепасига ташланди.

— Гулзебом!

Гулзебо Эрназарнинг овозини таниб, кўзини очди.

— Сенмисан, Олакўзим? Кел, сени бутун юрт кўзи олдида бир қучоқлай. — У ҳар қанча унналмасин, қучогини очолмади. — Вой, жоним, мени кечир, қўлларим ўзимга бўйсунмай қолди...

Эрназар уни қўтариб олиб, ҳолдан кета бошлаган қирмизи лабларини мўйлови билан сийпалади.

— Мени кечир, Гулзебо, сени баҳтли қилолмадим.

— Йўқ, баҳтлиман, сенинг қўлларингда ётганим учун баҳтлиман. Яна баҳтли бўлсин, десанг, менинг Тенгелимга кўз-қулоқ бўл, сени ҳеч ким тингламай қўйганда ҳам ёлғиз ўзиёқ айтганингни қиласди... У сенинг халқинг, халқингни севишингнинг ўзи камлик қиласди, жоним, уни тушун.

— Қўй, кўп гапираверма, чарчаб қоласан, Гулзебом.

— Сен мени ҳеч бўлмаса охиратдаги жуфтим бўласан, деб қасам ич-чи, жоним...

— Кўзларингни очсанг-чи, жоним, сен менинг икки дунёлик жуфтимсан.

Гулзебонинг ўтли шаҳло кўзларида баҳтиёрлик ифодаси барқ урди, аммо ўша заҳоти мойи тугаган чироқдай секин-аста сўна бошлади. Дам ўтмай, булут орасига кирган ойдай, аста юмилди-қолди. Фақат рангсиз тортган лабларида алланимадан мамнунлик ифодаси мангуга муҳрланиб қолди.

Пайтдан фойдаланиб душман яна қаттиқ ҳужумга ўтди.

Олакўз бир зумда заъфарон бўлиб қолган юзига шашқатор ёшларини оқизиб, Гулзебони бир тепаликка олиб бориб аста ётқизди, кейин яна отига минди.

Икки тараф яна аралашиб кетди.

Улоқ чопгандагидек бир-бирини қўйиб юбормай тортишган, судрашган, хуллас, кураш авжига минган эди... Эгаси қулаб, эгари қорнига тушиб кетаётган отлар ҳам кўпайди. Олакўзнинг тарафидаги пиёдаларнинг шўҳроқлари бўш отларга югуришиб, тутиб олиб, яна урушга киришяпти...

Урушга тайёргарлиги, яроf-аслаҳаси етарли хон лаш-
кари кечга бориб буларга нафас олдирмай қўйди.

Энди мерганларнинг орасида парокандалик бошлан-
ди. Баъзи уругларнинг аскарбоши — бийлари урушни
тўхтатиш мақсадида ўз йигитларига, тўхтанглар, деб
ҳайқиргандари эшитила бошлади...

Эрназар олакўз, ўзига содиқ ҳисобланган икки аскар-
бошининг оқ ялов қўтариб, бир неча мерганлари билан
Хива лашкарига қўшилиш учун дарвозадан чиқиб
кетаётганига кўзи тушиб, отини ўша томонга бурди.
Аммо етишнинг иложи бўлмади.

Қалъа ичида нима қиларини билолмай у ёқдан-бу
ёққа югуриб юрган халқнинг олдига бориб, Бердақ
насиҳат қилиб юрибди.

— Халойик, кўzsиз яшаб бўлса ҳам ватансиз яшаб
бўлмайди.

Эрназар унинг Хива лашкарига бўш келманлар, деб
қилаётган насиҳатини эшитиб, хурсанд бўлиб кетди.

— Халқим, шоирнинг гапига қулоқ солинглар! У
барчамизнинг тилимиз, барчамизнинг ўйимиз!

Кўпчиликнинг орасидан Хумор отин овоз берди:

— Эрназаржон, нега овозингда мунг бор? Хўжаназар
банди бўлгани ростми? Сенингдек эл оғасига мана бу
қоракўзларнинг ҳаммаси ҳам фарзанд!

Халқ яна ҳезланиб олдинга интилди.

Дарвозага яқинлашиб қолган душман лашкари тизз-
лаб туриб, белми, болтами, кетмонми, ҳатто битта
жингилини қурол қилиб югуриб келаётган халқни қатора-
сига ўққа тутди. Дарвоза олдида кўплаб ўликларини
қолдириб, халқ чекина бошлаган эди, ўқдан учган эрла-
ри, оталарини кўрган аёллар, болалар олға қараб югури-
шиб, бир вақт ҳамма ёқ тўполон бўлиб кетди. Бу
Олакўзни қаттиқ эсанкиратиб қўйди. Душманнинг ўқига
парво қилмай олдинга юргурган аёлларни, болаларни куч
билин орқага қайтаришни буюрди мерганларига. Аксин-
ча, баттар талатўполон бўлиб кетди. Энди «қорақалпоқ
мерганлари» ўртасида ҳам тартибсизлик, бошбошдоқлик
пайдо бўлди. Ҳар ким ўзича ҳаракат қила бошлади.

Эрназар олакўз отига қаттиқ қамчи босиб, наъра со-
либ югарди:

— Халқим... мерганлар! Ҳовлиқманлар! Яна бир кун
чидайлик...

Уни эшитадиган қулоқлар битиб қолганга ўхшарди.

Икки томон қаттиқ жунбишга кириб, кимни ким уряпти, қиличдан ўтказяпти, сира билиб бўлмасди. Тўп-тўп одамлар тепасида олатәёқлар ўйнаб, қалпоқлар худди қора қарғадай осмонга учеб, ҳеч ким тушуниб бўлмайдиган тортибсизлик авжига чиқди.

Қайси томоннинг голиб келишини ажратолмай аланг-жаланг юрган Шўнгқи хиваликларнинг қўли баланд келаётганини пайқаб қолди. Худди шу пайт Эрназар олакўз Эрназар кенагасни яна қувиб, найза санчиб юбо-ришига оз қолган эди. Шўнгқи шуни кўрди-да, Олакўзни қува чап томонига ўтиб олди ва чаққонлик билан милтигини отишга ҳозирлаб, қичқирди:

— Эрназар оға, ўнг томонингдан эҳтиёт бўл!

Олакўз уни овозидан таниди, ўнг томонига бўйини бурган эдики, Шўнгқи милтигининг тепкисини босиб юборди. Эрназар кенагаснинг елкасидан тутай деб энди қўл чўзган ерида учеб бораётганда эгардан оғиб, гуп этиб ерга йиқилди.

Бошига ўлим хавфини туғдириб келаётган Олакўз-нинг қандай қулаганига ақли бовар қилмай бир зум ақли лол бўлиб қолган кенагаснинг ёнига Шўнгқи югуриб келди.

— Отдим, Эрназар, сен учун отдим, ўлди!

Эрназар кенагас юмaloқ қалпоғини қўлига олиб, теварак-атрофига силкита-силкита овозининг борича қичқирди:

— Йигитлар, одамлар! Олакўз ўқقا учди!.. Олакўз ўлди!..

— «Олакўз ўлди!» — деган икки оғиз сўз қулоқларда довул бўлиб гувиллади. Бос-ха-бос бўлиб қизигандан-қизиб ётган уруш таққа тўхтаб, ҳар ким турган ерида ёғочдай қотиб қолди.

Бир зумнинг ўзида иккита жарчи пайдо бўлиб, қўрғонни икки томонидан айланиб чопиб, жар солди:

— Халойиқ, халойиқ, худобезор Олакўз ўлди. Уруш тамом!..

Саросимага тушиб, ҳар ер-ҳар ерда тўп-тўп бўлиб турган оломоннинг ўтасида аллақаёқдандир Қорақум эшон пайдо бўлди-да, бошидаги оппоқ салласини қўлига олиб, у ёқ-бу ёғига силкитиб, қичқирди:

— Халойиқ, мусулмонни мусулмонга қарши қўйган Олакўз ўлдирилди! Энди уй-уйларингта тарқалинглар!

Қорақум эшон халқа ортиқ ҳеч нарса демади, бир

тўда отлиқларга эргашиб, Эрназар олакўзниңг уйига қараб от кўйди. Бу орада хоннинг лашкарбошиси бир тўп навкари билан келиб, Олакўзниңг уйига аллақачон ўт кўйиб юборган эди. Кўпдан бери офтобда қовжираб ётган ўтовниңг лаш-лушлари гувиллаб ёниб ётарди. Олакўзниңг Хўжаназардан кичик уч ўели қиличдан ўтказилиб, бошлари танааларидан жудо қилинган, тупроқ-қа қоришиб ётишарди. Икки қизи билан хотини Робия биби қўшиб битта арқонга чандиб ташланган. Қизлар беҳуш, Робия биби киприкларини аранг кўтариб, ўлик болаларига қиялаб қараб ётибди. Хумор отин тўнкариғлиқ ётган дошқозонга суюниб, ҳасрат чекиб ўтирибди.

Буларни кўриб, нима учундир ўпкаси тўлди, бироқ уларга чурқ этмади. Сойибназар уларга юзма-юз келолмай, ерга қаради. Хиваниңг лашкарбошиси иккалаларининг кайфиятларини сезиб, жаҳл билан қиличини силкитиб ўтовниңг ўрнида қолган чўғ аралаш култепани кўрсатди.

— Эрназар кенагас, Сойибназар, сизлар қиласидан яна битта савоб иш қолди.

Иккалалари ялт этиб ён-вериларига қарашди, атрофларига тўпланиб улгурган қорақалпоқ бийларига им қоқиб, отларидан тушишди. Бошқалар ҳам шундай қилишди. Бирор бел топиб иссиқ кулни узоққа отди, бирор тозаланган ўтов ўрнини бел билан қазишга тушиб кетди.

Хива хонининг лашкарбошиси ўзидан кичик лашкарбошилардан бирига им қоқди. Лашкарбоши ўша заҳоти барча навкарларига ўтвдан Қозоқдарёгача бўлган оралиқда ариқ қазишни топширди. Қазув навкар бошига ярим одимдан ҳам тушмади. Дам ўтмай янги ариқ бўйлаб Қозоқдарёнинг лой суви ўтов ўрнини босди-кўйди.

Бу манзарани кузатиб тарганинг барчасининг диққатини ўзига қаратиш мақсадида Қорақум эшон:

— Худо раҳмати ёғилган мусулмонлар! — деди баланд овоз билан. — Сизларга яна бир янгилик бор: Крим урушида ўрислар турклардан енгилди! Улуғ Хива хонининг лашкарбошиси, беш-олти навкарни юбориб, Амударё бўйидаги Ўрис деворни ёқтириб юборинг. Кофирлардан ному нишон қолмасин!

Лашкарбошига эшоннинг топиб келган янгилиги маъқул тушгани билан, унинг ҳамманинг олдида ўзини хонининг лашкарбошисидан ҳам билимдон кўрсатиб

маслаҳат бериши ёқмади. Шунда ҳам унга эмас, ўзининг аскарбошиларига қўрслик билан буйруқ қилди:

— Бандиларни қўшалоқ қилиб боғлаб, ҳайданглар!

У шивирлаб бир нарса демоқчи бўлиб ёнида турган Эрназар кенагас томонга ўтирилган эди, Хумор отиннинг ажин босган юзи бўздай оқариб, суви қурий бошлаган қўш ҳовуздай катта-катта қўзларининг ола-куласи чиқиб кетганини кўриб, аъзойи бадани жимирилашиб кетди. Дарров жиловдорига им қоқди. У бошлигининг ниятини дарров тушунди ва Эрназарнинг қонга бўялган калласини отиннинг ем тўрвасидан чиқариб, отинга кўрсатди.

— Мана, энди ишондингми?

Она қўлларини қимирлатиб ўрнидан турмоқчи бўлган эди, қаттиқ тортиб чандилган арқон тургани имкон бермади.

— Аскарбоши, — деди она бўғиқ овоз билан. — Айт, қўлимни ечишсин...

— Еч-чи, нима қилар экан, — деди аскарбоши бир навкарига.

Қўли ечилган она гандираклаб қаддини тиклади.

— Аскарбоши, Олакўзнинг боши ҳали талай синовларга тушишини биласанми? Шу туришида олиб борсанг, шу калла учун шунча навкаримни қирдингми, деб хон сенинг бошингни олади. Шунинг учун боламнинг бошини менга бериб туринглар-чи.

Аскарбоши буни эшитиб, ҳайрон бўлиб қолди.

— Бер каллани.

Хумор отин ўтовнинг ўрнини босган сувнинг бўйига ўтириб, Эрназарнинг қонга бўялган калласини тозалаб ювиб, мўйловларини худди тириклигидагидек бураб қулогининг орқасига ўтказиб қўйди, кейин бошидаги оқ ипак рўмолни олиб, каллани ўшанга тутди-да, аскарбошига қайтарди.

— Мана, олинглар. Энди Эрназаржоннинг калласи хон синовидан мардона ўтади.

Лашкарбоши онага тик келолмай, навкарига им қоқди. Навкар каллани онанинг қўлидан олиб, хуржунига солди.

— Ҳайданглар бандиларни!..

Лашкарбошининг бу буйруғи ўз навкарларига ҳам унчалик кор қилмади чоги, улар истар-истамас қимирлай бошлашди. Мамит бий кўпчиликнинг орасини ёриб олдинга ўтди ва хоннинг лашкарбошисига қўл қовуштириди.

— Ўтинаман, Олакўзнинг бевасини менга қолдирсаларинг...

Лашкарбоши ҳурпайиб, кўзлари косасидан чиқиб кетаёди.

— Карвоннинг битта нори ўлса, карвонга норнинг жони эмас, юкининг ташвиши тушар экан, — деди кўпчилик ичидан бир овоз.

— Бера қолинг, улуф лашкарбошимиз, — деди Сойибназар. — Буларнинг ёшликларидан бир-бирларига кўнгиллари бор эди.

Ҳамма ерга қаради.

Бу гап Ҳумор отинга ўғли, неваралари олдида оғир ботиб, Сойибназарга гижиниб қаради.

— Беор ит, эҳтиёт бўл!

— Кампир, ўйламай гапириш — кўзламай ўқ узиш билан баб-баравар, — деб Сойибназар ўзидан-ўзи хохолаб кулди-да, кетига тисарилди. У онанинг қаҳрли кўзларига дош беролмай қолди. Она келини билан неваралари томонга ўтирилди. Мамитга умидвор кўзларини тикиб, ингичка қўлларини узатиб турган келинини кўрди-да, оёқларидан мадор кетиб, синган қамишдай букчайиб қолди...

Шу орада пешанасидан мунчоқ-мунчоқ тер оқиб, аллақаёқдан ҳовлиқиб Бердақ шоир келиб қолди.

— Халойик, Эрназар ўлди, деб йигламанглар. Унинг умри баҳор бўлиб қолди, баҳор ҳали қайтиб келади. Эрназар олакўз келгуси авлодга йўл кўрсатиб кетди, шоирларни ўйлатиб кетди. Эшитинглар:

Аёвли Ойдўс бобо ўлиб,
Ўрин тутди Эрназар бий.
Қорақалпоқча оға бўлиб,
Хукм сурди Эрназар бий.

Лашкарбошининг ғазаби қайнаб кетди.

— Ҳайданглар бандиларни! Шоирни ҳам қўшиб ҳайданглар!

23

Бирвларга шаррос ёғиндан кейин чиққан қуёш ёқса, бошқа бирвларга эса ўзганинг ўлимидан кейин эришган мартабаси салмоқли туюлади.

Олакўз ўлдирилганда қадимий Хива осмонида қуёш

яна ҳам чарақлаброқ чиққандек эди. Гарчи бугун пешиндан кейин ҳаво бир оз айниган бўлса ҳам ғалаба суури барча дилларни хушнуд қилиб юборди. Чор-атрофни карнай-сурнайларнинг садоси босиб кетди. Кўчалар бўйлаб жарчилар югурди.

— Кароматли Хива ҳалқи, эшитинглар! Бугун улуг хонимиз айбдор қорақалпоқларни жазолайди, содик қолган қорақалпоқларга эса совға-саломлар инъом этади...

Оренбург генерал-губернаторининг отлиқларига зарба берилганда Хивада унча катта зиёфат берилмагани учунми ё хоннинг юзида бир вақтнинг ўзида ҳам газаб, ҳам меҳр нури алмашинишини қўришга иштиёқмандликданми, ишқилиб кўчаларга одамлар сигмай кетган.

Ўзига тегишли аскарбошилар, маҳрамлар ва бийлар билан катта боғнинг ўртасидаги шийпонда базм қуриб ўтирган хон пастроқдаги бўлак-бўлак супаларда ўтирган меҳмонларига бир назар ташлаб олди-да, рўпарасида фармон кутиб турган жаллодларга им қоқди. Улар бир зумда гилам пойандозларни супуриб чиқишиди.

Хон ўзини камтарин қилиб кўрсатиш мақсадида шийпонидан гилам пойандозга тушиб, ҳар супанинг олдида бир нафас тўхтаб бош эгиб барчага хурсандлигини изҳор қилиш билан боғни айланиб чиқди-да, турли-туман асиљ кўрпачалар тўшалган шийпонига кўтарилиди.

— Халқим, яна ва яна ғалабангиз муборак!

Бир текисда каллакланган тераклардай қатор тизилишиб қўл қовуштириб турган оқ саллали, оқ қалпоқли одамлар шамолдан эгилган қамишдай эгилиб, бирдан фувуллашди:

— Омин! Омин! Омин!..

— Қадимий оламга машҳур Хоразмнинг донгини яна ҳам машҳур қилганларга худо узоқ умр берсин, имон берсин! Мусулмонларга қувват берсин, омин!

— Омин, омин, омин!

Хон қарсак чалди.

Боғ дарвозасининг бўсағасига қадам қўйишга ботина олмай деворнинг ташқарисида турган томошаталабларнинг сиққанига киришга рухсат берилиб, сифмаганлари ташқаридан туриб томоша қиласиган бўлишиди.

— Бошлансин, — деди хон бу ёнбошидан у ёнбошига ағдарилиб. Шийпондан пастдаги супада ўтирганлар хон ўтирилган томонга қарашганда кўzlари одам осишга тахт

қилиб қўйилган дорга, одам ўтқазишга қоқилган темир қозиқقا тушди.

— Беода дор билан темир қозиқ!..

Барчанинг устидан совуқ сув қуйилгандай, нафаси ичига тушиб кетди.

Боғнинг тўрдаги махфий эшигидан бир нечта жаллод кўриниб, улар бир гурӯҳ бандиларни ҳайдаб олиб келишиди-да, дорнинг атрофига чўкка тушириб ўтқазиб чиқишиди.

Бандиларнинг орасидан аллакимнинг йиелаган овози, кейин уни койиган овозлар қулоққа чалинди.

— Сенга ўҳшаган битта номард мингта ботирнинг номига иснод келтиради!

— Бургутларнинг орасига кириб қолган қуён! Оч биқинига бир туширсанг-чи!

Гурс этиб мушт тушгандай бўлди, кимдир ингради, кейин ҳаммалари жим бўлиб қолишиди.

Хон энди гапирмай, ияги билан буйруқ беришга ўтди.

Бир жаллод жуни ола-була эшакни етаклаб, иккинчи жаллод орқасидан таёқлаб боғга кириб келишиди. Эшакнинг устида кийимлари жулдуру, дабдала, бошида қора қарғанинг қанотидан хонлик жигаси бор бир одам ўтирибди. Ҳамма уни масҳарабоз бўлса керак, деб ўйлади. Қаёқдандир ўнга яқин бола-бақра пайдо бўлиб, «масҳарабоз»га кесак ота бошлади ҳам.

Хоннинг жилмайганини кўриб, ҳамроҳлари ҳам кулишга мойилланишди. Жаллодлар эшакни дорнинг тагига олиб келиб тўхтатишиди. Болаларни қувиб юбориб, эшакда тескари ўтирган одамнинг юзини хонга қаратиб қўйишиди.

Хон шарақлаб қулди, унга қўшилиб кулган меҳмонларнинг қаҳқаҳаси боғни ларзага келтириди.

Эшак устида ўтирган одамнинг афт-бащараси қоракуялигидан кимлигини ажратиб бўлмасди. Ўлик-тириклигини ҳам тушуниш қийин эди.

Хон жаллоднинг бирига имлади.

— Кароматли Хоразмнинг улуғ хони, азиз меҳмонлар,— деди жаллод. — Мана шу эшакда ўтирган масҳарабоз қорақалпоқларнинг мақтанчоқ хони Зарлик бўлади.

Томоша қилиб турғанлар бир хўрсиниб қўйишиди, дор тагидаги бандилар эса бошларини кўтаришмади.

— Бу ярамас ўйинбузуқи! — Жаллод қўлидаги таёғини Зарликка нуқиб сўзида давом этди: — Сира фикридан қайтмай: — «Дунёдаги энг кучли дўстларимиздан

ёрдам келади», деб туриб олгани учун ҳамда «Қорақалпоқ хонлигининг пайдо бўлиши замоннинг гардиши билан, ҳалқнинг талаби билан бўлди», дегани учун тилини кесиб ташладик.

Хон битта қўлини кўтарган эди, жаллод Зарликни эшақдан ағдарди, иккинчи жаллод эшакни савалаб кетди. Дарвоза томондан иккита ўтёқар ўтин қучоқлаб келиб, дорнинг ёнига ловиллатиб ўт ўқиб юборди. Яна икки жаллод Зарликни ечинтириб, думбасини ўтга тутди. Ҳеч ким унинг ёнига боролмай, ҳамма мунгайиб ерга қаради. Зарлик ўт ялаётган ерларидан ёф томчилаб, ингрраб ётаверди...

Хоннинг қовоғи қора булуатдай уюлди, ундаги бу кайфият бошқаларга ҳам кўчди. Боягина қаҳқаҳадан ларзага келган боф худди ўлик чиққан ҳовлидай жимжит бўлиб қолди.

Зарлик ўлиб улгурмаёқ, дарвозадан яна икки жаллод пайдо бўлиб, бети гупчакдай шишиб кетган Хўжаназарни судраб олиб кирди. Уни ҳам дорнинг ёнига олиб келиб чўкка туширишди-да, оқ суяқ сопли пичоқ билан иягини кўтариб, юзини хонга қаратишиди.

— Ҳой бола, — деди хон ҳар қанча ўзини босиқ тутишга уринмасин, дўқقا мойил овозда. — Ён-верингга разм сол, ўлдирилгани олиб келиндинг.

Хўжаназар шишиб кетган бўйнини буриб, икки ёнига қаради. Дорни, қозиқни, оловда жизғанаги чиқиб ётган Зарликни кўрди, аммо чурқ этмади.

— Ёш бўлганинг учун сенга ачиняпман, бола. Отанг Эрназар олакўз худобезори эди, отамдан воз кечдим, десанг, васссалом, тирик қоласан.

Хўжаназарнинг қайтарадиган жавоби хон тарафдорларинигини эмас, оёқ-қўллари кишанли барча бандиларни ҳам қизиқтириб, ҳамма у томон ўгирилди.

Хўжаназар ўрнидан турмоқчи бўлган эди, икки елкасидан босиб турган жаллодлар жойидан қимирлатишмади.

— Менинг тақдиримни сендай ёвуз хонга гирифтор қилган ҳаётдан воз кечсам кечаманки, отам Эрназар олакўздан воз кечмайман. Лекин сендай ноодил, меҳрсиз отадан фарзандлари воз кечса арзийди.

Хоннинг башараси қорайиб кетди, шийпондан сакраб тушиб Хўжаназарни ўз қўли билан урадиган бўлиб турди-да, яна ўзини қўлга олди ва им қоқди.

Тўрт жаллод Хўжаназарни кўтариб олиб бориб, дорнинг ёнидаги учи найзадай темир қозиқقا ўтқазди.

Хўжаназар пешанаси тиришиб, лабларини қаттиқ тишлади-ю, аммо овозини чиқармади.

Томошага келганлар бу манзарага ҳам қараб туролмай, яна кўзларини ерга олишиди.

Яна икки жаллоднинг ўртасида қамишдай ингичка тортиб кетган оёқ-қўли кишанли Кенжамурот бий кўринди. Жаллодларга суюниб, оёқларини зўр-базўр кўтариб келаётган бўлса ҳам оловда куйиб ётган Зарликни ҳам, қозиқقا ўтқазилган Хўжаназарни ҳам таниб, бошини мағрур кўтарди-да, теварак-атрофда томошабин бўлиб турган одамларга қараб, овозининг борича гапирди:

— Халойиқ, бутун бошли бир элатни оёфи остига босиб, элчиларини хўрлаган ноодил Хива хонига ўлим, денглар! Даشت қипчоқ томонларга кетган элчилар манови золим хонни ер билан яксон қиласидиган куч олиб келади. Кутинглар!

Хоннинг турқ-тароватига қараб турган қўш жаллод илдамлик билан Кенжамурот бийнинг оғзини беркитишида, бошини дор сиртмоғига илиб юборишиди.

Хон «яна борми?» дегандай, икки ёнида ўтирган ас-карбошиси билан вазирига бир-бир қараб олди.

— Ҳали қўп, — деб шивирлади вазир.

Шу орада яна икки жаллод қўли кишанли Бердақни хоннинг олдига олиб келиб ўтқазди.

— Шоир, ўлиминг олдидан бир гапир, — деди вазир.

Азоблардан чарчаган шоир беҳоллигини сездирмай, бошини баланд кўтарди.

— Ер бошига кун туғса, суви кетар чукурга, эр бошига кун туғса, иши тушар чукурга. Ҳозир еримнинг ҳам, элимнинг ҳам бошига оғир кун тушди, шунинг иложини тополмай турибман.

Яшин урди, довул турди,
Кўшим қамишни туртди.
Қирар бўлди барча юртни,
Бизнинг элга ёз келурму?..

Хон ғазаб билан пешанасининг терини сидириб, шоирга бир ўқрайди-да, вазирга буюрди:

— Бунинг қандай ёзни қўмсаётганини аниқлаб менга маълум қиласиз. Балки ўзини гапиртирасиз. Шунинг

учун ҳам шоирни бугун жазоланадиганлар эмас, эртага жазоланадиганлар орасига қўшиналар. Энди зудлик билан совға-салом топшириладиганларни маълум қил...

Вазир бир ҳатлаб шийпоннинг четига келди-да, пастдаги девонбегидан бир варақ оқ қозоз олиб, букловини очди ва кўзининг олдига олиб келди.

— Оламнинг соқийси, сахий улуф Сайдмуҳаммад хоннинг қўёшли меҳрига биноан худобезор Олакўз бошлаган қўзголонни бостириб, Хоразмнинг шуҳратини оширган, Хоразмда тинчлик ўрнатган аскарбошиларга, бийларга хазинадан бир минг тўққиз юз йигирма икки тилла инъом ажратилди. Шундан Эрназар кенагасга эллик тилла, Муҳаммадкарим юзбошига ўтгиз тилла, хитой Одил бийга йигирма беш тилла, қўлдовли Сержон бийга йигирма тилла, қонли Абди бийга йигирма тилла берилади. Кўнгиrot Ўроз бой, қазояқли Алимуҳаммад бий, қуйин Қодирмуҳаммад юзбоши, бессари Жонибек бий, мангит Сайдназар бийларнинг ҳар бирига ўн беш тилладан, қўлдовли Кутлимурот юзбоши, теристамғали Тўраниёз бий, қўштамғали Арзи бий, Абдулла бий, боймоқли Раҳмонберди бий, Расул юзбоши, қипчоқ Сирим бий, Ражап бий, кенагас Нурали бий, қўлдовли Маҳмуд мулла, ашамайли Шариф мулла, мангит, Усенбой муллаларнинг ҳар бирига ўн тилладан...

— Тўхтат! — деди хон. — Қолганларини эртага шу ерда чошгоҳ палласида, қолган худобезориларни жазолаётган пайтимиизда ўқиб, ўзинг тарқатасан.

Ҳозиргина кўз олдиларида содир бўлган ўлим жазосидан кейин хоннинг инъом тўғрисидаги фармонида номи тилга олингандарга бир тилла минг тилла бўлиб кўриниб, қўкракларини кериб эркин нафас олишди, ўзларини катта мартабали одам ҳисоблашди. Енгил табиатроқлари «мени кўрдингми!» дегандай икки ёнларига аланг-жаланг қараб қўйишади.

Эрназар кенагас билан Сойибназар супадан тушиб бориб, хоннинг шийпонига тўшалган гиламга пешаналарини теккизишли. Уларнинг бу ҳаракатларини кўриб фармонда номи чиқиб инъом олганлар ҳам, олмаганлар ҳам қараб тураверишни ўзларига эп кўришмади, тўп-тўплари билан супадан тушиб, булар ҳам хон ўтирган гиламга сажда қилишди.

Барчага кўз тикиб, ҳар бир аскарбошининг, бийнинг

кайфиятини кузатиб, ичидан баҳолаб ўтирган хон бирдан жонланди.

— Олакўзнинг онаси қаерда?

Икки жаллод югуриб бориб боғлоғлиқ ётган бандилар орасидан Хумор отинни ажратиб олиб, қўлтиғидан суяб, хоннинг ҳузурига олиб келди. Хон бу она тўғрисида кўп эшитган, унинг мардлигига, кучига сира ишонмас эди. Хон кўзларини қисиб, Хумор отинга узоқ тикилди, бироқ унда бошқа аёллардан ортиқ фазилат сезмади. Шундан сўнг у ёнида ўтирган вазирга аста шивирлади:

— Ўғли, неваралари кўз олдида ўлдирилганда кўзёшини кўрсатмаган, хон синайди, деб ўғли Олакўзнинг калласини ювиб берган довюрак кампир шу бўладими? Ҳозир унинг кўзларидан ёш эмас, қон оққанини томоша қиласизлар.

Хумор отин шиййонда бўлиб ўтган бу гапни эшитмай, пахтадай оппоқ оқариб кетган соchlари шамолда ҳилпираб, хонга дадил қаради.

— Менга қандай арзинг бор эди, хон? Агар арз қила-диган бўлсанг, қўлтиғингдаги иккала тирговичнинг. Ке-раги йўқ. Ўзинг туш ерга!

Хон кўзлари олайиб, бошини бир силкитди, Хумор отинни суяб турган икки жаллод худди устларига девор қулаги тушаётгандай, шоша-пиша ўзларини нари олишди.

Бошига тушган шунча мусибатнинг устига-устак, она кечадан бери туз ҳам тотмаган эди. У тиззалари қалтираб турган бўлса ҳам ўзини қўлга олди ва хон томонга икки қадам юрди.

Аскарбошилар, бийлар, жаллодлар, томошага келган шаҳарликлар ҳайрон бўлиб қолишли. Чивин учса билингудек жимлик чўкди ўртага.

— Эрназар кенагас, — деди хон шоша-пиша. — Ёнимга кел.

Эрназар кенагас ўзининг ўттиз-ўттиз беш ёшли йигитлигига қарамай, олтмиш-етмиш ёнцадаги кекса муллалардай оёқлари чалишиб югуриб келди-да, хонга сассиз қўл қовуштириди.

— Марҳум худобезор Олакўзнинг онасига жавоб бер, анови қозиқقا ўтқазилган неварасидан бўлаклари қаерда?

— Ўғил неваралари кўз олдида ўлдирилди, улуғ хонимиз. Қиз неваралари лашкар харажати учун сотилди, улуғ хонимиз.

- Олакўзнинг хотини қаерда?
- Мамит бийга тортиқ қилинди, улуг хонимиз.
- Мамит бий деганинг агар шохи мисдан бўлса, сигирни ҳам хотинликка олар эканда-а? — деб хон тегишган бўлди. Ён-веридагилар дув этиб кулишди.
- Ўтовори қаерда?
- Ўт қўйилди, улуг хонимиз, ўрни қазилиб, сув бостириб юборилди, улуг хонимиз.
- Кампир, бунга нима дейсан?
- Ириган бош чириган уруғ экади, аҳмоқ хонимиз. Нима эксангиз, ҳали ўшанинг ҳосилини кўтарасиз, но-дон хонимиз.

Хоннинг лаблари пирпираб, ўз-ўзидан юлқингандай бўлди-да, ошпазлар томонга ияқ қоқиб, оч қашқирдай бўкирди:

— Бу онани ким оч қолдиришга журъат этди, а?! Олтин товоқда таом олиб келинсин, кўз олдимда бир тўйиб олсин!

Файратли, мағрур онанинг қархисида хоннинг ҳам бўшашганига ҳамма енгил нафас олиб, уҳ, деб юборди, бутун Хива енгил нафас олгандай бўлди.

Куюнли шамолга аранг чидаш берган чўл дарахтидай қалтираб турган она бир тутам паҳтадай сочи ҳилпираб, шамолда юлқиниб оёқларига урилаётган пешматининг этакларини кўшкўллаб ушлаб, қаддини тик тутиб турарди.

— Кампир, таом келгунча ҳақиқий душманингни ҳузурингга келтираман, жазосини ўзинг буюр.

Икки жаллод Шўнгқининг бўйнига чилвир солиб, занжирланган итдай етаклаб олиб келиб, Хумор отиннинг рўпарасига елкасидан босиб ўтқазди.

— Мана, кампир, ўғлингни отган мана шу бўлади.
— Сен отдингми? — деб сўради она Шўнгқига ўқрайиб қараб.

— Жонимни қолдир, Хумор она!

— Жонли маҳлук эди, деб заҳарли илонни ўлдирмаслик — бошқаларга ёмонлик олиб келиш бўлади, — деб Хумор отин бор куч-қувватини тилига тўплаб, тишларини гириҳ қилди. — Қани энди сен заҳарли илоннинг аввал тилингни суғуриб, кейин бошингни янчсам. Сендай ифлосста туф дейиш ҳам кўплик қиласи, йўқол кўзимдан!

— Шундай ҳам кунда ўламан, йўқ, ўлганман, Хумор она!

— Майли, кунда ўл, ўл!

— Кампир ақлидан озибди, — деди хон. — Анови ифлоснинг тоҳ ўз элини, тоҳ бизни кўрган икки кўзи ўйилсин!

— Вой хонимиз, вой Эрназар кенагас! — деди-да Шўнгқи ерга энгашиб, тўрт энли чўп топди ва чўпни кўзига ўзи санчиб юборди. Бир кўзи оқиб, афт-башараси қип-қизил қонга бўялди.

Шўнгқи хон амрини ўзи бажо келтирмоқчи бўлдими ё бўлмаса бирор кўзини ўяман, деб кўпроқ қийнашидан қўрқдими, ё бўлмаса аҳмоқлик қилиб хонга хизмат қилгани учун ўзини ўзи жазоладими, билиб бўлмади. Аммо унга ҳеч ким эътибор ҳам бермади, ачинмади ҳам, фақат икки жаллод уни ўргадан судраб олиб чиқиб кетди.

Семиз бир ошпаз усти оқ рўмол билан ёпилган олтин товоқни қўшқўллаб кўтариб олиб келиб, хонга уч марта таъзим бажо келтирди-да, хон бир кўзини қисиши билан товоқни Хумор отинга тутиб, лаблари билан устидаги оқ рўмолни тортиди.

Олтин товоқдаги таом эмас, мўйловлари буралган Олакўзнинг калласи бўлиб чиқди.

Халойик ўрни-ўрнида қоқкан қозикдай қотиб қолди. Хумор отиннинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди, ҳушидан айрилаёзиб, ўзини зўрга кўлга олди. Қаддини тиклаб, шошилмай сочига, кўйлагининг ёқасига тақилган кумуш тангларини юлиб-юлиб олди-да, жаранглатиб товоққа ташлади. Кейин белидаги кўк ипак белбоғини ечиб каллани ёпди.

— Болам, сенга бундан ортиқ совға олиб келолмадим, мана шу белбоғни белингга боғла, тангларни халтага йиғ. Шундай қилиб, Хива хонининг кичик хотинларини ўйнаш қилиб, айшингни суриб юравер...

Хумор отин икки қадам орқага ташлади, гандираклаб бориб дорнинг устунига суюнди.

Хон рўбарўсида нимжонгина она эмас, чарақлаб турган қўёш тургандай қайтиб у томонга қарай олмай, қизара бошлаган кўзларини ишқалаб, аламзадалик билан қичқирди:

— Тарқалинглар, тўй-томуша тамом!!

ЭПИЛОГГА ЎХШАШ УЧИНЧИ БЎЛИМ

1

Чошгоҳдаёқ қуёш қиздириб, Хива шаҳри дўзахга айланган эди. Кенг даладан жонига ором истагандек бир ёш пиёда шаҳардан чиқди. Шерозий қора чўгирмасининг тагидан томчилантган тер қийиқ қора кўзларига куйилиб, рангсиз юзларини ювив кетяпти. Фазабга тўлиқ қовоғи уйилиб, шундай номи кетган шаҳарда сифмай, йиглаб кетаётганга ўхшайди. Унинг кайфияти қандай бўлишига қарамай, икки кўзи йўлда, оддинда. Ундан кейин йўлга чиққанлар ёнидан кўчани чангитиб ўтишса ҳам парво қилмайди, бошини кўтармайди, бирор бир нарса деса ҳам жавоб бермайди. Тупроғи қайнаб ётган арава йўлнинг қоқ ўртаси унинг маҳрига тушгандай, яқинлашиб келаётган от дупурини эшитса ҳам йўл бўшатмайди. Ора-чора чап қўли билан суюги туртиб чиққан юзининг терини сидириб қўяди. Йигит ҳеч ерда тўхтамасдан «Мойли чангал»ни босиб ўтганида уч отлиқ мудири билан Хивадан қайтиб келаётган Қорақум эшон унга етиб олиб, ёнидан ўтиб кетаётганида таниб қолди-да, отининг жиловини тортди.

— Ие, шоир, сенмисан?

Бердақ ингика бўйнини буриб, совуқ саломлашди.

— Қандай баҳтлисан! — деди эшон бир оз ҳукмдорлик овози билан.

Бердақ икки бармоғи билан чўгирмасини сал кўтариб, пешанасига чўгирмасидан тушган қизил чизиқни силади.

Эшон серк-серк кулди.

— Бош кийимнинг қисгани, осмоннинг қисгани, этигинг қисса, ернинг қисгани. Бас, шундай экан, қани тўғрисини айт-чи, қорақалпоқ элининг эндиги бийлари зўр бургутлар, шундайми?

— Қадимда бир доно киши чумчуқقا: «Турқи-тароватингдан булбулга ўхшаб кетасану, нега сайрамайсан?» — деб сўраганда, чумчуқ «булбуллар сайрашимни ўрганиб олишларидан қўрқаман», деб жавоб қилган экан. Мен

сиз ва ўзимизнинг бийларимизда ўша чумчуқнинг мақтанчоқлигини кўраман, холос.

Эшон отининг сағрисига қамчи босиб шоирни буруқсиган чанг остида қолдирди-да, кетига қарамасдан кетди.

Бердақ шошилмай, йўлида дуч келган овулда тўхтаб, овқатланиб, овулига етиб борди-да, яна бир даҳшатли воқеанинг устидан чиқди.

Овули ўрнида йўқ эди.

Амударёning Қозоқдарёга куйиладиган битта тармоғи Эрназар ўлдирилган қўрғон устига оқизиб юборилибди. Теварак-атроф кўм-кўк денгизга айланиб, нариги томони Оролга уланиб, юзида қалқиб сузиб юрган одамлар, ҳайвонларнинг мурдалари устидা чорлоқлар учиб юрибди.

Шоир тилини тишлаб, оғир хўрсинди.

— Хаҳ, гумроҳ бандалар-а! Бари бир халқнинг эркини оёқ ости қилиб сувга чўқтириб бўлмайди!

* * *

Тенгел билан Қалибекнинг рус подшолигига кетганидан умидвор бўла-бўла, охири умидларини узиб ўлдига чиқариб юрганлар бу юз берган янгиликни ўша икковининг номига боғлаб гап тарқатишиди. Бирорлар Хива тарафга ўтиб кетган рус лашкарлари орасида ўша иккенини таниб қолганини айтиб мақтанишиди. Иккинчилар уларга қарши чиқишиб, йигирма йилдан бери оти-овозаси йўқ йигитларни аллақачон ўлган, деган фикрларидан қайтишмади.

Йўқ, улар тўғрисидаги ҳақиқат бундай эди...

2

...Тенгел ўшанда тоғ оралиғида қолиб кетган эди. Шу билан бу ёргу дунёда бир кун бўлса ҳам яшаш, аллақандай яхшиликдан умидворлик уни кўп сандироқлатди. Ўз элимни топиш учун аввало Оренбургни топишим керак, деб қуёшга қараб манзилни нишонга олди-да, чексиз тоғ ёнбағирларини гоҳ орқага, гоҳ кунчиқиш томонга қараб неча кунлар кезди. Аммо асло йўли унмади. Шундан кейингина у рус подшолигининг ерлари қанчалик бепоёнлигини ҳис этди. Бунга бир томондан

жуда ачинди ҳам. Одам юриб етолмайдиган қандай давлат экан-а, бу? Иккинчи томондан, ота-боболар бу эллатга қўшилишни бекорга орзу қилишмаганини тушунди. «Кенглиги ҳам, чексиз кучлилиги ҳам бор-да!»

У жонҳолатда қанча шошилинч қадам ташласа ҳам Кавказ тоғларидан олислай олмай, қаҳратон қишига қолиб кетди. Қалин ёғиб чиқадиган қорни бир амаллаб босиб юриб, биратўла ҳолдан тойишга келганда бир овулнинг олдидан чиқиб қолди, бориб чеккадаги уйнинг ойнасини тақииллади.

Ориққина ёш келинчак эшик очди.

Тенгел рус тилида кўнгил оладиган қанча сўз билса, барини айтиб, жой сўради. Келинчак печка устида ётган кампирни шамоллаб қолмасин, деб у ёқ-бу ёғини яхшилаб ўраб қўйди-да, печга осиғлиқ қозондан кичкина ёғоч косага шўрва қуйиб, Тенгелга узатди, олдига икки бурда нон ҳам қўйди.

Туз тотмаганига бир неча кун бўлганини ҳам унутиб юборган Тенгелга шўрвали товоқ эмас, сон минг сирли бу дунёнинг олтин қалити инъом этилгандай, жон-жаҳди билан бир қўли билан товоқни ушлаб, иккинчи қўлини нонга босиб, ҳозир бирор қўлидан юлиб олиб қўядигандай, ютоқиб тановул қилишга тушди.

Мунчоқ-мунчоқ тер босиб, келинчакдан озгина мизғиб олишга рухсат сўради. Келинчак индамай печнинг орқасига — эшик томонга айиқнинг терисини ёзиб берди.

— Исминг нима? — деб сўради Тенгел келинчакдан ўрнига чўзила туриб. — Бизда бир кун туз ичган ерга қирқ кун салом бер, дейишади. Шунинг учун айбга буюрмаслигингни сўрайман.

— Лукерья.

— Минг-минг раҳмат, Лукерья.

Тенгел боши ёстиқقا теккандан тош қотиб ухлаб, аzonда уйғонди. Қараса, Лукерья печнинг устида ётган кампирни бошидан суяб, чой ичириб ўтирибди. Уй ҳали совуқ эди. Тенгел илдам ташқарига чиқиб ўтин майдалаб келди-да, печкага тиқди.

Нонуштадан кейин Тенгел яна йўлга тушмоқчи эди, Лукерья унга ачиниб, бундай совуқда йўл юришнинг қийинлигини айтди.

— Ҳаво жуда совуққа ўхшайди, — деб кампир ҳам тилга кирди.

Тенгел уларга чексиз миннатдорчилик билдириб, де-

Тенгелнинг гапига қулоқ солмай душман томонга қочиб ўтган кунидан бошлаб барча меҳнатлари зое кетиб, қайтага жосус деган ном олди. Таёқнинг зарбидан ҳолдан кетса ҳам ақлини йўқотмай, тепасида турк аскарбошиси бошқа миллатдан бўлган икки одам билан туркча гаплашиб, оёғи тагида чала ўлик ётган бечора Қаллибекни савдолашишаётганини тўла тушунмай, ҳеч қайсина исига бир нарса дея олмай, душман томонга қочиб ўтиб янглишгани учун тилини тишлаб ётаверди. У ўзининг турк аскарбошиси томонидан пулдор инглизга сотилганидан сўнг Лондонга олиб кетилганини кейин билди.

Лондонда нима сабабдандир унга бир неча кун эркинлик берилди, у бир неча кун шаҳарни айланиб ўзини босиб олганидан кейин бир турк муллага топширишди. Турк мулла унга қуръонни ёдлатишга киришди.

Араб тилидаги узундан-узоқ сураларни ёдлаш осон эмас эди. Бу иш унга жуда қийин тушди. Бироқ иложи қанча, у бор идрокини ишга солишга мажбур бўлди, мулланинг қўлида роппа-роса икки йил ўқиди. Эплаб, инглиз тилида гаплашишни ҳам ўрганиб олди. Уни Туркиядан олиб келган инглиз бир куни олдига чақириб, Лондон ҳақида фикри қанақалигини сўради.

Қаллибекка шаҳарнинг жамоли ҳам, озодликда бепул муллаликка ўқитилгани ҳам маъқул тушган эди, хурсанд бўлиб шуларни гапириб берди.

— Зўр йигит экансан, — деди инглиз ўз тилида унинг елкасига қоқиб. — Биз бутун Ўрта Осиёни, шунинг ичидаги сенинг элингни золим ҳамда кофир русларнинг таъсиридан озод қилмоқчимиз. Шунинг учун ҳам сен ватанингга қаландар мулла бўлиб қайтиб, русларга қарши гап тарқатасан. Шунинг билан бирга инглизларга бўлган яхши қарашингни ҳам яширмайсан.

Бу топшириқ Қаллибекка жуда малол келди. Катта мамлакатлар ўртасидаги борди-келдилар, дўст икки овулнинг, дўст икки уйнинг, ҳатто дўст икки одамнинг ўртасида олағизлик туғилгандан кейинги борди-келдига ўхшаб бир-бирини камситиш бошланиши мумкинлигига энди ақли етди. Қорақум эшон ёдига тушди. «Унинг халқ орасида гапириб юрадиган гапларига қараганда, у ҳам шунақа топшириқ олганларданмикин-а?»

Қаллибекнинг узокроқ ўйланиб қолиши инглизга маъқул тушмади.

— Маъқул бўлмадими гапим?

«Йўқ» деса, Қаллибекнинг назаридаги ҳозир отиб ташлайдиганга ўхшаб туюлди.

— Маъқул, — деди бир оз ўйланиб турганидан кейин.

Орадан сал фурсат ўтар-ўтмас уни қирғоққа олиб келиб, Парижга жўнашга ҳозирлик кўраётган катта кемага ўтқазиб юборишиди.

Қаллибек Парижга етгунча, етгандан кейин ҳам ўйлай-ўйлай, охири: «Ота-боболарининг руҳига қарши чиқиб, ўрисларни ёмонламаслигим керак», деган қарорга келди. «Юртимга амаллаб етиб олсан мұғамбир, айёр инглизлар мени гапиртирмай қўймаса керак», деган хаёл билан юргига қайтмасликни маъқул кўрди-да, кўп минг сонли аҳолига эга Парижда яшириниб қочиб қолишнинг осонроқ йўлини ахтаришга тушди. Шериклари поездга билет олгунча шаҳарни бир айланиб томоша қилиб келишни баҳона қилиб, улардан айрилиб кетди-да, бир чеккадаги бозордан эски-туски кийим сотиб олиб кийиниб олди. Ўзининг кийимларини эса бир жойга олиб бориб ёқиб юборди. Бироқ ким қараса, кўзига уни изловчи бўлиб кўринавериб, хавф-хатардан холи бўлиш ниятида шаҳар кўчаларини супуриб юрган фаррошлардан бирига ёрдамчи бўлиб олди. Кўнгли шунда ҳам тинчимай, искович итдай бирон инглиз сезиб қолишидан қўрқиб, Париждан чиқиб кетишга қарор қилди. Шутариқа у ишдан бу ишга ўтиб юриб, кунлардан бир кун денгиз ёқасидаги Марсель шаҳрига келиб қолди. Бу ер унга бир оз тинчроқ бўлиб туюлиб, ҳаммоллик ишига ўтиб олди...

* * *

«... Эҳ, ақлсиз бошим, — деди Қаллибек ёнгинасида ётган Омонни кўзлари унча илғамай, — Париждаёқ поезддан қолиб кетмай элимга қайтиб келмайманми, одамларни тўплаб, бошимдан кечирган бор ҳақиқатни уларга айтиб бермайманми! Шундай қилсан нима ҳам бўларди? Ҳамма аҳволимни тушуниб, мени инглизларга ўлдиртириб қўймасди... Юртимга етгандан кейин бор ҳақиқатни айтиб ўлиб кетсан нима қилар эди?

Йўқ, йўқ, ундан қилсан ҳам бўлмас эди. Унда инглизларни русларга ёмонловчи иккюзламачи бўлиб қолар эдим. Қочганим яхши бўлди. Одамлар орасига, овуллар ўртасига, мамлакатлар ўртасига ўт ёқмай, ана

шундай ҳалоллик билан ўлиш ҳам катта давлат. Аттанг, ишқилиб қийналмай ўлсам кошки эди. Юртимга етдим, деганда сира ўлгим келмайди...»

* * *

...Марселда у узоқ туриб қолмади. Хўжайнини уни кемага юкчи ва эшкакчи қилиб Ўрта ер денгизи орқали бошқа шаҳарга — Жазоирга олиб келган эди. Қаллибек қайтишида унга керак бўлмай қолиб, хўжайнини уни бир қора арабга ташлаб кетди. Кейинроқ билса хўжайнини уни жазоирлик қора арабга сотган экан. Энди Қаллибекнинг иши оғирлашган эди. Бу ерда унга маъқул бўлган емиш хурмо бўлди. Қорақалпоқ юртида хурмони рўза кунлари ейиш савоб бўлади, дейишар, бир ҳовуч хурмо топиш катта баҳт ҳисобланарди. Камбағал бечоралар унинг бир донасини топса, бир ой сўриб юргувчи эди. Қаллибекнинг баҳтига жазоирлик араб унга хурмо дараҳтига қараш, хурмо териш ишларини топшириди. Рўзада биттасини топиб сўриш у ёқда турсин, қўлга ушлаб кўриш амримаҳол бўлган бир одамга хурмони тўйиб-тўйиб ейиш ҳеч гап бўлмай қолди. Аммо шунга қарамай, юрти ҳақидаги ўйлар унга сира тинчлик бермасди. Нима қилиб бўлмасин, юртига қайтиши керак, ўзи билан хурмонинг уруғидан ола кетиб, бу ерда ўрганганидек боғбон бўлиши керак.

У ўзининг қаерда юриб, қаерда турганини бирорлардан суриштириб шубҳасини уйғотмаслик учун Лондонга келганиданоқ кўп гаплашмайдиган бўлиб олган эди. Парижда қочиб қолганидан кейин эса бор билганларини ичида сақлаб, тилсиз гунгта айланди. Шу тариқа уйга қайтишнинг йўлларини излаб, индамасдан, ҳар кимларнинг гапларига қулоқ солиб юрган кезларида уни яна сотиб юборишли. Хўжайнини икки бадбашара одамга эргаштириб жўнатди. Янги хўжайнинларининг тилини, миллатини ажратолмаса ҳам, уларнинг қандай одамлар эканини билиб олишга қизиқиб юриб, уларнинг хатти-ҳаракатларидан, баъзи ерларда тўхтаб, нималарни дир кўрсатишларидан, саволларидан, у ўзининг тил билмаслиги билангина эмас, ҳамма нарсага бепарволиги билан ҳам уларга маъқул тушганини тушунди. Хўжайнинлари яна Ўрта ер денгизи орқали ўтадиган инглиз кемаларидан турли-туман қимматбаҳо нарсаларни тоғ ўтиrlаб, тоғ

аллакимлар орқали олиб сотадиган қароқчилар эди. Улар қоронги тушди дегунча сира тинишмайди. Кичикроқ бир қайиққа тушиб олиб, Қаллибекка эшкак эшдиришади, денгизнинг ичкариогига кетиб, ўтиб кетаётган савдо кемаларидан мол олиб қолишиди. Баъзи кемалардан аллакимлар тўп-тўп нарсаларни буларга ташлайди ё бўлмаса биттаси билинтирмай кемага чиқиб олади-да, булар сал орқароқдан кетидан сузиб бораверишади. Шу кетища анча юриб, денгиз ўртасида — ўйноқлаган тўлқинда омонат тахтанинг устида юк ушлаб ўтирган шерикларини топиб кетларига қайтишиди. Уларнинг шаҳардан ташқарида эски-тускилар билан бостирилган ертўлалари бор. Ертўла ташқаридан қараганда кўзга фариштасиз кўрингани билан, ички деворлари тошдан қўтарилган, эшиклари мустаҳкам. Қайтишгач, ичидан қулфлаб ухлашиди. Чошгоҳга яқин ўрниларидан туриб индамай овқатланишиди-да, Қаллибек ейдиган нон, сув билан катта товоққа хурмони тўлатиб қўйиб, устидан қулфлаб кетишиди. Улар шу кетгандарича кечга томон қайтишиди, баъзан уч-тўрт кунлаб йўқ бўлиб ҳам кетишиди. Қаллибекнинг зиндонга тушгандай ўтадиган бундай ҳаёти икки йилча давом этди.

Бир куни хўжайнлари ярим кечаси ҳовлиқиб кириб келишиди. Иккаласининг елкасида ярим қопдан юк, ўзлари қора терга тушиб кетишиби. Улар кўп ўтирмасдан қозиқларга илиғлиқ енгил-елпи кийимларни йиғиштира бошлишди. Иккала қопдаги юкни битта қопга солиб, уни Қаллибекка орқалатишиди-да, одатдагидек денгиз бўйига қараб кетишиди. Қаллибек орқасидаги юкнинг салмоғидан, бўлак-бўлак бўлиб жаранг-журунг қилишидан турли-туман асил тошлар, олтин, дуру маржонлар эканини пайқади.

Улар қайиққа ўтирганларидан кейин Қаллибекка эшкакни шалоплатмай эшишни тайинлашди. Хўжайнлари илгари денгизга бунақа нарсани олиб чиқишимас эди, қайиқларини ҳам денгизнинг ичкарисига тикка ҳайдамас эди. Бир оздан кейин денгизнинг ўртасида нурсизгина чироқ кўрингучи эди. Қаллибек кутган ерда нур кўринмади. Шунда ҳам у эшкакни эшиб кетаверди. Унинг чарчаганини кўришса, биронталари одатда унинг ўрнига ўтиришгувчи эди. Бу сафар буни ҳам қилишмади. Қаллибекни чарчаганининг устига баттар чарчатмоқчи бўлгандай, эшкакни тез, жуда ҳам тез эшишни буюриш-

ди. Шунга қараб Қаллибек уларнинг аллакимдантир чўчиб, қәёққадир қочиб кетишаётганини, бирон ерда уни денгизга ташлаб кетиш ниятлари ҳам йўқ эмаслигини пайқади. Ниҳоят, денгиз бўйида ёниб ётган чироқлар ҳам кўринмай қолди. Қаллибек ўзини сувга ташлашга шайланиб, эшкакни чап қўли билан эшиб кетаверди.

Қарамоқчи бўлими, ўртада ўтирган биттаси ўрнидан турган эди, сувда унинг бир қўлига ханжар ушлаган кўланкаси кўринди. Қаллибек илдамлик билан ўзини кутилмаган олишувга тайёрлади. Аммо буни сездиргиси келмай, гўё ўнг қўли толгандай, эшкакни хоҳлаган пайтида суғуриб олишга қулай қилиб, чап қўли билан эшиб кетаверди.

Орқада ўтирган иккинчиси вақт етди, деб ўйлаб, шериги иккаласининг келишиб олишганига кўра «ҳа» дейиши билан ўртадаги ханжарлиси Қаллибекка ташланди. Қаллибек жонҳолатда ўнг томонидаги эшкагини қўшқуллаб кўтариб, уни итариб юборди. Ханжарли денгизга қулади. Буни қўриб орқада ўтирганининг зардаси қайнаб кетди. Ўрнидан туриб, Қаллибекнинг қўлидаги эшкагини у ёқ-бу ёққа тортқилаб, ўзини устига ташлади. Иккалалари олишиб турганларида бояги сувга қулаган қароқчи сузиб келиб, қайиққа осилаётган эди, Қаллибек унинг қўлининг устига сакраб туриб олди. Тўлқинда чайқалиб турган қайиқ тўнкарилиб кетди.

Иккинчи қароқчи ҳам чалқанчасига сувга йиқилди. Қаллибекка қўлидаги эшкак таянч бўлдими, у тўнкарилган қайиқнинг устига чиқиб қолди. Қайиқ ағдарилгани билан чўкмади. Биринчи қароқчи қайиқдан тушиб кетган оғир юкни ушлаб қоламан, деб унналаётган эди, қоп билан бирга чўкиб кетди шекилли, қайтиб овоз чиқмади. Кейингиси эса сув юзида бемалол сузиб келиб, Қаллибекка алланималар деб, қайиққа тармаша бошлаган эди, Қаллибек қўлидаги эшкак билан миясига гурсиллатиб туширди.

Қаллибек бошига ўлим хавфини солган душманларидан қутулган бўлса ҳам, аммо ўлим хавфи йўқ эмас эди. Тўнкарилган қайиқни тўғрилай деса, қайиқ ботиб кетиши мумкин. Жон талвасасида иккала шеригини сувга қулатиб, қайтиб чиқолмайдиган қилганидан хурсанд бўлса ҳам салдан кейин эсини тўплаб олиб, боши-кети кўринмайдиган сувнинг ўртасида ёлғиз қолиб кетганидан ваҳимага тушиб, кўзларига ёш қуйилди. Ҳеч бўлмаса

шерикларимдан биронтаси тирик қолмаганмикан, деб инглизчалаб, французчалаб, арабчалаб чақириб кўрди.

Қароқчилардан дарак бўлмади. Аста-секин кучайиб бораётган тўлқин тўнкарилиб ётган қайиқни маҳкам қулоқлаб олган Қаллибекни аллақаёқларга сурисб кетди. Осмонни булут қоплаб, юлдузларга қараб қутбларни аниқлаш ҳам қийинлашиб қолди.

Тонг отди. Сувдан ташқари кўз илғагудек нарса кўринмайди. Қаллибек қайси томондан сузиб келаётганини билолмай қолди. Кўзи илинса, қайиқдан йиқилиб кетиш хавфи бор. Шунинг учун ухлаб қолмасликка ҳаракат қиласди. Бунинг устига-устак очлик ва ташналиқ қийнай бошлади. Уч марта кун чиқиб-ботиб, ҳаётдан биратўла умидини узиб, ҳолсизликдан энди денгизга юмалаб кетаман, деб қўрқиб турганида, яқинггинадан ўтиб кетаётган савдо кемасини қўриб қолди-да, бор кучини тўплаб қаддини ростлади ва қўлларини силкитди. Кема у томонга қайрилиб, одамлари уни кўтариб олишди.

Кемадагилар Қаллибекнинг гапирмаганига қарамай меҳрибонлик билан уни овқатлантиришди, сув беришди. Сал қувватга кирганидан кейин бирор унга кеманинг ичини ювишни топширди. Бу иш унинг умрига қўшилган умр бўлиб туюлди-да, чурқ этмай ишлайверди. Қаллибек уларнинг гапларига қулоқ солиб туриб уларнинг кўпчилиги инглизлар эканини билди, шундан кейин ўзини ухлаб ётиб ҳам инглизчалаб уйқусирашдан эҳтиёт қила бошлади. Бир томондан инглизларнинг қўлига яна тушиб қолишдан қўрқса, иккинчидан, бу аҳволга қандай тушганини суриштирмай қўймасликларидан, бор гапни айтганидан кейин эса «сен одам ўлдирган қотилсан», деб яна денгизга улоқтириб юборишларидан чўчиди. Кемада руслар ҳам борлигини пайқаб, ўшаларга эргашиб тушиб қолишини кўнглига тугиб юраверди.

Бу Александрияга қараб кетаётган савдо кемаси эди. Кема бир неча кундан кейин соҳилга чиқди. У ҳеч нарсага қарамай, русларнинг қаёққа кетишаётганини зимдан кузатиб турган эди, улар қирроққа туша солиб бир тўда араб бойлари билан суҳбатлашиб, қаёққадир кетишли. Қаллибек уларнинг кетларидан итдай эргашиб кетаверишга тортиниб, тўхтаб қолди. Унинг қаёққа боришини билмай гарантисиб турганини пайқаб қолган бир инглиз ёнига келиб ўз тилида «кимсан, қаёқлисан?» —

деб сўраб қолди. Қаллибек тушунган бўлса ҳам ўзини тушунмаганга олиб, икки қўлини икки ёнига ёзди-да, кейин қўлларини қимирлатиб осмондан бошқа бошпана-си, ердан бўлак суюнчиғи йўқлигини тушунтирган бўлди.

Инглиз имлаб уни кетидан эргаштириб кетди. Уни бир ерда тўпланиб ўтирган одамларга олиб бориб қўши. Қаллибек бир ҳисобини топиб қочиш ниятида эди, бироқ тўдадагиларнинг ўзаро суҳбатларидан ер остидан бойлик қидирадиган олимга дуч келганини фаҳмлади. Бу тўплангандар унинг ёлланма ишчилари экан. Унда бу ҳунарни ҳам кўриш иштиёқи туғилди. Аммо уларнинг ораларида ҳам сира гапирмай, гунг деган таассурот қолдиришга қарор қилди.

Янги иш унга чиндан ҳам қизиқарли, ўрганиши керак ҳунар бўлиб чиқди. Далаларда, қумлоқларда, денгиз бўйларида ҳар хил текширишлар ўтказилди. Бир кенг ялангликда ер остидан қора мой (нефть) кони топилганига ҳайрон қолиб, «шунаقا кон бизларда ҳам топилгармикан?» — деган хаёл билан бу ишларни ўрганиб, ўша ерда тўрт йилдан ортикроқ қолиб кетди. Бир вақт нефть кони устида қандайдир жанжал кўтарилиб, ишлаётгандарнинг ҳаммаси қамоққа олинди. Аммо Қаллибекка гунглиги иш берди, уни бир ҳафта ўтар-ўтмас қамоқдан чиқариб, аллакимга топширилди. Бу одам ер ости бойликларини қидирадиган олим эмас, турли-туман ўсимликлар дунёсини ўрганадиган олим бўлиб чиқди. У Қаллибекнинг орқасига анча юкни орқалатиб, яна ўнтача шериги билан сувда кемада ойлаб сузиб, денгиз ёқасидаги турли-туман ўсимликларни текшириб юриб, Шарқий Суданга келиб тўхтади.

Нил дарёсининг бўйларида қизларга ўхшаш сулув ўсимликлар ўсар экан, Қаллибек гапирмаса ҳам ишбильармонлиги, ҳар ишга зеҳнлилиги билан олимга ёқиб қолди. Шунинг учун ҳам олим ундан ўсимликларнинг турли-туман хилини топиб, олиб келиб бера оладиган зеҳнли, илмга уқувли шогирд сифатида фойдаланди. Текшириш ишларини олиб бораётганида ёнида олиб ўтирди. Бир сафар уларнинг суҳбатларидан шу яқин атрофда рус олимлари ҳам иш олиб боришаётти, деган гапни илғаб қолиб, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Хўжайнларига билдирмай ҳар хил ўсимликларнинг уруғини, бу уруғлар ҳақида маълумот берадиган кўрсатма қоғозларни яшириб, чўнтаклари ва ички кийимларининг

орасига тикиб қўядиган бўлди. Кейин кунлардан бир кун ўша русларни излаб топиш ниятида таваккал қилиб қочди. Шум тақдир уни яна қийноғига олиб, узундан-узоқ тўқайзорда адашиб қолди. Қайтиб ўз йўлдошларини ҳам топа олмай, яна саргардонликка тушди. Нотаниш ерларнинг баланд-пастини, тўқайнинг сирини била олмай, на бирон одам яшайдиган қишлоқ учратолмай, бир муддат ёввойи мевалар билан тирикчилик қилишга мажбур бўлди.

Аммо Қаллибек сира тиним билмади. Қуёшга қараб юравериб-юравериб, чўл-биёбонларни кесиб ўтди. Юра-юра дарёнинг бўйидан чиқиб қолди-да, чўлдан қўрқиб қолгани учун энди дарё ёқалаб, юқорига қараб кетаверди. Кўп саргардонликлардан кейин бир ярим мингга яқин аҳолиси бор бир шаҳарга келиб қолди. Бу Сувайш шаҳри эди. Шаҳарда яшаш унга унча қийин бўлмади. Сабаби, озиб-тўзиб кетган бўлса ҳам тани соғ, ишга яроқли эди. Сувайш дарёси йилдан-йилга саёз тортиб, шаҳардан узоқлашиб кетаётгани учун халқнинг ташвишга тушиб қолганини кўрди-да, бир кемага яширин чиқиб олиб, бошқа шаҳарга, шарқ томонга кетишга аҳд қилди. Баъзан рус кишиларга кўзи тушиб қолади, уларга эргашайин деса, ҳаммалари нима биландир банд, ўз ишлари билан шошиб юришади. Хаёлида турли-туман режалар пайдо бўлиб, барча кўрган-кечиргандарини кўз олдига келтиради. Сувайш дарёсидан ўтадиган савдо кемаларидаги одамларнинг гапларига қулоқ солиб, агар энди бирон русга дуч келса, тортинмасдан гаплашишга аҳд қилиб юрган кунларининг бирида кечаси ётогига қайтиб келаётиб, кўзига иссиқ кўринган бир дарвишга дуч келди. Дарвиш саҳт-сумбатидан туркистонликларга ўхшаб кетгани учун таваккал қилиб қорақалпоқ тилида салом бериб кўрди. Дарвиш таққа йўлидан тўхтаб, Қаллибекка қараб анграйиб қолди, саломига алик олиб, кимлигини сўради. Қаллибек қорақалпоқлигини айтди-ю, аммо бу ёқларга қандай шамол учирив келиб қолгани тўғрисида чурқ этмади. Дарвиш хурсанд бўлиб кеттанидан йиғлаб юбораёзди, ўзининг бухоролик бой эканини, бундан тўрт йил муқаддам Маккани зиёрат қилишга чиқиб, Мадинага яқинлашиб қолганида қароқчиларга таланиб, бир тасодиф билан жони омон қолганини ҳикоя қилиб берди.

Қаллибек дарвишни ўзининг итхонага ўхшаш ётогига бошлаб келиб, уни хурмо билан чойга тўйдирди-да, юрт-

га қандай қайтиб кетишининг йўлини билиш-билмаслиги-
ни суриштириди.

— Билганда нима фойдаси бор? — деди хомуш тортиб
дарвиш.

— Юртимизга қайтиб, ўз тупроғимизни кўриш насиб
қўлса яхши, насиб қўлмаса, ўз юртингни Макка ҳисоблаб,
унинг йўлида ўлиш ҳам савоб бўлади, деган ривоят бор.

Бухороликка Қалибекнинг гапи маъқул тушган
бўлса ҳам йўлининг олислигини, Маккага каттадан-катта
сарф-харажат билан кетиб, юргига, овулдошларининг ол-
дига гадой бўлиб борса, душманларига кулги бўлишини,
шунинг учун бу дунёни тарқ этиб, дарвишлик йўлига
тушганини айтиб, афсусланди.

Қалибек бойларни, бадавлатларни ақллилиги учун
бой, бадавлат деб аталади, деб ўйларди. Бойликдан
камбағалликка тушган одамнинг дунёдан воз кечиш ни-
ятига тушиб қолганини, келажакка ишонч йўқолганини
кўриб ҳайрон қолди ва унга тасалли берди.

— Билишимча, дарвиш, юртингизда душманларингиз
ҳам кам бўлмаса керак. Улар сизнинг дом-дараксиз йўқ
бўлиб кетганингиздан хурсанд бўлишиб, ош-худойи
қилиб ўтиришган бўлса керак. Одамнинг тириклиги ҳам
душманига ўлим, тирик борсангиз, душманингизни зир
титратиб қўясиз-ку.

— Ёпирай-а! — деди бухоролик дарвиш соchlари ўсиб
кетган бошини қирт-қирт қашлаб. — Юртимга Маккани
кўрдим, деб алдаб қайтиб борсам ҳам бўлади-ку.

— Бу ёғи ўзингизнинг ишингиз.

Узоқ ўйлашишгандан кейин иккаласи тавакkal қилиб
юртларига қайтишга, бир қадам бўлса ҳам кунчиқар
томонга қараб юриб ўлишта қарор қилишди.

— Йўл жуда оғир-да, — деди бухоролик. — Чўлу
биёбон, тўқайзор, бош-кетини кўз илғамас далалар бор
йўлимиизда.

— Ҳиндистонга етиб ололганимизда эди!

— Ҳиндистонга бизнинг юртимиздан савдогарлар кўп
келиб туради.

— Ундай бўлса, мана шу Сувайш канали орқали
Ҳиндистонга савдо кемалари ўтиб туради. Биронтасига
чиқиб оламиз. Топган-терғанларингдан алмаштиргудеги
борми?

— Бу томонларда дарвишлар кўп бўлар экан.

Қалибек унинг ниятини тушунди, эртасига дарвиш-

лик либосини ечтириб, ўзи билан бирга олиб бориб, ҳаммолликка ишга ўтқазиб қўйди. Иккаласи ҳам ўлиб-кутулиб уч йил ишлашгандан кейин Бомбайга борадиган савдо кемаларининг бирига ҳам пул тўлаб, ҳам кема эгаси нима иш буюрса, галини икки қўлмай бажариб туришга келишиб, миниб олишди.

Бомбайга етганларидан кейин у ёғи ҳам осон бўлмади. Энди иккалалари ҳам дарвишлиқ ҳассасини қўлларига олиб, девона бўлиб йўлга тушишди.

Улар яна талай далалар, тўқайзорларни кесиб ўтиб, гоҳ очликдан, гоҳ ташналиқдан қийналиб, гоҳида овқат то-полмай, ёввойи мевалар билан тирикчилик қилиб, кўзла-рига чиройли кўринган баъзи меваларнинг уругини олиб, бўйниларидаги халталарига солиб жуда талай йўл юришди.

Бир шаҳар яқинида мусулмонларнинг мозорига дуч келиб қолишибди, беш-олти кун зиёратчилар олиб келиб турадиган туз-насиба, садақалар билан тирикчилик қилиб, дам олиб кетмоқчи бўлишибди. Бу ерда майиблар, қўрлар, беморлар, қари-қартанг чол-кампирлар қўп экан. Уларнинг ораларида отнинг қашқасидай ажралиб қолмас-лик учун улар ҳам ўзларини чўлоққа солиб, қўлларини ёзиб юришди.

Орадан бир ҳафта ўтиб, бир оз дам олганларидан кейин бухоролик Қаллибекнинг қулоғига шивирлаб, бу мозор ҳеч қанақа кароматли мозор эмаслигини, аммо анови басавлат сағанада олтин яширилган жойи бўлса керак, деб гумон қилаётганини айтди. Қаллибек хурсанд бўлиб кетди.

— Наҳотки?!

— Мисрда баъзи бойлар олтинларини шундай сағаналарга яшириб, уни гумон туғдирмаслик учун кароматли деб эълон қилишар экан.

— Унда бир текшириб кўрайлик. Омадимиз келиб олтин топсак, юртимизга жуда катта дабдаба билан кириб борар эдик-да.

Бу фикр иккалаларини ҳам хурсанд қилиб юборди, пайтаваларига қурт тушиб, мозорда одамларнинг товси-лишини кутишибди.

Қабристонга душанба кунигина зиёратчилар келиш-масди. Ўша кунни кутиб, күёш ботиши билан иккаласи биргалашиб ўша сағана ёнига келиб, айланишибди. Битта одамнинг боши сифгудек тешик топиб, ичига мўралашган эди, тахминлари тўғрига ўхшаб туюлди.

Энди улар ким олдин кирса, тиззасидан олтинга ботадигандек, ичкарига тушиб олишга шошилди.

— Олтин деганин бўлашиш қийин нарса, — деди бухоролик шивирлаб. — Шунинг учун ушлагани ушлаганники бўлсин.

— Майли қайси биримиз олдин кирамиз? Ё чек ташлашамизми?

Бухоролик ерга энгашиб бир ҳовуч майда тош олдида:

— Айт, жуфтми, тоқми? Топсанг сен бошлайсан, топмасанг мен, — деди.

— Жуфт.

Қаллибек унинг тош яшириб қолишига имкон бермай, билагини қаттиқ қисиб қўлидаги тошни этагига тўқдирди. Талашиб санаши. Жуфт чиқди. Бухоролик ўйланиб ўтирумай:

— Энди сен яшир, — деди.

Қаллибек ҳам ердан бир ҳовуч майда тош олди.

— Жуфт, — деди бухоролик.

Улар яна боягидақа талашиб-тортишиб санаши. Бу сафар ҳам Қаллибек ютди.

— Майли, сен кира қол.

Қаллибек шоша-пиша ўзини тешикка урди. Унинг кетидан бухоролик ҳам бошини суқаётган эди, бирдан «вой!» деб юборди.

Мозорни қўриқлаб юрадиган шайхи бор эди. Улар кирғанларида шайх хуфтон намозини ўқигани ўтирган эди. Жойнамозини йиғиштираётганида қулоғига аллақандай овоз киргандай бўлди. Ютуриб келиб қараган эди, сағананинг ичига тушиб кетаётган бухороликнинг оёгини кўриб қолди. Шайх бухороликнинг оёғидан маҳкам ушлаб ташқарига тортиб олди. Ичкарига тушиб, қуруқ суякларни пайпаслай бошлаган Қаллибек бирдан хавфни сезиб, секин келиб, ташқарига мўралади. Кўrsa, шайх бухороликнинг оёгини ерга теккизмай, гирибонидан олиб кетяпти. Қаллибек олтин деб гумон қилиб, битта катта суякни қўйнига тиқди-да, қабрдан астагина чиқди. Бироқ ҳозир гусирлаб қочишнинг хавфли эканини тушуниб, сал наридан оғзи очиқ бир гўр топиб, кириб ётиб олди. Шу орада шайхнинг шовқин-суронига бир талай одамлар тўпланиб, муқаддас сағанани ўраб олишди. Туни билан ҳам, эртасига кечгача ҳам одамлар тарқамади, бироқ ичкарига киришга ҳеч ким журъат қила олмади.

Қаллибек сағананинг чиндан ҳам муқаддас эканига эндиғина тушуниб, қўйнидаги сүякни ёруғга тутиб, унинг олтин эмаслигига ишонч ҳосил қилиб, уни бир чеккага улоқтириди-да, эртасига кечаси гўрдан чиқиб, ҳамманинг дикқати сағанада эканлигидан фойдаланиб қочди.

Уч кунгача мозор яқинидаги овулда тиланчилик қилиб юриб, шеригининг озод бўлиб келишини кутди. Ваҳоланки, бухоролик сағананинг ичидаги шеригим бор эди, деб айтиб қўйган экан. Унинг гапига ишонган шайх таҳорат олиб, таваккал қилиб ўша тешикдан сағананинг ичига кириб кўради. Қараса, сағананинг ичидаги ҳеч ким йўқ. Ана шундан кейин бухороликнинг бу гуноҳига яна «шайхларни алдадинг», деган гуноҳи азим қўшилиб, уни дорга осишади. Қаллибек одамлардан шуларни эшитиб, яна ўз йўлига равона бўлди.

Қаллибек Ҳиндистон қишлоқларини оралаб юриб, аллақанақа Тожмаҳал ёдгорлиги тўғрисида эшитиб қолди. Талай-талай шаҳарларни, қишлоқларни, олтин гумбазли кўп жойларни, тарихий обидаларни ўз кўзи билан кўришига қарамасдан, энди Тожмаҳални кўрмаса, юртига қайтиб борганида ҳикоя қилиб беришга арзигулик гап топа олмайдигандай, ўша тарихий обидани излаб кетди.

Тожмаҳалнинг мусулмонлар тавоғ этадиган бошқа зиёратгоҳлардан фарқи шунда эканки, уни зиёрат қилгани наинки оламдаги мусулмонлар, ҳатто бошқа диндагилар ҳам келишар экан. Қаллибек зиёратчилар орасида туркистонликларни ҳам, хитойларни ҳам, инглизлар, русларни ҳам кўрди. Аммо Қаллибек уларнинг биронтаси билан ҳам учрашмади. У шунча қимматбаҳо асил тошларнинг бир одамнинг ҳурмати учун қўйилганига ҳайрон бўлиб, ўзича ғудиллаб қўйди:

— Битта ўлик учун қанча тирикларнинг пешана тери, билагининг кучи мармар бўлиб хизмат қиляпти.

У кўпчиликнинг ичидан сирғалиб чиқиб, анчагина ерга бориб қолганида аллаким кетидан кўланкадай эргашиб келаётганини пайқаб қолди-да, куврайдай ингичка бўйини кетига бурди. Оппоқ оқариб кетган соchlари саватдай, соқоли қоп-қора, кўзларига мангулик ҳасрат муҳри босилган бир тиланчини кўриб: «Мен ҳам ўзингга ўҳшаган тиланчиман, бергулик бирон нарсам йўқ», дегандай, унга қуруқ қўлларини кўрсатди.

— Сиз қорақалпоқ эмасмисиз? — деб сўради ҳинд тиланчи.

Қаллибекни ҳам қувонч, ҳам ваҳима ҳисси қамраб олди.

- Дунёда шунақа халқ борми?
- Бор, Туркистонда, бироқ мен кўрган эмасман.
- Ўзинг кимсан?
- Бобомнинг отамга, отамнинг менга айтишига қараганда, қорақалпоқ эканман. Онам ҳинд.

Қаллибек ҳайрон қолиб унинг ёнига борди-да, бўйнидаги халтасидан яримта кулча олиб узатди.

— Йўқ, — деб тиланчи гапини қорақалпоқча бошлаган бўлса ҳам у ёғига ҳиндча давом этди: — Мен сендан бирон нарсадан умидвор бўлганим учун гапираётганим йўқ бу гапларни. Бобом Бўрибой бир рус савдогарига тилмоч бўлиб шу ёқларга келиб, ўриларга таланади. Тақдир шамоли уни шу Ҳиндистонга суриб келган экан. Қариган чоғида бир етим қизга уйланиб, Маман исмли ўғил кўрган. Маман менинг отам бўлади. Отам анча эпчилгина чиқади. Ўзига тўқроқ бир ҳинднинг қизига уйланади. Мен катта ўғли бўламан. Мендан кейин яна битта ўғил кўришган. Менинг исмим Омон, инимнинг исми Сомон эди. Отам ўз отасидан ўрганган қорақалпоқча сўзларни бизларга ўргатгучи эди. Иним сира ўрганолмади, мен бўлсанм чала-чулпа бўлса ҳам ўрганиб олдим. Шунинг учун ҳам сенинг қорақалпоқча фудиллаганингни эшишиб қолиб, бу йигит қорақалпоқмасмикан деб гумон қилдим.

Омоннинг оппоқ соқоллари остидан базур кўриниб турган туркча қалин лаблари буришиб, катта-катта кўзларида ёш ҳалқалангандай бўлди. Қаллибек унинг рост гапираётганига ишонган бўлса ҳам йиғлашининг сабабини тушунолмади. Бирдан унинг қитиқ патига тегиб кўргиси келиб кетди.

— Мабодо ота маконга қайтиш орзусига тушиб қолмадингизми?

— Мен йигирма ёшга тўлганимда отам: «Нима бўлса ҳам ота тупроғимизни қидириб топайлик», деган эди. Шу-шу йўлкира тўплаш ҳаракатига тушдик. У ёқ-бу ёқларни кезиб юрадиган дарвишлардан, савдогарлардан сўраб, «Ҳирот жуда ўзига тўқ шаҳар, ўзи Ҳиндистон билан Афғонистоннинг дарвозаси, ери ҳосилдор, шунинг учун кун кўриш ҳам, дунё орттириш ҳам осон», деб эшишиб, Ҳиротга кўчдик. Баҳтимизга қарши Ҳирот Эрон билан Афғонистоннинг бўлишолмай юрган олмаси экан.

Бироқ нима бўлганда ҳам қайтиб кетмадик. Инглизлар келишди. Улар қайтага бу икки мамлакатни бир-бирига гижгижлатиб, уруш хавфини баттар алангалатиб юбо-ришди. Отам бу қарама-қаршиликларга эътибор бермай, тезроқ бирон нарсалик бўлиб қолиш ниятида инглиз аскарбошисининг маҳфий жосусига айланди. Мен ҳам отамга ёрдамлашиб юрдим. Онам билан укам уйда қоли-шарди. Бир куни кечкурун навбатдаги топшириқларни бажариб Кашмирдан қайтиб келсам, уйда отам билан онамни сўйиб кетишибди. Зор-тирён бўлиб йигладим. Бир вақт ҳушимни йигиб қарасам, укам йўқ. Бу инглизлардан келган баломи ё ерли ҳалқнинг ишими, суриштириб сира тагига етолмадим. Бегона юрт у ёқда турсин, бу дунёни ҳам тарқ этгим келиб кетди. Шу-шу дайдиб кетдим. Ҳаёлим нима бўлса ҳам инимни топиш эди. Ҳозир ёшим олтмишга яқинлашиб қолди, ҳамон инимни излайман, одамлар тўдалашиб турган жой бўлса, шуларнинг орасидамасмикан деб аланг-жаланг бўламан. Аммо ҳамон ундан дарак йўқ. Ана шу Тожмаҳалга неча-неча марта келиб кетдим. Охири, мана, сенга йўлиқиб, отамдан ўрганган, ҳаёлимдан анча кўтарилиб қолган сўзларни эшитдим.

- Ундай бўлса, бирга кетамиз.
- Қаёққа?
- Мен ўз юртимга қайтиб кетяпман.

Омон Қаллибекни йўловчилардан четга бошлаб тақир ерга ўтириди-да, бўйнида осилиб турган тўрвасидан бир қисм хурмо чиқариб берди.

— Аввал қорнимизни тўйғазиб олайлик.
Қаллибек ҳам ундан қарздор бўлиб қолмай деб ҳалтасидан иккита яримта кулча, иккита апельсин чиқарди.

— Энди сен гапир, — деди Омон нонга хурмони кўшиб ер экан.

Қаллибек бир оқариб, бир қизариб:

- Саводинг борми? — деб сўради.
- Отам: «Ота-бобонгнинг бошидан кечирганларини достон қилиб ёзарсан», деб мени ҳинд мактабига бериб, бир оз саводимни чиқарган эди.

— Ундай бўлса жуда яхши. Иккаламиз биргалашиб ҳалқимизга анча фойда келтирамиз. Нима қилсак ҳам ўз ватанимизга бориб қиласмиз.

— Кексалик қилиб чарчаб қолсам, йўлда ташлаб кетмайсанми?

— Ўзим ўлмай, сенга бирон ёмонликни рано кўрсам, отамнинг фарзанди бўлмай.

— Унда этагингдан тутганим-тутган бўлсин.

Улар қорниларини тўйғазиб олишгандан кейин қиблага қараб қўл очишида-да, худои таолодан ўз ватанларига эсон-омон етказишини қайта-қайта илтижо қилиб фотиха ўқишиди, шундан кейин иккалалари Туркистонга олиб борадиган «ипак йўл»га тушиб олишди.

Қанчадан-қанча қийин, узундан-узоқ йўлларни босиб ўтишиди...

Қорақумнинг ўртасига етганда йўл озиқлари тугаб, юртимизга борсак экамиз, деб ола келаётган турли-туман уругларни ҳам еб тамомлашиб, ҳам очлик, ҳам ташналик азобидан бир ҳолатга тушиб ётишибди.

* * *

Қаллибек беҳолликда шуларнинг ҳаммасини кўз олдига келтириб, неча марта ўлим билан юзма-юз келиб, аммо бирон мартасида ҳам тутқич бермай кетганини эслаб, юртига етай-етай деганда ўлиб кетишига ишонгиси келмай, ер остидан ёнидаги йўлдоши Омонга қаради.

Омон иссиқ қумга бағрини бериб чурқ, этмай ётган бўлса ҳам икки кўзи олис-олисларга қадалган. Омон бир маҳал қаддини бир оз қўтариб, ориқ қўлларини соябон қилиб, кунчиқар томонга қараб турди-да:

— Қимирляпти, — деди қувониб.

Қаллибек ҳам Омон қўрсатган томонга узоқ тикилиб турди-да:

— Яшасин, отлиқлар! — деб ёнбошига шап этиб урди.

Қўринган отлиқлар қарвон йўлини ёқалаб юриб, савдогарларни талайдиган каллакесар ўғрилар эди. Бу тарафларнинг шароитини яхши билишгани учун улар хуржунларининг бир кўзига қотган нон, бир кўзига сув тўла меш солиб юришар эди. Милтиқлари билан бошқа яроғлари эгарларининг қошига илинган бўлади. Хавф-хатар туғилгудек бўлса, дарров қўлга олишади. Отлиқлардан бири буларни кўрди-да, милтиғини олиб отишга чоғланниб туриб, ўдагайлади:

— Ҳой жонзотлар, пастга тушларинг!

Қаллибек билан Омон хаёлларига ҳеч нарса келтирмай, гумонсирамай, хурсандлик билан пастга қараб сирпаниб тушишди.

Уларга эргашиб, тепаликдан талайгина қум ҳам оқиб тушди. Пастиагилар қумнинг тагида қолиб кетмаслик учун нарироққа қочишиди. Омон билан Қаллибек ёнбағирда ўсиб ётган саксовулнинг шохига илиниб қолишганидан қум кўмишидан омон қолишиди.

Шувиллаган қум тўхтагандан кейин отлиқлар яқин келишиди.

— Ўликлар, — деди биттаси. — Қоракумда сизларга ўхшаб ўлиб кетгандарнинг қўпини кўрганмиз. Чамамда биздан сув, нон сўрамоқчи бўлсаларинг керак?

Нон билан сувнинг отини эшишиб иккаласининг ҳам кўзларида тириклик нишонаси кўринди. Отлиқларнинг ёрдам беришга шошилмаётганини кўриб Қаллибекнинг жаҳли чиқди. Уларга ўқрайиб қараган эди, инглиз милтиқларини кўрди, инглизларнинг бу томонларга қандай келиб қолишганига ҳайрон бўлди, аммо бу ҳолатини сездирмай, илтимос қилди:

— Одамлар, ёрдам беринглар!

— Нон, сув бизларда ҳам қаҳат, — деди олдинги отлиқ. — Шунинг учун битталарингга лойиқ сув, нон берамиз. Аммо бу иш адолатли бўлиши учун битта шарт кўямиз. Анови саксовулгача ким ўзарга чопасизлар, хоҳланглар, эмаклаб боринглар. Кимда-ким саксовулга биринчи бўлиб қўл тегизиб, яна шу ўтирган ерларингга қайтиб келса, сув билан нон ўшаники.

Иккалалари ҳам отлиқнинг им қоққан томонига қарашди. Кўзлари катта туп саксовулга тушди.

— Қўрқманглар, саксовулгача бўлган оралиқ қирқ қадамдан ошмайди. Тезроқ ҳаракат қилмасаларинг кетиб қоламиз.

Уларнинг ўйлашларига, маслаҳатлашишларига фурсат қолмади. Сал иккиланишса, кетиб қолишлари ҳеч гап эмас. Бундай отлиқларни ҳеч қандай яхши сўз ҳам ушлаб қололмайди. Шунинг учун иккалалари ҳам шошилинч ўрниларидан туришган эди, бир қадам босиш билан тенгдан қулаб тушишиди. Энди қумни ёқалаб эмаклашга мажбур бўлишиди. Отлиқлар уларнинг йўлни талашиб, калтакесақдай ўрмалашларини томоша қилиб кулиб туришибди. Улардан биттаси қичқириди:

— Ҳой, имилламасдан эмакланглар. Шу мусобақада қайсиларинг енгсанг, сувни ичиб, нонни еб, ҳов анови баланд тепага чиқиб қаранглар. Шарқ томонда орқала-рингда бир туп тўранғил кўринади. Ўша дарахтнинг ёнида

кўчма қум боса бошлаган бир йўл бор. Ўша йўлга тушиб уч кун юрсаларинг, одамларга етиб оласизлар.

Қаллибекнинг аҳволи сал дурустроқ эди. У бармоқлари билан қумни кураб, Омоннинг олдига тушди. Омон уни ўзидан узоклаштирмасликка ҳаракат қилиб, оёқларига ёпишди. Қаллибекнинг уни тепиб юборишга кўзи қиймадими, индамай қумни суриб-суреб, олдинга интила бошлади.

Омон ҳам индамасдан унинг оёқларидан ушлаб олиб, илгари сурилаверди.

Отлиқларнинг худди икки чўл илонининг урушини завқ билан томоша қиласётганда, ўзаро ҳиринг-ҳиринг кулишишларини эшитмай, Қаллибек бор кучини тўплаб етиб олиб, саксовулга қўлини теккизиб, энди орқасига қайтаман, деб турганида кетидан келаётган Омон ундан олдин кетига ўгирилиб олиб, унга йўл бермади. Қаллибек ютиб чиқса, оладиган нони билан сувни тенг бўлашмоқчи эди, Омон бўлса... Қаллибек хавотирланиб Омоннинг оёқларидан ушлади. Омон оёқларини ушлатмаслик учун силкитиб юборган эди, Қаллибекнинг кўзларига қум тушди. Қаллибек кўзлари қадалиб оғриса ҳам чидади, у кўзларини ишқалагунича Омон икки қадамча олдинга сурилиб олди. Қаллибек олдинга ўтиб олиш мақсадида ўрнидан туриб, бир-икки одимламоқчи бўлган эди, Омоннинг устига гуп этиб йиқилиб тушди. Ҳолдан батамом тойган Омон уни кўтара олмай, устига тоғнинг тоши қулаб тушган ориқ отдай оёқларини сильтанглаб, нафаси қисилиб икки елкаси билан нафас олиб ётиби. Қаллибек унинг аҳволини тушуниб, устидан ўрмалаб тушиб олай деса, чамаси келмади. Чалқанча йиқилиб кетишдан қўрқди. Чалқанчасига тушса, юзтубан ўгирилиб олиши мушкул. Агар жаҳли чиқиб турган Омон устига миниб олса, тамом деяверинг. Шунинг учун ҳам бирпас қимирламай ётиб куч йигиб олди-да, кейин Омоннинг устидан бир амаллаб эмаклаб тушиб олди. Бояги унналишлари билан уни қумга ботириб юборганини ҳам пайқамай, жонҳолатда яна олдинга интилди.

Боядан бери кузатиб туриб кураш нима билан тугаганини кўрган отлиқлар пинакларини бузмай, шапалоқдай иккита кулча билан кичкина мешда сув ташлаб кетишиди. Қаллибек унга ўлдим деганда етиб олиб, аввал мешни қўшқуллаб ушлаб, бурмали оғзига лабларини босиб, сувидан икки қултум ютди, кейин мешнинг оғзини боғлаб,

кулчалардан биттасини тенг иккига бўлиб, ўзиникидан битта тишлади-да, кейин кетига қайрилиб қаради. Омон йигирма қадамча һарида, бояги жойида оғзига кум босилиб ётиби. Сув ичганидан кейин бир оз қувватга кирган Қаллибек нонларини қўйнига тиқа солиб, мешдаги сувни ниҳоятда авайлаб ушлаб Омоннинг тепасига борди. Бошини кўтарган эди, унинг оғиз-бурнидан, киприкларининг орасидан шувиллаб кум тўкилди. Қаллибек нима қилсан ҳам ҳушига келтирай деб оғзига сув томизмоқчи бўлиб бўйнини бураётган эди, кучи етмади, қотиб қолибди. Боя устига йиқилганида тушолмай, талпина-талпина кумга ботириб юборганини Қаллибек энди тушунди. «Омон оға, Омон оға!» — деб бирдан ўқраб йиғлаб юборди. Аммо кўзларидан ёш чиқмади. Йиғлаганини эшитгудек бир банда йўқ. Қаллибек шунда ҳам йиғлади, бошидан ўтган кўп нарсаларни эслаб, икки қўлини юзига босиб хўп йиғлади.

Бир оз ҳовурдан тушиб ўзига келганидан кейин кўзи қўйнидан тушиб қумнинг устида ётган икки бўлак нон ҳамда тўкилай деб ёнбошлаб қолган сувли мешга тушди. Худди битта-яримта ёвуз одам устига бостириб келиб, суви билан нонини тортиб олиб қўядигандай, уларни шоша-пиша яна қўйнига тиқди. Бир пайт излаб келсам тополмай қолмай, деб ёнидаги саксовулнинг битта шохини синдириб, Омоннинг тепасига санчди-да, Куръон ўқиб ўрнидан турди. Бояги отликлар кўрсатган томонга қараб юриб, бояги ушатган нонининг қолганини чайнаб кетаётган эди, қум тагидаги алланарсага қоқилиб йиқилди. Унинг қўйнидаги нони тушиб, юмалаб кетди, меши тушиб, суви тўкилди. Жаҳл билан оёғининг тагига қараса, қоқилгани аллақачон қуриб қолган одам калласи экан. Жаҳли чиқиб, каллани қаттиқ тепиб юборди. Куриб ётган калла синиш ўрнига, оёғини қонатди. Қалибек алам билан пешанасини тириштириб, чўкка тушиб қолди.

4

Амударёning қуи оқимиға кўчиб кетган қорақалпоқлар орасидан қайтиб кўчиб келувчилар кўпайди.

Бундай аҳволга одамларнинг кўзлари ўрганиб кетган кунларнинг бирида, Қозоқдарёни ёқалаб ўрнашган овуллардан бирида, бир кўч пайдо бўлди. Кўч эгаси бир от,

бир эшакка юкини ортиб, орқасига хотини, қизи ва ўелини мингаштириб олган Тенгел эди.

Лукерья нотаниш одамлар, таниш-билишлар олдида қорақалпоқ аёли ўзини қанақа тутиши лозимлигини эридан сўраб билиб олган эди.

— Жигарларим, ҳалқа ҳалқ қўшилса, давлат бўлади, деб келдик, ҳаммаларинг соғ-саломат юрибсизларми? — деди ўқорақалпоқчалаб.

Болалари ҳам оталарининг эски қадрдонларидан ётсирамай, одоб билан салом бериб туришибди.

— Тёнгел, — деб мақтанди унга жўраларидан бири. — Ростини айтсан, сени биринчи мен танидим. Болангни кўриб танидим. Худди ўзгинанг-а! Юртимиздан кеттагонингда худди шу ўғлингдай эдинг. Сени ҳам опачанг шунақа кийинтирас эди.

Тенгел ўз юртига етиб келиши билан Эрназар олакўзининг тақдири нима бўлганини, опаси Гулзебонинг урушда эркакларга ўхшаб найза тутиб, душман қўлида ҳалок бўлганини эшитиб, қаттиқ изтиробга тушди. Индамай юкини туширди.

Тўпланғанлар ёрдамлашишиб, бири қўшнинг ўрнини қиришилади, бири яқин атрофдан йирик жингил чопиб, қамиш ўриб олиб келди. Тушдан кейин кичкинагина бир кўш тикланди.

Рўзгор учун зарур нарсалар ўзларида ҳам бор эди. Лукерья ўчақ қуриб, ўт ёқиб, қумғон қўйиб юборди. Шу орада аллаким ориқроқ қўзи етаклаб келиб, сўйиб юборди.

Янги қўшнинг ичи гангир-гунгур бўлди-қўйди.

Рус подшолиги тўғрисида аниқ ҳеч нарса билмайдиганлар учун бу янги қўш маълумот марказига айланди. Тенгел ҳам, Лукерья ҳам, болалари ҳам ҳеч кимдан ётсирамай, келиб-кетадиганларга беминнат хизмат қилишади...

Улар озми-кўпми пул ишлаб, кийим-кечаклик ғамлаб келишган экан. Уч-тўрт қўй-эчки сотиб олиб, овулнинг подасига қўшишди. Лукерья қизи Марьям билан янги кўрпа, кўрпачалар қоплашга киришди. Тенгел ўели Полвон билан кўл ёқасидан қамиш ўриб, жингил чопиб олиб келиб, русларникуга ўхшатиб уй қурди, томини қамиш билан бостирди.

Тенгел ўғли билан яна кўлга кетиб, қамиш орасидан қизил каноп топиб, ўриб келиб, бундан кейин балиқ

овлаб, кун кўришга қарор қилди-да, хотини, қизи, ўғлига тўқиши учун канопдан ип эшишни ўргатди.

Мана, улар бугун ҳам уйларининг офтоббрўя томонига чиқиб, биргалашиб ип эшиб ўтиришган эди, қўшни эшикнинг олдида ўлардек ориқ, бурни сўррайган, сочсоқоли афт-башарасини тутиб кетган бир тиланчи пайдо бўлди. Бунаقا тиланчилар бу ерда янгилик бўлмагани учун ҳам ҳеч қайсилари бошларини кўтаришмади. Тиланчи ҳассасига суюниб туриб фазал ўқиди:

Бу дунёning иши турфа,
Олди қизиқ, орти бузуқ.
Мени излар кишим борму?
Беҳудага кетма қизиб,
Сени излар кишинг борму?

Тенгелга тиланчининг мунгли овози танишдек туюлиб, аста ер тагидан унга қараб қўйди.

Тиланчи тўхтаган эшиқдан одатдагидай кичкина невараси ё келини эмас, қўлига шапалоқдай қотирилган балиқ кўтарган букур чолнинг ўзи чиқди.

— Ҳой дарвиш, — деди чол. — Сен кўплаб халқлар, кўплаб элатларни кўрган бўлсанг керак. Балки кўп ка-салларнинг қандай даволанишини ҳам эшитган бўлсанг ажаб эмас. Кўпдан бери кўзларим хира тортиб қолди, тиззаларим сирқираб оғрийди. Кўриб турибсан, белим букилиб қолди. Буларнинг қандай давоси бор?

Тиланчи унинг қўлидан қоқ балиқни олиб, чопонининг тагидан ярми кўриниб турган бандли қора қовоғига эмас, елкасига ташланган эски хуржунининг бир кўзига солди-да, жилмайди.

— Қария, кўзингнинг нурсизланиши, тиззаларингдан дармоннинг кетиши, белингнинг букилиши кексалик касали. Бу касалдан фақат ўлиб кутуласан.

Қария худди лақиллаб турган чўғни босиб олгандай типирчилаб, «алжиган, аҳмоқ», деб эшигини тополмай довдираб, уйига кириб кетди.

Тиланчи Тенгелникуга қараб бурилди. Лукеръя биронта ҳам тиланчини қуруқ қайтармас эди. У ўғлига аста шивирлаб, нонуштадан қолган яримта зоғорани олиб чиқиб беришни тайинлади.

Тенгел ҳеч кимга сездирмай бир кўзини эшаётган илига, бир кўзини ориқ тиланчидан узмай, унинг хатти-

ҳаракатларини кузатиб ўтираверди. Девонанинг бўйнига осиб олган қовоғи яқингинада бўялган бўлса керак, чопонининг астари ҳам қорага бўялиб қолибди. Унинг қовоғи дарвишларнинг қовоғига эмас, одамнинг қуриган бош суюгига ўхшаб кетади, атрофи тимқора рангга бўялган.

Тиланчи Полвоннинг яримта зоғора тутган қўлини қўшиб ушлаб, бетига тикилди-да, анқайиб қолди. Афтбашара расидан тирикдан кўра мурдага ўхшаб кетадиган бу жулдуровқи тиланчининг боласининг қўлини ушлаб туриши онани ташвишга солди.

— Ҳой, дарвиш, боланинг қўлини қўйиб юбор!

Тиланчи бир иргиб тушиб, боланинг қўлини қўйиб юборди, оёқларини ердан аранг кўтариб босиб, истаристамас кета бошлади. Тенгел чидаб туролмади, кетидан қичқириди.

— Дарвиш, тўхта, чой-пой ичиб кет!

Бечора тиланчига бошқа ерда бундай муруват кўрсатишлари даргумон эди... Шунинг учун оёқларини яна зўрга босиб, кетига қайрилди. Тенгелнинг рўпарасига келиб, ҳассасига иягини тиради-да, хирилдоқроқ овози билан шивирлади:

— Мен манови ўғилчангизни бирорвга ўхшатдим.

— Кимга?

— Ёшлигимда менинг Тенгел деган жўрам бўлар эди, худди ўшанинг ўзгинаси-я!

— Сен Қаллибекмисан?..

Қаллибек иягига тиralган ҳассасини улоқтириб, кучогини ёза Тенгелга ташланди. Тенгел иргиб туриб уни кучоқлаб олди.

Тенгел Қаллибекнинг тўғрисида хотинига ҳам, болаларига ҳам жуда кўп марта ҳикоя қилиб берган эди. Тенгелнинг хотин, бола-чақаси Қаллибекнинг номини эшитишлари билан қандай ҳодиса юз берганини тушунишиб, уларни ўраб олиши.

Икки дўст анчадан кейин бир-бирларининг кучоқларидан чиқиши.

Полвон билан Лукерья Қаллибекни икки қўлтиғидан олишиб, ичкарига етаклашди.

Ичкарига кирганларидан кейин ҳам эски жўраларнинг ҳаяжонлари босилмай, кўзларидан қувонч ёшлари чиқди, оғизларининг танобини йифолмай, қотиб-қотиб кулиши.

Үйда нон тамом бўлгани учун Лукеръя хамир ошириб қўйган эди. Ўчоқнинг ён-верини дарров супуриб, ластурхон ёзди-да, устига бир товоқ сўк қўйиб, ўғлига:

— Тандирга ўтин қалаб юбор, — деди. Ўзи хамир тўла тогорани кўтариб ташқарига чиқиб кетди, зувала олишвон, деб қизини ҳам ёнига чақирди.

Тенгел гаплашиб ўтириб Қаллибекнинг бўйнига осиб юрган қовоғига дурустроқ разм солди. Унинг чиндан ҳам қора қўмирга бўялган калла суюги эканига ишонч ҳосил қилди. Буни сезиб қолган Қаллибек қовоғини кўздан нари қилиб қўймаганини эслади-да, уни чопонининг ичкарироғига тиқиб қўйди. Хижолат бўлганини сездиргиси келмай, яна бунинг устига-устак очликка чидолмай, томирлари ўйнаб кетган оғзин қўлини товоққа узатиб, бир ҳовуч сўқдан олди ва оғзига солди. Тишлари кемшик бўлгани учун сўкни ямлаб-ямлаб ютиб юборди.

— Сўкни кўрмаганимга йигирма йилча бўлиб қолгандир, — деб қўйди Қаллибек очлигини яширмоқчи бўлгандай.

Тенгел Қаллибекнинг афт-ангорига қараб ўтириб, унинг бу оқ бошига қандай оғир мусибатлар тушганини фаҳмлаб, унга ўринисиз саволлар бериб, эски яраларини янгилагиси келмади. Рус қишлоқларида, шаҳарларида юриб, мамлакатлар ўртасидаги борди-келдилар жўнида эшитганларига қараб, уни ё Туркия, ё инглиз жосуси бўлиб кетмаганимкан, деб гумон қилди. Аммо сўк ея бошлаган меҳмонга қараб индамай ўтиравериш ҳам бўлмайди. Шунинг учун Тенгелнинг ўзи ҳам товоққа қўл узатди. Номигагина икки-уч дона сўкни олиб оғзига соглан бўлди-да, гап бошлади:

— Ёпиримай, Қаллибек, бу дунёда ўлмаган одам ахир учрашар экан-да, а? Мана, учрашдик.

— Ҳа, ўлмаган киши бир кунини кўриб юравераркан, — деди Қаллибек нохушгина ва оғзига яна сўк тўлдирди. — Мен билан ажralишганингдан кейин бошингдан қандай савдолар кечганини гапириб бермайсанми?

— Сен кетиб қолганингдан кейин менга нисбатан ҳам-манинг ишончи йўқолиб, тоғда ёлғиз ўзимни ташлаб кетишиди. Отиб ташлашмаганига шукур қиласман. Жон талвасасига тушиб овқат изладим. Овқат қидириб қанча ерларни кездим. Қисқаси юриб-юриб шу кунимга етдим. Энг эсда қоладиган воқеа шу бўлдики, — Тенгел бирдан жонланди. — Ўрис шаҳарларида рабочий бўлиб юриб шундай

бир гап эшилдим. Серсоқол бир доно одамнинг айтишига қараганда, Европани бир арвоҳ кезиб юрган эмиш.

— Қизиқ, Европа тугул Африкани, Осиёни кезиб юрган ўща арвоҳ мен бўламан. Ўша доно менинг гунг бўлиб юрганимни билиб, бу арвоҳ бўлса керак, деб ўйлагандир.

Тенгел бу арвоҳнинг қандай арвоҳ эканини яхши тушунтириб беролмагани билан, унинг қандайдир яхшилик даракчиси эканини овулдошларига ҳикоя қилиб, ҳеч кимни ишонтиrolмай юрган эди. Қаллибекни ҳам тушунмади деб ўйлаб мийигида кулиб қўйди.

— Балки ўшандай бўлса ҳам бордир. Хўш, ўзинг-чи, ўзинг қандай эсда қоладиган янгилик топиб келдинг?

Қаллибек хаёлчанлик билан оғзидағи сўкни ямлаб ютди.

— Одамларнинг олдида кўп гапириш ҳам ақллилик нишонаси бўлади, — деб у товоқдан яна бир қисим сўк олиб оғзига солишга ҳозирланди. — Бошқалар ақлли кўрина қолсин, мен ақлсиз бўла қолай, деб кўп гапири маслиқка аҳд қилган эдим. Сенга ёрила қолай. Ҳамма ерда ҳаёт худди ўзимиздагидай. Бой — ўша бой, камбағал — ўша камбағал, тиланчи — ўша тиланчи. Бироннинг пешана тери иккинчи одамнинг роҳати. Ҳамма ерда кучлилар билан қарамлар ўртасида келишмовчилик. Мен илгарилари бу ёруг дунёning сир-синоатини тушунган одам баҳтли бўлади, деб ўйлаб юрар эдим. Нотўри ўйлаб юрар эканман. Аксинча, одам бу ёруг дунёда қанча кўп кезиб, паст-баландини қанча кўп тушунса, шунча баҳтсиз бўлар экан. Вой-бў, сўкинг жуда ширин экан-ку. — Қаллибек қисимидағи сўкни оғзига солиб, қўлини яна товоқقا узатди.

У уятни очликка енгдириб, оғзи тинмай кавшаниб ўтиргани учун Тенгел унга ачинди, bemalol тўйиб ола қолсин, деб чиқиб кетишини ҳам, ўтираверишини ҳам билмади.

— Қаллибек, эсингдами, биз юртимиздан чиқиб кетмасимиздан олдин бу ердаги бийларимизнинг қанақалиги?

— Чамамда, улар ҳали ҳам ўзгарган эмас. Бийларнинг ишларига, ўзларига мундай разм солсан, ақлли бўла туриб аҳмоқ, аҳмоқ бўла туриб ақлли экан, дейман.

— Сира тушуниб бўлмайди.

— Бу дунёning ўзини сира тушуниб бўлмайди, Тенгел.

- Янгигина оламни кезиб, унинг баланд-пастини тушунганингни айттаётувдинг-ку?
- Мен бу ёруғ дунёнинг тушуниб бўлмас бир жумбоқ эканлигини тушунганимни айтдим.
- Оламни кезиб юриб бирон тилни ўргандингми?
- Бир оз ўрисча, бир оз инглизча, бир оз французча, озроқ арабча ва ҳиндчани биламан. Аммо биттасини ҳам мукаммал билмайман.
- Илм-хунардан-чи?
- Кўп нарсани кўрдим. Денгизларда, ернинг устида буғнинг, оловнинг кучи билан юрадиган кемалар, ўт араваларни кўрдим. Тушдим ҳам. Қандай ишлашини кўриб, билиб олишга ҳам уриниб кўрдим. Ер остидан турли-туман бойлик излаб топадиган конларда ҳам ишладим, баъзиларини ўрганиб олиш учун ишладим. Бизда учрамайдиган мевали дараҳтларни кўрдим, уни қандай экиб, қандай парвариш қилишларини ҳам билиб олдим. Бироқ буларнинг ҳаммасини кўрганим билан юзаки кўрдим, худди тепилган тўпдай оёқдан-оёқча ўтиб юриб кўрдим, шамол қувган янтоқ бўлиб кўрдим.
- Қани энди шуларни ёзиб қолдирсанг, Қалибек.
- Нима қиласаримни билмайман. Кўп кўриб, кўп билганимдан бош-оёқсиз хаёллардан, назаримда, бугун-эрта каллам тарс этиб ёрилиб кетадиганга ўхшайди.
- Шунинг учун қўшимча калла олиб юрган экансанда?
- Бутун умри давомида бугунгидай озода кўрпачада ўтириб, bemalol сўк емаган Қалибекнинг юзи қип-қизариб кетди, у ерга қараб кўрпачага тўкилган сўкларни шошмай териб оғзига солди.
- Пайқаган экансан-да, — деди.
- Ўзи ҳам пайқамайдиган нарса эмас-да.
- Сен унга қараб мени тошбағир бўлиб кетибди, деб ўйлама. Мен Қоракумда шу каллага қоқилиб кетдим. Жаҳлим чиқиб кетди. Жаҳлинг чиқмай бўладими, оёғингни тўғри боссанг, тириклар чалгани озлик қилгандай, ҳолдан тойиб, гандираклаб зўрга келаётсам, мана шу қуруқ калла ҳам мени оёғимдан чалди. Чўлда бор сувидан айирди. Товонимни қонатиб яра қилди. Шунинг аламига чидолмай, жаҳл билан олвоздим. Бу калла балки афсонавий Маман бий ё бўлмаса Ойдўс бобонинг бошини танидан жудо қилган одамнинг калласи бўлса-чи. Ё сенинг, ё менинг отамизнинг калласи бўлса ҳам ажаб

эмас. Балки Чингизхоннинг ё менга ўхшаган бир одамнинг калласидир. Кимники эканининг мен учун аҳамиятийи йўқ. Ўзинг биласан, бошчиларимиз бизнинг фамилизни ейишади, деб ўйлар эдик. Ҳаммаси бекор гап экан. Ҳар бир тирик калла ўзи учун ҳаракат қиласди. Шунча эл кезиб ўзгалар учун, шу жумладан, мен учун ҳаракат қилган биронта каллани учратмадим. Бутун элатлар, мамлакатлар ишонадиган хонлар, подшолар, ҳалқни бошқа мамлакатга қарши урушга ҳайдаганда, она-Ватанин кўриқлаш учун, деб жар солса ҳам, аслида ўз калласини қўриқлашни кўзда тутишига ишондим. Шунинг учун ҳеч бўлмагандага битта одамнинг қуруқ калласи ёлғиз ўзимга хизмат қилишини кўриб юриш учун жўрттага олдим буни. Адашмасам керак. Энди бу мени бутун юрга яхши дарвиш қилиб кўрсатиб юрибди. Очик қўлли сахий одамлар танга беришса, жўрттага бунинг кўзидан ташлаб, жиринглашини эшитиб ҳузур қиласман. Бу ишимни танҳо ўзим билиб, бирон-бир бандага кўрсатмасликка ҳаракат қиласи эдим. Кўрдингми, охири келиб бу қуруқ калла мени сендей дўстимга шарманда қилди. Энди бунга нима дейсан?

— Каллангни бирорлар учун неча марта ишлатдинг?

— Бу ёруғ дунёга ҳамфирдай эдим...

Тенгел Қалибиқдан гап суриштиравериш, хаёл суриш билан бўлиб, меҳмонга чой дамлаш ёдидан кўтарилигинини эслади, қумғонни тўлдириб печкага тиқди.

Қалибек бепарволик билан яна оғзига сўқ тўлдириб, яна чайнамай ямлаб-ямлаб ютди.

— Эрназар олакўздан зурёд қолганмикан?

— Уч ойлик бир ўғли катта қозоннинг тагига яшириб қолдирилган экан. Ҳозир ўша ўғли ўн етти ёшга тўлди.

— Ким билан туради?

— Хумор отин ҳали тирик.

Қалибек индамай яна бир қисим сўқ олишга ҳозирланиб:

— Сенга яна битта саволим бор. Афсонавий Маман бийни, Ойдўс бобони, Эрназар олакўзни ҳозир сен қандай тушунасан? — деб сўради.

— Менинг тушунишимча, уларнинг бошлари ҳалқи учун ҳам, ўзлари учун ҳам ишлаган. Ўрис подшолигининг қўли остига ўтгани учун бутун ҳалқнинг қувониб ётганига разм солсам, афсонавий Маман бий ҳалқнинг юзига ойна туғтан экан. Ойдўс бобо эса ҳалқнинг кўп кўчиб, оғатга

учраши шу ойна сабабли, деб тушуниб, ойнанинг бетига кафтини босибди. Аммо замондошимиз Эрназар олакўз тўғрисида аниқ фикрга келолган эмасман.

— Менимча, Эрназар олакўз ўзига ўзи душманлик қилди.

— Ундай дема, одамнинг ўз замондошларига ҳаққоний баҳо бериши қийин. Ҳали ўйлаб кўриш керак. Сен боя гапингнинг орасида бошқа элатлар ҳам ўзимизникуга ўхшашини айтдинг. Сенингча, камбагаллар кучайса, одамлар тенгликка эришадими ё бўлмаса кучлилар заифлашса тенгликка эришадими одамлар?

— Худонинг ҳозир одамларга ажralиб қўйганидан ортиқ нарсаси йўқ, биридан олиб иккинчисига беради.

— Бу гапингда жон бор. Бироқ манови юришингга қараганда, на у ёқликка, на бу ёқликка ўхшайсан.

— Рост, мен у ёқлик ё бу ёқлик бўлишни қўйдим. Бирорвга дўст ҳам, душман ҳам бўлмай, бу дунёда фақат томошабин бўлиб қолмоқчиман. Ҳеч нарсага бошини қотирмайдиган Абдикарим жунсоқол ҳаммадан ҳам узоқ умр қўрганини биласан. Мен ҳали сизларнинг тўғриларингда кейинги авлодга ҳикоя қилиб бераман.

Дастурхон тўла иссиқ зогора нон кўтариб Лукерья ҳам кириб келди. Ўрталарига иссиқ нон қўйди. Қаллибек гаплашиб ўтириб, бир товоқ сўкни еб қўйганини билмабди. Шунда ҳам назарида тўймаганга ўхшарди. Буғи чиқиб турган иссиқ нонни кўриб, кўзлари ўйнаб, дарров биттасига кўлини узатди.

— Пах, жуда менинг тишимга монанд экан.

— Уялма, еявер, — деди Лукерья.

Қаллибек тортинмай иссиқ зогорани пуф-пуфлаб ея бошлади.

Тенгел унинг ичи зардобга тўлиб кетганини сезса ҳам, сұҳбатни кейинроқ давом эттириш мақсадида ўрнидан турди.

— Лукерья, қумғон қайнади, чойни ўзинг дамларсан.

Тенгел қозон-товоқ турган ердан катта пичоқни олди-да, ўғлини эргаштириб чиқиб кетди.

Боядан бери еган сўки ҳозирча ҳеч нарса қилмаган бўлса ҳам битта зогора Қаллибекнинг қўбиздай тортилиб қолган қорнига сифмай, чўллатиб, Лукерья чой дамлагунича ҳам чидолмай қолди.

— Жигар, мен совуқ сув ичиб ўрганиб кетган эдим, аввал бир коса сув ичиб олай-чи.

Лукерья унинг илтимосини рад этолмади, унга битта косада сув узатди. Қаллибек косадаги сувни қулт-қулт қилиб, бир күтаришда ичиб қўйди. Пешанасидан тер чиқиб, танаси яйраб кетгандай бўлди.

— Садағаси кетай бу Амударёнинг сувини! Айтмоқчи, кимлар билан кирди-чиқди қилиб турасизлар?

— Ҳамма билан десак ҳам бўлаверади. Болаларимиз кўпроқ борди-келдини Бердақ шоирнинг болалари билан қилишади. Унинг Ҳурлиман деган хушваз бир қизи бор экан. Бизнинг Маръямимиз ўша билан дугона бўлиб олди.

— Жуда яхши! — деган бўлса ҳам Қаллибекнинг ичидан ғайирлиги келди. — Мен саргардон эса...

— Сира тортина, жигар, мана чой, — деб Лукерья унинг олдига чойнак қўйди. — Ёлгиз ташлаб чиқиб кетишиди, дема, оғайнинг сенга атаб қўй сўйяпти, тозалашиб қозонга солиб келай.

— Йўқ-йўқ, — деб Қаллибек икки қўлини кўтарганича гандираклаб ўрнидан туриб кетди. — Менга қўй сўйманглар. Мен тўйдим!

— Шошилма, жигар. Ҳали олдинда кеч бор, эрта бор. Дам ол, ётиб ухла.

— Йўқ-йўқ, бундай ҳурмат менга даркор эмас, менинг шаънимга ҳеч қачон қўй сўйилган эмас! — У чидалмай, бўйнидаги қуруқ каллани кўрсатмаслик учун қўлтигининг ости билан кўйлагининг ичига итариб чопонининг остига тиқди-да, Лукеръядан олдин қўрага борди. — Тенгел, тўхта! Ноппа-нозандай тирик жонни мен учун сўйма, тириклигимда у ёқда турсин, ўлганимда ҳам худойимга ҳеч нарса сўйилмаслигини биламан. Ундей қилма, оғайни!

Тенгел қўйни аллақачон сўйиб бўлиб, терисини шилаётган эди.

— Йўғида ҳеч нарса қиломас эдик, оғайни, — деди у бошини кўтармай. — Борида бир-биrimизни ўзимиз сийламасак, ким сийлайди?

— Бари бир керак эмас! Сизларга менинг сўядиган қўйим тутул чой қўйиб бергудай уйим ҳам йўқ.

— Бизнинг уйимиз сенинг уйинг-да, оғайни.

Қаллибек унинг олдидан кетмай, қўйни бузиб, нимталаб бўлгунича турди. Тенгел гўштнинг ҳаммасини қозонга солишни ўғли билан қизига тайинлаб, Қаллибекни яна ичкарига бошлади.

Лукерья аллақачон ичкарига кириб, күрпачани янги-лаб, устига ёнбошласин, деб иккита ёстиқ ҳам ташлаб қўйибди. Уйни супуриб-сидириб, икки чойнакда янги чой ҳам дамлаб қўйибди уларга.

Тенгел битта чойнакни Қаллибекка узатиб, иккинчи-сидан ўзи қуйиб ича бошлади.

— Э, жўра-жўра! — деди Қаллибек. Унинг овози ҳам мунгли, ҳам ҳасратли эшитилди. Пешанаси тиришиб, ўқинч билан деди: — Шунча одамларни кетидан эргаштирган Эрназар олакўз нима бўлди?

— Яқинда Бердақ шоирнинг маслаҳати билан, «Ботирнинг ўзи ҳам қўргон, қабри ҳам қўргон», дейишиб, дафн этилган ерига белги қўйдик. Ҳозир ҳамма зиёратга келадиган бўлган.

Қаллибек Тенгелнинг гапини эшиitmай, иккала қўли билан қорнини чангллади-да, ёнидаги ёстиқقا чаккаси-ни қўйди. Тенгел унга нима бўлганини тушунолмай ҳайрон бўлиб қолди. Назарида иссиги чиқаётгандай бўлиб туюлди. Қаллибек пешанаси тиришиб аста ингради.

— Вой-вой, қорним, қорним!!

Уй эгалари ҳовлиқишиб, бири бошига, бири оёғига ўтди. Қаллибек борган сари гужанак бўлиб, қўлини қорнидан ололмасди. Тенгел уни боди тутиб қолди, деб ўйлаб қўлини қорнидан олдириб, ерга қаратиб ётқизди-да, орқасини уқалай бошлади. Қаллибек бунга чидолмай, Тенгелга ёлвориб, чалқанчасига ётиб олди. Икки қўлини қорнига босиб, оёқларини тортиб, кирпирай юмаланди. Тили калимага келса, сув сўрайди. Лукерья шошиб қолиб бир гал совуқ сув тутса, бир гал қумғондаги сувдан чапиштириб, илиқ сув тутади. Қаллибек сув қуйилган идишга жонжаҳди билан ёпишиб, сувни бир зумда қултқулт ичиб қўяди. Шундан кейин жони бирпас ором олгандай бўлади-да, кейин оғриқ яна зўраяди.

Тенгел унинг қўбиздай таранг тортиб кетган қорнини силаб ўтириб, бора-бора қампайиб, қизиб бораётганини сезди-да, энди сув беришни тўхтатди. Аммо бунинг фойдаси бўлмади. Қаллибекнинг қорни уларнинг кўзлари олдида ачиган хамирдай кўпчиб кетаверди. Тенгел нима қилишини билмай, Лукерьяни қўшни чолни айтиб келгани жўнатди.

Лукерья шошганидан узун этагига ўралиб йиқи-лаёзди, тезда қўшнисиникига чиқиб, уни ҳол-жонига қўймай етаклаб чиқди.

Бўкалакланиб остона ҳатлаб кирган чол қавушини ечиб, кўрпачага чўккалади-да, фотиҳа ўқиб бетобга қарди.

— Ие, бу бояги тиланиб юрган дарвиш-ку! Қорни жуда шишиб кетибди-ку. Сўк ебмиди? Кетидан совуқ сув ичибмиди?

— Ҳа, шундай бўлувди, ота, — деди Лукерья.

Бу гапдан кейин чол бепарволик билан беморнинг ёнига ўтириб, дўмбира бўлиб шишиб кетган қорнини силади.

— Бунинг ҳеч қанақа давоси йўқ. Сўк ҳали шишибишиб, қорнини қоқ айириб юборади. Имонини берсин.

Тенгел қарияга ўқрайиб қараб, миясига бир мушт туширишига сал қолди.

Қаллибек уларнинг гапларини эшитмай, инграб, худди ҳозиргина сувдан чиқсан балиқдай дам боши, дам оёқларини силкитиб, жон талвасасида ётибди. Орадан сал фурсат ўтгач, отнинг түёғи остида қолган калтакесақдай, шилқ этиб тушди. Қорни эса ҳамон дўмбира бўлиб шишиб бораради. Қаллибек бир вақт яна бошини силкитди, кўзини бир амаллаб очай деса, ўтирганларни кўрмайдиям, танимайдиям. Худди бир нарса демоқчи бўлаётгандай, лабларини аранг қимиirlатди. Тенгел унинг оғзига қулоғини тутган эди, ҳеч нарса эшитмади. Яна бир оз вақт ўтгандан кейин қорнидан аллақандай овоз чиқсандай бўлиб, аста пучая бошлади.

— Тамом, ўт қопи ёрилди, — деди-да, қария алланималар деб пичирлаб беморнинг имонини ўгира бошлади, Қаллибекнинг жони кўчиб, қайта-қайта ияқ қоқди.

— Бечора ҳеч нарса гапиролмай, ҳаммамиз билан рози-ризолик тилашяпти, — деди йигламсираб Тенгел. — Рози бўл, Қаллибек!

Қаллибек худди уни эшитгандай, ингичка, чўпдай қўл-оёқларини аста чўзиб, тинчиди-қолди.

— Кўп хафа бўлаверманлар, бунақа дарвиш одамга бир тўйиб ўлиш ҳам баҳт, — деди қария.

Қаллибекни гўё шу қария келиб ўлдиргандай, Тенгел унга ўқрайиб қараган эди, у шоша-пиша ўрнидан туриб, буқчайганича эшиқдаги қавушини оёғига илиб чиқиб кетди. Салдан кейин беш-олти кўшнини зргаштириб келди.

Шундай қилиб, бечора Қаллибекни сийлаб сўйилган қўйнинг гўшти маърака ошига айланниб, тирикларга на-

сиб қилди. Унинг шамол қувган янтоқ бўлиб, қанчадан-қанча элатларни кезиб кўрганлари, билганлари, орзуармонлари ўзи билан бирга, тушдан кейин овулга яқин қум этагидаги мозорга кўмилди...

Одам ҳам одамлар тақдирни шундай бўлар экан-да... Нихоят, мен ёзмоқча ният этганим «достон»ни тамомладим.

«Қорақалпоқ достони»ни келажак авлод ҳар томонлама мукаммал бир тарзда давом эттиришига ишонган ҳолда барча ўқувчиларимга узоқ умр, баҳтли замон тилаб қоламан.

ЎҚУВЧИЛАРИМГА

Аждодларимизнинг ўзига хос турмуш тарзи, ҳисстуйгулари, маънавий олами тўғрисида ҳикоя қиласидан менинг асарларим хусусида айрим баҳс-мунозаралар бўлиши мумкин. Агар қорақалпоқ прозаси ва умуман ёзма адабиёти нисбатан навқирон, тажрибасиз эканлиги, бинобарин, унинг ўқувчилари ҳам, мунаққидлари ҳам шунга муносиб бўлиши инобатга олинса, каминанинг ташвишлари ўз-ўзидан тушунарли бўлади. Боз устига, чорак аср муқаддам «Қорақалпоқ достони» чоп этилгач, турли даражадаги китобхонлар билан учрашувлар чоғида адабиёт ва тарихий мавзу, замон ва тарих, ижодкор принциплари ва бадиий воситалар ҳақида кўплаб фикр-мулоҳазаларни эшлишига тўғри келди. Шу муносабат билан «Қорақалпоқ достони»нинг яратилиш жараёнида туғилган айрим мулоҳазаларим, тушунчаларимни айтиб ўтмоқчиман.

Тарихни халқ яратади, лекин айрим ШАҲС ҳам тарихий жараённи янги йўналишга буриб юбориши мумкин. Шу боис тарихий шароит тақозосига кўра ижобий ёки салбий маънода қаҳрамонлик кўрсатган ШАҲСлар фаолиятига имкон қадар ҳаққоний баҳо берилиши керак. Маманбий, Ойдўс бобо, Эрназар олакўз каби афсонавий қаҳрамонлар ва уларнинг номи билан чамбарчас боғлиқ бўлган қорақалпоқ тарихи қаламга олинган китобларимда ана шу мезонлар менга дастуриламал бўлди.

Адолат нуқтаи назаридан яна бир муҳим гапни алоҳида таъкидлаб қўймоқчиман: тарихий мавзуда қалам тебратаетган адаб ўз ихтиёридаги ёзма ва оғзаки ҳужжат-далиллардан фойдаланади. Афсуски, ижодий жараён пайтида айрим ҳужжатлар, тарихий ҳақиқат адаб эътиборидан четда қолиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатни мен ҳам бошимдан кечирдим. Чунончи, китобларим чоп этилгандан кейин ҳам қорақалпоқ халқининг тарихига оид кузатишларимни, изланишларимни мунтазам давом эттирдим. Қачонки, халқимиз том маънода истиқдолга эришгандан сўнг муҳим бир ҳужжатни қўлга киритдим. Бундай ҳужжат Шўро даврида нафақат халқнинг назаридан, ҳатто мутахассислар эътиборидан ҳам пинҳон сақланарди. Чунки, шўравий мафкура яловбардорлари: «Туркистон ўз ихтиёри билан Россияга қўшиб олинган», деган

үйдирмага жумлаи жаҳонни ишонтиromoқчи бўларди. Аслида-чи?

«Туркестанские ведомости» газетасининг 1873 йил 2-сонида генерал-губернатор фон Кауфман билан чимбойлик қорақалпоқ бийи Эрражабнинг сұхбати эълон қилинади. Мана, ўша сұхбатдан кўчирма:

«Бу чол 70 яшар. Новча бўйли, юзлари қилич тифидан чандиқ бўлиб кетган, бир кўзи йўқ.

— Айтинг-чи, Эрражаб, юзингиздан яраланганимисиз?

— Бу туркмандардан «ёдгорлик». Ўн мартадан ортиқ яраланганиман.

— Сиз улардан қўрқасизми?

— Мен-ку доим уларнинг додини берардим.

— Ҳавфли эмасмиди?

— Қўпчилик, холос.

— Ўрислар келганидан хурсандмисиз? — деб сўрадим.

Эрражаб ўтирган ўрнида бир қўзгалиб қўйди.

— Начора, тақдир экан. Ўрисларда қорол бор. Сизлар қиличингизни қинидан чиқардингиз. Афсуски, худонинг кўлида қилич йўқ.

— Чамаси, ўзларинг ҳам кўпдан бери ўрислардан ёрдам сўраб юрган эдингиз, шекилли? Оқ подшонинг фуқароси бўлишни истамаганимисиз?

— Йўқ, ҳеч қачон бундай бўлмаган.

— Тарихий ҳужжатларга қараганда, Абулхайрхон замонида шундай хат-ҳужжат билан оқ подшога мурожаат қилинган, — деб эътироуз билдиридим.

— Тўғри, ўшандай хат-ҳужжат тайёрланган. Лекин ҳар қандай қофозга ишонавермаслик керак. Боз устига, бу ҳалқнинг иродасини ифодаламайди. Фақат бир гуруҳ бийлар ҳйила-найранг ишлатиб, ҳалқни алдаган, холос».

Фон Кауфман билан Эрражаб бий ўртасидаги сұхбат машҳур шарқшунос Герман Вамберининг (Das Turkenvolk» китобида ҳам айнан келтирилади.

Менинг назаримда, Эрражаб бий ҳақиқатни гапиради. Агар у қандайдир гаразли мақсадни кўзлаганда, шакшубҳасиз, оқ подшонинг йирик амалдорига яхши қўриниш учун ҳам «биз сизларни ноз-туз билан кутиб олдик» ёки «ўзимиз Россия ихтиёрига ўтишни истардик» дейиши керак эди. Бироқ, иймон-эътиқоди мустаҳкам бий ўз бошини гаровга тикиб, бор ҳақиқатни рўй-рост айтади: «Бу ҳалқнинг хоҳиши эмас эди, фақат бир нечта бийнинг ҳйиласи эди, холос», дейди. Айни юғда, ҳар томонлама исканжага олинган «бир нечта бийнинг ҳйиласи»ни ҳам тушуниш мумкин: улар ўз ҳалқини муттасил давом этаётган қирғин-барот урушлардан сақлаш ниятида Россия императорига мурожаат этган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо, ҳалқнинг хоҳиш-иродаси бундай бўлмаган. Ҳалқ доим ИСТИҚЛОЛни қўмсаб яшаган, ЭРКИНЛИКни соғиниб яшаган ва бу кутлуғ йўлда мисли қўрилмаган азоб-уқубатларни бошидан кечирган. Худ-

ди шу маънода ИСТИҚЛОЛ ўзбек ва қорақалпоқ халқининг асрий орзу-умидларини рўёбга чиқарди. Худди шу маънода «Қорақалпоқ достони» халқларимизни ИСТИҚЛОЛни кўз қорачиғидай авайлаб-асрашга даъват этади, демак, МУСТАҚИЛЛИК фояларига хизмат қиласди, деб ўйлайман.

Энди ижодий принципларим тўғрисида ҳам уч-тўрт оғиз сўйламоқчиман.

Машҳур фарангги адиби Виктор Гюго: «Одамнинг обрў-эътиборини ёки ақл-идроқини унинг ёши белгиламагани сингари бирон-бир халқнинг буюклигини ҳам ҳеч қаҷон унинг миқдори, сон жиҳатдан кўп ёки озлиги белгиламайди, деган эди. Табиийки, мен ҳам қорақалпоқ халқининг тарихий тақдирини бошқа халқлар билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирлашга ҳаракат қилдим. Бу ўринда халқ билан айрим калтабин амалдорларнинг ўзаро муносабатини аралаштириб юбормаслик лозимлигини зукко ўқувчиларим жуда яхши биладилар.

Бир куни отам: «Дунёда ҳар бир одамнинг учта ажралмас ҳамроҳи бўлади: биринчиси — унинг яқин дўсти, иккинчиси — душмани, учинчиси — томошабинлар», деган эди. Илк бора олис сафарга отланган пайтимда онам ҳам отамнинг насиҳатига қўшимча қилиб: «Инсоннинг яна бир йўлдоши бор, у ҳам бўлса, унинг туғилган юрти, юрtingга ҳамиша содик бўл!» деб тайинлагани эсимда. Акам эса, овлунинг чеккасига қадар кузатиб бориб, меҳнатдан қавариб кетган қўлини елкамга қўйди-да: «Мұҳабbat жуда буюк туйғу, унга ҳеч қаҷон хиёнат қилмаслик керак», деб насиҳат қилди.

Қорақалпоқ халқининг ўтмишини қаламга олар эканман, отам, онам ва акамнинг ўйтлари мудом қулоқларим остида жаранглаб турди. Тарихий воқеаларни, ҳодисаларни, шахсларнинг хатти-ҳаракатларини бўяб-бежамасдан тасвирлашта интилдим. Шу мақсадда қанчадан-қанча саҳифалари сарғайиб кетган китоблар ўқилди, гоҳ уловда, гоҳ яёв юрилиб тарихий манзиллар зиёрат қилинди. Болалигимда эшитган афсоналар, кексаларнинг хотиралари билан тарихий ҳужжатлар таққослаб кўрилди; зарурларини олдим, бошқаларини келгуси асарларим учун қолдирдим. Заргар бўлмасам ҳам, ҳарқалай, олтинни мисдан ажратиб олишга алоҳида эътибор бердим.

Тарихий мавзуга қўл урган адаб меҳнатини кул остидан чўф излаётган ва топган чўғини кафтига олиб, унинг ҳароратидан кўпчиликни баҳраманд қиласидиган инсоннинг фидокорлигига ўҳшатиш мумкин. Ўтмиш садоларидан чўф излаган адаб фақат Прометей жасорати билан чекланмайди, айни чоғда у ўзига хос файласуф, қадимшунос, элатшунос, зийрак тадқиқотчи бўлиши лозим. Бундан ташқари, тарихий воқеа ва ҳодисаларнинг энг кескин бурилиш нуқталарини танлай олиш салоҳиятига эга бўлиш даркор. Зоро, тарихий асар фақат ўтмиш манзараларини шунчаки тасвирлабгина қолмайди, балки аждодларимизнинг ҳаёти орқали шу бутунги кунимизни, ИСТИҚЛОЛни қадрлашга ўргатиши керак.

Қорақалпоқ адабиётида тарихий романчиллик тажрибаси йўқ эди. Лекин, бу жабҳада қардош халқлар адабиётида ҳавас қилса арзигулик бой тажриба тўплланган. Биз улардан унумли фойдаландик. Ҳусусан, ўзбек адабиётида ҳазрат Навоий, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур, Жалолиддин Мангуберди каби буюк тарихий сиймолярга багишланган баркамол тарихий асарлар бор. Мен қаламга олган Маманбий, Ойдўс бобо, Эрназар олакўз каби шахслар эса қорақалпоқ халқининг тарихида ёрқин из қолдирган бўлсалар-да, аммо тарих саҳифаларидан уларнинг изларини топиш хийла мушкул. Масаланинг мана шундай нозик томонлари каминани анча қийнаб қўйди.

Агар киши ҳәти қулги билан бошланиб, кўзёш билан якунланса, бу ёмон. Агар киши ҳәти кўзёш билан бошланиб, қулги билан якунланса, бу қувончи ҳол бўлади. Шундай экан, хўш, нега бирорларнинг ҳәти қулги билан бошланиб, қулги билан якунланади? Аксинча, нега айрим кишиларнинг ҳәти кўзёш билан бошланиб, кўзёш билан якунланади? Бу ҳодисани қандай тушунса бўлади?

Назаримда, бу хилдаги саволларга битта жавоб бор. Қандай бўлмасин, фақат теран англаб етилган ҳақиқатни ёзиш керак. Қорақалпоқ халқининг, унинг йўлбошчиларининг бошқаларга унчалик маълум бўлмаган томонларини кўрсатишга астойдил ҳаракат қилганим ўз-ўзидан тушунарли бўлса керак. Ҳақиқатни (у нақадар аччиқ бўлмасин) кўрсатиш орқали ўтмишдаги ота-боболаримизнинг ҳастини жонлантириш, уларга нисбатан муносабат уйғотиш мумкин, холос.

Эҳтимол, чаламуллалар тўқиб чиқаришгандир, лекин халқ орасида битта ривоят юради. Қайси жиҳатлари биландир ибратли бўлгани учунми, эсимга тушиб қолди. Ўқувчим, оғиздан-оғизга кўчиб юрадиган ўша ривоятни айтиб бермоқчиман: қадимда еру кўкни зир титратган Сулаймон подшо исмли тақвадор бир ҳукмдор ўтган экан. Унинг ёши бир жойга бориб қолса ҳам, фарзанд кўрмабди. Бундан хафа бўлган подшо кечасию кундузи худога илтижо қилиб, битта тирноқ беришини сўрабди. Сидқидилдан қилинган илтижо ижобат бўлиб, Сулаймон подшонинг кенжা хотини ҳомиладор бўлибди. Қувончи ичига сифмай юрган подшо тўй-томошага ҳозирлик кўриб юрган кезларда хотини ой-куни етмаса ҳам кўзёрибди. Ҳайҳот, у битта пўстак туғибди. Подшо ғамга ботиб, яна худога ялиниб-ёлворибди. Унинг нолай афғони яна Яратганинг қулоғига етиб борибди ва қандай қилса муроди ҳосил бўлиши аён қилинибди. Шунга мувофиқ ўша жонсиз пўстак ўртага қўйилиб, подшо, бош вазир ҳамда кенжা хотин бир-бирларидан яшириб юрган ҳақиқатларни рўйрост айтишлари лозим эди. Сулаймон подшо ноилож бу шартга рози бўлибди.

Маълумки, бальзан ҳақиқатни рўй-рост айтишдан ҳам оғир жазо бўлмайди. Учови бир-бирига термилиб: «Аввал Сиз бош-

ланг! Йўқ, аввал ўзларидан бўлсин!» дейишиб узоқ вақт «мулозамат» қилишибди. Ниҳоят, Сулаймон подшо ўзини қўлга олиб, гап бошлабди:

— Биласиз, куч-кудратимга ҳамма тан берган, мол-дунём ҳам ошиб-тошиб ётибди. Лекин, битта одатим борки, уни ҳаммадан яшириб юраман. Агар ҳузуримга икки киши довлашиб келса, қайси бирининг қўлида олтин бўлса, аввало, ўша олтинни менга берармикан деб ичимда тъяма қиламан ва ноҳақ бўлса ҳам олтини бор кишининг даъвосини ҳақ деб ҳукм чиқариб бераман, — деб афсусланибди.

Шу сўзлардан сўнг ўртада турган пўстакка оёқ-кўл битиб, қимирлаб кетибди.

— Подшоҳи олам, бир қошиқ қонимдан кечинг! — деб тилга кирибди бош вазир. — Мен сизнинг номингиз билан иш юритаман: кимни хоҳласам, ўшани жазолайман, ўзим хоҳлаган кимсани мансабга миндираман. Сиз кўп ишларимдан бехабарсиз, гоҳида қинғир ишларимдан хабар топиб қолсангиз ҳам ўзингизни билмасликка соласиз. Шундай бўлса-да, аммо кўнглимда битта армоним бор: кечасию кундузи, Сулаймон подшо тезроқ ўлсаю ўрнига ўзим подшо бўлсан, деб орзу қиламан.

Бу сўзлардан кейин пўстакка эт битиб, ағдарилиб тушибди.

— Менинг ҳам бир қошиқ қонимдан кечингиз, олампаноҳ! — деб сўз бошлабди кенжа малика. — Биламан, сиз учун ҳарамингиздаги барча аёллар бир тараф-у, лекин менинг ўзим бир тарафман. Мени еру кўкка ишонмайсиз. Шундай бўлса ҳам мен: «Сулаймон подшо тезроқ ўлсаю мен битта чўпонга эрга тегиб, у билан бирга-бирга Қизилқия тоғларида қўй боқиб юрсан, бу дунёдан беармон ўтардим», деб орзу қила-ман.

Малика кўнглидаги гапларни айтган заҳоти бояги чалажон пўстак бирдан чақалоққа айланиб, биг-биг йиғлай бошлабди. Чақалоқни қўлга олиб кўришса, у қиз бола экан.

Сулаймон подшо яна ғамга ботиб: «Эй, қодир эгам, менга биттагина меросхўр ўғил берсанг бўлмасмиди?!» деб нола қилибди. Кўқдан эса: «Сен мендан тирноқ сўраган эдинг. Мен сенга фарзанд ато этдим. Қиз бола фарзанд эмасми?!» деган садо келибди. Шундан сўнг Сулаймон подшонинг чекланмаган умри аста-секин завол топибди — уни худо ўз марҳаматидан бенасиб этибди.

Ҳурматли ўқувчим, сизга бу ривоятнинг асил маъносини тушунтириб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Бироқ, сиздан бир ўтингчим, илтимосим шулким, ота-боболаримизнинг ўтган кунлари тўғрисида имкон қадар бор ҳақиқатни тасвирлаганим «Қорақалпоқ достони» номли фарзандимдан: «Нега у ўғил эмас, нега у қиз болага ўҳшайди!» деб хафа бўлиб юрманг. Ҳарқалай, бу асарим менга азиз фарзандимдир.

Аввалиг икки китобимни ўқимаган мухлисларимга эслатма: «Қорақалпоқ достони»нинг уч китоби — яхлит мозийнинг

учта қиррасига ўхшайди. Ҳар қайси қирранинг бир-бирига нур сочиб, бир-бирини ёритиб турган чироқлари, туташ нуқталари бор. Агар аввалги икки китобни мутолаа қилмаган бўлсангиз, зинҳор-базинҳор кейинги китобни («Гумроҳлар»ни) тушунмасам керак, деган хаёлга борманг. Чунки бу ҳолда сиз танишувни учинчи қиррадан бошлаган бўласиз, холос.

Энди ҳар бирингизга тўқис танисиҳатлик, баҳтли умр, инсоният саодати учун, истиқдолга эришган мустақил Ватанимизнинг Буюк келажаги учун хормай-толмай хизмат қилишингизни тилаб қоламан. Эзгу ниятлар доимо йўлдошингиз бўлсин! Агар тилакларим ижобат бўлса, мен ҳам ўзимнинг муроди мақсадимга етаман, азиз ўқувчим!

МУАЛЛИФ

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ БЎЛИМ	3
ИККИНЧИ БЎЛИМ	245
ЭПИЛОГГА ЎХШАШ УЧИНЧИ БЎЛИМ	436
ЎҚУВЧИЛАРИМГА	473

ТҮЛЕПБЕРГЕН ҚАИПБЕРГЕНОВ
ҚОРАҚАЛПОҚ ДОСТОНИ
Уч жилдлик

ГУМРОХЛАР

учинчи жилд

Қайта ишланган нашри

Мұхаррір *Д. Исмоилова*
Рассом *М. Самойлов*
Бадий мұхаррір *Ф. Башарова*
Техник мұхаррір *Е. Лукьяннова*
Мусаҳых *Ж. Тоиррова*

Теришга берилди 25.02.99. Босишига рухсат этилди 20.04.99.
Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Шартлы босма табоги 25,2.
Нашриёт ҳисоб табоги 26,0. Адади 5000. Буюртма № 3745. Баҳоси
шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбая концерни босмахонаси.
Тошкент — 700083, Буюк Турон, 41.**